

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bahaeddin Ögel

TÜRK
KÜLTÜR
TARİHİNE
GİRİŞ

Atamkorkud

eskikitaplarim.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

VIII

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 638
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Kültür Eserleri Dizisi / 46

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

TÜRKLERDE DEVLET VE ORDU MEHTERİ
(Hunlardan Osmanlılara)
-Resimler ve Sözlükler-

Cilt : VIII

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2000 / ANKARA

ISBN 975 - 17 - 0872 - 9 (Takım)

ISBN 975 - 17 - 0880 - X (8.Cilt)

Kapak Düzeni / Ömer Ersin TUŞTAŞ

Ögel, Bahaeddin

Türk kültür tarihine giriş / Bahaeddin Ögel.

- 4. bek. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2000.

9 c. : res. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 638. Yayınlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi ; 46)

içindekiler:1.c.Türklerde köy ve şehir hayatı-2.c.Türklerde ziraat kültürü -3.c. Türklerde ev kültürü-4.c.Türklerde yemek kültürü-5.c.Türklerde giyecek ve süslenme -6.c.Türklerde tuğ ve bayrak-7.c.Türklerde ordu, ordugah ve otaş-8.c.Türklerde devlet ve ordu mehteri-9.c.Türk halk musıkisi aletleri

ISBN 975-17-0872-9 (tk.)

I. k. a. II. Seriler: .
306.09561

www.kultur.gov.tr

e-mail:kultur@kultur.gov.tr

Birinci Baskı, 1985 10.000 Adet

İkinci Baskı, 1991, 10.000 Adet

Üçüncü Baskı, 2.500 Adet

Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi

Tel : 0.312 212 64 95 / 108

Millet olmanın en belirgin özelliği insanları zaman ve mekân içinde birleştiren ortak noktaların bulunmasıdır. Bunu sağlayan ise kültürdür. Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddî ve manevî değerlerin bütününden oluşur .

Tarihle yaşıt bir medeniyete sahip olan Türk Milleti'nin çok yönlü, köklü, zengin ve renkli bir kültürü vardır. Zaman içinde daha da zenginleşen ve gelişen bu kültür yüzyıllar boyunca Türk toplumlarını ayakta tutan unsurların başında gelir. Güzel ve faydalı olan her şeyi töre ve gelenek haline getiren milletimiz, tarihi seyir içinde diğer milletlerin medeniyetlerinin gelişmesinde de olumlu katkıda bulunmuştur .

Kimliklerin daha bir ağırlık kazandığı üçüncü bin yılın başında geçmişimizden bize kalan zengin kültür mirasını, sağlam temeller üstüne oturtmak isteyen, kim ve ne olduğunun bilincine varmayı amaçlayan yeni nesillere eksiksiz olarak aktarabilmek görevlerimizin başında gelmektedir.

Bakanlığımız fikir ve sanat ürünlerinin yanı sıra bütün kültür değerlerimizi tanıtan, araştıran, toplayan; böylece yaratıcı çalışmalara zemin oluşturmayı amaçlayan kaynak eserler yayınlamayı ilke edinmiştir.

Değerli tarihçimiz merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in 9 ciltlik "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eseri de Türk kültürü üzerine araştırma yapanların vazgeçilmez kaynağı durumundadır.

Kültür tarihimizin bu dev eserini yeniden bilim dünyasına sunmanın sevincini yaşarken, merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'i şükranla anıyor, kitabın yayımlanmasını sağlayan Yayınlar Dairesi Başkanlığına teşekkür ediyorum.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

İÇİNDEKİLER

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	I

1. BÖLÜM

TÜRKLERDE NEVBET ANLAYIŞI VE DEVLET MEHTERİ

TÜRKLERDE NEVBET ANLAYIŞI: (S. 15). 1. Türklerde «öd», zaman anlayışı ve *günün dönemleri*. - 2. «Saltanat devreleri» ve «nevbet» anlayışı. - 3. «*Bulut kükredi, vurdu nevbet tuğ u!*»: (S. 16). - 4. «*Her gün altın davulu çalma*»: (S. 16).

OSMANLI NEVBETLERİ: (S. 17). - 5. Osmanlı mehterleri, «*eskikannun*» üzerine çalınıyordu: (S. 17). - 6. «*İkindi neveti*»: (S. 18).

ESKİ TÜRK DEVLET GELENEKLERİNDE NEVBET: (S. 19).

DEVLET MEHTERİ VE NEVBET: (S. 20).

«*TUĞ*» DEYİMİ VE MANASI: Sancak ile davulu içinde toplayan «*tuğ*»: (S. 20).

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ ÇAĞLARDA: (S. 20). - 1. Hakanın yanındaki «*hakanlık kösü ve davulu*»: (S. 20). - 2. «*Tuğ vuruldu*», yani «*nebet vuruldu*»: (S. 20). - 3. «*Savaş alâmeti*» olan, kös veya davulun vurulması: (S. 21). - 4. Tuğ, «*sancak*» manasına: (S. 21). - 5. «*Nebet tuğ u*» ve nevbet davulu: (S. 21).

TÜRK NEVBET DAVULUNU ÇALAN, İLÂHİ GÜÇLER: (S. 21). «*Göğün gürlemesi, Türk davulunu çalıyor; şimşek ise, bayrağını çekiyor!*» - *Nebet davulu ve bulutların kükremesi!*: (S. 21).

TÜRKLERDE «NEVBET» VE «NEVBET DAVULU»: (S. 22).

TÜRKLERDE, «DEVLET SEMBOLÜ» OLARAK «DAVUL»: (İslâmiyete girerken): (S. 22).

1. Eski Türklerde «*nevbet davulu*»: (S. 22). 2. *Zülkarneyn* için, «*360 nevbet*»: (S. 23). 3. Mısır - Türk Sultanlığı ile Timurlu devletlerinde: (S. 23). - 4. Selçuklu devletlerinde: (S. 24).

RESİMLERE GÖRE HUNLAR'DA NEVBET ÇALIŞI: (S. 24).

RESİMLER: (S. 26 - 32).

2. BÖLÜM

TÜRKLERDE DEVLET VE ORDU MEHTERİ

1. «*Devlet* ve «*ordu mehteri*» ayırımı: (S. 33) - 2. Mehter, devlet sembolleri içinde, ancak biridir: («*Başlıca devlet sembolleri ve mehter*»): (S. 33 - 34). - 3. «*Yetki belgesi*» olarak mehter: (S. 34). - 4. *Sancak* ile *mehter*: Tek ad altında toplanmaları, (Çeşitli Türk devletlerinde): (S. 35 - 37).

BAYRAK, DAVUL VE «*MEHTER BİRLİĞİ*»: (S. 37): - *Tuğ, bayrak* ve *davul* ile mehter ve *nevbet* vuruluşu: (S. 38). - *Atanmalarda, tuğ, ve davul verilmesi*: - Mısır Türklerinde: (S. 38). - *Çingiz Han ve çevresinde*: (S. 39). - *Türk mitolojisi*, içinde: (S. 40).

«*BAĞIMSIZLIK*» VE «*YETKİ BELGESİ*» OLARAK, DAVUL VE BORU: (S. 40): 1. Hunlar'da. 2. Göktürk devletinde: (S. 41). 3. Hıttay devletinde (S. 43).

VEZİRLER İLE KOMUTANLARIN «*MEHTERLERİ*»: (S. 45) - *Beylerbeyi* ve büyük *komutan mehterleri*: (S. 45 - 46). - VEZİR İLE KOMUTANLARIN «*DAVULLARI*»: (S. 47): - Hun, Göktürk, Selçuklu devletlerinde: (S. 47 - 49).

HAKANLAR İLE DİĞER MEHTERLERİN SIRALANIŞLARI: («*Mehter hiyerarşisi*»): (S. 49): İlhanlı, Osmanlı ve Baburlu devletlerinde: (S. 49 - 52).

«*HAKANLIK KÖŞ'Ü*», DEVLET VE VEZİR MEHTERLERİNİN AYIRIMI: (S. 52): İslamiyetten önceki Uygur, Selçuklu, Mısır - Türk ve Gırlu Türk devletlerinde: (S. 53 - 54).

RESİMLER: (S. 55 - 80).

SİVİL MEHTERLER: (S. 81).

RESİMLER: (S. 82 - 95).

3. BÖLÜM

SAVAŞTA KÖS, DAVUL VE MEHTER

Davulun vurulması ile «Savaş andı»:

«*Sancağa kurban*» verirken, savaş konağından «*akın açığı kışta*», «*Ordunun hareketini düzenlemede*» vurulan, davul ve kösler: (S. 96).

Taarruzda, kuşatmada, toplanmalar ile zafer ve müjdeler için, vurulan davul veya kösler: (S. 100).

«SAVAŞ ÂLETİ» VE «SAVAŞ ALÂMETİ» OLARAK KÖS VE DAVUL: (S. 101): Hunlarda, Göktürklerde. Hitay devletinde: (S. 102). Çingiz Han ve çevresinde: (S. 103). İlhanlı devletinde: (S. 104). Selçuklu devletlerinde: (S. 106).

DEDE KORKUT KİTABINDA, SAVAŞ DAVULU VE KÖSÜ: (S. 107).

Babü'r'e göre savaş davulları ve nakkareleri: (S. 109).

BÜYÜK VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETLERİNDE, SAVAŞ DAVULLARI VE KÖSLERİ: (S. 111-113).

ZAFER DAVULU: (S. 113).

-İslâmiyetten önceki Uygur devletinde *zafer davulu*: (S. 114).

Selçuklu ve Akkoyunlu devletlerinde, *zafer davulları*: (S. 114-115).

«MÜJDE» DAVULLARI: (S. 115).

YASDA, ÖLÜMDE VE YENİLMEDE, HAKANLIK DAVULU: (S. 115-117). Selçuklu, İlhanlı ve Harezmsah devletlerinde: «*Davulun susması*»: (S. 115). DAVULUN YAĞMALANMASI: (S. 116).

OSMANLI DEVLETİNDE «SAVAŞ KÖSÜ», DAVULU VE MEHTERLERİ: (S. 119-123): (*Eski Türk köklerine doğru*).

«*Sefer huruc ve gazaya davet*» anlayışı: (Osmanlı devletinde): (S. 123). «*Eski Türklerde savaş nevbeti*»: (S. 124).

KÖS, DAVUL VE MEHTERLERİN YER ALMALARI: (S. 124): Hanların mehteri.

KÖS, DAVUL VE MEHTER KURULUŞLARI : (S. 125). -«EMİR-İ ÂLEM», BAŞ SANCAKDAR, MEHTERLERİN BAŞI : Eski Türk gelenekleriyle karşılaştırma : (S. 126). -Savaşta mehter, sancakların altında çalışıyor : (127).

«ORDUGÂHDAN AKINA ÇIKIŞTA», VURULAN DAVUL VE MEHTER : (S. 127). Çeşitli Türk devletlerinde : (127 - 129).

SAVAŞ ORDUGÂHINDA KÖS, DAVUL VE MEHTER : (S. 130).

SAVAŞ MEHTERLERİNİN, «ÇALIŞ SIRALARI» : (S. 132). -Çeşitli Türk devletlerinde : (S. 132 - 133).

RESİMLER : (S. 134 - 141).

4. BÖLÜM

HAC MEHTERLERİ VE KÖSLERİ

«Deve köslü» hac kervanları : (S. 142). 2. Köslü, borulu ve bayraklı hac mehterleri : (S. 144).

RESİMLER : (S. 147 - 149).

5. BÖLÜM

OYUN VE YARIŞ MEHTERLERİ

Polo yani, çevgân oyunlarında, atışlarda, at yarışlarında, cirid ve mızrak atışmalarında : (S. 150).

6. BÖLÜM

HAKANLIK KÖSLERİ

(Büyük kazanlı davullar)

1. «KÖS» VE TÜRKLERDE KÖS ANLAYIŞI : (S. 159) : -Eski Türk devletlerinde, «tencere ve kazanlı davullar». -Karahanlı, Selçuklu devletleri ile Dede Korkut kitabında : (S. 160 - 163).

2. HAKANLIK KÖSLERİ : (S. 163) : (Çeşitli Türk devletlerinde) : (S. 163 - 166). -Türk destanlarında, kösler : (S. 166). -Köslerin, sosyal anlamları : (S. 167).

RESİMLER : (S. 168 - 175).

ÇİFT KÖSLER : (S. 176) : Oyun, Saray ve mehter kösleri.

RESİMLER : (S. 177 - 194).

7. BÖLÜM

TÜRKLERDE VE TÜRK MEHTERLERİNDE «DAVUL»

1. İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRKLERDE DAVUL: (S. 195): Türklerde «kövrüg» sözü ve davul: (S. 196). -*Altın davullar*: (S. 197). -*Nevbet ve zafere davulları*: (S. 197-198).

2. TÜRKLERİN İSLÂMİYETE GİRİŞ ÇAĞLARINDA DAVUL: (S. 198): -*Karahanlı devletinde*: (S. 198). -*Batı Türkleri arasında*: (S. 199). -*Çingiz Han kültür çevresinde*: (S. 199-201).

3. DAVUL ANLAYIŞI VE «DAVUL» SÖZÜ: TÜRKLERDE: (S. 201).

4. TÜRKLERDE GÖRÜLEN DAVUL TÜRLERİ: (S. 203): -*Tovul, tobulga, demdeme, balaban...*: (S. 203-204).

5. «DİN TÖRENLERİNDE», ÇALINAN TÜRK DAVULLARI: (S. 204): *Çaluu, tüngür, davulun püşkülleri* ve bayrak sembolü. -*DAVUL TOKMAĞI*: (S. 207).

DAVUL, MEHTER, BAYRAK, KOPUZ VE «DİN»: (S. 207): *Davul* yerine, *kopuz*: (S. 208).

SAVAŞ VE GAZÂ GELENEKLERİNDE MEHTER VE DAVUL: (S. 209): -*Hun, Osmanlı, Göktürk, Proto-Moğol, Çingiz Han devletleri ile Dede Korkut kitabında davul*: (S. 210-213). -*Otağın kurulmasında ve savaş ilânında, davul*: (S. 213).

RESİMLER: (S. 214-237).

8. BÖLÜM

NAKKARELER

— Türklerde *büyük ve küçük kazanlı* çift davullar: (S. 238). -*Türkler ve «nakkare» deymi*: (S. 238). -*Türk devletlerinde nakkareler*. -*Nakkare ve kös deyimlerinin, Türklerde birbirlerine karışması*: (S. 240). -*Türk devletleri ile İçasya Türklerinde nakkare anlayışı*: (S. 241). *Dede Korkut kitabında*: (S. 242).

— BÜYÜK ÇİFT MEHTER KÖSLERİNİN NAKKARE SAYILMALARI: (S. 243): -*Babür'ün. «fil nakkareleri»*: (S. 244). -*KÜÇÜK TENCERELİ NAKKARELER*: (S. 245).

RESİMLER: (S. 246-260).

BÜYÜK ÇİFT NAKKARELER: (S. 261).

RESİMLER: (S. 262-266).

9. BÖLÜM

DAVULBAZLAR

— DAVULBAZLAR: (Türklerde *kuş, at, işaret* ve *ilân* davulları): (S. 267):

1. AT DAVULBAZLARI: (At sürülerinde kullanılan): (S. 268).

2. AVCI KUŞLAR İÇİN KULLANILAN DAVULBAZLAR: (S. 270).

RESİMLER: (S. 272 - 276).

10. BÖLÜM

TÜRKLERDE «DEF» VE DEF ANLAYIŞI

— *Şaman davulu*'ndan, büyük *derviş defleri*'ne: (S. 277).

— TÜRK DEVLETLERİ İLE KÜLTÜR ÇEVRELERİNDE DEF: (S. 278).

— ZİNCİRLİ VEYA DEMİR HALKALI TÜRK DEFLERİ: (İç a s - y a'dan Anadolu *derviş defleri*'ne): S. 280).

— TÜRKLERDE «PULLU» VE «ZİLLİ» DEFLER: (S. 281).

— ANADOLU YÖRÜKLERİNDE, HALKALI DEFLER: (S. 282).

RESİMLER: (S. 283 - 284).

11. BÖLÜM

DÜMBELEKLER HAKKINDA NOTLAR

— Arap, İran ve Türk dümbelekleri arasındaki ayrılık: (S. 295). -Mütercim Asım Efendi'ye göre: (S. 295). -Ortaasya Türkleri arasında, «dümbek»: (S. 295 - 296). -Eski Anadolu'da «deblek»: (S. 396). *Çıngıraklı dümbelekler*: (S. 296). -Arap dümbeği, «kûs»: (S. 296 - 297). -Sonuç: (S. 297).

EVLİYA ÇELEBİ'YE göre «deblek»: (S. 297). -Güney Anadolu Yörükleri arasında, «deblek»: (S. 298). -Kuzey Afganistan'da, Türkmen ve Özbek-Türk dümbelekleri: (S. 298).

RESİMLER: (S. 299 - 301).

12. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE ÇAN, ZİL VE ÇİNGİRAKLAR

— Eski Türk kültüründe Derviş ve şaman'larda çan ve çingirak: (S. 302). -Türklerde «çingirak»: (S. 302). -Türklerde, «çan» ve «çeng»: (S. 303).

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRKLERDE «ÇAN»: -Uygur-Türk kültüründe, *küçük ve büyük çan, çanak*: (S. 303-304).

İSLÂMİYETTEN SONRAKİ TÜRKLERDE, ÇAN VE ZİL: -Hayvancı ve köylü Türklerde çan ve çingirak: (S. 304).

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA, BİN YILLIK ÇAN SESİ: «Kongurak, dongurak»: (S. 305).

SÖZLÜK: (Çan, çingirak ve zil için): (S. 306-316).
RESİMLER: (S. 317-330).

13. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE MEHTER BORULARI

— Askeri müzik ve mehter boruları: (S. 331).

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK DEVLETLERİNDE: (S. 332).

— İSLÂMİYETE GİRERKEN TÜRK MEHTER BORUSU: «BURGU»: (S. 332). -Türklerin komşularında, «savaş borusu». (S. 334). -«Devlet ve rütbe sembolü olarak», boru: (S. 335).

— TÜRK SAVAŞ BORULARI: Türk devletlerinde: (S. 336). -Selçuklu pirinç boruları: (S. 337).

BOYNUZDAN, «AV VE DERVİŞ» BORULARI: (S. 338). -Nefir: (S. 339).

DEDEKORKUT'TA «SAVAŞ VE MÜJDE BORULARI»: (S. 339) «Savaş ve müjde» boruları: (S. 341).

TÜRK MEHTER BORULARI: (S. 342): -13. yüzyılda Bağdat'ta, «uzun Selçuklu boruları»: (Çift borular): (S. 342). Uygur, İlhanlı ve Timurlu mehter boruları: (S. 346). -Oyun ve yarış mehterleri içindeki borular: (S. 349). -«Burmali borular»: (S. 351).

OSMANLI «MEHTER BORULARI»: (S. 352): -Selçuklu maden boruları: (S. 353). -OSMANLI RESİMLERİNDE: -Eski karakterli borular: (S. 354). -Batı trompetleri: (S. 355).

RESİMLER: (S. 356-377).

TÜRKLERDE «DERVİŞ BORULARI»: (S. 378). -Eski Anadolu Türklerinde «buğ»: (S. 378). İçasya Türklerinde «buğ»: (S. 379). -Mısır-Türk kültür çevresinde «buk»: (S. 380). -Haçlılar ile Avrupa'ya gidenler: (S. 380).

RESİM VE MİNYATÜRLERİN YORUMU: (S. 381): (İspanya bukları ve Osmanlı nefiri: (S. 382). -Osmanlı, «boynuz derviş boruları»: (S. 382). -Postlu dervişler ve boruları: (S. 383). -1720 İstanbul şenliğindeki «borulu dervişler»: (S. 383).

RESİMLER: (S. 284-389).

TÜRKLERDE «AV BORULARI»: (S. 390).

Altay ve Kuzey-Türk kültür çevrelerinde: (Abırğa, bırgı). -nay-i çobani: (S. 391-392).

RESİMLER: (S. 393-395).

14. BÖLÜM

TÜRKLERDE ZURNA VE MEY

— İzlenmesi gereken metod: (S. 397).

ZURNANIN KÖKENLERİNE DOĞRU: «Kamuş sipsi» meselesi:

ZURNANIN TÜRK KÜLTÜR ÇEVRELERİ: (S. 398): -Kuzey ve Güney-Türk kültür çevrelerinde zurna: (S. 399). -İran-Türk, Özbek-Türk, Doğu Türkistan, Kazak-Kırgız Türk kültür çevreleri ile Moğol kavimlerinde zurna: (S. 400-404).

ANADOLU'DA ZURNA: (Anadolu'dan Ortaasya'ya): (S. 404): -Zurnanın sipsisi, yapıldığı ağaç, zıvanası, perçin halkası, delikleri: (S. 405-407). -KABA VE CURA ZURNALAR: (S. 407).

SÖZLÜK: (Türk kültür çevrelerinde zurna): (S. 409-412).

RESİMLER: (S. 413-434).

«MEY» VEYA «BALABAN»:

RESİMLER: (S. 438-439).

KERRENAY:

KERRENAY: Türk mehterlerinin yüksek sesli boruları: (S. 440). SÖZLÜK: (Kerrenay için): (S. 441).

15. B Ö L Ü M
TÜRK MEHTERLERİNİN NEFESLİ SAZLARI

K A V A L L A R V E D Ü D Ü K L E R

— DİŞ TÜRK KÜLTÜR ÇEVRELERİNDE :

— TÜRKMEN, KIRGIZ VE KAZAK TÜRKLERİNİN KAVAL VE DİLLİ DÜDÜKLERİ : (S. 445) : -K a z a k s ı b ı z g ı'ları : (S. 446). -S ı b ı z g ı eserleri : (S. 448). -K ı r g ı z ç o o r veya ç ö g ü r'leri : (S. 449).

— T ü r k m e n k a v a l ve d i l l i d ü d ü k veya t ü y t ü k'leri : (S. 449). -Kaval ve düdüklerin s k a l a l a r ı : (S. 451). -K a r g ı d ü d ü k l e r , -«Kaval çalma sevaptır!» : (S. 453). -A n a d o l u ile karşılaş-tırma.

— T ü r k m e n k a v a l ve d ü d ü k eserleri : (s. 454).

— Ö z b e k m e y ve neyleri : (s. 456).

— A z e r b a y c a n d ü d ü k , k a v a l ve neyleri : (s. 457).

K U Z E Y T Ü R K L E R ' İ N İ N N E F E S L İ S A Z L A R I : (S. 459). -A l t a y Türklerinde : (Şogur, abırğa) : (S. 460). -T u v a Türklerinde : (Şoor). -H a k a s Türklerinde : (Pırgı). -B a ş k u r d Türklerinde : (Kuray) : (S. 459 - 461).

«SİPSİ» VE «SIBIZGI» : (S. 461) : -A n a d o l u , M ı s ı r -Türk ve K a z a k -Türk kültür çevrelerinde : (S. 462 - 463).

— S Ö Z L Ü K : (Türk nefesli sazları için) : (S. 464 - 491).

R E S İ M L E R : (S. 492 - 516).

G İ R İ Ő

Mehterle halkın kaynaşması, bütünleşmesi ve geleceğe yönelmesi :

Mehteri bir müzik, şenlik ve eğlence aracı olarak düşünmek ve bu yolla incelemek, yanlış olur. Musiki tarihi de, Türk topluluklarının, Türk sosyal ve devlet hayatının, dolayısıyla Türk kültür tarihinin, ancak bir bölümüdür.

Türk halkının felsefesine, inmek gereklidir. Davul ve zurna, birer *meydan sazı* idiler. *Meydan* ise, halkın istekle ve koşarak geldiği, şen ve şenlik içinde yaşadığı bir yerdir. Böylece davul ve zurna, halkı birbiriyle kaynaştıran; birlik, beraberlik ve dayanışma içinde, halkı hazırlayan; halkı müşterek istek ve dileklere yönelten, kutlu bir alet ve aracı rolünü yüklenmektedir.

Halktan, hatta *aileden devlete doğru gitmek*, Türk tarihi araştırmalarında en doğru yoldur. Türk tarihine ve Türk devletlerine hayat ve dinamizm veren, Türk milletidir.

DEVLETİN BİRLİĞİ, BÜTÜNLÜĞÜ VE YÜCELİĞİ

Şimdi, *halkın bütünlüğünden devletin yüceliğine* doğru gidiyoruz. Bunlar, Türk milletini, devletin gölgesinde toplayan ve bütünleştiren, ulu ve kutlu sembollerdir. Burada Türk hanlarının devletli, saadetli ve kutlu varlıkları üzerinde durmayacağız. Ancak bu ulu ve kutlu devlet sembollerinden üçünü, burada ele alma yoluyla bir giriş yapmayı, yararlı görüyoruz.

Çünkü mehter bunlarsız; bunlar da, mehtersiz olamazlar :

1. H a a ı otağı veya başkend :

Otağ, hakanın veya başkomutanın bulunduğu yerdir. Bu da, bir «*savaş alâmeti*» idi. Çünkü otağ, çoğunlukla, savaşta kurulurdu. Yavuz Sultan Selim'in, kaç yılı haremde ve sarayda geçmişti? Bunun için otağ, mubarekti. Devletin, *orta yeri* idi. «*Ordu*» sözümüz de, eski Türkçedeki *orta* sözünden, köklerini alıyordu.

«*Hakanlık kösü*», yani büyük kazanlı davulu, hakanlık otağının önünde dururdu. Bu büyük davul, yalnızca hakanlara ait idi.

«*Hakanlık mehteri*» ise, *sancağın altında ve otağın önünde* çalınıyor. «*Otağın perdeleri açılıyor ve herkes ayağa kalkıyor*». Bu «*nevbet*» geleneği, Hunlardan beri Türk devletlerinde devam edip geliyor. Bu geleneği kitabımızda, resimleri ile birlikte göreceksiniz. Resimler de, çağdaş vesikalardan alınmıştır. VII. cildimiz, hakanlık otağları ile Türk ordu gâhlarına aittir.

2. Sancak ve mehter birliği :

Sancak ve mehter, Türk devletlerinde, birbirinden ayrılmayan bir bütündür. Bunu, hiç unutmamamız gerekir. *Tuğ* veya *sancak*, mubarektir. İslâmiyetten önce de, *O s m a n l ı* devletinde de, tuğlar için kurban verilir veya kesilirdi. Tuğların çıkışları, «*savaş ilânı*» için bir başlangıç ve işaretti.

Mehter vuruşu ile, konaktan çıkılır ve akının ilk adımı atılmış olurdu. Mehterin vuruşu, «*sefere hurûç*» ve «*gazâyâ davet*», idi. Bu inanış ve gelenekler, İslâmiyetten önceki Türk devletlerinde de, *O s m a n l ı* devletinde de, küçük değişikliklerle devam edip geliyordu. Bu konuların hepsi, vesikaları ile birlikte gösterilmiştir.

Baş sancakdar, devlet protokolunun en üst düzeyinde bir yerdeydi. *Mehter ise*, *baş sancakdar'a bağlı idi*. Bu düzen, çok önemlidir. Karahanlı devletinde *tuğ*, yani sancak denince, hakanlık davulu ile mehter de, aynı söz ile anılıyordu. *Tuğ vurdu*, hakanlık davulu vurdu, demektir. Mehter, sancağın gölgesinde çalışıyordu. *Osmanlı* devletinde de mehter, «*emir-i âlem*», yani *baş sancakdar*'ın emrinde idi. Durum, diğer Türk devletlerinde de aynıdır. *Hunlar* da davulu, sancakların altına, gölgesine koyuyorlardı.

3. Devlet ve ordu mehteri ne demektir?

Türk tarihinde, ordu devletten ayrılmamıştır. *Devlet, ordu; ordu ise, devlettir. Ordu halk, halk ise, ordudur*. Metodumuzu belirlerken, bu gerçeği göz önünde bulundurmamız gerekir.

Mehter, bir «*savaş alâmeti*»; hatta bir «*savaş aleti*» idi. *Tuğlar* da öyle idiler. Konuya, böyle girmemiz gereklidir.

Davul ve mehter ayırımı üzerinde, durmağa bir gerek yoktur. Meydan savaşında, tek bir *hakanlık kösü* bile, kendi başına bir mehterdir. *Taarruz ve duraklamaları, hakanlık kösünün sesi belirler. Davul ve borular* ile oluşan mehter, savaşta ordu birlikleri içinde de bulunabilir. Zaten kitabımızda, *askerî birlik mehterleri* üzerinde de durulmuştur.

Görülüyor ki konu, *musiki ve mehter musikisi* alanından, oldukça uzaklaşmaktadır. Elbette ki barış zamanında mehter, güzel musiki de yapıyordu. Bunların örnekleri de, vesikalar ve resimlerle sunulmuştur.

Devlet mehteri ile *ordu mehteri* arasında, bundan dolayıdır ki, kesin bir ayırım yapamıyoruz. Bir gerçek varsa, *mehterin savaşta iki misline çıkarıldığı*, idi. *Osmanlı* devletinde de bu gelenek, böyle idi. Mehterin hangi amaca yöneldiğini, bu da bize açık olarak göstermektedir.

B a r ı ŝ t a d a , *devlet mehteri*'nin, biraz olsun değişik bir rolü vardı. Hakanın *saltanat devresi*, devletin hayatı ile devamının, bir bölümü idi. Bundan dolayı bu devrenin, hem hakan ve hem de devlet için, kutlu bir yanı vardı, Bu, eski Türk devlet anlayışında da vardı. *Nevbe* veya *nevbet*; yine bu yüce düşünce ve inanışla ilgilidir.

MEHTERİN, TÜRK TARİHİ VE TOPLUMUNDAKİ YERİ

Mehter azâmettir, ihtişamdır ve görkemdir : Devletin ululuğu ve kutluluğu, davulların gümbürtüsü ile yankılanır. Bundan dolayı kaynaklarımız, bir adam boyundaki *hakanlık kösleri* ile ilgili, bilgiler veriyorlardı.

«*Bulut kükredi, hakanlık davulunu vurdu*» : 11. yüzyılda bu sözleri yazan Türk yazarı, hakanlık davulunun, insan eli ve ya tokmağı ile çalındığına, inanamıyordu. Kükreyen bulutların çaldığı Türk hakanlık davulunu, kutlulukta ve manada, *gök gürlemesi* ile, eş ve birlikte görmek istiyordu. Bu yalnızca bir şiir değil; halkın düşünce ve duygusunun bir yankısıdır. Çünkü buna paralel, başka düşünceler de vardır. Bunlar üzerinde, VI. cildimizde durmuştuk.

Davul ve zurna, bir meydan sazıdır : Toplumun dinamizmini korur, geleceğe hazırlar, devlete ve düzene bağlar. *Saz ve kopuz* ise, Türk milletinin iç dünyası ile ilgilidir. *Kul* ve *Tanrı* ile, onunla söyleşilir.

Şaman davulu ise, ne kadar eskidir bilemiyoruz. A n a d o l u'daki *büyük derviş defleri*, belki de bu geleneğin bir devamı veya kalıntısı idi. *Mazhar* adı verilen bu *derviş defleri*, bildiğimiz deflerden çok büyüktürler. İçlerindeki, *zincir* veya *demir halkalar*, zil sesi verirlerdi. Bu büyük defler, oldukça geniş bir topluluğa, heyecan ve hareket verirdi.

Pullu defler, Türk toplumuna ne zaman girmişti? Bunlar, küçük deflerdir. Bir gerçek varsa, bu tür pullu deflerin,

eski Türk toplumlarında görülmediği idi. Şehir topluluklarını, bunun dışında tutmak gereklidir. *Büyük ve demir halkalı Türk deflerinde, bir davul havası vardı.* Kasnağa vurma yolu ile, bir davul etkisi veriliyordu. Görülüyor ki musiki aletleri de, *kavimlerin psikolojisi'ne* göre oluşuyor ve geliyordu.

Atlı Türk tarihinin, atla oluşmuş mehterleri :

Yukarıda kültür ve geleneklerin, *kavimlerin psikolojisi* ile oluştuğunu, belirtmiştik. *At yarışları, polo ve cirit oyunları,* devlette *mehtersiz;* halk arasında ise, *davulsuz ve zurnasız,* olmaz. Biraz gerçekçi olalım! İslâmiyetin ilk çağlarında Araplar, sahura *dümbelek* ile kaldırılırdı.

İ b n H a l d u n'un da dediği gibi, İslâmiyete uzun ömür ve dinamizm veren, *Türk devlet anlayışı* idi. İslâm dünyasında, atlı sporlar da Türklerin gelişi ve *Türk ordu geleneği* ile başlamıştır. *Atlı oyunlar,* birer *savaş eğitimi* idiler. *Atlı oyunlar da, mehtersiz* olamazdı.

Düğünler de, Türk tarihinde atlıdır. Düğün evinde çalınan çalgılar, önemli değildir. Önemli olan, *gelin bindirme* ve *gelin indirmedir.* *Anadolu'nun* en uzak köşelerinde, hâlâ *Cezayir marşı* vurularak, *gelin* götürülür.

İ ç a s y a'daki Türk kavimlerinde, *atlı oyun* veya hareketler için, geniş bir musiki repertuarı vardır. Geçen yüzyıldan kalan bu repertuar üzerinde, kitabımızda durulmuştur. *Anadolu'da* ise, *cirit oyunlarında,* davul zurna ile *Köroğlu* vurulur. *Köroğlu* havasını duyup da, heyecanlanmıyan insan veya atın varlığını, düşünemiyoruz.

S o s y a l mana ile dinamizme yönelen bu araştırmamızda, vesikalar ile resimler de, bu amaca göre seçilmiştir.

Mehter bir and, bir dua, bir niyâz ve bir alkıştır :

Görülüyor ki konu, daha da derinleşmektedir. İslâmiyetten önceki Türk tarihinde, *sancağa kurban verildikten sonra,*

davulun çalınması ile, savaş ilânı kararlaştırılmış olunuyordu. Bu, bir çeşit *savaş andı* idi. *H u n l a r*, en çetin savaşları, *sancağın* altı ile *davulun yanında* veriyorlardı. Çünkü onlar elden gittikten sonra, her şey bitmiş oluyordu.

Gazâya davet: Türk devletleri ile *O s m a n l ı* devletinde, barışta veya savaşta mehterin *nevbet vuruşu*, bu mana ve anlayış içinde anlaşılmıştır. Bu anlayışlar ile ilgili belgeler, kitabımızda sunulmuştur. İslâmiyetten önceki Türklerde, bir «gazâ» anlayışı yoktu. Ancak savaştan önce, *atının kuyruğunu kesip veya bağlayanlar, şehâdet e h a z ı r*, bir fedâi olmuş oluyorlardı. VI. cildimizde bu anlayış üzerinde, geniş olarak durmuş bulunuyoruz. Davulun vurulmasından sonra da, savaş başlamış oluyordu.

Sefere hurûc: Bu, *mubarek gazâyâ ve akına çıkıştır.* Eski Türklerde ise, *k o n a k t a n ç ı k ı ş* ile, bu devre başlıyordu. Bu gelenek, *O s m a n l ı* devletinde, Rumeli yanında, *Davut-paşa konağı* ile başlıyordu. *S e l ç u k l u* devletlerinde, akına başlayış veya sefere hurûc yeri, «*ordunun toplandığı konak idi.*» Mehter ve davullar, bu konaktan çıkış sırasında vuruluyordu. *İ l h a n l ı* devletinde *konaktan çıkış*, çok daha muhteşem ve görkemli idi. İlk önce, *hakanın büyük davulu*, vuruluyordu. Ondan sonra, *hatunların davuluna* sıra geliyor; ondan sonra *vezirin davulu*; ondan sonra da, *komutanların davulu* vuruluyordu. *K o n a k t a n ç ı k a r k e n d e*, *bütün davullar vuruluyor* ve böylece yola çıkılıyordu. Görülüyor ki bu *davul protokolu* ile *hiyerarşisinin*, temelinde yatan devlet anlayış ve felsefesi hakkında, pek az bir bilgimiz vardır.

Hiçbir kuşkuumuz olmasın ki, bu yüce devlet protokollarının temelinde, *İslamiyetle benzeştirilen, eski T ü r k d i n ve düşünceleri* yatıyordu.

Mehter, bir alkıştır: *Alkış* eski Türkçede, Tanrı ile hakan veya başka bir büyüğün kararını tasvib ve kabuldur. Bunun için yapılmış, bir göstereidir. *T i m u r l u - T ü r k* kültür

çevrelerinde, *polo veya çevgen oyunlarında*, hakan veya beylerin topa vuruşlarında, *mehter ile davullar*, hemen çalmağa başlıyorlardı. Kitabımızda bu örneklerin bazılarını, sunmuş bulunuyoruz.

Zafer kösü : Hakanın büyük kazanlı davulunun, elde edilen bir *zaferi*, belirli protokollar içinde çalarak, halka haber vermesidir. «*Müjde kösü*» de, bu anlayış içinde ele alınabilir. «*Yas kösü*» ise, bir ölüm haberidir. «*Beşâret kösü*» nü de bunlara katabiliriz. Bu konuların, hepsi ele alınmıştır.

Haber ve ilân da, yine *devlet davulu* ile mehterlerinin bir işidir. Ancak bu *yüce devlet protokolunu*, köyler ile şehirlerdeki, «*çavuşların avâz ve davulları*» ile karıştırmak, doğru değildir.

Mehter, bağımsızlığın, devlet varlığının ve atanmanın sembolü ve yetki belgesidir :

Sancak ile *mehteri*, birbirinden ayrı düşünmek doğru değildir. Hun ve Göktürk Türk kültür çevrelerinde, «*tahta çıkan hakanlara, kurt başlı bir sancak ile davul veriliyordu*». Bazan davulun yanına, *boru*'nun da katılmış olduğunu görüyoruz.

«*Selçuklu hakanı, Osman Gazi'ye bayrak ve davul (tablu âlem) veriyor*» ve bağımsızlığını tanıyordu. Bu bir yetki belgesi idi. Ancak bu, bir İslâm geleneği değil; *İslâmiyetten önceki* çağlarda da uygulanan, çok eski bir Türk geleneği idi. Bu yetki belgesi, büyük beyler için verildiği kadar, büyük «*kabilelerin bağımsızlığını tanıma*» işareti olarak da gönderiliyordu.

Görülüyor ki konu, gittikçe derinleşiyor. Bu geleneklerin hepsi, kitabımızda geniş olarak ele alınmıştır.

15 Eylül 1986
Sıhhiye - Ankara

K I S A L T M A L A R

A H : Abu Hayyan, *Kitáb al-idrák lisân al-Atrák*, A. Caferoğlu yayını, İstanbul, 1931.

Ain-i Akbari, Blochmann yayını, ss. 50 vd.

Altun Yaruk, bk. Suvarnaprabhasa.

A n d. Metin, *Osmanlı şenliklerinde Türk sanatları*, Ankara, 1982.

Babür-nâme : 1. A. Arat, 2 c., Ankara, 1943-6. 2. Beweridge (yayını), GMS, 1, 1905. 3. *Babür-nâme*, 1922: (İngilizcesi), 2 c., London, 1922. 4. Bb. İlminskiy : (İlminskiy yayını).

Basil Gray : David Talbot Rice and Basil Gray, *Illustrations to the World History of Rashid al-Din*, Edinburg yazmasından, Edinburg, 1976.

Belyayev, V. M, 1931 : *Rukovotsvo dlya obmera narodny muzikalnih instrumentov: (Halk musiki aletlerinin ölçüleri hakkında el kitabı)*, Moskova, 1931.

Belyayev, V.M, 1933 : *Muzikalniye instrumente Uzbekistana : (Özbekistan musiki aletleri)*, Moskova, 1933.

Belyayev, V.M, 1935 : *The longitudinal open flutes of Central Asia*, Musical Quarterly, 19 : 1935, s. 8489.

Belyayev, V.M, : Slobin terc.: *Central Asian music*, edited, annotated and translated by Mark and Greta Slobin, Middletown-Connecticut.

Blochmann : Bk. *Ain-i Akbari*.

Brockelmann : 1) *İndeks : Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig-Budapeste, 1928, 2) *Spr. Nr. : Keleti Szemle*, XVIII, 1919, s. 29-49. 3.) *AM. Pr. : Asia (Probe Band)*, 3-24; 4) *AM I : Asia Major*, 1924, s. 24-44. 5) *AM II : Asia Major*, II, s. 110-124.

Brown, *Indian Mughal painting*, London.

Bürhan : Mütercim Asım Efendi, *Bürhan-ı Katı' tercümesi*, İstanbul, 1835.

Chalcondile, 1650 : *Histoire des Turcs*, II c., Paris, 1650. *Histoire generale des Turcs*, II c., Paris, 1662.

Chavannes E., *Documents historiques sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg, 1903.

Celâlzâde: (Mustafa Çelebi) : *Tabakatü'l memâlik fi dereca-t-ül Mesâlik* : Bk. S. Tokdemir, *Osmanlı İmparatorluğu yükselme devrinde Türk ordusunun savaşları*, İstanbul, 1937.

CCo : *Codex Comanicus*, Grönbech yayını, Kopenhag, 1942 : (1303-1362 yılları arasına ait bilgiler).

Covel, John : J. T. Bent, *Early voyages and travels in the Levant*, London, 1893.

C. Defremery ve B. R. Sanguinetti, 4 c., Paris, 1977-1893 : (M.S. 1356). Bk. İbn Batuta.

Diem, Karl : *Asiatische Reiterspiele*, Berlin, 1941.

Divan : Ali Şir Nevali, Topkapı Sarayı, R. 806, v. 12 a.

Dozy, R. : *Supplément aux dictionnaires Arabes*, Leiden -Paris, 2 c., 1927.

Dörfer, G. : *Türkische.. und Mongolische Lehnwörter im persischen*, 4 cilt.

DS : *Derleme Sözlüğü*.

Emsheimer, E. : *Über das Vorkommen und Anwendungsart der Maultrommel in Sibirien und Zentralasien*, Ethnos, V, s. 109-121. Moğol musiki aletleri hakkındaki diğer yazılar, metnin içinde verilmiştir.

Farmer, H.G. : *Turkish instruments of music in the seventeenth century, as described in the Siyâhat nâme of Ewliyâ Çelebi*, Glasgow, 1937. Krşl. Özergin, M.

Farmer, *Musikgeschichte in Bildern*, Leipzig. Diğer yazıları, metnin içindedir.

Gazimihal, M.R. : *Türk nefesli çalgıları*, Ankara, 1975.

Gazimihal, M.R. : *Türk vurmali çalgıları*, Ankara, 1975. Diğer yazıları, metnin içinde anılmıştır.

Hüner nâme : Tpk. Sarayı, H. 1524 : (1530).

İbn Batuta : Bk. Defremery.

İbn Bibi : Tam yayını

İM : *İbn Mühenna sözlüğü*, İstanbul, 1932.

İnan, Abdulkadir : 1) *Şamanizm*, Ankara, 1954. 2) *Makaleler*, Ankara, 1968. Diğer yazıları metnin içindedir.

LS : *Liao-shih*.

LMT: Liu Mau-ts'ai, *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Osttürken (T'u-küe)*, 2 c., Wiesbaden, 1958.

Kaempfer, Engelbert, *Seltsames Asien*, Detmold, 1933.

Kamus: Mütercim Asım Efendi, *Kamus tercümesi*, (18.-19. yy.).

Karomatov, F., *Uzbekskaya instrumentalnaya muzika*, (Özbek enstrümental müziği), Taşkend, 1972.

Köprülü, F., bk. *Türkiyat Mecmuası*, 1942, s. 13.

KB: *Kutadgu Bilig*, R. Arat yayını, İstanbul, 1947.

MK: Kaşgarlı Mahmud, *Divanü lugât-it-Türk*, 3 c., Ankara, 1940-43. MK: (Metin). MK: (Brock.) : Bk. Brockelmann.

Marsigli, Le comte de: *L'Etat militaire de l'empire Ottoman*, 2 c., Amsterdam, 1732.

Medhal: Bk. Uzunçarşılı.

Nadiri divanı: Mihyatürlü: Topkapı Sarayı, H. 889, var. 8a-b: (1572-1573).

O'Donovan, Edmond, *The Merv oasis. Travels and adventures East of the Caspian*, London, 1882.

Oppenheim, Max Freiherr von.: *Der Djerid und das Djerid Spiel*, İslamica, II, Leipzig, 1927.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII., VIII. ciltler. *Tuğ, bayrak ve otağ* hakkında.

Özergin, Muammer: *XVIII. yüzyılda Osmanlı ülkesinde çalgılar*, Türk Folklor araştırmaları, 1971, Sayı : 262, 263, 264, 265.

Pelliot, P.: *Kalyanamkara-Papamkara*, TP, XV, 1914, s. 225 vd.

Quatremère, M.: *Histoire des Sultans Mamlouks*, 2 c., Paris, 1837.

Radlof, Wb.: *Wörterbuch...*, 4 cilt.

Radlof, Pb.: *Proben...*, 12 cilt..

Ramstedt, G. J., *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki, 1939.

Redhouse: *A lexicon Turkish and English*, İstanbul, 1890.

Reşideddin: 1) Raşid. Berezin: Moskova, 1858, 1861, 1868. 2) Reşid.-Blochet: GMS, 18, 2, 1911. 3) Reşid.-K. Jahn, 1940, 1941.

Ricaut: *Die neueröffnete Ottomanische Pforte*, 2 c., Augsburg, 1694, 1701.

Saray: Bk. Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*.

Schweigger, S.: *Ein neue Beschreibung aus Deutschland nach Constantinopel*, Nürnberg, 1608 ve yeni yayını.

Siyâsetnâme : Nizâm ül-Mülk, Prof. Dr. M. Köymen yayını, Ankara, 1984.

Slobin, Mark, 1967 : *Zentralasien : Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Vol. XIV, Kessel, 1967.

Slobin, 1969a : *Kırgız instrumental music*, New York, 1969.

Slobin, 1969b : *Instrumental music in Northern Afghanistan*, Michigan, 1969.

Slobin, 1974 : *Music in the culture of Northern Afghanistan*, Arizona, 1974.

Surnâme-i Hümayun, Topkapı Sarayı, H. 1344, (1582, 1584).

Surnâme-i Vehbi, Topkapı Sarayı, H. 3593-94, (1720).

Suv, suvarn. : *Suvarnaprabhasa*, Spb., 1913-17, bk. Altun Yaruk.

Süleyman-nâme, Lokman, (1579).

Şah-nâme : Nisâri, 3. Mehmed, Tpk., H. 1609, (1600).

Şehinşah-nâme : Lokman, 3. Murad, Tpk., B. 200, (1001/1592).

Tabl-hâne : Bk. Türkçe İslam Ansiklopedisi.

Tpk. : Topkapı Sarayı.

TFYK : *Ts'ê-fu-yüan-kuei*, ünlü Çin vesikalar külliyyatı.

T.S. : *T'ang-shu*.

TT : *Türkische Turfan Texte*.

Tuhfe : *Ettuhfet-üz-Zekkiye...*, B. Atalay, Ankara, 1945.

Uig. : *Uigurica*, F. K. Müller. I-IV.

Uspenskiy, V.S. ve Beliyayev, *Turkmenskaya muzıka* : (*Türkmen müziği*), Moskova, 1928.

Uzunçarşılı : Bk. *Medhal, Saray teşkilâtı. Osmanlılar zamanında saraylarda musiki hayatı*, Belleten, 1977, s. 79-114.

Vehbi : Bk. *Sur-nâme*.

Vekayi : Bk. *Babürnâme*.

Vertkov : *Atlas muzıkalnih instrumentov narodov SSR* : (*Sovyet halk müzik aletlerinin atlası*), Moskova. 1963.

Wittfogel : *History of Chinese society*, Liao (907-1125), Philadelphia, 1949.

Yalgın, Ali Rıza : 1) *Cenupta Türkmen çalgıları*, Adana, 1940. 2) *Cenupta Türkmen oymakları*, 2 cilt, 2. baskı, Ankara, 1977.

YCPS : *Moğolların Gizli Tarihi* : (*Yüan-ch'ao-pi-shih*) : Çeşitli yayın ve nüshaları, metin içinde verilmiştir.

Yudahin : *Kırgız Sözlüğü*, Ankara, 1946.

Yule, H. : *Marco Polo*, 2 cilt, 2. baskı, metin ve notlar, Edinburg, 1929.

Zatayevič, A.V. : 1) *1000 pesen Kirgizkogo naroda : (Kırgızlara ait 1000 şarkı)*, Orenburg, 925. 2) *500 Kazakskih pesen kiuev : (500 köğ biçiminde Kırgız şarkısı)*, Alma-Ata, 1931. Diğer eserleri metin içinde ele alınmıştır.

Zhanuzakov, Z. : *Kazahskaya narodnaya instrumentalnaya muzıka*, Alma-Ata, 1964 : (*Kazak halk enstrümental müziği*).

TÜRK AĞIZLARINA AİT KISALTMALAR

Alt. : Altay

Çağ. : Çağatay

Çuv. : Çuvaş

Kar. : Karayim

Kaz. : Kazan

Kırg. : Kırgız

Mo., Mog. : Moğolca

Leb. : Lebed ,

Sag. : Sagay

Tar. : Tarançı

Tel. : Teleüt

Uyg. : Uygur

I. BÖLÜM

TÜRKLERDE NEVBET ANLAYIŞI VE DEVLET MEHTERİ

TÜRKLERDE NEVBET ANLAYIŞI

Burada İslâmiyetteki nevbet anlayışı üzerinde durmayacağız. Çünkü bu bilinen bir konudur. Türklerde zaman birimleri ile *saltanat devreleri* üzerinde, 1000 Temel Eser serisinden yayınlanan, «*Türk Mitolojisi*» adlı eserin, 2. cildinde geniş olarak durmuştuk.

1. Türklerde «Öd», Zaman anlayışı ve günün dönemleri :

«Öd» sözü eski Türklerde, geniş bir mana ile, zaman anlayışını içine alır. Günün belirli zamanları da, bununla anlatılır. Örnek olarak *kuşluk* zamanı için, «*kuşluk ödi*» denilirdi. *İkindi* ise, günün önemli bir çağı idi. Ancak 11. yüzyılda, *nevbet tuğu*'nun ne zaman vurulduğu, hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bu konu üzerinde, az sonra daha geniş olarak duracağız. Ancak bir gerçek varsa, İslamiyetten önceki Türk devletlerinde de, nevbetin vurulduğu idi.

2. Saltanat devreleri ve «nevbe» anlayışı :

Çin'de, günün belirli zamanları ile hakanların *saltanat devreleri* de, büyük bir önem taşıyordu. Hatta Çin takvimi de, hakanların belirli saltanat devrelerine göre düzenleniyordu. Günün belirli saatleri de, ayrı bir önem taşıyorlardı. Çin'de *büyük davul* uyanma zamanında vuruluyordu. *Uyanma nevbeti*, bundan dolayı, Batılı gezginlerin de dikkatlerini çekmişti.

«Devre-i saltanat», hem İslâm-Türk devletlerinde ve hem de Osmanlı devletinde, bilinen önemli bir anlayıştır. Zaman zaman takvim de, bu saltanat devresinin yıllarına göre hesaplanırdı. Daha doğrusu «nevbet», hakanlığın saltanat devresi ile, bir zaman dönüşümü ve devresi idi. Bu da hakanın büyüklük ve görkemine göre, mehterle anılıyordu.

3. «Bulut kükredi, vurdu nevbet tuğu» :

Bu sözler, *Malazgirt* savaşının yapıldığı sıralarda, Karahanlı Türk kültür çevresinde *Yusuf Has Hâcib* tarafından, *Kutadgu Bilig* içinde yazılıyordu. Bu, devletin ihtişam, ve kutsallığını gösteren, sembolik bir sözdür. Hakanın nevbet davulunun, bulutlar ve gök gürlemeleri ile ilişki halinde olması, Türk düşüncesinin güzel bir örneğidir. Arap-İslam veya Batı dünyasında, gök gürlemelerini andıran, büyük ve görkemli bir davul göremiyoruz. Görülüyor ki Türklerde *nevbet* ve *nevbet davulu*, Türk devlet anlayışına göre, yorumlanıyordu.

4. «Her gün altın davulu çalma» :

Uygur türkçesinde yazılmış yazılarda da, böyle sözler görülüyordu. Bu da, Türklerin *İslamiyetten önceki* çağlarına ait, bir örnektir. Buradaki *altın davul*, yani eski Türkçesiyle, «*altun kövrüg*», Uygur Türklerinde hakanlardan çok, Bu da'a'ya ait bir davul idi : (KP, 33, 1).

Uygur davulları hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Burada, Uygur duvar resimlerinden alınmış bir kaç örnek verdik. Anlaşıldığına göre bunlar Hind davul veya dümbelekleri kadar küçük değillerdi : (Res. 37, 88). Bir ruh veya cinin sırtında taşıdığı bu davul, oldukça büyüktü. Ayrıca, yalnızca bir yüzü görülüyordu. Babür ve oğulları çağında bile, yerli Hind davulları, oldukça küçük idiler.

OSMANLI NEVBETLERİ VE ESKİ TÜRK ANLAYIŞI

5. Osmanlı mehterleri, «eski kanun» üzerine çalınıyordu :

Bu konuları *savaş mehterleri* ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak, vesikaları ile birlikte ele almıştık. Burada nevbet konusuna bir açıklık verebilmek için, bazı vesikaları ana çizgileriyle sunup, bir giriş yapacağız. Kaynaklar, Osmanlı nevbetlerini de şöyle bir sıraya bağlıyorlardı :

1. «...*Ta Sultan Mehmed bin Murad Han zamanına de-
ğin,*
2. «*Resm-i Osmanî bunun üzerine idi ki,*
3. «*Her bâr sefere hurûç etmeğe nevbet vurulsa,*
4. «*Padişahlar ayak üzere gelip...*»

Görülüyor ki Osmanlı devletinde mehter, eski örf ve gelenekler üzerine yapılıyordu. Nevbet, İslam geleneklerinde de vardır. Ancak «*resm-i Osmanî*» dendiğine göre, Türk gelenekleriyle de bir kaynaşma söz konusu olmalıydı. *Uzunçarşılı*’nın da belirttiği gibi *Fatih*, ikiyüz yıl önce ölmüş bir kimse için ayağa kalkmak gereksizdir diye, padişahların ayağa kalkma geleneğine son vermişti. Aslında kendisi yepyeni bir imparatorluk kurmuştu :

«...*Âl-i Osman Gazi seferde nevbet vurulsa, ayağın dururlar...*».

Bu da, konuya açıklık getiren, başka bir söyleyiştir. Bunlar üzerinde, *Savaş mehterleri* ile ilgili bölümümüzde durduk. *Otağın önünde çalınan nevbetler* için de, bir başka örnek sunalım :

1. «*Bâdelasır Kanun-kadim Osmanî üzere,*
2. «*Otağ-ı humâyun perdeleri açılıp,*
3. «*Nevbet-i Cihân bânî çalınıp,*
4. «*Dua olunduktan sonra... (herkes dağılıyor)*».

Sefer veya savaşta yapılan bir nevbettir. Bundan önce sunduğumuz nevbet ise, akına çıkmadan önceki, «sefere hurûç» veya «gazâyâ davet», nevbetleri idiler.

6. İkinci nevbeti :

İkinci, eski Türkçe bir söz ve zaman birimidir. *İkinci* zamanının önemi hakkında, yukarıda andığımız kitabımızda, geniş bilgi verilmiştir. Osmanlı devletinde bu nevbet, *ikinci divanı* sırasında çalınırdı. Bu, *bir konak nevbeti* idi. Bu nevbet, saray içinde çalınırdı. Bu nevbetin sıralarını da, vesikaları bölme yoluyla, sunmaya çalışalım :

1. «*İkinci ezanından sonra, o tağ önünde nevbet vurulur;*

2. «*Çavuşlar bir tarafta, kapıcılar diğer tarafta saf tutarak dururlar;*

3. «*Nevbetten sonra, dua edilirdi. Selâm verilirdi. (Bundan sonra herkes dağılırdı).*

4. «*(Herkes gittikten sonra), o tağın perdeleri açılırdı...»*

Ancak yukarıdaki vesika da, nevbet çalındığı zaman, özellikle seferde, akında, padişahın otağının perdeleri açılıyordu. Bu töreleri kesin olarak tesbit edebilmemiz için yeterli vesikamız yoktur. Bir başka vesika da, kısa olarak *ikinci nevbeti*'ni şöyle özetliyordu :

1. «*Mehter takımı, her gün ikinci zamanı,*

2. «*Padişah, seferde ise, O tağının önünde;*

3. «*Değilse, sarayının belirli bir yerinde çalar;*

4. «*Bundan sonra dua edilir ve böylece nevbet merasimi sona ererdi...»*

Bu vesikaları, savaş mehteri ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak ele alacağız. Bunları özetlersek, üç türlü nevbet görülmektedir :

1) Sefere çıkışta : «*Sefere huruç*», «*gazâya davet*» için.

2) Seferde, «*otağın önünde*» çalınan nevbet.

3) Barışta, veyahut da padişah sarayda iken çalınan, *saray içi nevbeti* : Bu nevbet çoğu zaman, ikinci ezanından sonra yapılan, *ikinci divanı* sırasında çalınıyordu. Tabii olarak bu konu ile ilgili bilgiler, daha da çoğaltılabilir. Ancak bunlar, bizim bulabildiğimiz T ü r k gelenekleridir.

ESKİ TÜRK DEVLET GELENEKLERİNDE NEVBET

Bu kitabımızın her yerinde belirttiğimiz gibi, S e l ç u k l u veya O s m a n l ı devlet geleneklerinin her yönünde, eski Türk törelerinin, az veya çok izlerini görebiliriz. Elbetteki bunların birçoğu da, *İslamiyet şalına* bürünmüşlerdir. Bu şalı kaldırıp, eski T ü r k törelerini görebilmek için de, henüz zaman erken-dir. İslâmî gelenekler, bir çok konularda en eski T ü r k töre-leri ile kaynaşmış ve benzeşmişlerdir. Buna rağmen, Arap - İslâm ve Fars geleneklerinden ayrışan Türk özleri göstermişlerdir. Bir Türk kültür tarihçisine düşen en önemli vazife budur. Bunun için de, eski Türk geleneklerini iyi bilmek gerekmektedir. Bu kitapların misyonları ile amaçları da budur.

«*Savaş alâmeti*», eski Türk devletlerinin sembolleri içinde en önde gelen işaretlerdir. Çünkü *savaş alâmeti*, aynı zamanda, bir *savaş aletidir*. Yani bunları, savaşta işe yarayan, faydalı sembollerdir. Uçlarına at kuyrukları bağlanmış olan tuğlar savaşta, ordu konumundaki birliklerin yeri ile hareketlerini gösterir. *Mehter* ile *davullar* da, ordunun hareketine bir düzen verirlerdi. Yalnızca başkomutan hakanın yanında bulunan «*hakanî kös*» ise, yüksek sesi ile ordunun hareketini düzenlerdi. Bazı gezginler, köslerin bu rolü üzerinde durmuşlardı. Şimdi konunun, biraz daha derinliklerine inelim :

DEVLET MEHTERİ VE NEVBET

Sancak ile davulu içinde toplayan «tuğ» :

Tuğ, şimdiye kadar, başı kıllarla donatılmış, bir gönder olarak bilinirdi. Bu doğrudur. Ancak Doğu Türkleri, bayrak yerine de, *tuğ* demişlerdir. «*Tuğ lu bayrak*», yani tepesinde at kıllarıyla süslenmiş Türk bayrakları da çoktur. Bayrak ve tuğ ile ilgili cildimizde bu konular, çok geniş olarak ele alınmıştır.

«*Davul ve kös*» de, *tuğ* adıyla anılmıştır. Şunu açık olarak söylemek gerekir ki, 11. yüzyıldaki davulların, şekli ve büyüklüğü hakkında bir bilgimiz yoktur. Köş ve kazan şeklinde tek yüzlü müydüler, bunu da bilmiyoruz. Biz burada Tuğ ile ilgili vesikalarımızı, Arapça asılları ile birlikte, sunmakla yetineceğiz :

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ ÇAĞLARDA

1. HAKANIN «HAKANLIK KÖSÜ VE DAVULU» :

Kaşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda *tuğ* sözünü, Arapça «*kös ve tabl*», yani köş ve davul diye yorumluyordu. «*Tuğ, hakanın yanında çalınan kös ve davul*», idi: (MK, 3, 127) : «*Yudrabu beyne yedi el-meliki*» (MK., III, 92).

2. «TUĞ VURULDU», yani NEVBET VURULDU :

Bu anlayış, aynı kaynaktaki iki yerde geçmektedir :

a) «*Tuğ uruldu*», nevbet (davulu) vuruldu : «*duribet el nevbetu*» : (MK, 1, 169).

b) «*Han, tuğ urdı*», Han nöbet davulu vurdu, mehterhane (?) çaldı : (MK., 3, 127) : «*daraba el melik ül nevbete*» : (MK., 3, 92).

3. «S A V A Ş A L Â M E T İ» OLAN, KÖS VEYA DAVUL VURULDU :

Az önce bu savaş şiiri veya şarkısı üzerinde durmuştuk : «*Kubbeli ve ipekten hakanlık otağı (kurvı çuvaç) kuruldu; tuğum tikip, vuruldu*» : Harbî alâmet, savaş alâmeti, işareti ve davul vuruldu : «*Duribat alamet ül harbî vattablu*» : (MK., 1, 169).

4. TUĞ, «S A N C A K» MANASINA :

Yukarıda görüldüğü gibi, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında tuğ dört yerde geçiyor. Bunların üçü, «*davul, kös ve nevbet*» anlayışıyla yorumlanıyordu. Birinde ise şöyle deniyordu : «*Tuğ, sancak ('âlem), Tokuz tuğluğ Han : (Dokuz tuğlu, sancaklı han)*», demektir : (MK., 3, 92; terc. 3, 127).

5. «N E V B E T T U Ğ U» VE NEVBET DAVULU :

Bunu da *Kutadgu Bilig* içinde buluyoruz : «*Bulut kökredi, urdı nevbet tuğı*» : *Bulut kökredi (gürledi), vurdu nevbet tuğu veya davulu* : (KB, 86).

Kökreme ile *davulun sesi* arasında, burada bir ilişki görülmektedir. *Kökreme* şimdi olduğu gibi, eski türkçede de hayvanların bağırması ile ilgili görülüyordu : *Buğra kökredi*, erkek deve kökredi, gibi : (MK., 3, 282). Ancak aynı kaynakta, bir şiir içinde, «*bulut kökreterek (kökreyü) yükseldi*» de, deniyordu : (MK., 1, 354; 2, 222, 223).

TÜRK NEVBET DAVULUNU ÇALAN İLÂHÎ GÜÇLER

«*Göğün gürlemesi Türk davulunu çalıyor; şimşek ise bayrağını çekiyor!*»

Bayrak ile ilgili cildimizde, bu konu üzerinde çok geniş olarak durmuştuk. Sancak, dibi yere çakılı, başı da göklerde

dalgalandan bir varlık olarak düşünölmüştü. *Yusuş Has Hâcib* de *Bugra Han*'ın hakan oluşunu anlatırken, ilk önce onun nevbet davulu ile sancağını söz konusu ediyordu :

«*Bulut kükredi, nevbet davulunu vurdu;
«Şimşek çaktı, hakanlık sancağını çekti!..
«Ulu Tavgaç Buğra Han, acunu tuttu;
«Adını kutlasın, (Tanrı) iki cihanı versin!...*

Bayrak ve tuğlar ile ilgili cildimizde, bu konu üzerinde çok geniş olarak durduk. Türk bayrağı ile *nevbet davulu*, yalnızca Türklerin değil; bütün cihânın idi. Çünkü *Tavgaç Buğra Han*, «*acunu tuttu*», yani dünyaya hâkim oldu, deniyordu. Bu, değişmez bir Türk devlet anlayışıdır.

TÜRKLERDE «NEVBET» VE NEVBET DAVULU

TÜRKLERDE DEVLET SEMBOLÜ OLARAK «DAVUL» :

İslamiyete girerken

Yukarıda İslamiyetten önceki Türklerde ve komşu kavimlerinde, devlet sembolü olarak nasıl bir rol oynadığı üzerinde durduk. Elimizde bulunan vesikaların bir çoğunu da sunduk. Böylece Türklerin İslamiyete girişinden sonraki geleneklerini, daha iyi eleştirebilmek için, bir temel kurmaya çalıştık. Elbette ki bunlar birer raslantı değillerdi.

1. ESKİ TÜRKLERDE «NEVBET DAVULU» :

Nevbet üzerinde ayrıca duracağız. Ancak yeri gelmişken, burada nevbetin, pratik ve gerçekçi bir tanıtmasını yapmamız gerekir. *Nevbet*, bir «uyandırma» (*reveille*), idi. Dörfer'in de dediğı gibi, Çin'de ve hatta Ariler çağında *Hindistan*'da bile vardı. *Askerlikte*, hakanlık konağında, *ordugâhta* da, bu davul vuruşlarının, yararları vardı.

İslamiyette ise, beş vakitten dolayı, «beş nevbe» vardı. Konuyu biraz da, böyle bir yönden ele almalıyız. Çağatay Türk kültür çevresinde bile, «nakkaralar vakti» denince «sabah», yani «uyanma vakti» anlaşılırdı: (R, 3, 637). Konuyu, böyle pratik bir anlayışla ele almak gereklidir.

2. ZÜLKARNEYN İÇİN NEVBET : (360 nevbet) :

Aslında *Kaşgarlı Mahmud* bu efsaneyi, *Türkmenlerin* atalarını tanıtmak için anlatıyordu. Ancak biz bu efsanede bazı genel tarih gerçekleri de görüyoruz. «Çin'e doğru çekip giden Türkler», Türk tarihinde her zaman görülmüştür. Çin'e doğru göç eden *Hakan Şu* da, bunlardan birisi gibidir. «Zülkarneyn ve nevbet» konusu üzerinde de biraz durmak gereklidir. *Delhi'*deki *Timurlu sultanları* da, «Zülkarneyn için, nevbet» vuruyorlardı. *Türkmenlerin* ataları ile ilgili bu efsane, oldukça uzundur. Biz burada yalnızca nevbe ile ilgili kısımları, özetliyerek alacağız :

«...Zülkarneyn, *Semerkand'*ı geçip Türk ülkesine yöneldiği zaman, Türklerin çok güçlü ve büyük bir ordusu bulunan, «Şu» adında genç bir hakanları vardı. Balasagun yakınında bulunan Şu kalesini, bu açmış ve bu yaptırmıştı. Balasagun'daki sarayının önünde, her gün beyler için, 360 nevbet davulu vurdururdu...»: (MK., 3, 413 vd). Burada «360 nevbet», bir takvim rakamı gibi görünmektedir. Beyler için, nevbet vuruluyordu? Bu, pek anlaşılmıyor. «Beyler nevbeti», Mısır Türk Sultanlığında vardır.

3. MISIR TÜRK SULTANLIĞI İLE TİMURLULARDA :

Anlaşıyor ki yukarıdaki söylenti, İslamiyetin tesirleriyle söylenmişti. *Farmer*'in de belirttiği gibi, *Yunan* ordusunda, tokmaklı aletler ve davul kullanılmıyordu. Bu, Kuzeydeki barbarların, belki de İskitlerin kullandıkları bir alet idi. İsken-

der, kendi ordu muzıkasına davulları da katmıştı: (İA: *Tabl - Hâne*, 604).

Quatremère, Reşideddin'in *İlhanlı* tarihi tercümesinde, *Babürlü Hindistan hakanlarının Zülkarneyn adına nevbet vurduklarını da, göstermişti*: (s. 420). Zaten İslam Ansiklopedisi'nin *nevbet* ve *tabl-hâne* maddeleri, bu büyük bilginin notlarına dayanırlar. Karanlık olan konuyu, büsbütün deşip, karıştırmak istemiyoruz. Ancak adı geçen bilgin, «*Beyler nevbeti*»: (*Les Naubah des Beys*), diye bir kayıd bulmuştur: (Quatr., Reşid., s. 421 n.). Bunlar, davul ve kös sahibi olan emirler ile komutanlara ait mehterler olsa gerektir.

«*Babür'ü padişah olarak tanınmasına rağmen bir bey, Babür'ün hemen yanında bir nakkare (nevbeti) vurdurmuştu*». Babür, bu beyden şikâyetle bulunuyordu: (*Vekayi*, s. 172).

4. SELÇUKLULARDA :

Burada konumuz dışında kalmaktadır. Ancak bu çağda kössüz bir savaş olduğu da düşünülemez. Bu ağ nevbetlerini, sayın Prof. Dr. M. A. Köymen, «*Tuğrul Bey ve Zamanı*» ile «*Alp Arslan Zamanı Saray Teşkilâtı*» adlı eserlerinde incelemiştir (s. 26). «*Tacu'l - Mülûk'un Alp Arslan'dan izinsiz vuran davulları*» hakkında, *Quatremères* de durmuştu: (*Reşid.*, s. 419 b).

5. RESİMLERE GÖRE, HUNLARDA NEVBET çALIşI :

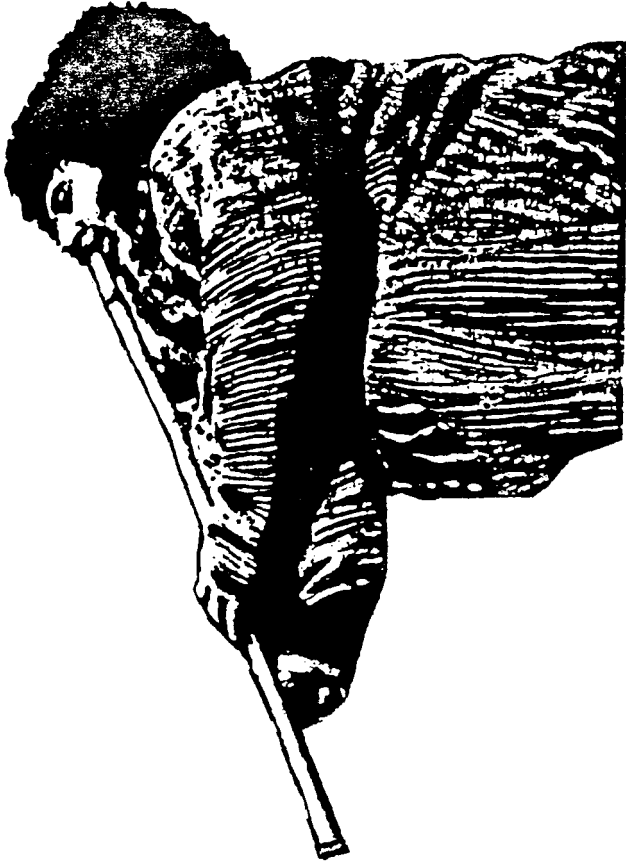
Bu kitabımızda sunduğumuz resimlerde ilk sırayı, Hunlar ile ilgili bazı Çin minyatürlerine verdik. Bilindiğı üzere, Büyük Hun İmparatorluğı dağıldıktan sonra, Çin'in içlerinde, yarım düzineye yakın yeni Hun devletleri kurulmuşlardı. Böylece Çin ve Türk devlet gelenekleri arasında bir benzeşme ve kaynaşma olmuştu.

Bu Çin minyatürleri, M. S. 3. yüzyıla aittirler. *Hun Hakamı* tarafından nikâhlanmış olan bir Çin prensesinin, iki çocuğu ile Çin'e gelişlerini anlatırlar. VII. cildimizde, bu minyatürler üzerinde çok daha geniş olarak durduk : (Bk. Res. 2, 3, 4, 5).

Hun otağları ile *göç düzeni*, bu minyatürlerin bizi ilgilendiren, başlıca taraflarıdır. Otağların önüne «beş sancak ve davul» dikilmişti. Anlaşıldığına göre sancaklar, yürüyüşe çıkıldıktan sonra açılıyorlardı. Bunu destekleyen, diğer resimler de vardır.

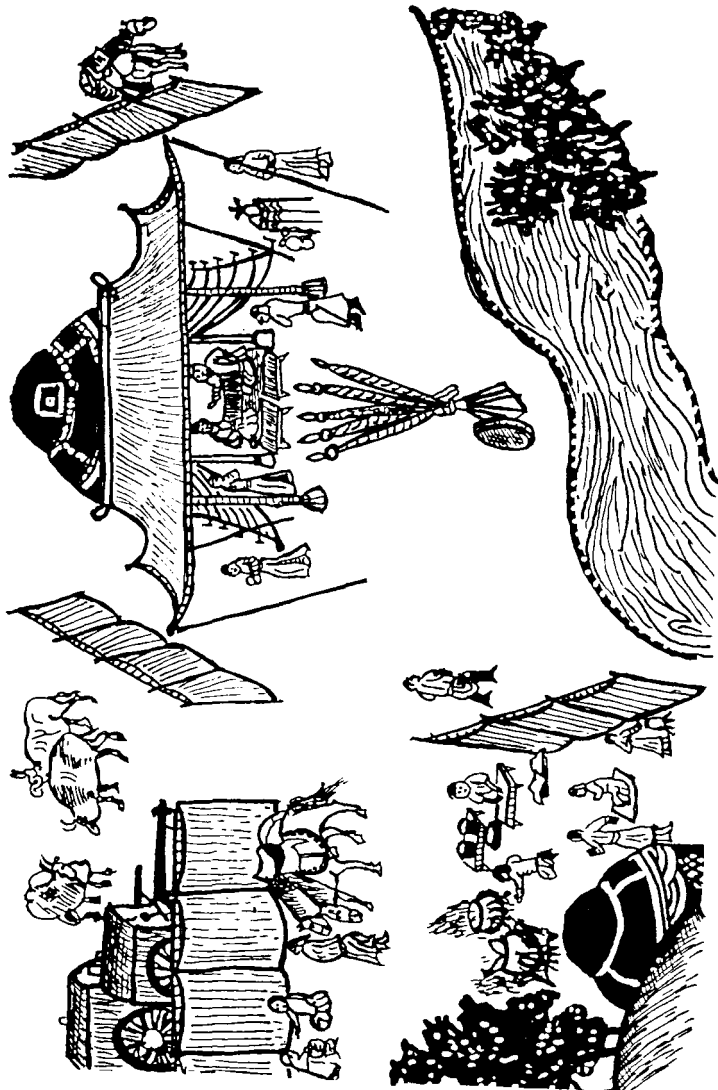
Sancak nevbeti, davulcular ve borucular tarafından çalınıyordu. Bu nevbeti de, büyütülmüş ayrıntılı resimlerden görebilirsiniz. Nevbet, gündüz gözüyle yapılmaktadır. Ancak nevbetin ne zaman vurulduğunu bilemiyoruz.

Davullar, bizim *Anadolu'daki derviş mazharları* tipinde, büyük deflerdir. Yine Türk tipinde, zincir veya demir halkaların izleri de görülüyor. *Devlet sembolüdür*. Çünkü otağın önünde, sancakların yanına, bir de davul konmuştur. Ancak boruların türü hakkında, bir şey söyleyemeyeceğiz.

TÜRKMENİSTAN'DA BİR TÜRKMEN KAVALCISI

1. *Türk atlı kültürünün* Türkmenistan'daki son temsilcileridir. Resim geçen yüzyıla aittir. *Türkmenler*'de geniş bir *kaval repertuarı* vardır. Bu destanlar çalınırken, kavalcı kendisinden bir şey katamaz. Ancak uzun hava ve şarkı melodilerinde, kişiliğini gösterir. Bu resim, *kaval atışması*ndan bir ayrıntıdır : (V e r t o v, *Atlas*, Res., 52).

BİR HUN OTAĞINDA BAYRAKLAR VE DAVUL

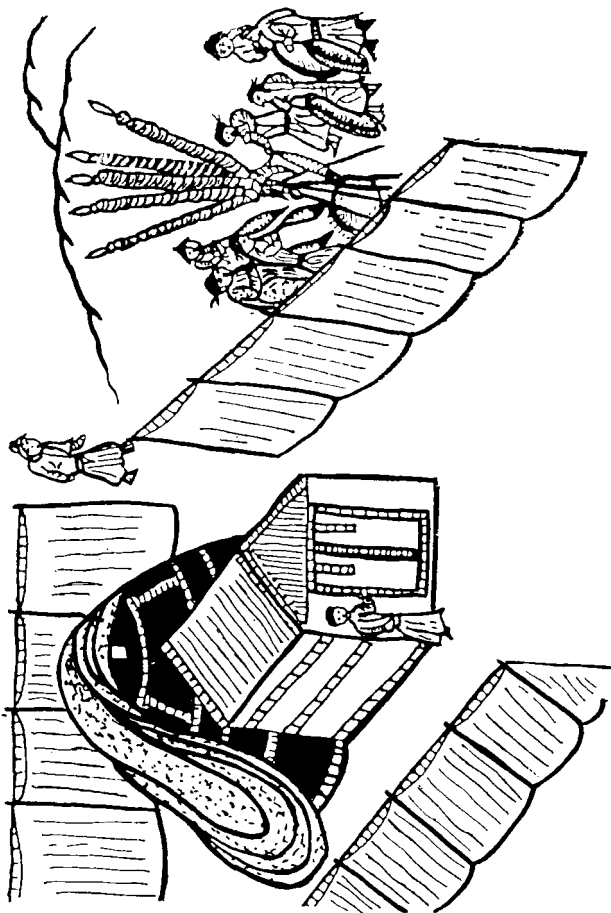
2. *Hun hakanının Çinli hatununun konağı* : M. S. 194-195 yıllarında, Hun hakanının Çinli hatunu, Çin'e getirilmiştir. Bu minyatürler Çinli prensesin, Çin'e gelişini dolayısıyla yapılmıştır. *Nevbet çalışı* dışında, *bayraklar ile davul*, hakanlık sembolü olarak *otağın* önünde duruyordu. Bu, değişmeyen bir Türk gelenegidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://irantey.org>

HUNLARDA, BAYRAK İLE DAVUL

3. Yukarıdaki resimden alınmış bir ayrıntıdır. M. S. 207 sıralarında çizilmiştir. *Beş hakanlık sancağı* dikilmiş ve *kılıflı* olarak duruyorlardı. *Nevbet çalışı* dışında bir *davul*, sembolik olarak, bayrakların yanında bulunuyordu. Davul, *zincirli veya halkalı bir def* şeklindedir. *Anadol*'daki eski büyük derviş *mazharları*'na benzer.

HUNLARDA SANCAC NEVBETİ

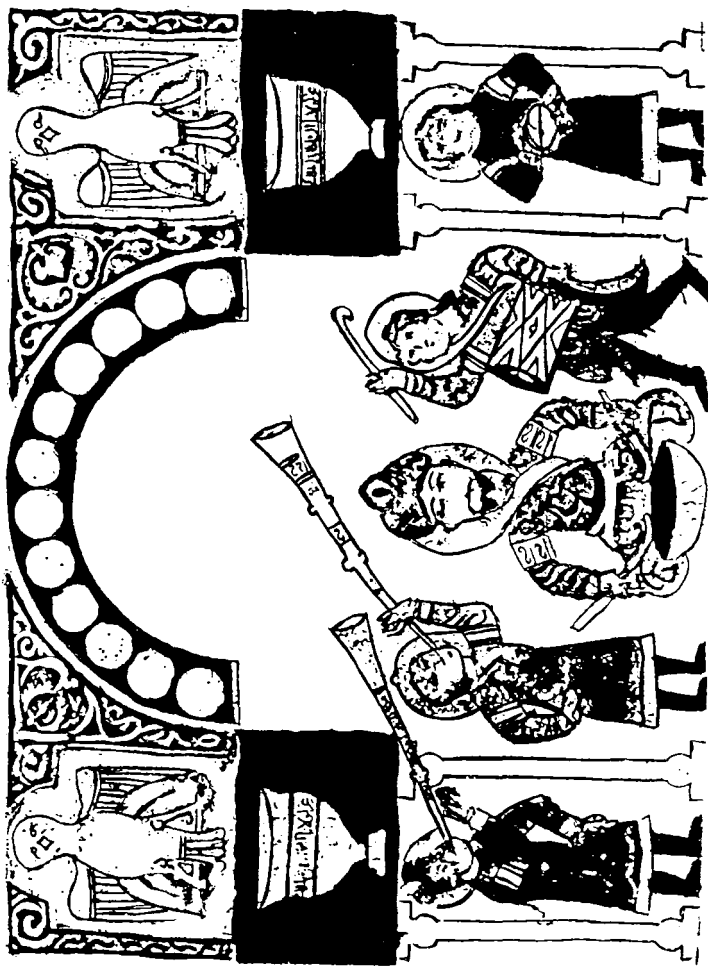
4. *Türklerde nevbet, sancak altında çalınır : Osmanlı mehterleri de savaşta, sancakların altında çalınırdı. Boruların türü hakkında bir şey söyleyemeyeceğiz. Sancakların altında duran sembolik davul, nevbet çalınışı sırasında da yerinde durmaktadır. Davulların türü hakkında, önceki resim altlarında açıklama yapılmıştı : (M. S. 207).*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

HUNLARDA SANCAK NEVBETİ

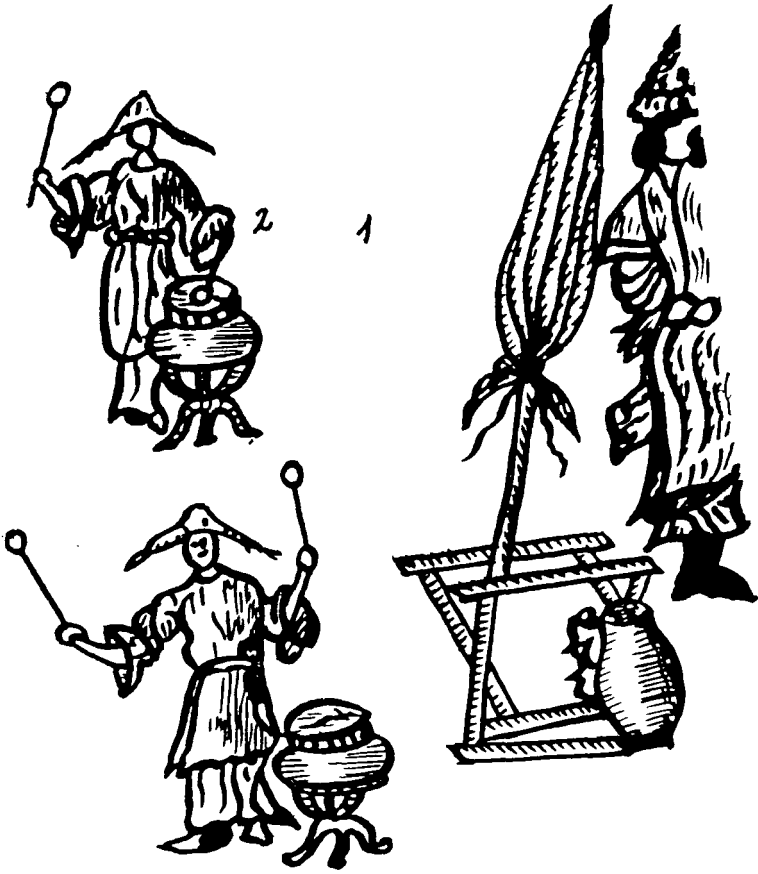
5. Yukarıdaki minyatürden bir ayrıntı: Beş sancak ile bir davul, dikili olarak durmaktadır. Buna göre *hakanlık davulu* çalınmıyor ve *hakanın sembolü* olarak duruyordu. Boruların türünü açıklayamıyoruz. Davullar, *Anadolu dervişlerinin zincirli veya halkalı*, büyük *mazharları* tipindedir. *Osmanlı mehterleri* de savaşta, *sancaklar altında* çalarlardı.

TÜRK ZENGİLERE AİT BİR SARAY MEHTERİ

6. *Zengi Sultan Nureddin Muhammed'in* (1170-1185), *Hısn Keyfa*'daki kale kapısının üzerine konmuş olan, su saati'nin üzerinde bulunuyordu. Saati gelince, su akıntısının basıncı ile borucular, davulcular, saati çalarak haber veriyorlardı. *Kartal*, tipik bir *Selçuklu* amblesmidir. 14. yüzyılda *El-Cezari*, bu resmi hendese üzerindeki kitabına almıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://irantey.org>

İLHANLI SANCAĞI VE İKİ KÖŞÇÜ

7. *Nevbet, dikili sancak* altında veya yanında vurulurdu. Yukarıdaki resimlerde, *Hun sancak neveti*'nin sancak altında, nasıl vurulduğunu görmüştük. Burada ilk *Timurlu* veya son *İlhanlı* çağının, *hakanlık divanındaki sancak yerini* görüyoruz. Sancağın yanındaki testide, *saçı* bulunmalıdır.

Kösçüler ise, *Kubilay Han'dan* sonra *Çin'de* görülen, *kabul töreni* mehterleridir. Ufak bir ayrılıkla, *Osmanlı kösçülerine* benzerler.

II. BÖLÜM

T Ü R K L E R D E

DEVLET VE ORDU MEHTERİ

1. Devlet ve ordu mehteri ayırımı :

Türk tarihinde, devlet ve ordu mehterlerini birbirlerinden ayırmak çok zordur. Çünkü, «*halk ordu; ordu ise halktır*». Bunun yanında, «*devlet de, ordu ve ordu ise devlet*», demektir. Ordunun baş komutanı, hakanıdır. *Ordu, hakanın öz ve en değerli varlığıdır*. Nitekim, hakanın ölümünden sonraki verâset törelerinde, bu inanışın izleri görülmektedir. Büyük akınlara, hakanın katılma zorunluğu vardı. Yahut da halk veya devlet geleneklerine göre bu tutum, tabii bir durum haline gelmişti.

Konuyu bu anlayış ve yöntemle ele alırsak, sonuca daha güvenli olarak gidebiliriz. Yoksa, *mehter bir şenlik aleti değildir*. Konunun, bir de kutluluk yanı vardır.

2. Mehter, devlet sembollerinin ancak biridir :

Mehtere, *devlet sembolü* olarak bakmak başka şeydir; bir *şenlik aleti* olarak bakmak ise, çok daha başka bir şeydir. Mehter, bir «*savaş alâmeti*», daha geniş bir anlayışla «*savaş aleti*» olarak ele alındığı zaman ise, konumuz büsbütün değişir.

Bayrak ve mehter, ikisi birbirinden ayrılmayan; ancak ikisi bir arada olduğu zaman bir bütün teşkil eden, en önemli devlet sembolüdür. Çingiz Han bunlara, mutfak aletlerini de katmıştı. *Bayrak ve davullar, mutfak aletleri ile birlikte korunuyorlardı*. Bu, daha çok gece korunmaları için

konmuş bir töre idi. Tabii olarak, hakanlığın güvenliği ile mutlak aletlerinin çok yakın ilişkileri vardı. Bunları koruyan *kepte'ül* adlı nöbetçiler, devlet içinde çok yüksek bir mevki ve onura sahip idiler.

Hunlarda da bayrak ve davul, başkomutanın otağının önünde bulunuyordu. M. Ö. 121'deki büyük Çin ve Hun savaşlarında en büyük vuruşma, Hun baş komutanının otağının önünde dikili bulunan tuğ ve bayrağın altında olmuştu. Çin tarihleri, Hun baş komutanının bayrak ile davulunun elde edilmesini, büyük bir başarı olarak kabul ediyorlardı. *Bağımsızlık ve yetki belgesi* sayılan *bayrak ile davulun* elden gitmesi ile, idare ile ordu da dağılmış oluyordu.

Göktürklerde, *bayrak ile davula*, bir de *boru* katılmış oluyordu. Belki *boru*, Hun devlet ve ordu mehterlerinde de vardı. Ancak biz burada, kaynaklarımızda adı geçen veya varlığı söz konusu edilen şeyleri ele alıyoruz. Hiç şüphe yok ki Göktürk hakanının otağı önünde, büyük bir *kağanlık mehteri* vardı. Çin tarihleri bunlardan yalnızca, *kurt başlı bir sancağ* üzerinde duruyorlardı. Yine Çinlilere göre Göktürkler, *atalarının kurttan türemiş olduğunu*, hatırlamak veya hatırlatmak için bu sancağı kullanıyorlardı. Ancak Hunlardan ve Göktürkler'den sonraki çağlarda, bu *kutlu veya mubarek sancağın* yanında, *kağanlık davulu* ile diğer sembollerin bulunduğu da, biliyoruz.

3. «Yetki belgesi» olarak mehter :

Yetki belgesi olarak, atanmalarda verilen *beylik mehterleri* hakkında da, geniş bilgilerimiz vardır. Aşağıda ve diğer bölümlerimizde, Göktürk devletindeki bu devlet sembolleri üzerinde geniş olarak duracak ve ilgili vesikaları sunacağız.

Bu Göktürk devlet geleneğinin, sonradan Uzakdoğu'da kurulan *Proto-Moğol* etnik kökenli Hıтай dev-

leti gibi, imparatorluk denebilecek büyük devletlerde, nasıl devam ettiğini de izleyeceğiz. Çünkü bu kavimler, 400 yıl T ü r k idaresinde yaşamışlardı. Üstelik insanlığı, sosyal bir varlık olmayı, teşkilâtlanmayı ve güdümlü ekonomiyi de, G ö k t ü r k ve U y g u r kağanlıkları gibi, T ü r k devletlerinden öğrenmişlerdi. Bu kültür çevrelerine ait vesikalar, - biraz daha geç çağlara ait oldukları için - çok daha geniştirler. Bu vesikaları sunma yoluyla, geçmişte karanlık kalan noktalara da, bir ışık tutmağa çalışmış olacağız.

4. Sancak ile mehterin, tek ad altında toplanması :

Yukarıdan beri, *mehterin bir şenlik aleti olmadığını; kutlu devlet sembollerinin ancak bir bölümü olduğunu*, açıklamaya çalışıyoruz. Yani, *sancak mehterin; mehter de sancağın bölünmez bir parçası idi*.

İ l h a n l ı devletinde göreceğimiz gibi sancak, «*tuğ-ı mubarek*», yani *mubarek tuğ* veya *sancak* idi. Ancak *kös* veya *büyük davul* ise, «*köhürge-i hassa*», yani *hakanlık* veya *saltanat kösü* veya *büyük davulu* diye anılıyordu.

O s m a n l ı devletinde de *tuğlara*, savaştan önce *kurbanlar* verilirdi. Mehter ise, *baş sancakdar*'ın emrinde bulunan bir kuruluştur. *Sancak*, *devletin en yüce bir sembolü idi*. Mehter ise, belki de *tuğ* veya *sancak* içindi.

H u n l a r d a, *sancaklar ile davulun* yanyana durduklarını, bu kitabımızda sunduğumuz bir Çin minyatüründen, açık olarak görebiliyoruz. *Otağın önüne, kılıflı olarak, beş sancak dikilmiş* ve yanlarına da, yalnızca *bir davul* konmuştur. Herhalde bunun da bir manası vardı. Ancak *sancak nevbeti* ile ilgili bir diğer minyatürde, davullar ile boruların sayıları artmıştı. Buradaki davullar, *şaman davulları* veya A n a d o l u'daki büyük *derviş mazharları* veya *defteri* biçiminde idiler. Anlaşıldığına göre bunların içlerinde, *zil yerine zincirler ile demir*

halkalar da vardı. Bu gelenek, günümüze kadar gelmiştir. Bu konu ile ilgili bilgileri, def hakkındaki bölümümüzde sunacağız. Uzun çağlar ve geniş bir coğrafya içinde yayılmış olan Türk kültür çevreleri içinde, bu gibi ayrılıklar görülebiliyordu. Ancak hepsinde de Türk kültür ve geleneklerine ait özler, kendilerini gösterebiliyorlardı: (Bk. Resim, 2, 3, 4, 5).

Karahanlı devleti, Türk kültür özleri ile geleneklerinin açık olarak ortaya çıktığı bir çağdır. Eski Türk devletlerinde olduğu kadar, sonraki Türk tarihine de ışık tutabilecek, temel bir kültür hazinemizdir.

«Tuğ» sözü ve anlayışı bu çağda, sancak ile davul veya mehteri içinde toplayan, tek bir deyim idi. Aslında *tuğ*, *saltanat sancağı* veya *at kuyruklu âlem* veya *sancak* demektir. Hunlar'daki örneklerle de bakacak olursak, Türklerde sancaksız davul veya davulsuz sancak, pek düşünülemez gibiydi. Karahanlı devleti çağında, «*tuğ vuruldu*» dendiği zaman, *saltanat* veya *hakanlık davulu vuruldu*, manası verilmek isteniyordu. Bu konu ile ilgili vesikaların tümünü, aşağıda sunacağız.

Mısır Türk Sultanlığı çağında bu anlayış, daha çok aydınlığa kavuşmuş oluyordu. *Çalış* veya *çalış*, bu devlet içinde, *saltanat mehteri* demektir. Ancak bu deyim daha çok, *saltanat sancağı için* söylenmiştir. VI. cildimizde bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk. İbn Haldun, bu devlet veya Türk kültür çevresinde *sancak* sözünün, Türkçe *sançmak*, yani *batırmak* sözünden geldiğini, açık olarak belirtiyordu. Bu Türk kültür çevresinde, *tablhâne* ile *çalış* ve sancak, birbirlerinin içlerine girmiş sembollerdir.

Osmanlı devletinde mehter, *emir-i âlem*, yani *baş sancakdar*'ın emrinde bulunan bir kuruluştur. Mehter takımı, sancaklardan sonra gelirdi. Mısır Türk Sultanlığı, gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı devleti üzerinde, geniş tesirler yapmış bir Türk kültür çevresidir. Bu

kuruluşlar ve tesirler üzerinde, VI. cildimizde geniş olarak durmuştuk.

Aşağıda vesikaları ile birlikte sunacağımız gibi, bu çok eski Türk geleneği, Hunlardan, -belki de-, günümüze kadar, değişmeden ve ana çizgileriyle gelmektedirler.

BAYRAK, DAVUL VE MEHTER BİRLİĞİ

Osmanlı devletinde de kös, otağ ve tuğ-ı hümayûn'ların hademe ve bakıcılarına, *mehter* veya *mehterân* diyorlardı. Bunları kuran, taşıyan, çözen ve konaklayan birlikler, hep yanyana idiler. Çünkü bu sembollerin hepsi, hakanın yakınında veya otağının önünde yer alıyorlardı. *Çingiz Han* otağ, davul ve bayrakların hepsini aynı nöbetçilere verirken, bir de bunlara mutfak eşyalarını katıyordu. Güvenlik bakımından, mutfak da çok önemli idi. Konuyu böyle düşünmek ve gerçekçi bir görüşle ele almak gereklidir.

1. «Tuğ»: Bayrak ve davul birliği:

Yukarıda da, bunun üzerinde durmuş ve ilgili vesikaları sunmuştuk. «*Tuğ, hakanın yanında vurulan, kös ve davuldur*». Bu konuları çok iyi tanıyan *Kaşgarlı Mahmud*, kös ile davul sözlerini, hep yanyana kullanıyor; tuğların, kös mü; yoksa davul mu olduklarını belirtmiyordu. Çünkü kös, *kazanlı*; davul ise, *kasnaklı* davullardı. Önemli bir güçlüğüümüz, budur:

«*Tuğ, kös ve tabl, yudrabu beyne yedi el-meliki*»: *Tuğ, kös ve davuldur; hakanın yanında vurulur*»: (MK., 3, 92). Bu, yalnızca hakanın mehteri veya muzikası için söz konusu değil: «*Tuğum tikip, uruldu*» sözünde, bir «*bayrağın dikilmesi*» de, söz konusu idi. Ancak arapça yorumda, «*harb alâmeti ve davul vuruldu*», deniyordu: «*Duribat a'lâmet ül-harbî vattablu*»: (MK., 1, 169). Bunlar da bize bayrak ve tuğ ile davulun, birbi-

rinden nasıl ayrılmaz iki sembol ve alâmet olduklarını gösterir. Nebbet için de durum aynıdır :

2. «N e v b e t» vuruluşu : Tuğ, bayrak ve davulla :

«*Devlet mehteri*», Türklerde, «*Tuğ*» adı ile anılan, «*bayrak ve davul birliği*» idi. Şu iki örnek ve vesikada, şöyle deniliyordu :

1) «*Tuğ uruldı*» : (*Duribet el-nevbetu*) (MK., 1, 169).

2) «*Han, tuğ urdı*» : (*Daraba el-melik ül-nevbetu*) (MK., 3, 92). Ayrıca Kutadgu Bilig'deki şu iki satırlık şiiri de sunalım (KB., 86) :

«*Bulut kökredi, urdı nevbet tuğı,*
«*Şimşek çaktı, çekti (tarttı) hakan tuğunu!*»

Buradaki, «*nevbet tuğu*» ile «*hakan tuğu*», birbirinden ayrı gibi görünmektedirler. Ancak daha önce verdiğimiz vesikalar nevbet, davul ve bayrağın, *tuğ* sözü içinde birleştiklerini gösterir.

3. Atanmalarda, tuğ ve davul verilmesi :

Tayinlerde «*tuğ ve davul*», yine yanyana görülmektedir : «*Vezirlik verdi... Tuğu ve davulu (tuğı kövrüğü), hep birlikte (birle) verdi...*» (KB, 1036). Görülüyor ki tuğ ve davul birbirlerinden ayrılmıyorlardı. Bu, davullu, mehterli bir sancak birliği de olabilirdi.

4. MISIR TÜRKLERİNDE :

«Çalış» : Sancak ve mehter birliği :

Mısır Memlûklerindeki *calış* veya türkçe *çalış* üzerinde, bayrak ile ilgili cildimizde, çok geniş olarak durmuştuk. Burada, aynı konu üzerine dönecek değiliz. *Quatremères*'in notlarıyla ortaya çıkan bu müessese, yine onun notlarıyla iyice aydınlanmıştır.

«Sancak, akın veya seferden 40 gün önce, tabl-hâne önüne asılıyor ve asker önünden, resmi geçit yapıyordu»: (Mısır Sultanları Tarihi, s. 227 n.). Sefere giderken bu sancağı taşıyan ordu birliklerine ise, *çalış*, deniyordu. Mısır Memlûk-lerindeki, *nevbet* ve *tabl-hâne* geleneğini de en iyi olarak, yine Quatremères ortaya çıkarmıştır (*Hist. des Mongols*, s. 418 vd.). İslam Ansiklopedisi'ndeki maddeler de, aşağı yukarı bu bilgilere dayanmıştır.

5. ÇİNGİZ HAN VE ÇEVRESİNDE :

Bayrak ve davulla «savaş andı». Dikkat edilirse, Çingiz Han devleti demiyoruz. Çingiz Han'ı doğup, büyüdüğü çevre ve bu çevrenin gelişmesiyle birlikte ele alıyoruz. Çingiz Han'ın çevresinden C a m u k a , savaşa girmeden önce, savaş şarkısına, üç yerde şöyle başlıyordu :

«Ta, uzaklardan görülebilen tuğumu, (veya bayrağımı) saçıldım; kara öküz derisinden, yapılmış, keskin sesli d a v u - l u m u çaldım!» : (YCPS, 105, 106). Ondan sonra kılıcından, oklarından ve zırhlarından söz açıyordu. Bu bir çeşit, bayrak ve davulla başlayan, bir «savaş andı» gibiydi. Çingiz Han'ın yasası şöyledir :

«Tuğ ve d a v u l (tuğ köürge), gece nöbetçileri kebt'e-ül tarafından korunmalıdır». Bu, Çingiz Han'ın sık görülen bir yasasıdır. Bayrak ile ilgili cildimizde, bütün vesikaları sunulmuştur. Çingiz Han daha sonra, bunlara, mutfak eşyalarını da katmıştır.

Çingiz Han'ın oğullarında :

Bu gelenek Çingiz Han ve çevresinde, daha sık görülmeğe başlanır. Farsça kaynaklarda davul, Moğolca «köhürge» adı ile görülür. Bu sözün, Türkçe «kövrüg, köbrüg» ile çok eski ilişkileri üzerinde durmuştuk :

Tümen komutanlarına, Tuğ ve davul veriliyordu: (*Tuk ve köhürge erzâni daşt*): (Dörfer, 339). Bunların başka birçok örnekleri de vardır: (Bk. a. esr., a. yer).

Babür-nâme içinde de bu gelenek sık sık görülür: «...Padişâhâne .. tug ve nakkâre... in'am boldı»: (Bb, 350).

6. TÜRK MİTOLOJİSİNDE: (**Dokuz davullu Han**):

Yine biraz Türk mitolojisine girelim ve üzerinde düşünülmesi gereken, bazı örnekler verelim:

«9 davullu Han'ın ülkesi, Ak-deniz'de bitiyordu» (*Radlof, Proben, I, s. 5*). Bu, çok mitolojik bir motiftir. Akdeniz, Kuzey kutup denizi olsa gerektir. Ancak Karahanlılardaki «*Dokuz tuğlu Han*» deyimi hatırlanınca, «*Dokuz davullu han*» da, bize yakın gelmektedir. Okuyucularımızı biraz daha derinlere ve düşünmeye doğru götürmek istedik. Ancak bu, güzel bir düşünce ve güzel bir izlemedir.

BAĞIMSIZLIK VE YETKİ BELGESİ OLARAK

DAVUL, KÖS VE BORU

Atanmalarda verilen, davul ve boru :

Bu semboller bütünlüğü, Türk tarihi ile Türk devlet anlayışının temelidir. Bayrak ile davul, birbirinden ayrılmayan, iki parçadır. Biri, diğerinden ayrı düşünülemez. Hakanın otağının önünde asılı tuğ ve davul, devletin sembolüdür. «*İstiklâl ve bağımsızlık sembolü*», yine bayrak ve davuldur. Başlangıçta konuya girerken, bunlarla ilgili bir özleme yaparak girmiştik. Şimdi biraz daha vesikalara ineceğiz. Osmanlı devletinde de, tuğ ve sancaklar, otağ-ı hümayun ve köslerin bakımı, «*mehterlik hizmeti*» altında toplanmıştı. *Hunlar*'da da bu anlayış, böyle idi. Bunlar üzerinde, *savaş ve davul* ile ilgili bölümümüzde de duracağız. *Otağlar* da, bu devlet sembollerinin içindedir. Ancak bayrak ve davul kadar önemli değildirler.

1. HUNLARDA :

M. Ö. 119 da Çin ordusu ve ünlü Çin generali Ho Ch'ü-ping, «*Hunların Sol Büyük generaline hücum etti, bir çok esirlerle birlikte bayrak ile davulunu da, ele geçirdi*». Bundan önce, «*Sağ beylerbeyinin otağının önünde dikili, kılı Hun bayrağının altında, Hun ve Çin askerleri göğüs göğüse döğüşmüşlerdi*». Bu, bir *tuğ* idi. Ancak yanında, bir davulun bulunup, bulunmadığından, söz açılmamıştı. Savaş ile ilgili bölümümüzde göstereceğimiz gibi, *Hun* taktiği kullanan Çin generali *Li Ling*, Hunlara karşı küçük ordusu ile ilerlerken, «*çan ile hareket*» ve «*davul ile de durma emri*» veriyordu. Ancak bir gerçek varsa, «*tuğ ile davul*», Hunların *beylerbeyi* ile *büyük general*'lerinin bir sembolü idiler.

2. GÖKTÜRKLERDE :

Artık Göktürklerde, «*bayrak ile davul*» un, *tayin*, *yetki*, *istiklâl ve bağımsızlık* için tam bir yetki belgesi olduğu, açık olarak belli oluyordu. Bazan buna, *boru* da katılıyor ve sembol ile, *mehter* ve *muzıka takımı*, tamamlanmış oluyordu. Gerçi Göktürk tarihinde, isyan eden Türk prenslerine, «*Kurt başlı bayrak ile davulu*», Çin imparatoru gönderiyor ve onların bağımsızlığını tanımış oluyordu. Ancak kurt başlı bayrak, Çin'de yoktu. Bu, Türk usulü bir tanıma olmalıydı. Bu konuda, burada bir kaç vesikayı sunalım :

1) «*Ch'u-lo-hou, Y a b g u Kağan olunca, Çin İmparatoru ona davul, boru ve bayrak gönderdi, (veya armağan etti)*» (LMT, 55).

2) «*Tu-lu Kağan idareyi ele geçirince, Çin'e bir elçi gönderdi, Kağan unvanını almağa cesaret edemediğini bildirdi... Çin imparatoru da kendisine bir davul ile bir bayrak gönderdi*» (Chavannes, doc. 55).

3) «*Göktürk Kağanı Tardu Kağan'ın (otağına) gelen Çin elçisi Yüan Huei, Çin imparatoru adına, bir saygı sembolü*

olarak inandıkları, kurt başlı bir bayrak armağan etti» (LMT, 99).

4) «585 yılında Çin İmparatoru (ünlü) Göktürk Kağanı İşbara'ya, araba, geysi, davul ve boru armağan etti» (LMT, 51).

5) «641 yılında Batı Göktürk Kağanı Bagatur Yabgu'ya, davul ile bayrak verildi» (Chavannes, a. esr., 266, n. 1)...

a) Yetkiye göre verilen davul sayısı :

Büyük memuriyet veya yetkiye göre tuğ verildiğini, biliyoruz. *Üç tuğlu*, gibi... Ancak bir kaç davulla yetki verme gelenekini, şimdiye kadar göremedik. Belki büyük komutanların, büyük birlik sayıları, bu davul sayıları ile ölçülebilirdi. Az sonra buna bir örnek vereceğiz. Göktürk tarihinde, birden fazla davul hakkında, yalnızca bir vesikamız vardır. 638 yılında Göktürk kağanlığı yıkılmıştı. Çin İmparatoru kendisine bağlı Türk prenslerini, saygılayarak tayin ediyordu :

«...*Sir Yabgu Kağan'a kurt başlı 4 bayrak ile 4 davul veriyorum. İlteber Tardu Bagatur Yabgu'ya ise, kurt başlı 2 bayrak ile 2 davul veriyorum...*» (Chavannes, Doc., TFYK, s. 6). Görülüyor ki kağandan aşağı olan başbakan yabguya, iki davul ile iki kurt başlı bayrak veriliyordu.

b) Ordu birliklerine verilen davullar :

İlhanlı devletinde *Tümen* komutanlarına, kös veya davul veriliyordu. *Memlûk* ve *Timurlu* devletinde ise, «*daha küçük davulların, 2000, 1000, hatta yüz atlı birliklere*» bile verildiğini görüyoruz. Türklerle savaşan Çin birlikleri de, aşağı yukarı aynı geleneği paylaşıyorlardı.

Bunun için «*Türkler gündüz bayraklarımızı; gece de davullarımızı duyarak bizi çok zannedecekler*» diyorlardı (LMT, 23). Anlaşıldığına göre birliklerin sayısı, davulların seslerine ve sayılarına göre hesaplanıyor, olacaktı.

3. HITAY DEVLETİNDE :

Sık sık söylediğimiz gibi, *Hıtay* devletini kuran *Kitan* kabileleri, beş yüzyıla yakın bir süre *Göktürk* ve *Uygur* idaresinde yaşamışlardır. Ayrıca Türklere komşu oldukları için, çeşitli kültür alışverişleri de olmuştu. Devletin kurucusunun hatunu da, güçlü bir *Uygur* prensesi idi. İlk yazıları da *Uygur* yazısı idi. Ancak bu kavimler, *Proto-Moğol* bir kökten geliyorlardı. Bunun için *Hıtay* devletinde, *yüksek Türk devlet anlayışı* ile, *Proto-Moğol* geri kabile gelenekleri karışıyordu. Bu konu üzerinde sık sık durduk.

a) Bağımsızlık sembolü :

(*Davul ve bayrak kurma yoluyla*) : Burada *Kitan* kabilelerinin birliği söz konusudur. Bundan dolayı aşağıdaki çok önemli vesikayı, aynen sunuyoruz :

«*Kabile yasalarına göre, kitanların 8 kabilesinin başkanları, her üç yılda bir, değişiyorlardı. I-la kabilesinden Yeh-lü Apaochi, kendi davul ile bayrağını kurdu. Böylece bağımsız bir kabile durumuna geldi. (Kendi geleneklerine göre bir kaç kez kıral) olmayı reddedip, istemedi. Ancak en sonunda kıral seçildi. Bütün Kitan devletini de, kendi idaresi altına aldı. Böylece kendinden önceki sülâle, (Yao-lien hanedanı) sona erdi*». (Wittfogel, s. 411, 412). Bu, çok önemli bir vesikadır.

b) Atanma ve tanınma sembolü :

Kırallık olarak tanınma : (*Davul ve bayrak ile*) : Bu da ayrı bir basamak ve protokoldür. Az sonra belirteceğimiz gibi, «*Hıtay devletindeki bazı kabile ve topluluklar, bağımsızlık için, izin istiyorlardı.*» Az önce *Göktürk* devletinde de isyan eden prensleri, -Türkleri bölebilmek için-, «*kurt başlı bayrak ve davul*» verme yoluyla Çin, kağan ilân etmişti. Doğu *Göktürk* kağanı *İl Kağan'ın*, Çin'e yenilip, esir düşmesinden bir yıl önce, -yani 629 yılında-, *Kitan kabilelerinin* reisine de,

bir davul ile, büyük bir bayrak gönderilmişti : (LS, 63, 4 a; a. esr., 411, n. 1).

c) Kabile ve toplulukların bağımsızlık sembolü :

Kabilelere bağımsızlık verme : (Davul ve bayrak ile) : Belki de bu, köle durumunda bağlı olanların, bir toplum olarak tanınması idi. *Kabile statüsü (tribal status)*, Hitay imparatoru tarafından tanınmış olunuyordu :

«...(*Bir kabile*) imparatoran, kabilenin meşru ve yasallığının kabul ve tasdikini istedi. Bunun için de, davul ve bayrak verilmesini diledi. Bundan sonra onlar, yasal bir topluluk oldular» (a. esr. s. 588).

— «...(*Başka bir boy veya topluluk da imparatoran*), davul ve bayrağını kurmak için, izin diledi. Onlara izin verildi» (a. esr., s. 262).

— «...940 yılında, (*bir kabileye*) kendi davul ve bayrağını kurması, (veya dikmesi) için, izin verildi» (a. esr., s. 94).

d) Devletin, «davul dairesi» :

Davul dairesi başkanı : (İmparatorun kendi kabilesi) : Bu, çok ilgi çekicidir. Davulları idare eden ve koruyan daire ve başkanlığının adı, İmparatorun kendi kabilesinin adını taşıyordu. İmparator ve imparatoriçenin hazır bulunduğu büyük «devlet kurban törenlerinde», kurbanları o kesiyor ve o idare ediyordu. Bu memur ve ofisi, imparatorun kabile adı olan *I-la* adı ile anılıyordu. Asıl vazifesi, davul ve bayrak işleriydi (a. esr., s. 550; 272, n. 182).

«*Tahta çıkış töreninde de, küçük koru denen yerde, silahlı 10.000 asker hazır bulunuyor ve çevre, bayraklar ve davullar ile süsleniyordu*» (esr., s. 274, n.).

e) «Davul verme» yoluyla atama :

Davulla tayin : Devlet içinde, davul ve bayrak ile tayin veya yetki geleneği de, çok yaygındır. Bunlar aynı zaman-

da birliklerin de, birer sembolü idiler : (a. esr., s. 561). Birlikler yeniden kurulurken, beş yönden, bu bayraklar ile davullar gönderilirdi. *Davullar, mukaddes sayılırlardı*. Onların içinde, tabiat üstü güçlerin bulunduğu inanırlardı. Bunlar üzerinde, din ve davul ilişkileri bölümünde duracağız.

VEZİRLER İLE KOMUTANLARIN MEHTERLERİ

Hakanların mehterlerinin, bir saltanat ile devlet mehterleri ve sembolü oldukları üzerinde durmuştuk. Büyük kös veya kazanlı davullar da, *hakanlık ve saltanat sembolleri* idiler. Bu gelenek, Osmanlı devletinde de devam etmişti. *Büyük kazanlı kösler, yalnızca padişahların yanında bulunuyorlardı*. Aslında bunlar, hem bir *savaş alâmeti* ve hem de *savaş aleti* idiler. Köş ile ilgili bölümümüzde de görüleceği üzere, *ordunun hareketi bu köşlerin vuruşları ile düzenleniyordu*. Ayrıca padişahın otağının önünde çalan, *saltanat ve nevbet mehterleri* de vardı. Bunlar da tabii olarak padişah için kurulmuş, büyük mehterlerdi. Hakanlık mehterleri ile davul ve köşlerini, diğerlerinden ayırmak için, böyle bir giriş yaptık. Hakanlara ait *saltanat sancakları ile saltanat mehterlerini*, vezirler ile komutanların mehterlerinden, kesin olarak ayırmak zorundayız.

Beylerbeyi mehterleri :

Burada *beylerbeyi* deymi ile, devletin bir bölümünün idarî ve askerî sorumluluğu verilmiş, askerî ve mülkî büyük bir memuriyeti anmak istiyoruz. Bu bakımdan, Osmanlı devletindeki *Anadolu ve Rumeli beylerbeyi* anlayışı, yerinde bir deyimdir. Hunlarda da, *Sol ve Sağ Bilge prensler*, bu anlayışa benzer bir düzen olarak görülebilir. Ancak bu Hun prensleri, kağan soyundan geliyordu.

Hunların, *Sol ve Sağ Büyük Generalleri* de, beylerbeyiler gibi, devlet içinde geniş bir toprağa sahip idiler. M. Ö. 119 yılında Hunların *Sol Büyük Generali*, Çin tarafından

yenilgiye uğratılmıştı. Bu bölge başkomutanının, «*bayrağı ile davulu*» da, Çin ordusunun eline geçmişti. Çin tarihleri bu *bayrak ile davulun* ele geçirilmesinin üzerinde, önemle duruyorlardı.

Osmanlı *beylerbeyleri*, *ikişer tuğlu* komutanlardı. Seferde, aşağıda da belirteceğimiz gibi, önce *üç tuğlu* vezirlerin, ondan sonra da beylerbeyilerin mehterleri çalınırdı. Uzunçarşılı'nın da dedikleri gibi, mehterlerin böyle bir sıra ile çalmaları, «*kanundu*». İlhanlı devletinde de, *komutanların davulları*, *vezirlerin davullarından* sonra çalarlardı.

Büyük komutanların mehterleri :

Osmanlı devletinde, *iki tuğlu paşa*, yani *beylerbeyi* rütbesinden aşağı komutanların, mehterleri görülmüyordu. Sonradan bu düzen değişmiş olabilirdi. Bu, önemli değildir. Önemli olan Türk geleneklerinin özüdür. Bu gelenek, daha önceki Türk devletlerindeki *Türk düzeni*'nden gücünü alıyordu. Biz burada bilgilerimizi, Uzunçarşılı'dan alıyoruz. Daha fazla da bir iddiamız yoktur.

Göktürklerde, «*kağanın 4 bayrağı ile 4 davulu*», vardı. Vezir mertebesinde olan, ve *yabgu* unvanını taşıyanlara ise, «*2 bayrak ile 2 davul*» veriliyordu. Bu konudaki bilgimiz, ancak bu kadardır. Göktürk ve Uygur devletlerinin derin tesirleri altında bulunan Hıta y devletinde ise, kaynaklar daha genişliyorlardı. *Davul ve bayrak dairesi*, bu devletin bürokrasisinde, ayrı bir yer tutuyordu. Geleneksel «*Beş büyük ordu*» birliği vardı. Bunların sürekli olarak, *bayrak ve davulları*, vardı. *Savaşa çıkılırken*, bazı büyük komutanlara da, *imparator tarafından özel davul ve bayraklar verilirdi*. Her halde bunlar, sürekli ve büyük bölge komutanları değillerdi.

İlhanlı devletinde *tümen komutanları* sürekli olarak, *tuğ ve kös sahibi* idiler. Kaynaklarımız, bu tuğlar ile kösleri, «*köhürge ve tuk*» adı ile anıyorlardı. *Tümen komutanlığı*, Çin-

giz Han devletinde, önemli bir komutanlıktı. Çünkü Çingiz Han geleneğinde en büyük birlik, *tümen* idi. *Onbin atlı bu askerî birliklere, kös ile bayrak, hakan tarafından veriliyordu.* Bu da çok eski bir Türk geleneğidir. Bu konu ile ilgili vesikaları, aşağıda sunacağız. Bu gelenek, şimdi bile süregelmektedir.

Komutanların davulları da, devlet içinde, «bir protokol ve rütbelere göre» çalınırdı. Kaynaklarımız, zaman zaman tümen komutanlarına, Arapça *emir* derler. Hakan ile vezirlerin davulları çaldıktan sonra, sıra emirlerin davuluna gelir ve ancak hakandan sonra çalmaya başlarlardı. Bu gelenek, Osmanlı devletindeki *beylerbeyi mehteri* ile ilgili, sıra ve töreye benzemektedir. Çünkü *beylerbeyi mehterleri* de seferde, padişah ve vezirlerin mehterlerinden sonra çalmaya başlarlardı.

Vezir mehterleri :

Osmanlı devletinde vezirler, *üç tuğlu paşalar* idiler. Başkomutan, yani *serdar mehterleri*'nden sonra çalıyorlardı. Ayrıca bunlar, 5 *padişah neveti* yanında, 3 *nevet* vurabiliyorlardı. Çingiz Han devlet geleneğinde, *hatun ve şehzade mehterleri*, vezir mehterlerinden önce geliyorlardı.

VEZİRLER İLE KOMUTANLARIN DAVULLARI

(Notlar ve vesikalar)

Askerî mehter kök ve temel prensip olarak, önce çeşitli davullardan oluşuyordu. *Farmar* de haklı olarak, İslam Ansiklopedi'sinde «*tabl-hâne*» maddesine başlarken bu gerçek üzerinde duruyordu. Çünkü bu davullar, uzaktan duyulabilen savaş aletleri idiler. Ancak nefesli boruların bulunmadığı da söylenemez.

Göktürklerin Çin ile olan ilişkilerinde, *kurt başlı bayrak ve davulun* yanında, *borular* da alınıp, veriliyordu. Bu

boruların, dış tesirlerle gelen türlü çeşitleri de oluyordu. Bizim buradaki konumuz, mehter aletlerini aleştirip, onların tarihini yazmak değildir. Biz bir müzik tarihçisi değil; Türk geleneklerinin, kök ve gelişmelerini izleyen, bir Türk tarihçiyiz.

1. HUNLARDA :

M. Ö. 119 yılında, «*Hun Sol Büyük Generalinin bayrağı ile davulu*», Çin ordusu tarafından ele geçirilmişti. Hunlarda Sol büyük generallik, yüksek bir rütbedir. Komutaların da birkaç tümendenden fazla asker vardı. Daha doğrusu bir bölge başkomutanıydı. Yukarıda bunun üzerinde geniş olarak durduk.

2. GÖKTÜRKLERDE :

Yalnızca kağanlığın bayrak ve davullarından söz açılıyordu. Yukarıda da sunduğumuz bir vesikada, «*kağana 4 bayrak ve 4 davul veriliyordu*». Ancak kağandan sonra gelen *yabgu*'ya ise, «*2 bayrak ve 2 davul veriliyordu*». Bu ikincisi, *yabgu* bir çeşit büyük vezirlik sembolüdür (Chavannes, *Doc.*, (TFYK), II, s. 6). Göktürk yazıtlarında görülen, «*üç tuğlu Türk kavmi*» nin, bayraklarıyla birlikte davulları da var mıydı? Bunu bilmiyoruz.

Hıta y devletinde ise, hakanın *davul ve bayrak daire-si'*nden başka, *Beş büyük ordu birlikleri'*nin de ayrı ayrı bayrakları vardı. (Bk. Wittfogel, 561). Ayrıca savaşa giden büyük generallere de, imparator tarafından özel davul ve bayrak veriliyordu (a. esr., 259). Ancak bu davulların şekli ve büyüklüğü hakkında bir bilgimiz yoktur.

3. SELÇUKLULAR İLE BAŞLAYAN YENİ ÇAĞ :

Selçuklu *nevbet* ve *tabl-hâneleri* üzerinde Prof. M. A. Köymen, sık sık ve geniş olarak durmuştur. Ancak Türk kültür ve geleneklerinin bir izleyicisi için, bu çağda çeşitli güçlükler vardır. Çünkü bu çağdaki Selçuklu gelenekleri İslamî

şal ve kisve ile örtülmüştür. Diğer örneklerle karşılaştıracak olursak, *Tuğrul Bey* ile *Alp Arslan*'ın köslerinin, *Abbâsî* halifelerinininkinden, çok daha büyük olmaları gerekiyordu. Çünkü bunlar, *savaş alâmeti* ve aletleridir.

Örnek olarak bu çağdaki *Gur kösleri*, bir adam boyunda idi. Farmer'in de *İslam Ansiklopedisi*'nde *davul* madde-sinde dediği gibi, *kös* sözünü gördüğümüz her yerde, büyük *İlhanlı* ve *Osmanlı kösleri* hatıra gelmemelidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Selçuklu* çağında, *İran*'da çok büyük kösle-rin vurulduğunu, sergilenen 12. - 13. yüz yıl *kazan - kösleri*'nden de anlıyoruz. *Selçuklularda*, hakan dışındakiler, hakanın izniyle, «3 *nevbe*» vurabilirlerdi. Çok işlenmiş olan bu konu üzerinde durmayacağız.

HAKANLAR VE DİĞER MEHTERLERİN SIRALANIŞI

Mehter hiyerarşisi

Selçuklu vezir ve komutanlarının mehterlerine gelmişken, birdenbire durduk ve *devlet içinde mehterlerin, protokola göre sıralanışlarına*, geçtik. Bunun sebebi de, arlık bu çağdan sonra vesikaların çoğalmasıdır. Vezirler ile komutanların davul ve mehterleri, elbette ki, hakanlarıinkiyle aynı olamazdı. İlhanlı ve Osmanlı devletinde, *büyük kösler*, yalnızca hakanın ve padişahın mehterinde bulunurdu. Bundan dolayı, «*köhürge-i hass*» ile «*hakanî kösleri*», diğerlerinden ayırmak gereklidir.

1. İLHANLI DEVLETİNDE :

İlhanlı devleti, gerek saray ve gerekse ordu gelenekleri bakımından *Ortaasya kökenlerine* bağlıdır. Anadolu ile, de, hem kök ve hem de devlet olarak, çeşitli tesirleri ve izleri bakımından ayrı bir önem taşır. Bu devlette, davul ve mehteri, iki yönden değerlendirmeye çalışacağız :

1) Devlet protokolunda :

A) *Hakanlık kösü ve mehteri* : İbn Batuta, *İlhanlı Ebu Said Bahadır Han*'ın mehterindeki müzik aletlerini, şöyle sıralıyordu : *Davul (tûbûl)*, *borazanlar (anfâr)*, *borular (bûkât)*, *zurnalar, küçük davullar ve diğerleri* : (Defremery, II, 126 vd). Bu zurnalar ile borular, Abbasî ve eski İslam borularına benziyorlar mıydı? Bu, cevapsız kalan bir sorudur. (Bk. Boru).

B) *Şehzadeler* ile *Moğol aristokrasisi*, sürekli ve ağırlıklı bir üstünlüğe sahip idiler. Bundan dolayı bunların, hem kösleri ve hem de davulları vardı.

C) *Komutanlar*, özellikle baş komutanların, kös hakları görünüyordu. Ancak «*köhürge ve tuk*», *tümen komutanlarının*, yasaya göre bir hakları idi : «...*yekhezâreyi leşkeri Moğol... u-ra tuk ve köhürge erzâni daşt*» : (Reşid., K. Jahn, 1940, s. 155).

2) Konak ve sarayda :

Ordugâh ile karargâhda, kös ve mehter düzeni, eski askerî geleneklere bağlıdır. İbn Batuta, *İlhanlı Ebu Said Bahadır Han*'ı ve mehterlerini, konağın sökölüp yola çıkması sırasında görmüştü. «*Sefere huruç*» olması bakımından, bu törenin büyük bir değeri vardır. Hakanın, hatunların, komutanların, her birinin, ayrı davul ve mehterleri vardı. Bundan dolayı şöyle bir sıra ile, «*yola çıkış töreni*» başlıyordu :

1. *İlk önce hakanın büyük kösü (tabl el-kebir) çalmağa başlıyor.*

2. *Ondan sonra büyük hatunun davulu çalıyor.*

3. *Daha sonra diğer hatunların davulları çalıyor.*

4. *Sonra vezirin davulu çalmağa başlıyor.*

5. *Ondan sonra komutanın (emirin) davulu çalıyor.*

6. *En sonunda bütün davullar hep birlikte çalıyorlar.*

Böylece yola çıkılıyor : (Defremery, II, 127). Bu, gerçekten muhteşem ve görkemli bir törendi.

2. OSMANLI DEVLETİNDE :

Selçuklu devletinde de mehterler, *hakanın beş ve diğerlerinin* de, 3 nevbet üzerinde sıralanıyorlardı. Ancak, çok daha iyi bildiğimiz Osmanlı devletine hemen geçmede, bir yarar görüyoruz. Biz burada şimdilik zurnalar ile nefirlerin çeşitlerini inceleyecek değiliz. Biz eskiden gelen, Türk kültürünün başlıca ana noktaları üzerinde durmak istiyoruz :

1. *Emir-i âlem*, yani *baş sancakdar*, mehter takımının da başı idi. Eskiden olduğu gibi : «*Muzıka takımının başına mehter başı denilirdi. Muzıka takımı, Emir-i âlemin nezareti altında olup, bütün tayinler, hunun inhasıyla yapıldı*» : (Sarayı, s. 273)..

2. «*Kösler yalnızca padişah mehterlerinde bulunup, sadr-ı azam ve diğer vezirlerin mehterlerinde, kösleri yoktu*» : (Sarayı, s. 450). Burada söz konusu edilen, *hakanî kös* idi. İbn Batuta'nın söz açtığı, *tabl el-kebir* ile diğer *köhürge-i hass*, bu türden idiler.

3. Mehterlerin protokola göre sıralanması : «*Sefer esnasında orduda mehterhane çalınırken* ⁽¹⁾, önce *serdarın mehterhanesi* ⁽²⁾; sonra üç *tuğlu paşaların, yani vezirlerin* ⁽³⁾; en sonra da *ikişer tuğluların, beylerbeyi mehterhanelerinin çalmaları, kanundu*» : (Sarayı, s. 278). *İlhanlılarda* ve daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, bütün mehterlerin hep birden çalmaları, akına çıkılırken olmalıydı.

4. *Osmanlılardaki nevbet*, akına çıkış, «*sefere huruç*», «*gazâyâ davet*» düşünce ve temeli üzerinde kurulmuştu.

3. HİNDİSTAN'DAKİ BABUR VE OĞULLARINDA :

Yine *Ortaasya* Türk geleneklerini izlemeye devam ediyoruz : Yine *İbn Batuta*, «*Suriye ve Mısır'daki geleneklerin aksine, hakandan başka hiç kimse nakkare-hane kullanmağa yetkili değildi*», diyordu : (Defremery, I, 422).

Babürnâme de, «*tuğ ve nakkarelerin, padişahın yanında olduğunu*», belirtiyordu : (Vekayi, s. 398). Bununla be-

raber, «*tuğ, nakkara gibi padişâhâne levazım, ihsan yoluyla*», tayinler de yapılıyordu. «*Tuğlara Moğol düstûru birle dem-deme bağladılar*», sözü ise, her halde padişahın mehterinin çalışını anlatıyordu : (a. esr., s. 105). Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, buradaki «*Moğol düstûru*» sözünün, «*Türk şamanizmi*» nin bir geleneği olduğu görüşündedir. Çünkü *Vekayi* tercümesinin 105. sahifesinde, bir *Moğol* ve *Çingiz Han* geleneği görülmüyordu. Türkistanlı Kıpçak'lardan *Bâki Bey*, *Babür'ü* padişah olarak tanıdığı halde, «*nakkaresini kendi kapısında çaldırıyordu*» : (*Vekâyî*, 172).

Dev kös'ler, «*Büyük Ekber'in (öl. 1605) mehterhâne veya nakkare hânesi'nde, 18 çift kadar sayılmıştı*», Âyini Ekberî, bunların «*kavarga*» veya «*kurğa*» adını taşıdığını yazıyordu; (Blochman terc., I, 50 vd.). Bunlar, *Çingiz Han* geleneğinden gelen, «*kö'ürge, köhürge*» sözlerinden başka bir şey değillerdi. Biz izlemelerimizi, daha çok *dev kösler* üzerinde yapıyoruz. Yoksa *Ekber Han'ın muzıkasında*, İngiliz borazanları bile vardı. Ancak *Babür'den* önce, *Gorluların* da, bir adam boyunda *altın kösleri* vardı. (*Bk. yk.*)

HAKANLIK KÖSÜ, DEVLET VE VEZİR MEHTERLERİ AYIRIMI

Büyük kösler ve davullar, yalnızca Türk hakanlarının» :

Hakanlık köslerine bağlı mehterler

Bu, çok önemli bir noktadır. Vezirler ile hatunların ve büyük komutanların da, kös veya davulları olabilirdi. Ancak «*hakanî kös*», yani *hakanlık kösü*, hakanın adına ve ününe, yakışır bir büyüklük ve yapıda idi. Kaynaklara göre, bir adam boyunda *Gorlu - Türk* kültür çevresindeki, *hakanlık kösleri*, *altından* yapılmışlardı. Müzelerimizde bulunan *Osmanlı hakanlarının kösleri* de, ince bir kakma ve maden işçiliği ile yapılmışlardı.

Osmanlı devletinde, «*kösler yalnızca padişah mehterlerinde bulunurdu. Sadr-ı âzam ve diğer vezirlerin mehterlerinde kös yoktu...*» : (Uzunçarşılı, Saray, s. 450).

Ancak savaşa, *Serdar-ı Ekrem*, yani başkomutan, eğer padişah yok ise, onun adına *hakanlık kösü*'nü kullanabiliyordu. Görülüyor ki *hakanlık kösü*, bir «*savaş alâmeti*», hatta bir «*savaş aleti*» gibiydi. Bunun içindir ki, kös ile mehteri birbirinden ayıran, önemli noktalar vardı.

1) İslamiyetten önceki Uygur-Türk kültür çevresinde :

a) Altın devlet kösleri veya davulları :

Altın, Türklerde, bir hakanlık sembolüdür. *Altın otağlar* ile *altın başlı sancaklar* üzerinde ayrıca durmuştuk. Dede Korkut kitabında *mehter boruları* için de, «*altın başlı borular*» deniliyordu. Uygur-Türk kültür çevresinde, çeşitli yabancı kültürler ile özellikle, Buda dininin derin tesirleri vardı. Bununla beraber bu Türk kesimlerinde de, bir «*devlet nevbeti*» anlayışı vardı. Eski bir Türkçe Uygur yazısında, şöyle deniliyordu :

«... *Altın davulu (altın kövrüg), her gün böyle döğüp, tokmaklayıp...*» : Bundan da anlaşılıyor ki her gün belirli bir öğün veya zamanda, *altın davul* çalınıyordu. Bu bir çeşit, «*nevbet*» anlayışı ile de yorumlanabilirdi.

b) Savaş alâmeti altın davul, barışta nevbet vuruyor :

Yukarıda da görüldüğü gibi, *nevbet* geleneği, İslamiyetten önceki Türklerde de vardı. Tabii olarak, bu da *hakanlık mehteri* idi. Yine eski Uygur yazılarının bir başka yerinde ise, şöyle deniliyordu : «... *Altın davulları, kendileri çaldılar...*» : (TT, III, 375, 7). Bu yazıda, *çalmak* yerine, «*etmek*», sözü, yani bir yapma anlayışı ile kullanılıyordu.

«*Düşte altın davul görme*», yine budist Türklerde, *hakanlık ve devlet sahibi olma* ile yorumlanıyordu. Bilindiği üzere Buda dininde, *hakanlık ve devlet anlayışı*, yok gibidir. Bunlar, *Uygur Kağanlığı*'ndan gelen düşünceler olmaydılar : (*Suvarna*, 92, 6).

2) Selçuklular çağında :

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Selçukluların da çok büyük *hakanlık kösleri*'ne sahip olup, olmadıklarını bilmiyoruz. Ancak *Farmer*'in *Londra*'daki İran sergisinde gördüğü ve XII. - XIII. yüzyıla ait olan iki *büyük kös kazanı*, kime ait olabilirdi? Çünkü *Farmer*, sonradan aradığı halde bu kös kazanlarını, bir daha görememiştir: (İA: *Tabl-hâne*, s. 609b). Bu konu üzerinde, önemle durulmalıdır.

Selçuklu *devlet mehteri* hakkında, epey bir bilgimiz vardır. Bunları, ilgili bölümde sunmuştuk.

3) Mısır Türk Sultanlığında :

Mehter deyimimiz bize Mısır Türk Sultanlığından gelen bir sözdür. *Çalış* veya *Calış*, bu Türk kültür çevresinde, *hakanlık bandosu*'nun adı idi. Aslında bunun adı da Türkçedir.

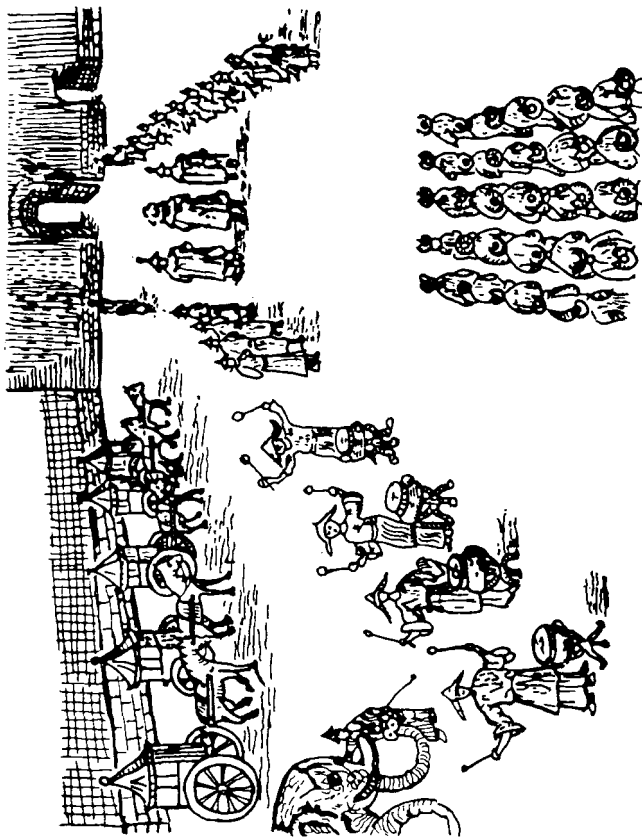
Sancak - mehter birliği halinde çalışan bu kuruluş, bir «*savaş alâmeti*» idi. *Savaştan kırk gün önce tabl-hâne önüne çıkarılır; geçid resimleri yoluyla hazırlık yapılırdı*. *Farmer* bu kuruluşu, eski Arap *tegannî ve münşidlerinin*, bir devamı gibi görüyordu. Çünkü *Farmer*'in Türkler, Türk tarihi hakkında bir bilgisi yoktur.

Sultan *Baybars*'ın mehteri, Makrizî tarafından şöyle tanımlanıyordu: «*40 çift kazanlı davul, (yani kös), 4 davul, 4 boru veya burgu, 20 trampet (nakir)*»: (Makrizî, I, s. 173).

4) Gırlu - Türk devletlerinde :

Gırlular, Hindistan'ın kuzeyinde, bir «*Türk askerî aristokrasisi*» halinde oluşmuşlardı. Bu çevrelerde, *Türk ordu geleneği*, ağır basıyordu. *Gırlu Sultan Gıyaseddin*'in *Tabakat-ı Nasırî*'nin dediğine göre, «*bir adam boyunda, araba üzerinde taşınan, altın kösü vardı*». Bununla ilgili vesikaları, yukarıda sunmuştuk. Hatta «*çift kös*» olduğundan da söz açıyordu.

Sonuç olarak Türklerde, büyük hakanlık kösüne bağlı devlet ve ordu mehterlerinde, söz açılabilirdi.

ÇİN KABUL TÖRENİNDE KÖS MEHTERİ

8. Kubilay Ha'n'dan sonra Çin protokolunda, kös ve köşüler, önemli bir yer tutmuşlardır. *Ming sülâlesi* zamanında Batılı gezginler tarafından yapılan bu resimde, Çingiz Han geleneginin derin tesirleri vurgulanmıştır.

DÖRT KÖSDEN OLUŞAN ÇİN SARAY MEHTERİ

9. Kubilay Han'dan sonra gelişen bir gelenektir. Çingiz Han devletlerinde bu köslere, «köhürge» deniliyordu. Bu sözün eski Türkçesi ise, «kövrüg» idi. Resimde, köşçülerin kollarının durumu, *Timurlu* ve *Osmanlı* minyatürlerindeki tutum ve üslûba benzer.

SELÇUKLU TESİRİNDE BİR MEHTER

10. 1237 tarihli, Yahya ibn Mahmud el-Vâsiti'nin Bağdat'ta çizdiği bir minyatürden alınmıştır. Hariri'nin Makamat'ında bulunur. Her ne kadar, «katır mehteri» deniyorsa da, orta boy kösler, Selçuklu boruları, sancağın tuğu, düğümlemiş at kuyrukları, Bağdat-Türk geleneğinin karışımını göstermektedirler. Türk ordu geleneği, bu çağda iyice yerleşmişti.

BİR OSMANLI DEVLET MEHTERİ

11. 1582 şenliğinde görülen görkemli bir mehterdir. Mehterin arkasında görülen köşk ve mehter, çevresinde görülen resmi elbiseler giyinmiş kişiler görülmektedir. Bunun için, *devlet mehteri* dedik : (*Şehinşah-nâme*, Topk. 1591, B. 200, 71).

BİR OSMANLI PROFESYONEL MEHTERİ

12. *Yılanlı sütun çevresinde, çeşitli sanatçılar, çeşitli gösteriler yapmışlardı. Bunun içindir ki, 1582 şenliğini gösteren bu minyatürdeki sanatçı topluluğuna, profesyonel (?) mehter adını verdik. Önceki minyatürle karşılaştırıldığında, bu gerçek açık olarak görülür : (Aynı eser, a. yer).*

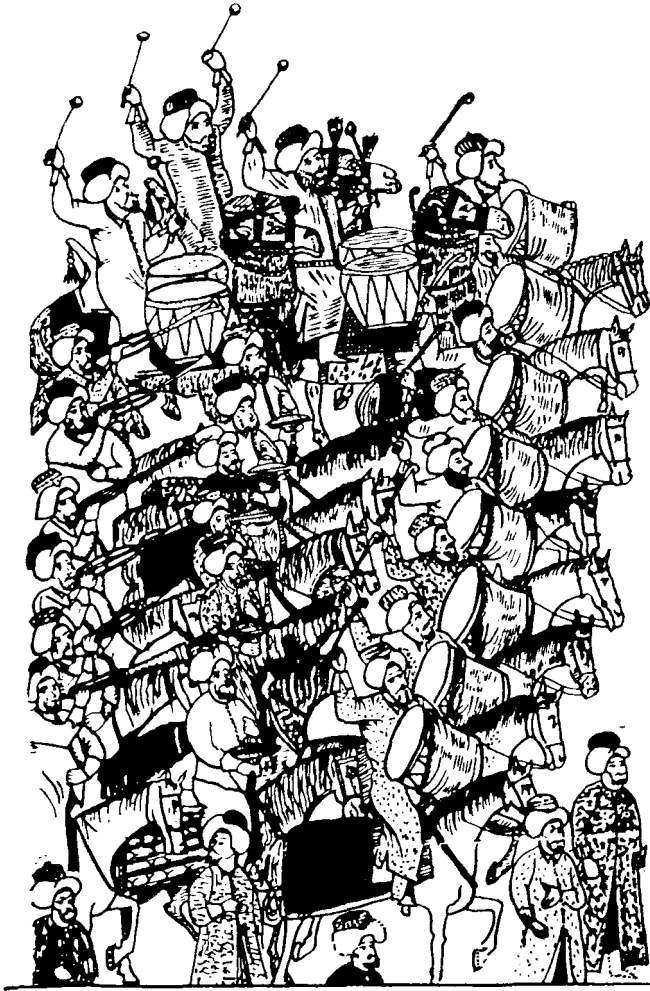
B A B Ü R DEVLETİNDE ÇİFT HAKAN KÖSÜ

13. Bu resim, *Türk Devlet Geleneği*'ni, Batıda ve Doğuda birbirine bağlayan muhteşem bir vesikadır. Ancak B a b ü r'ün torunları çağında, buna *kurkah* dendiğine göre bu kösleri, yine Ç i n g i z H a n geleneğine bağlamak gereklidir : (Y u l e , *Marco Polo*, I, s. 340, 341). Kuzey H i n d i s t a n'daki *Gorlu-Türk* geleneğinde, *araba üzerinde taşınan çift kösler* de vardı.

BABÜRLÜLER DEVLETİNDE FİL KÖSÜ

14. Babür'ün torunları Hindistan'ın şartlarına uyarak, mehterlerine *fil kösü* katmışlardı. Ancak atlı zurnacı ve borucuları da, fillerin yanına katmışlardı. Evliya Çelebi'nin söz açtığı *fil kösleri* bu gelenekten esinlenmeliydi : (Brown, *Mughal Painting*, T. 31).

1720 ŞENLİĞİNDEKİ ÜNLÜ OSMANLI MEHTERİ

15. Bu minyatür, çeşitli yerlerde yayınlanmıştır. Biz, minyatürde kaybolan çeşitli ayrıntıları, belirtmeye çalıştık. Burada Türklerin, *dem-deme* veya *balaban davulları* da, ortaya çıkmaktadır. Boruların dışında bütün çalgılar, eski Türk geleneğini taşırlar.

AYNI MEHTERDE DEVE KÖSLERİ

16. *Deve kösleri*, Evliya Çelebi tarafından da anılmıştır. Bunlar, orta boy kösler idiler. *Hakani kösler*, araba ile taşınıyorlardı. *Kösçülerin tokmak tutuşları*, Hindistan'daki *Babürlü* ve Çin'deki *Kubilay Han* resim üslûb ve geleneğini, hatırlatırlar.

BABÜRLÜLERDE POLO OYUNU MEHTERİ

17. Hindistan'da Cihangir Şah çağına ait bir polo veya çevgân oyununa ait minyatürden : Mehter, iki çift kösten, çift boru, çift nakkare ile kudümden oluşuyordu. Bu, klasik bir Türk mehter düzeni'dir. Borulardan biri, zurna olabildi. Mehter köşk veya sarayın ayvanında çalıyordu : (Viktoria Albert Museum'daki bir minyatür : (K. D i e m. Asiatische Reiterstie'e, Abb. 98 den ayrıntı).

BİR TÜRK - İRAN POLO MEHTERİ

18. 16. yüzyıl sonuna ait bu minyatür, *Timurlu-İran* karakterini göstermektedir. Oyun, sarayda değil, kırdan oynanmaktadır. Buradaki mehter, *Cihangir'in polo mehterine* göre daha küçüktür. Daha doğrusu, *Babür-Türk* kültür çevresinden uzaklaştıkça, büyük devlet geleneği de azalmaktadır. *Zurna*, *çift kös* ve *çift nakkare*, Türk mehterlerinin, değişmez bir düzeni idi: (K. Diem, a. eser, s. 96, T. IV).

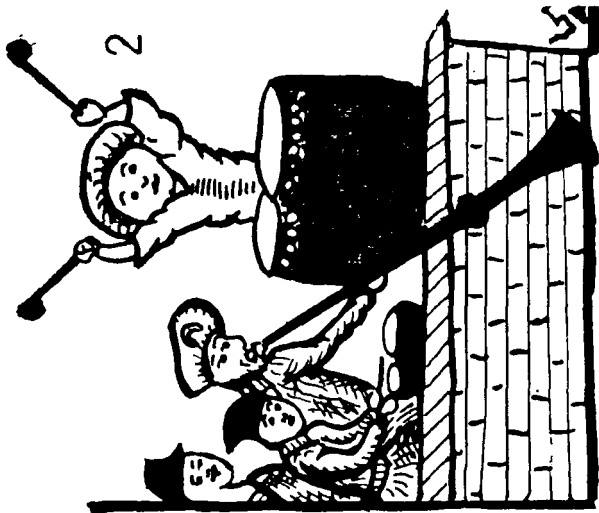
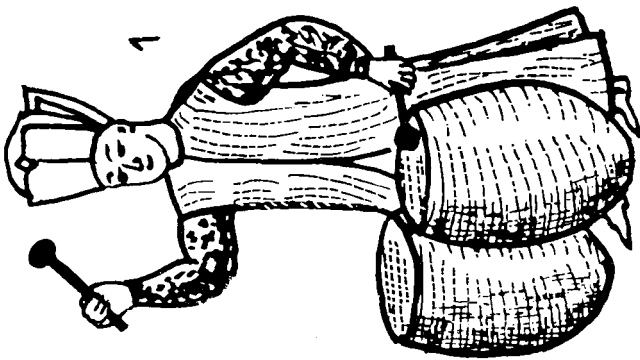
1700 DE YAPILMIŞ ESKİ YAPILI BİR POLO MEHTERİ

19. Minyatür ustaları, eski resim okullarının geleneğini, devam ettiriyorlardı. 18. yüzyılda bu boruların bulunması, biraz şüphelidir. Bununla beraber bu «S» şeklindeki borulara, O s m a n l ı mehterlerinde de rastlıyoruz. Ancak nakkareler, dejenere edilmiştir : (Aynı esr, s. 211, Abb. 97).

BİR SAFEVÎ KOŞU VEYA POLO MEHTERİ

20. *Kösler ve nakkareler, T i m u r l u - B a b ũ r* tipindedirler. Ancak buradaki *çift kös*, daha küçüktür. *S a f e v î*lerde borunun yerini *zurna* almıştır. Küçük bir mehterdir : (A. eser, s. 263).

OSMANLI KÖŞCÜSÜ VE POLO YARIŞINDAKİ SAFEVİ MEHTERİ

21. Sağda : 1566 tarihli bu minyatürde bir saray mehteri görülmüyor. Mehter, köş-
kün ayvanı üzerinde çalınıyor. Prensler polo oynarken dervişler heyecanlanıp ağlıyorlar.
Boru, eski bir *T i m u r* tipidir, *Kös* de, *T i m u r* köşleri gibi büyüktür. Köş-
nün tokmağı, klasik bir *T ü r k* üslubu ile yapılmıştır. Solda : Geç bir *O s m a n l ı*
köşcüsü : (A. eser, s. 208).

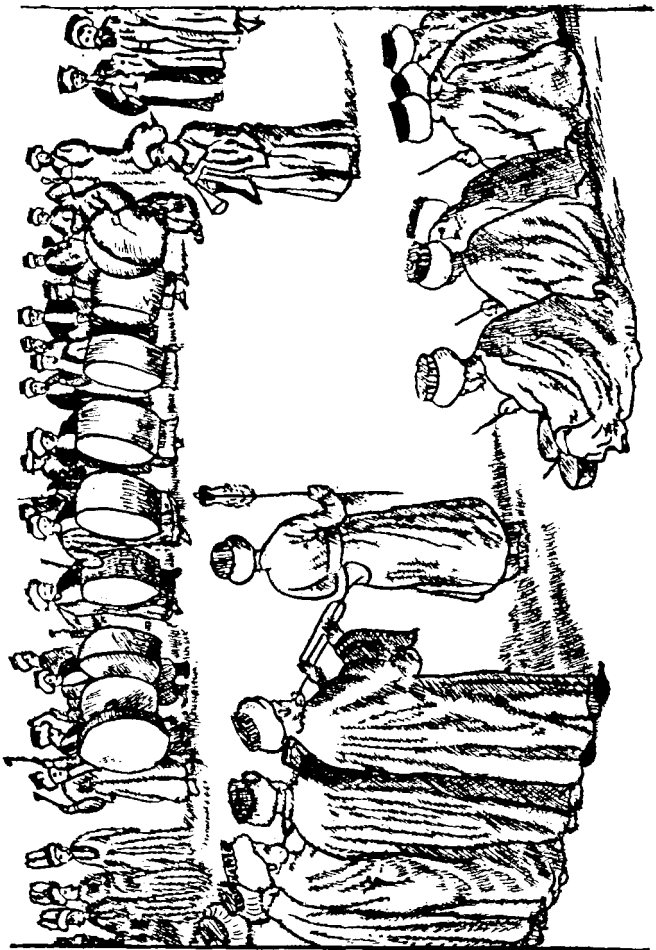
KLASİK TÜRK ÜSLUBUNDAKİ KÖŞÇÜ TOKMAKLARI

22. Yukarıdan beri sunduğumuz resimlerde de görüleceği gibi, *Selçuklu, İlhanlı, Kubilay Han, Timurlu, Safevi ve Osmanlı köşçülerinin kolları, aynı üslûbla yukarı kaldırılmış, böylece Türk resim geleneğinin köklerine inilmiştir. Bu birleşik üslûba, Osmanlı köşçülerinin kollarını da katıyoruz.*

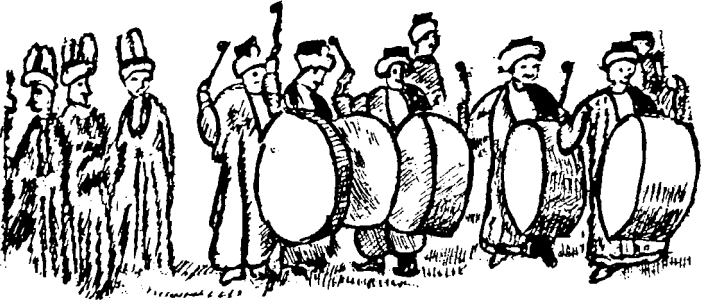
ÜÇ TİMURLU VE SAFEVİ OYUN MEHTERİ

23. Yukarıda, ayrı ayrı eleştirdiğimiz ve açıklamaya çalıştığımız mehterleri, şimdi hep bir arada görüyoruz. Burada *saray mehterleri* ile *kır mehterleri* arasındaki, ayrılık görülüyor. Bu konuda, *Timurlu-Babür resim okulu*, daha ayrıntılı ve orijinal çalışmaktadır.

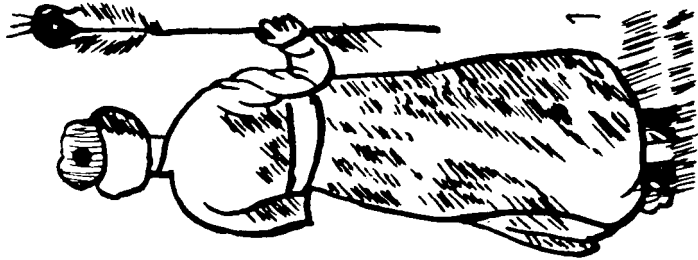
DOKUZ KATLI GEÇ BİR OSMANLI MEHTERİ

24. Bu konuda O s m a n l ı l a r, büyük devlet geleneğine daha çok sa-
hiptirler. Batıya açık olmalarına rağmen Türk geleneğinin özleri ve kökleri de-ğiş-
memektedir. *Baş zurnacı*, burada da *mehter başı* rolündedir. *Balaban davullara*,
azıcık *B a t ı* tesirleri girmiştir. *İngiliz boruları*, O s m a n l ı mehterlerinde 16.
yüzyıldan beri görülür.

OSMANLI MEHTERİNDEN AYRINTI

25. Burada, davulcu ve borucular ile mehterbaşı, daha açık olarak görülmektedir. Hepsi, resmi kıyafet giyinmişlerdir.

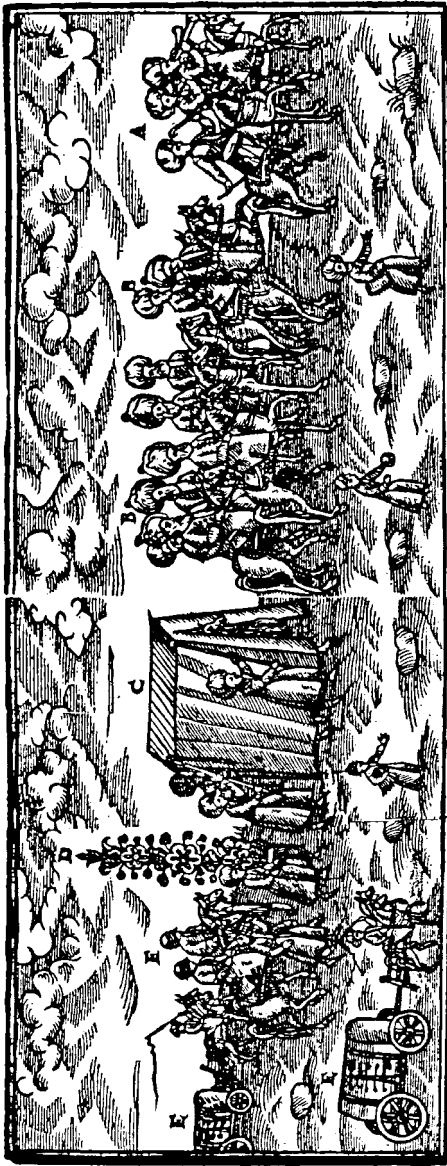
OSMANLI MEHTER BAŞI, BAŞ NAKKARECİ VE BAŞ ZURNACI

25A. Bu ayrıntılar, yukarıdan beri sunduğumuz, Osmanlı mehterlerinden derlenerek, hep birlikte sunulmuştur. Mehter içindeki her bölümün, ayrı bir başı vardı. *Nakkare* çalmak da, ayrı bir sanat gibi görülüyordu. 1580 şenliğindeki *nakkareci* başının tutumu, bize bunu göstermektedir.

BİR OSMANLI SİVİL MEHTER BAŞI

26. Bu kitabımızda ordu, devlet ve sivil mehterleri, birbirlerinden dikkatle ayırmağa çalıştık .1720 şenliğinde, *def, tanbur, ney, kemençe ve musıklar*lardan oluşan bir musiki heyetinin başını yukarıda sunmakla, sivil mehterin kuruluşunu anlatmaya çalıştık : (V e h b i, 3594).

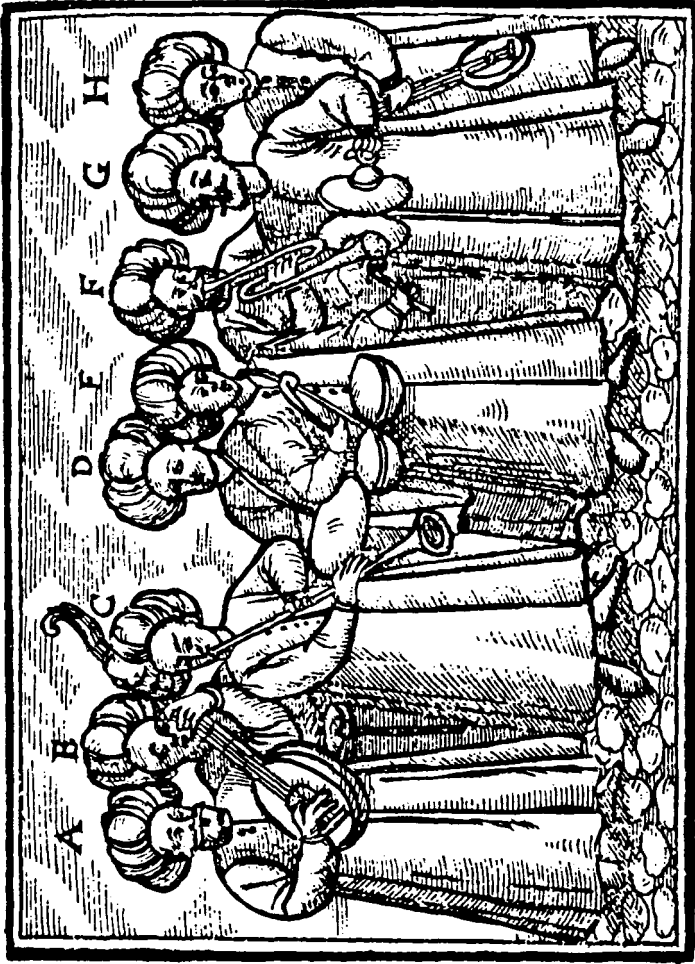
SCHWEİGGER'E GÖRE BİR DÜĞÜN ALAYI VE MEHTERİ

27. Schweigger resme, kendi Batılı görüş ve duygularını da katmıştır. *Ordu mehteri* süsünü vermiştir. Davul, *asker trampeti*, *davulcuk* tipinde yapılmıştır. *Zurna*, bir boru gibi deforme edilmiştir.

BİR OSMANLI DEVLET VEYA ORDU MEHTERİ

28. Bu mehterde B a t ı görüş ve duyguları daha azdır. Biraz abartılmıştır. Bu resmin en orijinal yanı, «S» şeklindeki T i m u r l u borusu'dur. Eğer doğruysa, O s m a n l ı mehterlerinde eski bir Türk geleneği yansımış oluyordu : (Bl. 177).

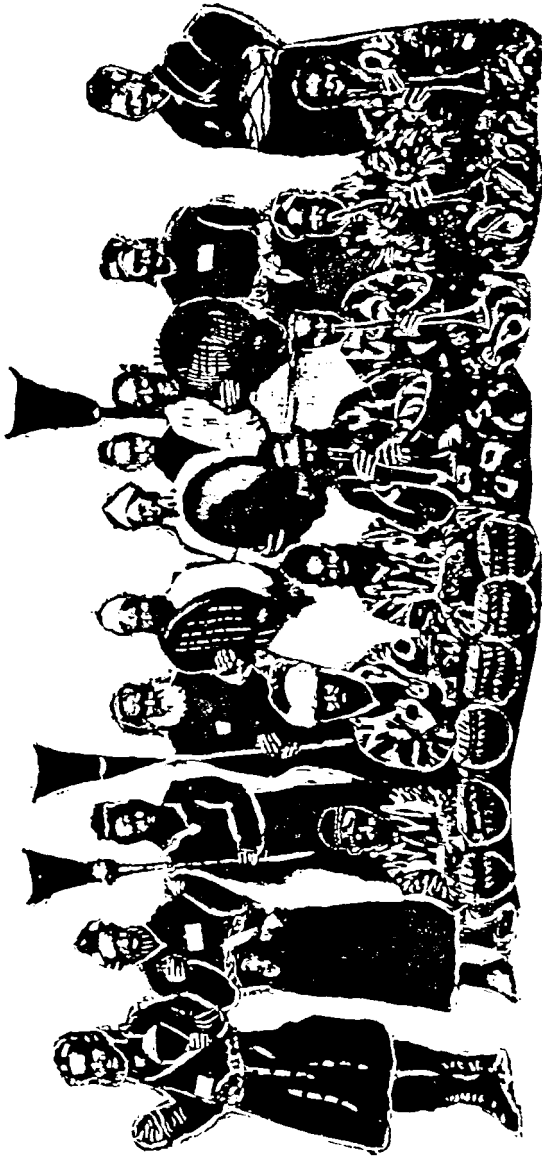
BİR OSMANLI SİVİL MEHTERİ

29. Bunlar, sokak çalgıcıları da olabilirler. Telli sazlar, Türk geleneğine yabancıdır. «S» şeklindeki boru, eğer yabancı değilse, eski Türk karakterini yansıtmaktadır. Kudüm veya nakkarenin tokmakları, normalden çok büyüktür. Ressam eserine, hayâlini fazlaca karıştırmıştır : (Bl. 208).

ÖZBEK - TÜRK MEHTER VEYA MUSİKİ HEYETİ

30. Heyete, bir *zurna* ve *kaval* dışında, başka bir nefesli saz katılmamıştır. *Kemençe* ve *sazlar*, orijinal Türk tipindedir. En önde bir *çeng*, *yatık saz* veya *santur* tipinde, bir saz görülmektedir : (Vertkov, *Atlas*, res. 53). *Kös* veya *çift nakkare*, oldukça büyüktür.

TAŞKENT'TE BİR ORKESTRA

31. 1890 yılındaki bir gösteriden alınmıştır. Res. 30'daki Ö z b e k heyeti gibi orijinal ve yerli görünmemektedir. Nefesli ve ritim sazlarından oluşmaktadır. *Kerney* adlı uzun bas borular, önemli bir yer tutmuşlardır. *Zurnalar*, orkestranın öncüleridir. *Üç çift nakkare*, *üç def (daire)*, *taş (kayrak)* ve *zil (safail)*, orkestranın ritim yönünü tamamlarlar.

SELÇUKLU MELİKŞAH'IN TAHTINDA

31 A. Edinburg'da bulunan *Câmi üt-Tevarih* minyatüründen bir ayrıntı. Minyatür, İlhannlı çağının sonlarında çizilmiştir. Melikşah'ın tahtının yanında harp çalınmış olması çok şüphelidir. Bu, İlhannlı çağı geleneğidir: (T. Rice ve B. Gray, *Rashid al-Dîn*, Res. 688).

SİVİL MEHTERLER

(Zurna ve davula koşulu halk musiki toplulukları)

Davul ve zurna, Türk mehterlerinin geliştiği, bir çekirdek idi. Şunu kesin olarak bilelim ki, *davul* başlangıçtan beri, *Türk toplumunu bir araya getiren*, bir ses ve işaret (*signal*) idi. Tarih kaynakları, devlet ve ordu ile ilgili olarak, davulun rolü hakkında geniş bilgi veriyorlar. Elbetteki davul, yalnızca süs olarak, devlet sembolleri arasında kalmıyordu.

Rusların *Ortaasya*'yı elde etmelerinden önce her kabile, her toplum ve hatta beylerin, davul ve zurna ile kurulu birer mehterleri vardı. Halk içinde bu topluluk, zaten kendiliğinden oluşuyordu. Tıpkı *Türkiye*'de olduğu gibi. Rusların gelmesiyle, *davul ve zurna* ortadan kaldırılmıştır. Sovyetler'in halk musikisi ile ilgili kitaplarında, davul ve zurna küçümsenmekte ve bunların feodal çağın çalgıları oldukları söylenmektedir. Bu *Türk* kültür çevrelerinde, *atlı oyunlar*, *at yarışları* ve *güreşler* için yapılmış halk musiki repertuarı vardı.

Aşağıda sunduğumuz resimlerde, mehterlerde olduğu gibi yine baş rolü, zurnalar oynamaktadır. Hatta köçeklerin oynamasında bile... *Davul, bir meydan sazıdır*. Saray içi veya küçük meydanlarda, davulun yerlerini, *defler* alıyorlardı. Ancak bu defler, eski Ortadoğu'da olduğu gibi tek olarak değil; *defler topluluğu*, halinde görünüyorlardı.

İnce saz, bu gün *Anadolu*'da, davul ile zurnanın bulunmadığı musiki topluluklarına verilen bir addır. Aşağıda sunduğumuz topluluklarda, nefesli saz olarak zurnanın yerini, *neyler* almışlardır.

1582 DE DERVİŞLERİN GÖSTERİSİNDE MEHTER

31 B. Bu atlı mehteri, *sivîl mehterler* arasına koyduk. Çünkü, özel bir gösteridir. Çift *zur na*, yine mehterin başında gitmektedir :iki *kucak davulu* ile bir *nekkare* de önde gitmektedir : (Sür-nâme-i Humayûn, *Topk. Sarayı*, Hazine, nr. 1344, s. 1 b).

MELEKLERİN MUSİKİ TOPLULUĞU

32. *Cennet görünüşünden bir ayrıntı : Meleklerin başlıkları ile giyimleri, 16. yüzyıldaki minyatür okulunda, artık T ü r k e l e ş m e ğ e doğru gitmektedir. Müzik aletlerinde ise, O r - t a d o ğ u tesirleri çoğalmaya başlamıştır. Zilli def ile ud, bu yeni akımın örnekleridir. Boru veya burgu ise, T i m u r l u tipindendir. F a r m e r, bu yeni T ü r k okulunu, çok öğmektedir : (Musikgeschichte, Abb. 108).*

TÜRK DERVİŞLERİNİN MUSİKİ TOPLULUĞU

33. *Türk dervişlerinin giyimleri, nedense aynı biçim ve tür içinde çizilmiştir. Belki de Batılı tutumları orijinaldir. Kurt veya at başlı derviş asıları üzerinde, VII. cildimizde durmuştuk. Türk gezginler, birbirlerinden esinlenmişlerdi. Ancak çalpara'sı üzerinde de ziller ile ilgili bölümümüzde ney ve def gibi musiki aletleri ile dervişlerin çalış duracağız.*

DERVİŞ TANBURCULARA KOŞULMUŞ BİR MUSİKİ TOPLULUĞU

34. *Tanburcu dervişler, mehterin önünde gitmektedirler. Kaplan postlu bu dervişler, topluluğa anlıyamadığımız bir mana vermişlerdir. Böylece zurnacılar, arka sıraya düşmüşlerdir. Tanburlar, Türk ve orijinaldir. : (Sur-nâme-i Vehbi, I den çok küçük bir ayrıntı). 1720 şenliğine aittir.*

KLASİK BİR TÜRK MUSİKİ TOPLULUĞU

35. *Tanburlar, neyler, kemençeler, defler ve musıklar, bütün müzik aletleri, öz Türk geleneğini yansıtır. Mehterbaşı'na rağmen, defçilerin dedikodu yapmaları, topluluğun sivil yönünü hatırlatır. Özellikle kemençeler, Ortasya Türk tipindendirler. Bu topluluklarda, neyzenler niçin hep mevlevi külâhları ile çiziliyorlardı? (V e h b i, 3594).*

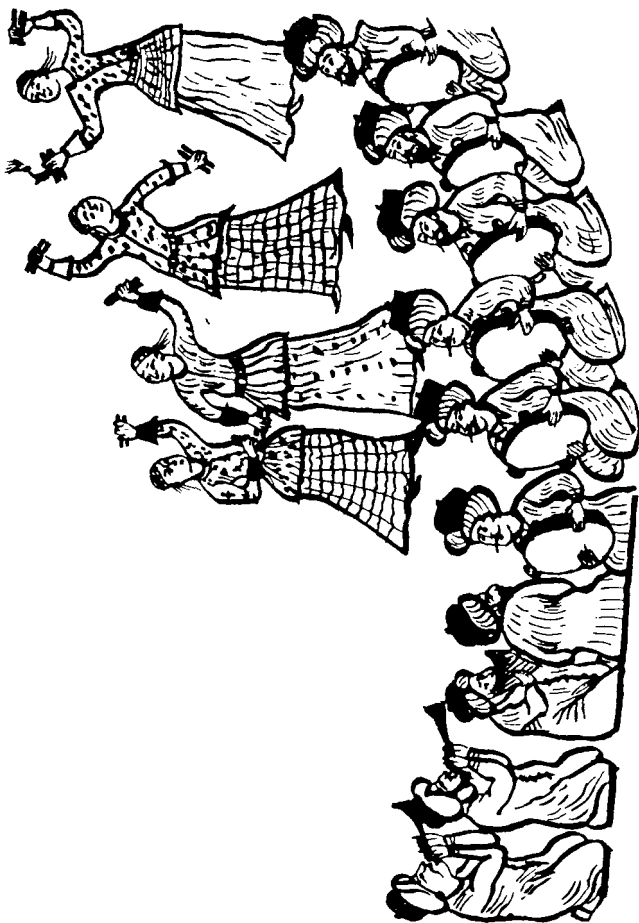
ZURNACILARA KOŞULU MUSİKİ TOPLULUĞU

36. *Mehter, manasını zurnadan alır : K ö y'deki davulun yerini, İ s t a n b u l'da defler ile orta boy nakkareler almıştır. Önemli olan, canbaz ve soytarılara bile, zurnaların eşlik ettikleridir : (surnâme-i Vehbi, 2 den ayrıntı)*

ZURNAYA KOŞULMUŞ RAKKASELER

37. *Vehbi*'nin 1720 şenliğine ait bir minyatüründen alınmış bir ayrıntıdır. Açık havadaki tek melodi çalgısı, zurnadır. Topluluklarda, Selçuklu çağında olduğu gibi, çift zurna geleneği, devam eder gibidir : (*V e h b i* : M. A n d. *Osm. Şenlikleri*, 1982, Res. 105 den ayrıntı)

ÇİFT ZURNALI PADİŞAH HUZURUNDAKİ TOPLULUK

38. 1720 şenliğinde, *çift zurnalı* musiki topluluğu geleneği, yine devam etmektedir. Bu kez *deflerin* sayıları altıyı geçmektedir. Bu, *Osmanlı devlet gelenegini* de gösteren, bir örnek olabilir. *Selçuklu* ve *Timurlu* devlet geleneğinde, *çift zurna* veya *burgu*'lara, *orta boy köster* de koşuluyorlardı : (a. eser, 102 den ayrıntı.)

ÇİFT ZURNA VE İKİ ÇİFT NAKKARELİ TOPLULUK

39. Yukarıda görüldüğü gibi padişah katında, yalnızca bol sayıda defler koşuluyordu. Nakkare yoktu. Bu bir saray t ö r e s i olsa gerekti. Dışarıda ise, bir veya iki çift nakkare, zurna ve deflere koşuluyordu. D a v u l ise, meydana sazıdır.

1823 DE, İSTANBUL'DA BİR SOKAK TOPLULUĞU

40. Batılı gezginler, İstanbul'daki sokak çalgıcılarına çok ilgi duymuşlardır. Resmi çizerken de, hayallerini karıştırmışlardır. Saz, zil ve kucak davulu topluluğu, pek olağan değildir. Sazın başlığı, biraz bize yabancıdır. Zilci ise, Ch. Gouffier'nin orijinal resminde, bir zencidir.

KAZAK - TÜRK SAZ, KEMENÇE VE KAVAL
TOPLULUĞU

41. *Devlet* adlı hikâyeye çizilmiş, temsili bir resimdir. Bizden çok uzaklarda olan, hayvancı bir *Kazak Türkünün*, müzik topluluğundan ne anladığını göstermesi bakımından değerlidir. Saray ve danslar hayâldir. Müzik topluluğu ise, yerlidir.

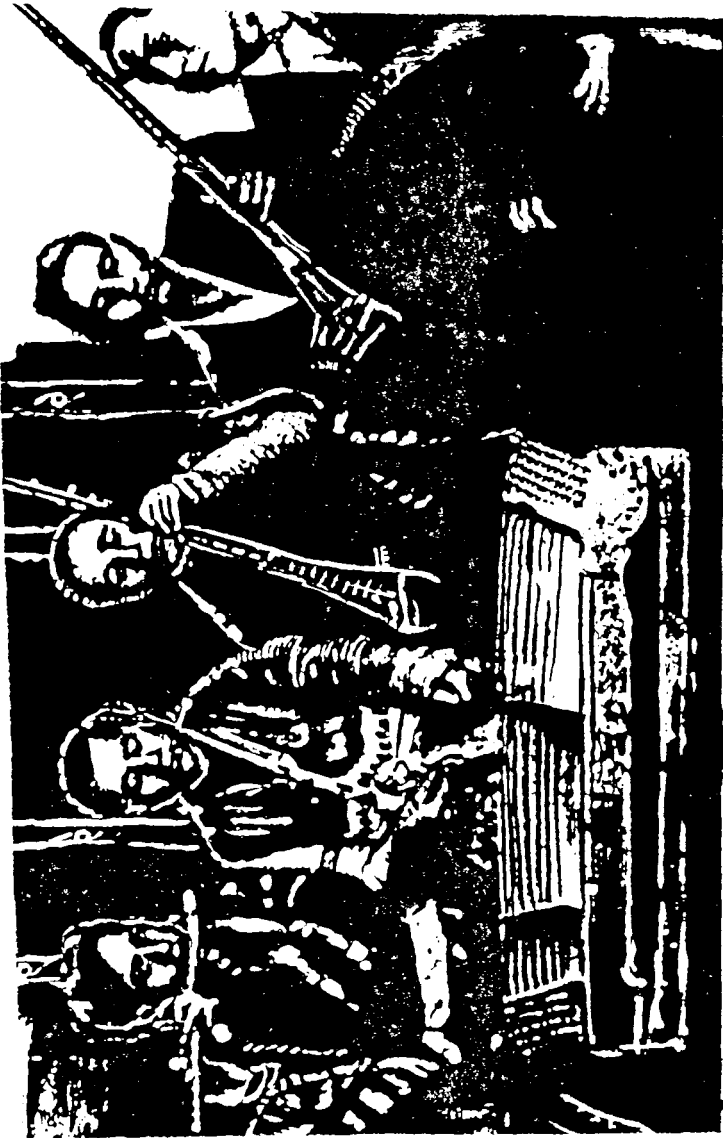
U Y G U R T Ü R K L E R İ N D E H A R E M S A Z I

41 A. U y g u r mağara mabedlerindeki duvar fresklerinden bir ayrıntı : *Kanun* ve *flüt* ile ilgili bölümlerimizde, bu resim üzerinde duracağız. Ortadaki çalgıcı, elinde bir ritm sazı tutsa gerektir.

FARABÎ ÇAĞININ UD VE KEMENÇE BİRLİĞİ

41 B. Farmer'e göre Farabî'nin düzenlediği telli sazlar olmalıdır. *Ud*, *Farabî*'den gelen bir gelenek olarak kabul edilir. *Türk kemençeleri* ise, uzun saplıdır : (14. yy. da Mısır'da çizilmiş, *Keşf el-humûm*, adlı eserden : (Farmer, *Musikgeschichte*, Abb. 93, 95).

Ö Z B E K T Ü R K L E R İ N D E B İ R S A Z T A K İ M İ

41C. Bu resmi V e r t k o v, sık sık adını andığımız *Atlas* adlı eserinde yayınlamıştır. Biraz geç veya yeni bir resimdir. Bu kitabımızda Ö z b e k saz heyetlerinin, daha eski resimlerini bulacaksınız : (Bk. Resim, 30, 31).

III. BÖLÜM

S A V A Ş T A

KÖS, DAVUL VE MEHTER

Türklerde, *mehterin asıl mana ve tanımı*, yalnız ve yalnız *savaş başlangıcı* veya *savaşa çıkışla* açıklanabilir. Bu, çok eski bir Türk geleneğidir. Kökleri, İsa'dan önceki yüzyıllara gider. Anlayış, düşünce, uygulanış bakımından, Osmanlı devleti dahil, pek fazla büyük bir değişiklik göstermiyordu. Konuyu, *din ve düşünce* bakımından ele alırsak, davullar ile mehterin vurulmasını, bir çeşit «*savaş andı*» olarak da, inceleyebiliriz. Bunun çeşitli örnek ve vesikalarını aşağıda sunacağız.

Davulun vurulması ve «savaş andı» :

Bu anlayış, daha çok büyük devlet kuruluşlarına ulaşmamış olan, Türk topluluklarında görülür. Türk ordu ve devlet geleneklerinin, Türk aileleri ile topluluklarında çekirdek halinde yaşaması, bu törelerin sürekli olarak yaşamalarına imkân veriyordu. Ancak, «*bayrak ile davul*» bu törenlerde, birbirlerinden ayrılmıyorlardı. Bu özellik üzerinde, önemle durmalıyız.

Manas Han'ın, «*davulunun üzerine bir sinek konmuş olsa, gök gürültüsü gibi ses çıkarıyormuş!*» Bu, bir efsane veya mitoloji diliyle söylenmiş bir sözdür. Aslında *Manas destanı*, büyük bir Türk imparatorluğu üzerine dayanan, bir Türk mitolojisi değildir. Ancak onun bir hakanlık kösü veya davuludur. Savaşın başlangıcı, bu gök gürlemesi sesi ile açılıyordu.

Cingiz Han'ın gençlik çağına ait kültür çevrelerinden alınmış başka bir örnek, konuyu belki daha iyi aydınlatabile-

cektir. Bu inanışlar, *Proto-Türk* kültürün, bize kadar gelebilen izleri ve ışıklarıdır. Çünkü eski *Türk* imparatorlukları, bu bölgelerde yeşermiş ve gelişmişlerdir. *Camuka*, savaştan önce iki «savaş andı» veya «savaş ilânı» şarkısını, şöyle söylüyordu. Bunlar, şiir halinde söylenmiştir :

1) «*Ta, uzaklardan görülebilen tuğuma, (veya bayrağıma) kurban verdim, (veya saçı yaptım)! Kara boğa derisinden yapılmış, güre ve keskin sesli davulumu çaldım!*

2) «*Ta, uzaklardan görülebilen tuğuma kurban verdim! Öküz derisinden yapılmış, boğuk sesli davulumu çaldım!*

Bu vesikaların tamamı, aşağıda sunulmuştur. Tuğa veya bayrağa, saçı saçma veya kurban verme yolu ile, *din töreni* tamamlanmış oluyordu. Bundan sonra törenin ikinci bölümü geliyor ve *savaş davulları*, vurmağa başlıyorlardı. Burada, «*boğuk ve keskin sesli*», iki tür davuldan söz açılıyordu. *Keskin sesli* davul, *kara boğa* derisinden yapılıyordu. Bu savaş davulunun sesi de gürdü. *Boğuk sesli davul* ise *öküz* derisinden yapılıyordu. Bunun manası ne idi? Savaşta iki tür davul mu kullanılıyordu? Bu sorunun cevabını bulmak, çok güçtür. Ancak savaşın, bir *din töreni* sonunda, davullar ile başladığı bir gerçek idi. Savaştan önce, *and* töreni yapıldığını gösteren, başka vesikalarımız da vardır.

Osmanlılarda, Tuğlara kurban ve mehterin vurması :

Biz bu kitaplarımızda, dış benzerliklere bakarak, kolay sonuçlara varmak istemiyoruz. Aslında büyük devlet kuruluşları ile protokollarına sahip olan bu büyük *Türk* topluluklarında, dış benzerliklere kapılmak da mümkün değildir. VI. cildimizde bu konu üzerinde geniş olarak durmuş ve bu yüksek devlet protokolları ile ilgili vesikaları da, sunmuştuk.

«*Tuğlara verilen 12 koç kurbanı*» ile *Osmanlı* devletinde, savaşın ilk töreni yapılmış olunuyordu. *Tuğların çıkışı*,

zaman zaman padişahın da hazır bulunduğu büyük bir devlet töreni ile başlıyor ve hafızlar ile duahanlar da, bu töreni seslendiriyorlardı. *Fethi şerif* okuma, bu törenin baş özelliğidir.

«İlk konaktan akına çıkılırken mehter vurulması»: Osmanlı devletinde olduğu kadar, bu gelenek eski Türk devletlerinde de vardı. Az sonra bu geleneği, bütün vesikaları ile birlikte sunacağız. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz, *tuğlara kurban verilmesi ve mehterin vurulması* ile, savaşın başlama olayıdır. Bu bir rastlantı değildir. Bu geleneklerin dayandığı çok eski din ve düşünce temelleri vardır. Türklerin İslam dinini kabul etmeleri ile eski savaş gelenekleri ortadan kalkmıyordu.

Türklerde savaş mehterinin, din ve düşünce temelleri :

Türklerde kös, davul veya mehter denince, ilk hatıra gelen şey, savaş ve akın olmalıdır. İslâmiyetteki *nevbe* anlayışı ne olursa olsun, *Türk neveti* içinde, yine akına çıkış ve savaş yatar. Bu anlayışla yola çıkmamız gerekiyor.

Barişta nevbet vurulması da, örnek olarak Osmanlı devletinde de *bir savaş alâmeti* olarak kabul edilmişti. Bunun vesikalarını da aşağıda sunmuş bulunuyoruz. *Sabah ve akşam nevbetleri vurulduğu zaman*, Osmanlı kaynaklarının dili ile, «*güyâ ki vakti-i hurucdur deydü, iyham ederlerdi*», sözlerinde yine bir akın anlayışı yatıyordu. Bu anlayış ve inanış ile ilgili vesikalar, aşağıda sunulmuştur. Ancak *nevbet* ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi eski Türklerde de *hakanın saltanat devreleri* veya eski deyişle, bir «*kağanlık ödi*» anlayışı vardı.

Savaş andı veya başlangıcına eşlik eden diğer inanışlar da vardı. *Şehitliğe hazırlık, fedâilik ve at kuyruğunu bağlama* gibi savaş yemini ile ilgili başka tutumlar da görülüyordu.

Savaş konağından akına çıkışta vurulan mehter :

Bütün Türk devletlerinde görülen bir gelenektir. Osmanlı devletine kadar bu gelenek ve töre, değişmeden gelmiş-

tir. Zaten Osmanlı kaynakları da bu gelenekler için, «*kanun-kadim*» diyorlardı. Doğrusu da budur. Türkiye Selçuklu devletinde de ordu, Konya yakınında bir yerde toplanıyor ve ondan sonra davul veya kös vurularak, akına çıkış hareketi başlıyordu. Osmanlı devletinde de bu hareket, örnek olarak Rumeli yanındaki *Davutpaşa*'dan başlıyordu. Bu köklü Türk geleneğini, çeşitli Türk devletlerinde göstermiş bulunuyoruz.

Savaşta mehter ve davullar :

«*Bayrağın altında mehter vurulması*» geleneği, büyük Türk devletlerinde yaygın olarak görülür. «*Hakanlık otağı kurulup, tuğ veya bayrak dikildikten sonra, mehter vuruluşu*», Karahanlı devletinde görülen bir gelenektir. Osmanlı devletinde «*mehter, seferde otağın önünde ve bayrakların altında çalınırdı*». Bu geleneklerle ilgili vesikaları, aşağıda sunacağız.

Hunlara, daha doğrusu Çin'de kurulan Hun devletlerine ait, birkaç resim sunmuş bulunuyoruz. Bu resim ve minyatürlerde de görüleceği üzere, «*otağın önünde bayraklar ve bayrakların altında da nevbet vurulmaktadır*». Yürüyüşte ise, Osmanlı devletinde olduğu gibi, «*mehter bayrakların arkasında çalınıyordu*».

Savaşta ordunun hareketini düzenleyen kösler :

«*Gündüzleri bayraklar, geceleri de davullar*», İslamiyetten önceki Türk ordularının, başlıca savaş işareti idiler. İslamiyetten önceki Türk devletlerinde tek yüzlü, *hakan kösleri*'nin kullanılıp kullanılmadıklarını kesin, olarak bilmiyoruz. Gırlu ve Büyük Selçuklu devletlerinde bu kazanlı davullar, hem de oldukça büyük olarak görülüyorlardı. İbn Haldun'un da dediği gibi davullar ile borular, eski Araplarda yoktu. Aşağıdaki vesikalarda da görüleceği gibi, Osmanlı devletindeki büyük *hakanî kösler*, savaş meydanında ordunun hareketini düzenliyorlardı. *Ordunun, tek komuta altında savaşmasını sağlıyordu*.

Savaş mehterleri :

Savaş mehterleri, davul ve boru bakımından, barıştaki nevbet mehterlerinden çok daha büyük idiler. Uzunçarşılı'nın da söyledikleri gibi, «*savaşta mehter ve çalıcı sayısı, iki katına çıkarılıyordu*». Bu, çok önemli bir noktadır.

Göktürk ve Hıta y devletlerinde ise savaşta, birliklerin sayıları da artıyordu. Bundan dolayı yeni kurulan birliklerin komutanlarına da, *yeni bayrak ve davullar* veriliyordu. İlhanlı devletinde de, her tümen tuğ ve davul ile donatılıyordu.

Savaşın büyüklüğü, davul ve mehterin sayısı ile ölçülüyordu: Babür'ün hatıralarından bazı örnekleri, aşağıda sunacağız. Savaştan önce, taarruz edecek birliklere, yeterince davul ve nakkare getirtiliyordu. Bunlar gelmeden, savaşa başlanmıyordu.

Dede Korkut kitabı içinde de savaşa, «*kös, davul ve borular*» ile giriliyordu. Bunlar, büyük devlet törelerine göre, daha basit idiler.

Taarruz, kuşatma ve toplanmalarda mehter :

Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük cihan devletlerinde, kös ve mehter düzeni ile protokolu, daha görkemli ve köklü idi. Karahanlı devletinde de, «*otağlı, bayraklı ve büyük davullu bir ordugâh*» vardı. Savaşta hareket halindeki birlikler ise davulu, «*savaş işareti, alâmeti*» olarak kullanıyorlardı. Hücûmun hızlı veya yavaş tutulması, dağılan birliklerin toplanması, bu davullarla yapılıyorlardı. Babür Şah'ın hatıralarında, bunun bir çok örneklerini görebiliriz. Her halde bunlar, küçük boyda nakkareler idiler. Resimlerimizde görüleceği üzere, bunların yanında borular da vardı.

Zafer ve müjde davulları :

Türkiye Selçukluları ile Dede Korkut kitabında görüldüğü gibi, zaferler ile müjdeler, büyük kösler veya

daha küçük davullar ile verilirdi. Bunlara ait vesikalar, aşağıda sunulmuştur. *Yas ve ölüm haberleri ile tahta çıkışlar* da, büyük kösler veya davullar ile haber verilirdi. Görülüyor ki davul veya mehter, bir şenlik aleti değildi.

Yenilgide yağmalanan mehter :

Bu, bir felâket haberi ve savaşın sona erişidir. M. Ö. 119 yılında Hunlar yenilince, «*en zorlu savaşlar, komutanın otağının önündeki bayrak ve davulun altında olmuştur*». Bayrak ve davul Çin'in eline geçince de, savaş bitmiş ve Kansu bölgesi Hunların ellerinden çıkmıştı. Bu konular ile ilgili diğer vesikalar, aşağıda sunulmuştur.

TÜRKLERDE SAVAŞ ALETİ VE ALÂMETİ OLARAK KÖS - DAVUL VE MEHTER

Hakanlık kösü, davul takımı ile mehter, birer ordu birliği idiler. Hakanlık veya komutanlık sancakları ve otağlarıyla, bir bütünü oluşturuyorlardı. Barışta askerî disiplini oluşturuyor; eğitimi düzene koyuyorlardı. Savaşta ise, «*ordunun çıkışı, hareketi, duruşu*» gibi, askerlik tabyalarının vazgeçilemez bir aleti, alâmeti ve sembolü idiler. Türklerde kös, davul ve mehter, *İslam* tarihindeki *nevbet* vazifesinden çok; «*savaş ve ordu düzeni*» bakımından, önem kazanıyordu.

İbn Haldun'un da dediği gibi ilk Müslümanlarda, ne davul ve ne de boru vardı. Bir gerçek varsa, Türklerin askerlik ve ordu gelenekleriyle, İslamiyetin çok şeyler kazanmış olduğu idi. Bizim izlemek istediğimiz de, budur. Ancak davul, tarihte her kavimde ve her kültürde görülmüştür. Bizim dileğimiz ise, eski Türk geleneklerinin, günümüze kadar gelen uzantılarını izlemektir. Bunun için de elimizde ki ölçü, İslamiyetten önceki Türk kültürüdür.

1. HUNLARDA :

Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, «*tuğ, bayrak ile davul*», bir bütün olarak, «*komutanlık sembol ve alâmetini*» oluşturuyorlardı. M. Ö. 119 daki *Hun* ve *Çin savaşlarında*, bunun ilk ve tek vesikasını bulabiliyoruz : *Hunların «Sol ve Büyük General» unvanını taşıyan komutanı, Çinlilere yenik ve esir düşüyor. Çin tarihleri, bu Hun komutanının, bayrağı ile davulunu ele geçirdiklerinden dolayı, çok seviniyorlar. Demek ki bu, önemli bir sembol idi.*

2. GÖKTÜRKLERDE :

Bilindiği üzere, hakanlık, vezirlik ve komutanlık; hatta kavimlerin bağımsızlığı, «*kurt başlı bayrak ile davul verme*» yoluyla, olurdu. Bu, kesin bir Türk geleneğidir. Ancak herhangi bir tarih kaynağı, *bu davullar ile bayrakların, savaşlarda nasıl kullanıldıkları* hakkında, bize bir bilgi vermiyordu. Türklerle savaşan Çin orduları, *Türklerin tabya ve savaş gelenekleriyle savaşmayı, daha elverişli buluyorlardı. Çünkü ülkelerinden çok uzakta idiler :*

«*615 yılında bir Çin generali, gece çok davul çaldırıyordu. Böylece Türkleri, Çin ordusunun çok kalabalık olduğuna inandırmak istiyordu.*» (LMT, 73). Anlaşılan davullar, birlik sayısına göre düzenleniyordu. Gece çok davul kullanmakla, Türkleri şaşırtma yolunu seçiyorlardı.

3. HITAY DEVLETİNDE :

Bu devlet, Türklerle en az beşyüz yıla yakın komşuluk etmiş ve Türklerin idaresinde yaşamış olan, *Kitan* adlı *seki* *kabile* tarafından kurulmuştu. Bu devlette veya İmparatorlukta, Göktürk ve bilhassa Uygur devlet ve kültürünün, çok derin tesirleri vardı. Bundan dolayı her bölümümüzde, bu devlet için ayrı bir başlık açıyor ve çok aydınlatıcı bilgiler de bulabiliyoruz.

«Bayrak ve davul», *Hıta*y devletinin ordu ve sivil teşkilâtında kullanılan tek ve en önemli bir semboldür. *Hıta*y *imparatoru*, davul ve bayrağı, *yetki belgesi* olarak veriyordu. *Az* önce bu konu üzerinde durmuştuk. Şimdi davul ve bayrağın orduda kullanılışı üzerinde, bir kaç örnek vesika sunalım :

1). «Ordu güneyde ilerlerken, yaya, atlı birlikler ile araba evler, yolları ve patikaları izleyemez, dağılıbilirler. Bu durumda *borular* çalınmalı ve birliklerin, imparatorluk çadırının çevresinde toplanmalarına çalışılmalıdır... Birliklerin harekete geçip, yürüyüşe başlamaları için *davullar*, üç kez çalınmalıdır. İster gece, isterse gündüz olsun, davul sesini duyanlar, hemen yola koyulmalıdırlar...» : (Wittfogel, a. esr., s. 564).

2). «... Bir şehri kuşattıktan sonra : Kuşatılmış şehirde, belki düşman dışarı çıkar da, bizi arkadan vurur diye, *davulları* çalıp, hemen hücumla geçiyormuşuz, gibi yapılmalıdır» (a. esr., s. 562).

3). «... Üç kez davul çalınca, ordu harekete geçiyordu. *Borular* çalınca da, birlikler duruyordu» : (a. esr., 530).

Hücumda ve yürüyüşte, davulların yolu üzerinde, yukarıda sunduğumuz bir kaç örnekle yetinelim. Burada hakanlık davulu da söz konusu ediliyordu. Birliklerin, davul ve boruların yardımıyla, imparatorluk karargâhından uzaklaşmaları, güven altına alınıyordu.

4. ÇİNGİZ HAN VE ÇEVRESİNDE : (Davulun çalışması : Savaş ilânı) :

Biz burada, daha çok *Çingiz Han*'ın doğup büyüdüğü çevrenin gelenekleri üzerinde duruyoruz. Çünkü bu bölge *Orhun*'a yakın ve *Orhun*'un eski ve yeni tesirleri altındaydı. Yukarıda, *Camuk*'nın savaş şarkısının bir bölümünü sunmuştuk. Bu sözleri, burada da yenilemeyi, yararlı görüyoruz :

1) Kara boğa derisinden, keskin sesli davul :

«Ta, uzaklardan görülebilen tuğuma, (veya bayrağıma) kurban verdim! Kara boğa derisinden yapılmış, gür ve keskin sesli davulumu çaldım! Kara - koşu atıma bindim! Zırhlı elbisemi giydim! Çelik mızrağıma, elime aldım! Badem kabuğu ile süslenmiş, temrenli oklarımı aldım! Ka'at Merkitleri biçmek için, ata binmeğe hazırım!.

2) Öküz derisinden, boğuk sesli davul :

«Ta, uzaklardan görülebilen uzun tuğuma kurban verdim! Öküz derisinden yapılmış boğuk sesli davulumu çaldım! Sırtı siyah koşu atıma bindim! Bakırdan örmeli (?) zırhımı giydim! Kabzalı kılıcımı, elime aldım! Hilâl şeklinde, çentiklenmiş oklarımı yerleştirdim! Uduyit Merkitlere karşı, ölüm kalım savaşına hazırım! Onlara, söyleyiniz!» (YCPS, 106).

Bu savaş şarkısı üzerinde, başka ciltlerimizde de duracağız. Camuka, bu sözleri ısmarlamadan önce, «Merkitlerin başı Toktoga, benim eğerin tozunu almamın sesini, davul sesi sandı (ve korktu)», diyordu : (YCPS, 105). Bundan da anlaşılıyor ki savaşlar, davul sesiyle başlıyordu.

5. İLHANLI DEVLETİNDE :

İlhanlı devletine hemen geçiyoruz : Anadolu Selçukluları ile Osmanlıları daha iyi anlayabilmek için, İslamiyetin tesirinin az olduğu İlhanlıları gözden geçirme, belki daha yararlı olacaktır. İlhanlı devletinde büyük davul veya köse, Moğolca-dan gelen, köhürge (kö'ürge) deniyordu.

1) Köse ve davulla «Savaşa çıkış» :

Yukarıda Camuka'nın savaş karar verirken veya «savaş andı» sırasında, davuluna nasıl önem verdiği üzerinde durmuş-tuk. İlhanlı devleti kaynaklarında da, «derhal kös vurdu (kö-

hürge zedend) ve (*savaş için*) *harekete*, *göçe geçtiler* (*köç kerdend*)», deniyordu. Demek ki, ordu harekete, kös vurur vuramaz geçiyordu : (*Reşid*, K. Jahn, 1941, 22).

«*Ordu merkezinin kösü*», (*Köhürge-i kalb*) de, ayrı olarak anılıyordu. Buna göre *Çingiz Han* ve *İlhanlı* ordu düzenindeki her *kol* ve bölümün, ayrı bir kösü var demektir. Yahut *merkez kösü*, en önemlisiydi. Ordu merkezine, «*k o l*» denirdi : «*Henüz kalb, yani merkez kösü çalmadığından, o r t a (kol), hareket etmedi, (hareket ne âmede)*». Yani ordunun bir bölümünün hareket edebilmesi için, ona ait kösün çalması gerekiyordu. (K. Jahn, 1940, 60).

«*Kös çalışı ile yola çıkış*», İlhanlı devletinin dışında da görülüyordu : «*Kös çaldı (Kös bîzedend) ve Emir, Merv yolunu tuttu*». Beyhakî'den alınan bu notları *Dörfer*, tarihin akışı ve kültür çevreleri içinde ele almıyordu : (*Dörfer*, 339). Bu değerli notlar, karışık bir antikacı dükkânının içini andırıyordu.

2) Kösl e ve davulla, «Konaktan ayrılış» :

Bir çeşid, sefere huruç, sefere çıkış demektir. Bu konuda en değerli ve tek bilgiyi, İbn Batuta verir : *İlhanlı Ebu Said Bahadır Han*'ın (öl. 1335), konak veya karargâhı, şöyle çözümlüyor ve yola çıkılıyordu :

« - 1. İlk önce hakanın kösü vuruyordu. - 2. Sonra büyük hatunun; - 3. Ondan sonra, hatunların; - 4. Daha sonra, vezirin; - 5. Sonra da komutanın, belki de konak komutanının (emir); - 6. En sonra da, bütün kösler, hep birlikte vurulmağa başlanıyor ve yola çıkılıyordu » : (*Defremery*, II, 127).

Bu tören, gerçekten muhteşemdir. *Çingiz Han* ve oğulları savaşa *hatunları* ile birlikte gittiklerinden, bu manzara normaldir. Osmanlı devletindeki sefer konaklarında yapılan mehterli törenler, - bu kadar iptidâî olmasalar bile -, kök ve anlayış bakımından bundan ayrı değillerdi.

6. K A R A H A N L I T Ü R K K Ü L T Ü R Ç E V R E S İ N D E :

Bu çağ, savaşçılık, muhariblikle kültürün, hep birlikte harman olduğu bir çağdır. Oğuzlar da, gelenek bakımından, onlardan çok uzak değillerdi. *Tuğ*, yani «*kös ile davulun*» bu çağda, başlıca iki vazifesi vardı :

1. *Hakan'ın otağ veya sarayında «nevbet vurma»* -
2. *Savaş alâmeti olarak, «savaşı başlatma»*.

Bu iki öz, *Selçuklularda da*, devam etmiştir. Zaten iki yakın kültür çevrelerinden ve akraba kavim idiler :

«*Hakanlık otağı (kurvı çuvac) kuruldu; tuğum tikip vuruldu; (düşmanın) askeri, ot gibi biçildi!...*» (MK, terc., I, 194). Tuğ, aynı kaynakta, bayrak (*alem*) olarak da, geçiyordu. Ancak burada, «*tuğum tikip vuruldu*» sözü Arapça, «*duribat a'lamet ül-harbî vattablu*», diye yorumlanıyordu (MK, 1, 169).

«*Harb alâmeti*», ne idi? Anlaşıyor ki, bayrak ile davul burada birbirinden ayrılmıyorlardı. Hıta y devletinde de, «*bayrak ve davul kurma*», bir bağımsızlık ve yetki alâmeti idi. Burada ise, dikiliyorlardı. Savaş başlangıcında, bu iki alâmet dikiliyor ve davul vuruluyordu.

7. T Ü R K İ Y E S E L Ç U K L U D E V L E T İ N D E :

Selçuklu çağı kaynaklarından bu haberleri, yardımlarını esirgemiyerek, B. Fedâ Ş. Arık bizim için topladılar. Bu materyele göre *kös*, her savaşta *Selçuklu Sultanı'nın*, bir *savaş alâmeti* olarak bulunuyordu. Ancak bu çağ ile ilgili kaynaklar, özellikle *İbn Bibi*, yarı yarıya edebiyat üslûbu ile yazılmış eserlerdir. Bundan dolayı bir kültür tarihçisinin, bu bilgilerle kesin bir sonuca varabilmesi, çok güçtür. Biz bu vesikalardan, Selçuklulardan önceki ve sonraki çağlar için, bir köprü kurmağa çalışacağız. Vesikaların aslını ise, sayın Feda Arık, ayrıca yayınlamalıdır. Bu vesikalar, *İbn Bibi'nin*, tıpkı basımından alınmıştır :

1. *Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Konya'da tahta çıkması* dolayısıyla, *kös* vurulması (s. 88).

2. *Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Bizans'a karşı Alaşehir seferine çıkarken, orduyu toplaması* nedeniyle vurulan *kösler*. Burada, «*leşker-gâh-ı nübarek*» deyimini, çok önemlidir. (s. 106).

3. *Çemişgezek'in, Alaeddin Keykubad tarafından alınışı* sırasında vurulan *kösler* (s. 285).

4. *Sultan İzzeddin Keykâvus'un, Antalya kuşatmasında* vurulan, *kös* ile *kerrenay* adlı *zurnalar* (s. 144).

5. *Suğdak seferinde* vurulan *kös* (s. 332).

6. *Sultan Alaeddin Keykubad, Celaeddin Harezmşah'a karşı giderken, Sivas'tan hareketlerinde ve bu savaşta* vurulan *kös* (s. 391, 385, 403).

Zafer kösü :

Sultan Alaeddin Keykubad'ın, Eyyubî Sultanına karşı gidip, *Şam* ordusunu yenmesi üzerine vuruluyor (s. 438). Anlaşıyor ki *Alaeddin Keykubad*, her savaşında *kös* kullanmıştı. Ancak *kösün* şekli ve boyu hakkında, bir bilgimiz yoktur.

Emir ve komutanların kösü :

Feda Ş. Arık, *Emir Hüsameddin Çoban'ın Suğdak seferinde*, kendine ait bir *kösünü* tesbit edebilmiştir (s. 314). *Emir Hüsameddin Çoban'ın, uç beylerbeyi* olması nedeniyle, önemi büyüktü. Feda Arık'ın, bu gibi alâmetleri bir araya getirerek, daha geniş olarak incelemesini ümid ederiz. Ancak Türk kültürünün, miyâr, ölçü, kıstas ve kriteri içinde!

8. DEDE KORKUT KİTABINDA :

Dede Korkut, kültürümüzün kökü ve şaheseridir. Bundan dolayı Dede Korkut'u bu konuda tarayıp, materyeli tam ve noksansız olarak, gelecek nesillere vermek gereklidir. *Dede Korkut'ta* görülen, *kös*, *davul* ve *nakkare* ile ilgili bilgileri,

aşağıda sunuyoruz. *Müjde, zafer ve yas davulları*, ayrıca sunulacaktır :

1. «*Cemi begler bindi. Kazan'ın konur atını çektiler, bindi. Borular çalındı, kös uruldu, gece gündüz demediler; yortma (at koşturma) oldu.*

«*Aruz'a ve cemi Tış Oğuz beglerine haber oldu. Kazan geldi, dediler : Anlar dahtı, (yani Dış Oğuz da), çeri derip, borı a ğ a r d u p, Kazan'a karşı geldiler...*» (DK, 301-10). (Dış Oğuz'un davullarından söz açılmıyor. Ancak «*k ö s*» de, yalnızca burada geçiyor).

2. «*At saldı. Karşı vardı. Kılıç urdu. Gümbür gümbür davullar çalındı; burması altun tuç borular çalındı. Ol gün, cılasun beg erenler, döne döne savaştı...*» (DK, 120-8).

3. «*Bu mahalda Oğuz erenleri alay alay geldi, küpür küpür tavullar, nakkaralar çalındı. Kazan gördü kim, leşker önünce bir ağ boz atlı, ağ âlemlî, e ğ n i bek demür tonlu, Oğuzun önünce geldi; çadırın dikti, alay bağladı...*» (DK, 285-12).

Burada, karşıdan gelen Oğuzların davullarından söz açılmıyor. Ancak, yine savaş alâmeti olarak, *çadır dikme* ve *alay bağlama*'dan söz açılıyordu. İki benzer örneği de aşağıda sunuyoruz :

4. «*Adı Görklü Muhammed'e yad getürdiler. Gümbür gümbür nakkaralar döğüldü; bir kıyamet savaş oldu; meydan dolu baş oldu...*» (DK, 120-5).

5. «*Adı Görklü Muhammed'e salavat getirdiler. Bîtekellüf kâfire at saldılar, kılıç çaldılar. Gümbür gümbür nakkaralar döğüldü. Burması altun, tuç borular çalındı. Ol gün ciğerinde olan er yiğidler, belürdi...*» (DK, 63-5).

Yukarıdaki bilgiler, *Dede Korkut Oğuzları*'ndaki savaş ile davul anlayışını bize gösteren, en kesin örneklerdir. *Anado-*

lu da; Osmanlı da, bu temele dayanıyordu. Köş, Dede Korkut'ta yalnızca bir yerde geçiyordu. O da, «Salur Kazan'ın köşü» idi. Osmanlı devletinin başlangıçlarındaki gibi, akına çıkılırken vuruluyordu. «Sefere hurûç», «gazâyâ davet» anlayışlarını, İslamî düşünce ile birlikte, bu eski Türk geleneklerinde aramak gereklidir.

BABÜR'ÜN HATIRALARINA GÖRE :

Vekayi adlı kitabı, burada kısa olarak *Babür-nâme* diye adlandırdık. Bu kaynak, bu cildimizde ve bundan önceki ciltlerimizde, geniş olarak kullanılmıştır. Bu kaynaktan da, tarama yoluyla yararlanılmıştır. Yani, yalnızca hoşumuza giden vesikaları, rastgele alarak, buraya koymuş değiliz.

1) TUĞ VE BAYRAK MERASİMİNDE :

Babür'ün hatıralarında geçen bu «bayrak veya tuğ merasimi», çok gariptir. Rahmetli hocamız Prof. Abdülkadir İnan da, bu törene hayran kalmış; ancak mistik kalan bu protokolları, yorumlayamamıştır. Bu merasimde, «Dokuz tuğ» kullanılıyordu. Bu da çok manalıdır (s. 105) :

«(Tören sona erip), tuğlara kımızlar serpilirken, bütün davul ve nefirler, hep birden çalmağa başlıyorlardı. Bu arada savaş na'raları da, atılıyordu. Asker törende, saf halinde duruyor ve onlar da, savaş na'raları atıyorlardı. Üç kez böyle yapıyorlar; sonra atlara binerek, bağırıp, askerin çevresinde dönüyorlardı». Abdülkadir İnan hocamızın da dedikleri gibi bunlar Türk; hem de ileri gelen Türklerdi.

«Nakkare vakti» :

Bu da *Babür*'ün hatıralarında sık sık geçen bir deyimdir. Bundan sonra, «kuşluğa doğru» zamanı geliyordu : (s. 260, 383). Bu nakkare veya nevbet, bir «uyandırma» (reveille) vakti olsa gerektir. Ancak zamanı, belirlenmiyordu.

2) ORDUNUN DAVULLA HAREKETE VE HÜCUMA GEÇMESİ :

«Ordunun savaşa çıkışı (hurîç)» ile «düşmana hücumu geçmesi», ayrı şeylerdir. Burada vereceğimiz vesikalar, konuyu uzatmamak için, karışık sunulacaktır :

a) «Askerin silahlanarak, yerlerine gidip, savaş hazırlıkları yapıp ve ben, n a k k a r e ve b a y r a k ile harekete geçince, herkesin bulunduğu yerden taarruza geçmesi emredildi» : (Bb, 379).

b) N a k k a r e ile h ü c u m : Burada Babür, «ceng nakkaresi» deyimini kullanıyordu : «... Akşam olmuştur. Askerler esbabı hazırlayıp, seher vaktinde kurgana tırmansınlar, emri verildi. Muharrem ayının beşinci günü pazar günü farz vaktinde, h a r b n a k k a r e s i ç a l ı p, herkesin bulunduğu yerden yürüyerek, kurgana tırmanmaları emredildi. Sol kol ile merkez, bulunduğu yerlerden birden kalkan geçirip, merdiven koyarak tırmandılar...» : (Bb, s. 244).

c) Davul sesi ve harp na'rası ile b a s k ı n : «... Gecenin üç pehri olmuştu. Birdenbire davul sesi ve harp na'rası duyuldu. Düşmanın az veya çok olduğunu bilmeden, gâfil ve uyuklayan asker, bir defa bile birbirine bakmadan, birden kaçiverdi. Ben, askeri toplamağa vakit kalmadan, düşmana doğru yürüdüm...» : (Babür, 111).

d) Davul çalıp, ok atma : «... (parola yanlışlığı dolayısıyla), Onu düşman zannıyla, harp na'rası atarak, davul çalıp, ok atarlar. Böyle bir yanlışlık yüzünden, perişan olduk...» : (Babür, 112).

e) Davul çalarak, yürüme : «... Adamlarımızın azlığına bakmayarak, Tanrıya tevekkül edip, davul çalarak düşmanın üzerine yürüdük. (Şir), Nağra sesini duyunca, bizim harekete geçtiğimizi anlayarak, karşı durmaktan vazgeçip kaçma yolunu tuttu...» : (Babür, 234).

f) Hindlilerin nakkaresi: Bu vesikadan da anlaşılıyor ki, Babür'e karşı çıkan Hind ordusunun da, savaş nakkareleri vardı: «... *Hind ordusu, nakkareleri çalıp, filleri ile nizama girdiler...* » (Babür, 301). Herhalde Hind nakkareleri ile Babür'ün davulları arasında bir ayrılık vardı. Başlangıçtaki bu ayrılık hakkında, bir bilgimiz yoktur.

3) BAYRAKSIZ VE DAVULSUZ SAVAŞ, ÖNEMLİ SAYILMIYOR :

Aşağıdaki vesikadan da anlaşılacağı üzere, ciddî ve gerçek bir savaş, ancak bayrak ile davulun getirilmesiyle başlıyordu :

«... *Tanrının inâyeti ile, böyle meşhur bir kurgan, bayrak ve nakkare getirmeden ve ciddî bir muharebe bile etmeden ... fethedildi ...* » : (Babür, 380). Bundan da anlaşılıyor ki, büyük savaş hazırlıkları, bayrak ile davulun gelmesi ile tamamlanmış oluyordu.

4) TUĞ, BAYRAK VE DAVULLARIN SUDAN GEÇİRİLMELERİ :

Bayrak ve davullar, ordu ve devlet sembolleri idiler. Herhalde önden gidiyorlardı. Bundan dolayı, «*Tuğ, nakkare, ahır ve bütün askerın, bahçenin karşısına, suyun öbür tarafına inmeleri...*» : (Babür, 404). Buradaki ahır, belki de has ahırdı.

BÜYÜK SELÇUKLULARDA

(*Siyâset-nâme'ye göre*)

Bilindiği üzere ünlü *Selçuklu* veziri *Nizâm ül-Mülk*'ün *Siyâset-nâme* adlı kitabı, eski *İran* ile *İslam* kültürlerinin çok derin tesirleri altında idi. Ancak bu büyük vezir, aynı zamanda *Selçuklular* ile *Selçuklu ordusu* içinde, uzun zaman yaşamıştı. Bundan dolayı *kös* ve *davul* hakkında onun verdiği bilgileri, Türk kültürü ve gelenekleriyle karşılaştırarak, bir tenkid süzgecinden geçirip, eleştirmeye çalışacağız :

1) HALİFENİN «CENG DAVULU (KÖS)» :

İslamiyette harb davulunun varlığını biliyoruz. Evliya çelebi ise buna «*tabl-cengî*» diyordu. Ancak Osmanlıların savaş davulu ile Halifelerin hac ve harb davulları arasında büyük bir ayrılık olmalıydı : «... *Halife, ordusunun silahlanmasını, ceng davulu (kös) nun çalınmasını emretti. Ordugâhtan çıkarak, ovada saf tuttular*» : (Prof. Dr. M. A. Köymen, *Siyâset-nâme*, Ankara, 1982, s. 21).

2) ORDUGÂHTAN ÇIKIŞ, «G Ö Ç», SEFER DAVULU :

«... *Ertesi gün tan yeri ağarırken, k ö s sesinin yükseldiğini ve Alp-Tekin'in ordusu ve has gulâmları ile göç ettiğini, ... Belh tarafına gittiğini gördüler...*» : (a. esr. s. 143). Yukarıda sık sık söylediğimiz gibi, *İlhanlı Ebu Said Bahadır Han*, otağlarını çözüp, konak yerinden yola çıktığı zaman, önce büyük hakanlık kösü çalınmış, ondan sonra da sıra ile büyük Hatun, diğer hatunların, vezirin, komutanların davulları çalınmış ve konaktan çıkılırken de, bütün davullar hep birlikte çalınmışlardı : (*İbn Batuta*, Defremery, II, s. 127).

İlhanlı geleneği, Selçuk geleneği ile kök ve menşe bakımından akrabadır. Bir örnek daha sunalım : «*Ak ın için hareket*» de, bir *g ö ç idi*. *Reşideddin* de, bir akına çıkış dolayısıyla, «*hemen kös çaldı ve göç ettiler*», diyordu : «*Derhal köörge zedend ve k ö ç kerdend*» : (*T. i Gazanî* (1265-1295), K. Jahn, 1940, s. 80).

Beyhakî'de de böyle bir kayıt görüyoruz : «*Diğer gün... Kö s vuruldu (kös bizedend) ve emir, ata binip, Merv'e doğru yola çıktı*» : (Tahran, 1324, 616; Dörfer, 339). Bu bir kaç örnek gösteriyor ki, ister sefer; isterse göç için yola çıkıldığı zaman, kös vuruyordu. Bu geleneğin köklerini de, her halde Ortaasya'da aramak, daha yerinde olur.

3) BÜYÜK EMİRLERİN, «KÖS Ü SANCAĞI VE NEVBETİ» :

Büyük vezir ve komutanların kösleri üzerinde, yukarıda durmuştuk. Görüşümüze göre Osmanlı devletinde olduğu gibi büyük kösler, yalnızca hakanlara ait olmalıydı :

«... Emir-i Hares'in daima kösü, sancağı (âlemi) ve neveti olmuştur. Halk, ondan, padişahdan daha çok korkmuştur» : (Siyâset-nâme, 174). Cezaları uygulayan, bu büyük vezirin, davulunun olması normaldir. Ancak bu davulları, büyük hakanlık kösünden bir ayırma gereği bulunmalıdır.

4) MEZDEK MEZHEBİNE GİRME DOLAYISIYLA ÇALINAN KÖS VE DAVULLAR :

«Beşâret davulu», yani müjde davulu üzerinde ayrıca duracağız. Ancak konunun bölünmemesi için, bu vesikayı da burada sunacağız : «... Kubâd, Nusirevân'ın ... mezhebe girdiğinin işareti şu olacaktır : Boru (bûk), davul (dühül) ve kösleri vurmalarını emredeyim ...» : (a. esr., 267). Sasânîlerde, kazan şeklinde büyük köslerin bulunduğunu, bilmiyoruz. Farmer'in, Arapların 10. yüzyılda yalnızca büyük dünbeleklerle, «kûs» dedikleri üzerindeki görüşünü de unutmayalım : (İA : Davul, 500).

Buna rağmen, Büyük Selçuklu devletinde, büyük hakanlık köslerinin bulunduğu inanıyoruz. Nitekim Farmer'in, İran san'atı sergisinde gördüğü, 12. ve 13. yüzyıllara ait kös kazanları, bize bu ümidi vermektedir : (İA : Tabl-hâne, 609). Gorlu Sultan Gıyaseddin'in bir adam boyunda, araba üzerinde taşınan iki altın kösü de, bu ümidimizi güçlendirmektedir. Şimdilik bekleyelim.

ZAFER DAVULU

«Tabl-ı beşâret», bir İslamî deyim olarak da geçer. Yaygın olarak bir zafer veya bir şehrin zabtında ve fethinde çalınırdı.

Yavuz Sultan Selim, Mısır akınında *Tuman-Bay*'ı esir aldığı zaman, *Evliya Çelebi*'ye göre Sultanın katına, *tabl-ı beşâret* davullarının, gümbürtüleriyle çıkarılmıştı. Sayın *Etem Ruhi Üngör*, Bursa'daki Uluslararası Folklor kongresinde, *tabl-ı beşâret*'in, bir ihtimalle 10 vuruşlu, bir «çeng-i harbî» usulü olabileceğini söylemişlerdi. «Çeng-i harbî», padişah için geceleri de çalınır ve dua edilirdi (*Saray*, 451, n. 3). Herhalde bundan başka, çeşitli savaş marşları ile usulleri de bulunmalı idi.

Uygur Türklerinde, «müjde» veya «zafer» davulu :

«*Utmak yigedmelig kövrüg*», diye tanıtılan bir davuldan, söz açılıyordu (HT, VII, 2065). Eski Türkçede «*utmak*», yenmek, galip gelmek demektir. *Kutadgu Bilig*'de, düşmanı yenmiş er veya yiğid için de, «*utmuş er*» denirdi. «*Utmak-yigedmek*» de, birleşik bir deyimdir. «*Yigedmek*», asıl manası olan iyileşmenin yanında; yenme ve yükselme anlayışını da içine alıverirdi. Ancak bu eski Türkçe yorumun Çince orijinalinde, yalnızca *davul işareti* yer alıyordu.

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA :

Alaeddin Keykubad'ın Şam askerlerini yenmesi üzerine vurulan, bir «*Kös-i müjde*» den söz açılıyordu. Ancak *İbn Bibi*, bunun bir *zafer haberi* olduğunu da, daha önceden vurguluyordu (Tıpkı basım, s. 438). Bu not da bize, *Feda Arık* tarafından verilmiştir. Aslında bu da bir «*tabl-ı beşâret*» olmalıydı. Müjde davulu üzerinde, az sonra yeniden duracağız.

OSMANLILARDA da, *Uzunçarşılı*'nın söyleyişiyle, «*meh-terhâne, ... muzafferiyet haberi geldiği vakitte çalınırdı*» : (*Saray*, 375). Bu konudaki örnekler ile vesikalar çoğaltılabilir. Yukarıda, esir edilen *Tuman-Bay*'ın, *Yavuz*'ün otağına getirilişi sırasında çalınan davullardan söz açmıştık.

AKKOYUNLULARDA :

Uzun Hasan Bey, Osmanlılara karşı anlaştığı *Venedikli Barbaro*'dan, bir mektub almıştı. *Barbaro* bu mektubunda, *Ka-*

raman kıyılarında birçok yerleri aldığını yazmıştı. *Uzun Hasan Bey* bu mektubu alınca, hemen bütün «*ordugâhta davul çaldırılmış*» ve kendisinin dostu ve müttefiki olan *Venedik'in*, parlak bir zafer kazandığını ilan etmişti: (W. Hinz, terc., 78). Bu örnekler, çok genişletilebilir.

MÜJDE DAVULLARI

Yukarıda, «*tabl-ı beşâret*» ten söz açmıştık. Bunlar da, müjde davullarıdır. Hatta *Anadolu Selçukluları* için *İbn Bibi*, «*kûs-i müjde*» deyişini kullanıyordu: (Tıpkı basım, 438). Ancak *Dede Korkut*'ta gördüğümüz iki notu, burada sunmadan geçemeyeceğiz. *Dede Korkut* bize, halk geleneklerini de yansıtır. Bu konuda iki örnek sunalım:

1) «... (*Uşun Koca'ya*), oğulların ikisi bile sağ esen geldi, dediler. Koca eşidüp, şad oldu. Gümbür gümbür davullar çalındı, altun tuç borular ağıldı...»: (DK, 271).

2) İkinci not ise, daha çok düğün ile ilgilidir. Bundan anlaşıldığına göre, düğünlerde de nakkare çalınıyordu: «... *Beyrek kalktı, kızlar yanına vardı, surnaçıları kovdu, nakaraçıları kovdu...*»: (DK, 112-1).

YASDA VE YENİLMEDE DAVUL

Mehterin, kökü ve esası davuldur: Bundan dolayı, davul ile söze başlıyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi davul veya mehter, savaş için yürüyüşe çıkaran, savaşı ilân eden, savaşı başlatan, savaşta taarruzu yönlendiren ve idare eden bir işaret ile bir alâmettir. Pratik bir yararı vardır. Bir çeşit savaş aleti de, diyebiliriz. Müjde ve zaferler de, onunla ilân edilir ve herkese yayılır.

«Davulların susması»:

Bu bir felâket ve üzüntü işaretidir. Çoğunlukla davullar ile mehterin susması, tuğlar ile sancakların tehlikede olduğunu gösteren bir işaret idi: (İA: *Tabl-hâne*, 610).

OĞUZ DESTANI içinde, Arslan Han'ın ölümü şöyle anlatılıyordu : «... Arslan Han'ın 40 hâcibi, «onun yası bize, gelinin düğün matemi gibidir», deyip Han'ın, kös (kûs), davul (tabl) ve bayrağını (alem) alıp, gittiler...» : (Togan, Oğuz dest., 69). Bu vesika bize, kösler ile davulların hem yağması ve hem de ve-râseti hakkında bazı fikirler verebilir.

SALAHADDİN EYYUBÎ, bir ara Haçlılar tarafından, bir yenilgiye uğratılmıştı. Salahaddin, Haçlılar üzerinde yeni bir zafer kazanıncaya kadar, nevbet çalınmasını yasak etmişti : (Quatremères, Reşid., 420 n.).

DAVUL VE MEHTERİN YAĞMALANMASI

Bu konuda, yukarıda Oğuz destanından bir örnek vermiştik. Bu, hakan ölünce onun idaresine son vermek için yapılmış, sembolik bir hareketti. Ayrıca gerçek bir yenilgiden sonra hakanlık kösü ile mehterin de, düşman eline geçmesi söz konusu olabiliyordu. Bu, tuğ ile sancakların kaybedilmesiyle aynı görülüyordu.

1) İLHANLILARDA :

Çingiz Han'ın torunlarından Baydu, isyan ettiği zaman Gazan Han, hazırlıksız ve gafil avlanmıştı. Bundan dolayı, «mubarek tuğu (tuk-ı mubarek) ile hakanlık kösünü (köhürge-i hass-ra), (savaş meydanında) bırakıp gitmişti» : (Reşid, K. Jahn, 1941, 80; Dörfer, 339).

Ölceytü Sultan için de, böyle bir durum söz konusu idi : (1316 - 17). «Evinî (hânehâyî işân) yağmaladılar; tuğu ile kösünü (tuk ve köhürge), alıp götürdüler» : (Dörfer, a. yer).

2) AKKOYUNLULARDA :

Mehter veya davulun düşman eline geçmesi, çok kötü bir işaret olarak yorumlanıyordu. 12 ağustos 1473 deki Tercan savaşında, bütün mehterler yok olmuş veya kaybedilmişti :

«*Y a k u b'un mehterine ise bir şey olmamıştı. Herkes bunu, Yakub'un ileride büyük bir hakan olacağını gösteren, bir işaret olarak kabul etmişti*»: (W. Hinz, terc., s. 79). Görülüyor ki mehter ve davulun kaybedilmesinin, mistik ve uğursuzluk anlayışı da vardı.

Y A S D A VE ÖLÜMDE, DAVUL İLE MEHTERLER

1) *DEDE KORKUT* ile konuya başlamakla, Türk halk geleneklerinin daha derinliklerine inebiliriz. *Kazan*, kaybolan oğlu için, şöyle diyordu :

«... *Sen gideli ağlamağım gökte iken, yere indi! Gümbür gümbür d a v u l l a r döğülmedi! Ağır, ulu divanım sürülmedi! Sen bilen bey oğulları, ağ çıkardı, kara giydi!...*»: (DK, 146, 3). Bu sözler, Oğuzların düşünceleri hakkında bize yeterince bir bilgi vermektedir.

2) *İLHANLI DEVLETİNDE* :

Büyük kös, onların deyimleriyle hakanlık kösü, «*köhürge*», kendine ait ve şahsî bir hakanlık sembolü idi. *Reşideddin'e* göre *İlhan*, yani «*hakan ölünce, kösü parçalanırdı*». *Farmer'in* verdiği bu bilgiyi, kontrol etme ve doğrulama zamanını bulamadık : (İA : a. yer, s. 608a).

İlhanlı Argun Han zamanında *Sadullah*, Bağdad valiliğine tayin edilmişti. Halifenin sarayındaki mehter ve nevbet takımlarını alarak, kendi sarayına getirtti. Böylece birinci mevkii göstermek istemişti : (Quatremères, Reşid., 419 n.).

Nevbetin durması, bir yas ve cenazeyi gösteriyordu. Gerçi *Farmer* bu geleneği, *Abbasîlere* mal etmek istiyordu : (a. yer). *Quatremères* bize bu konuda daha çok bilgi vermektedir : (a. esr., 419-420 nn.). Fakat bunları, birbirine bağlamaktadır.

3) HAREZMŞAHLARDA :

Tekeş'in ölümünü öğrenen *Gazne* hâkimi *Gıyaseddin*, sarayının kapısında, «*günde üç defa vurdurduğu nevbetini*», yas işareti olarak, durdurmuştu : (a. esr., s. 420 n.).

4) *BABÛR'ÜN BEŞİNCİ GÖBEKTEN TORUNU EV-RENGZİP*, kız kardeşi *Begüm-Sahib-i kaybedince*, büyük bir üzüntüye kapılmıştı. Bundan dolayı *Hindistan*'da nevbet çalan mehter takımlarına, *üç gün* süre ile çalmamalarını emretmişti : (a. esr., 420 n). Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

Dede Korkut'ta da görüldüğü gibi, devlet veya asker davulları ile borularının susması, normal bir *yas susması* idi. Bu gelenek, Türk devletlerinde çok görülmektedir. Bu normal ve insanlık geleneğini, bizce *Farmer*'in yaptığı gibi, *Abbasi* Halifelerine bağlamağa bir gerek yoktur. Elbette ki bundan sonraki gelenekler, İslamiyet yolunda birleşmişlerdir. *Alp Arslan*'ın ölümü dolayısıyla bk. *Prof. M. A. Köymen, Selçuklu Saray teşkilâtı ve hayatı*, T. A. D., IV, 1966, s. 99.

5) DAVULLU TÜRBELER :

Osmanlı çağında, bu türbeler özellikle kendilerinden söz açtırırlar. Burada henüz oturmamış bir konu için bir başlık açmak istemiyoruz. Hakanın ölümünden sonra, kös veya davulu ne oluyordu? *İlhannlı* devletinde olduğu gibi, ölümünden sonra hakanın kösleri, parçalanıyor muydu? Yoksa *Oğuz destanında* söylendiği gibi, «*hanların altınlı otağı, bayrağı ve davulu, kendisinden sonraki hanlara, mirâs mı*», kalıyordu?

Çin'de, ünlü *Ming* sülâlesi imparatorlarının mezarlarının bahçesinde, *iki metre çapındaki büyük davulu* da gördük. Yoksa zaman zaman, bayrakları ile davulları, mezarlarında mı, saklanıyordu? Bunları, ayrı ve geniş olarak incelemek gereklidir. Biz burada, yalnızca birkaç örnekle, bir yol göstermeye çalıştık.

OSMANLILARDA
SAVAŞ KÖSÜ, DAVULU VE MEHTERLERİ
(*Eski Türk köklerine doğru*)

Türklerin «kös»; Arap ve Farsların «kûs» anlayışı arasındaki ayrılık :

Biz, Osmanlı tarihçisi değiliz. *Kös* deyince, Arap-Fars ve doğu kültürüne girmiş bazı genç kuşaklarımızı, gülümsüyorlar. Bize sözlüklerdeki, *kûs* İslamî deyimini hatırlatıyorlar. Ancak Türklerin «*kös*» anlayışı ile, «*kûs*» arasında, derin bir ayrılık vardır. *Farmer*'in de İslam Ansiklopedisi'ndeki *davul* maddesinde söylediği gibi, Araplar 10. yüzyılda, büyük dünbeleklerle, *kûs* derlerdi. İslam medeniyeti tarihi metoduyla, *kûs* sözünün peşine takılıp Tunus, Sudan ve Mağriblilerin anlayışıyla; *Gorlu* ve *İlhanlıların* bir adam boyundaki Türk davullarını veya Türk *Osmanlıların* büyük *hakanî köslerini* açıklayabilme, mümkün değildir. Prof. Dörfer'in anlayışıyla, bir antikacı gibi materyeli toplama da, yeterli değildir. Bu konuda genetik ve tarihî bir metod kullanmak gereklidir.

Uzunçarşılı'nın, Türk özlerine inen metodu :

Bizim bu kitaptaki vazifemiz, mehterlerdeki davulların çeşidi, sayısı, müzik aletlerinin türleri, ücretler ve diğerleri de değildir. Bunları, fâzilet sahibi *Uzunçarşılı*, vesikaların elverdiği oranda, göstermeye çalışmıştır. Ancak *Uzunçarşılı*, bu geleneklerin, eski Türklere dayandığını da duymakta ve bilmekte idi. Bundan dolayı da, eskiye inebilmek için, bazı nirengî noktalarıyla kıstas ve ölçüler de vermektedir. *Uzunçarşılı*, sancaklar ile mehteri, bir bütün olarak ele alıyor ve böylece yola çıkıyordu. Bu tutumunda da *Selçuk*, *Memlûk İlhanlılar* hakkında, derin bilgisi rol oynuyordu. *Uzunçarşılı*'nın materyeline dayanarak, eski Türk geleneklerine inebilme, bizim için de kolay olmuştur.

Mehter sözü, *Uzunçarşılı*'nın da belirttiği gibi, *Memlûklerden*, yani *Mısır Türk Sultanlığı*'ndan geliyordu. Ancak Osmanlılar mehteri, bir estetik ve müzik takımı haline getirmişlerdi. Daha eskilere gidilince, Türklerde kös ve davul, kendi mehterlerinde, her zaman önemli aletler olmuşlardı. Ancak *Göktürkler* ve daha sonra *Alp Arslan* da tunç borulu mehterlerle görüyorlardı. Mehter, yalnızca barışta bir saltanat ve eğlenme takımı değildi.

Uzunçarşılı, «*mehterin bir savaş aleti olma*» yönüne ağırlık vermişti. Savaşta mehter sayısının iki misline nasıl çıkarıldığı, üzerinde durmuş; yürüyüşte, konaklarda, savaş meydanındaki rolleri üzerinde durmuştu. Tabii olarak, vesikaların el verdiği derecede! Bunlar da bize, çok daha eskilere inebilmemiz için, birer destek olmuşlardı. Hatta barış zamanlarındaki nevbetleri bile, «*sefere hurûc*», «*hurûc vakti*», «*gazâyâ davet*» anlayışıyla kaynaştırmış olması da, onun büyüklük ve derinliğini gösterir. «*Köslerin padişahlara mahsus*» olduğunu vurgulaması bile, ayrı bir değer taşır.

Bu bölümümüz, daha çok *Uzunçarşılı*'yı tamamlama ve eski Türk geleneklerine giderek, onu doğrulama özelliğini taşır. Mehteri bir müzik takımı olarak ele almak başka; «*devlet alâmeti*» ve «*savaş aleti*» olarak incelemek ise, başka bir şeydir.

1. OSMANLILARDA SAVAŞ DAVULU VE MEHTERİ

Biz burada, *Osmanlı* devletindeki *kösler*, *davullar* ile *mehter* takımlarını inceleyecek değiliz. Bu konuda *Uzunçarşılı* ve diğerleri, ellerinden geldiği kadarını yapmışlardır. Biz ise şimdiye kadar, en eski Türk devletlerinden başlayarak, *Osmanlı* devletine kadar gelmek istedik. Osmanlıların, eski Türk gelenekleriyle, hangi noktalarda bağları vardı? Bizim vazifemiz, bunu izlemektir. Elbette ki Osmanlılar, her türlü gelişmelerde büyük hamleler yapmışlardı. Müzik aletleri ile tekniğini, yenilemiş ve geliştirmişlerdi. Ancak ruhda ve mânâda, eski Türk

geleneklerine bağılı idiler. Çünkü eski Türk gelenekleri, savaşlarda pratik ve yararlı idiler. Osmanlı devleti, İslam düşüncesi ile geleneklerini en iyi bilen, inanan ve kendisine uygulayan bir topluluktur. Buna rağmen Osmanlı devletinde, eski Türk gelenekleri ile inanışlarının, bir izleme denemesini yapmağa çalışacağız. Bizden sonra bu denemenin daha da geliştirileceği, inancını taşıyoruz.

2. «AKINA ÇIKIŞ» SEMBOLÜ OLARAK, «KÖS VE MEHTER»

İnanış ve uygulamanın, Türk olan köklerine doğru :

Davul, her çağda gerçek ve yararlı bir savaş aleti olmuştur. Türklerin eski devirlerdeki mehterleri belki de yalnızca davuldan oluşuyordu. Ancak Göktürkler'deki, «devlet alâmet ve sembolleri» arasında, nefesli boruları da görerek, bu tezimiz yumuşatmıştık.

11. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud'un bildiği ve tanıdığı Türk kültür çevreleri ile ona bağılı diğer Türk kültür çevreleri, «tuğ ve sancak ile kös ve davulu», «nevet ile savaş ilân»ının, bir başlangıcı olarak görüyorlardı.

İçinde, pek çok Proto-Türk kültür unsurlarını taşıyan, Hıta y devletinde de durum aynı idi. «Tuğ ve davul verme» yoluyla, bağımsızlık ve yetki tanıma geleneklerini, İslamiyetten önceki bütün Türk devletlerinde, -tıpkı Osmanlılardaki gibi-, ünlü ve yaygın bir uygulama olarak görüyoruz. Borular, yalnızca savaşta, durup kalkmak için, bir işaret olarak görülüyordu.

«Savaş andı» : Davulları çalma yoluyla :

Cengiz Han'ın doğup büyüdüğü çevre, birçok Proto-Türk ve Ortaasya kültürünün, eski geleneklerini içinde saklıyordu. Bu çevrede genç bir yiğit olan Camuka, «Tuğuma kurban verdim, kara öküz derisinden keskin sesli davulumu çaldım», diye savaş ilânına veya savaş andına başlıyordu. Sonra-

dan *Çingiz Han* ile *Ögedey Kağan* ise, yalnızca imparatorluğun «*tuğ ve davulunun korunması*» üzerinde, emirler veriyorlardı. Ancak onlarda, *boru* görünmüyordu. Bunları yukarıda, vesikalarıyla ve geniş olarak incelemiştik. Tuğ ve davul veya büyük kös, hakanın kendi otağının önünde bulunuyordu.

3. BÜYÜK KÖS (HAKANÎ KÖS), PADİŞAHA AİT

Uzunçarşılı'nın da belirttikleri gibi, «*kösler yalnız padişah mehterlerinde bulunup, sadr-ı azâm ve diğer vezirlerin mehterlerinde kösleri yoktur*» : (Saray, 450). Bu, çok önemli bir noktadır ve bu noktadan, hareket etmek gereklidir.

11. yüzyıl Türklerindeki hakanlar için vurulan, «*tuğ vuruldu*» sözündeki manayı, burada da hatırlamak gereklidir. «*Tuğ*», yani *hakanlık kösü*'nün yanında, aynı çağ kaynaklarında, bir de «*kövrüg*», yani «*vezirlere verilen*», *davul* da vardı.

Yavuz Sultan Selim'in çaldıran ve *Kanunî Sultan Süleyman'ın, Zigetvar* köslerine bakılırsa, Osmanlılardaki padişah kösleri, katır veya develere yüklenen çift kösler gibi küçük değillerdi. Askerî Müzede bulunan *Zigetvar kösünün* çapı 130; boyu ise, 127 santimdir (Saray, 450, n. 2).

İlhanlı *Gazan Han'ın* «*köhürge-i hass*»ı ile *İbn Batuta'nın* söz açtığı, *Ebu Said Bahadır Han'a* ait «*tabl el-kebîr*» denen kösleri hatırlatıyorlar (Defremery, II, 127). *Gorlu Sultan Gıyaseddin'in*, bir adam boyundaki iki tane altın köslerinden de, yukarıda ilgili vesikaları vererek, geniş olarak söz açmış-tık.

İlhanlılarda da, büyük kös, hakanın kendi sembolü :

Ortadoğu'da, Türklerden önceki İslâm devletlerinde, böyle büyük köslerin varlığını, şimdilik vesikalarda göremiyoruz. Osmanlılara, İlhanlı tesiri de olmuş olabilirdi. Ancak yukarıda, bu gibi büyük hakan köslerinin Selçuklularda da bulunabileceği üzerinde, ısrarla durmuştuk. İlhanlı devletinde *körge* ya-

hut köhürge, yani büyük hakanlık kösü, hakanın kendi «şahsi alâmeti» ve sembolü idi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, «hakan ölünce, kösü de parçalanmıştır». Her halde bu kısa açıklama, Osmanlılardaki hakanlık köslerinin geldikleri yer hakkında, bir bilgi vermiştir.

4. OSMANLILARDA, «SEFERE HURÛC» VE «GAZÂYA DAVET»

İslamiyetin ahkâmının en iyi bilindiği ve tatbik edildiği, tek ve en büyük devletin, Osmanlı devleti olduğunda hiç kimse- nin şüphesi olmamalıdır. Ancak ordu, savaş ve askerlik gele- neği, düşünce ve ideal bakımından, tutucu ve muhafazakârdır. Düşmanı yenme amaç ve gâye olduğundan, silahlar ile taktik- lerin yenilenmeleri, her zaman canlı olarak görülmüştür. Yani Türk tarihinde Türk orduları, tutucu olmamışlardı. Burada, düşünce ve idealde tutucu; silah ve taktiklerde ise, gelişmeci olma veya olabilme söz konusudur. Bunların en güzel örnekle- ri de, *Osmanlılar* ile *Orhun* ırmağının kuzeylerinden kopup gel- miş olan, *Çingiz Han* ordularıdır. Bunlar, her yerde en yeni tek- nik ve taktikleri kullanarak, başarı kazanmışlardır. Büyük im- paratorluklar kurulduktan sonra da, *Çingiz Han* ile komutan- larının ve torunlarının eski *Orhun düşünce ve ideali*, silinme- miştir. Üstelik daha da açıklığa kavuşmuş ve gelişmiştir :

1. Rüstem Paşa Tarihi, şöyle diyordu : «... *Tâ Sultan Mehmed bin Murad Han zamanına değin, resm-i Osmâ- nî bunun üzerine idi ki, her bâr sefere hurûc itmeğe nevbet vurulsa, padişahlar ayak üzere gelip, gûya ki vakt-i- i hurucdır deyû, îyham ederlerdi. Madem ki sefer üzere olanlar, sabah ve akşam nevbet vurula, padişah ve erkân-ı tamam olunca, (yani tamam oluncaya kadar), ayakta dururlar- dı...*» : (Saray, 272, n. 3).

2. Aşık Paşa Zâde ise, şöyle diyordu : «... *Ta şim- diye değin kim, Âl-i Osman Gazi seferde nevbet vurul- sa, ayağın dururlar*» : (a. yer).

3. Bununla ilgili bütün kaynaklar, Türkçe İslam Ansiklopedisi'nin «*tabl-hâne*» maddesinde verilmiştir : «*Nevbet vurulması sırasında, bunun gaz â ya d a v e t t e l â k k i e t t i ğ i c i h e t l e , O s m a n B e y ' i n i h t i r a m i l e a y a k t a d u r d u ğ u ...*» Bu maddeyi sayın hocamız Prof. Dr. Fikret Işıltan tamamlamıştır.

Savaş nevbeti vurma : (Eski Türklerde) :

Bu, elbette ki İslâmî bir müessese idi. Ancak *Ç i n ' d e* de sa-
bahları, *uyandırma (reveille)* ile başlayan, davul çalmaları var-
dı. Türklerde de bir «*ö d*», yani «*devr-i Saltanat*» anlayışı bu-
lunuyordu. Kaşgarlı Mahmud da, «*Han tuğ urdı*» sözünü, arap-
ça «*daraba el-melik ül-nevbet e*», diye yorumluyordu : (MK,
III, 92). Bu eski Türkçe sözlerde, en ufak bir İslam tesirini gör-
müyoruz. Ancak İslâmiyetteki anlayışa da, aykırı değildirler.
Önemli olan, konuyu ılımlı ve esnek almak ve bazı olasılıklar
için, açık bir pencere bırakmaktır.

KÖS, DAVUL VE MEHTERLERİN YER ALMALARI

1. «TUĞ» VEYA «NEVBE» NİN VURULMASI, BİR «HARB ALÂMETİ» :

Malazgirt savaşı sıralarında yazılan Türk, kaynakları ile;
ordusu, sultanı, komutanı, beyleri Türk olan Selçuklular ara-
sında, büyük bir ayırım yapmak doğru değildir. Ancak otuz yıl
önce bunlar, yanyana oturuyorlardı :

Kubbeli Hakanlık otağı (kurvi çuvaç) kuruldu.

Tuğum tikip, uruldu ...

Savaş başlamadan önce otağ kuruluyor; ve harb alâmeti
olan, davul, vuruluyordu : «*Duribat a'lâmet ül-harbî vattablu*» :
(MK, III, 92). Bundan sonra da savaş başlıyordu. Aslında, halk
arasından derlenmiş olan bu savaş şiirlerinin önceleri, çok da-
ha eskilere dayanır.

«Sancak ve davul» birleşği olan bir hakanlık ve ordu sembolü veya kuruluşu idi. Her halde bir *emir-i âlem* veya *tuğcı* tarafından korunuyor ve idare ediliyordu. Osmanlılarda da hem sancak ve hem de mehter, onun emrinde idi. Barışta nevbet vuruyordu. Ancak esas donanımı ve amacı savaş için olmalıydı.

Kös, hakanın yanında çalışıyor :

Tuğ, yani Kaşgarlı Mahmud'un yorumuyla «*kös ve davul*», yalnızca hakanın yanında çalışıyordu : «*Yudrabu beyne yedi el-meliki*» : (a. yer). Aynı çağın eseri olan *Kutadgu Bilig* ise buna, «*nevbet tuğı*», diyordu : (KB, 86). *Vezirlere* ise, yetki sembolü olarak, *davul*, yani «*kövrüg*» veriliyordu : (KB, 1036). Çingiz Han ile İlhanlı devletindeki «*kö'ürge, köhürge*» de yimi köklerini, bu Türkçe sözden alıyordu.

Hakan «Tuğu», bir hakanlık kösü ve davulu olarak geliyordu. *Camuka'nın* savaş şiirinden veya şarkısından beri, bir *savaş başlangıcı* veya *ilânının*, veya *andının* bir sembolü olarak kalıyordu : (YCPS, 105, 106). Bize göre *Bağdat*'taki Halife *nevbeti* ile Türklerdeki *sefer ve gazâya* dayanan nevbetlerin köklerinde bir ayrılık olmalıydı.

2. OSMANLI MEHTERLERİ, SAVAŞTA İKİ MİSLİ BÜYÜTÜLÜYOR :

Bu çok önemli nokta, yine rahmetli *Uzunçarşılı'nın* gözünden kaçmamıştır. *Kös* ve *mehter* kuruluşlarının esas amacı, savaştır. Bunlar, *tuğlar* bayraklar gibi, birer savaş aletidirler. *Uzunçarşılı*, bu nokta üzerinde iki yerde önemle durmuştur : (Saray, s. 277, no. 3; 450, n. 4). Tarihçilik, budur. Yoksa moda ya veya ihtiyaca göre durmadan değişen, yeni müzik aletlerini saymak değildir.

KÖS, DAVUL, MEHTER KURULUŞLARI

Yukarıda eski Türk devletlerinde, tuğ ve sancaklar ile kös ve davulların, hatta mehterin, birbirinden ayrılmayan ve tek

bir idare altında toplanan, bir kuruluş olduğu üzerinde durmuştuk. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 11. yüzyıl Türklerinde «*tuğ*» sözü, hem *hakanlık sancağı* ve hem de *hakan'ın kösü ve davulu*, demekti. Bu konu üzerinde, 6. cildimizde geniş olarak durmuştuk.

1. OSMANLILARDA MEHTERLERİNİN «EMİR-İ ÂLEMİ», BAŞ SANCAKDAR :

Bu konuda Uzunçarşılı, şöyle diyordu : «... *Hükûmdara ait olan bandoyu, mehterân-ı tabl-u-alem denilen mehterlerin arasındaki muzikacılar çalardı... Muzika takımının başına, mehterbaşı denilirdi. Muzika takımı, Emir-i âlemin nezareti altında olup, bütün tayinler bunun inhasıyla olurdu...*» : (Saray : 271).

Mısır Türk Sultanlığında :

Mısır Memluk devletindeki *caliş* veya *çalış* kuruluşu üzerinde, 6. cildimizde çok geniş olarak durmuştuk. Bu konu ile ilgili bütün vesikaları, *Quatremères* bir araya getirmiştir. *Calış*, büyük öncü birliğidir. Aynı zamanda hakanlık sancağı ve tuğu'dur. *Calış*, akından kırk gün önce, *tabl-hâne*'ye asılırdı. Askerin resmî geçidi de, burada yapılırdı. *Sultanın sancağı*'nı taşıma, *emir-i âlem*'in vazifesiydi. *Tablhâne-i sultanî*, yani «*hakanın muzika ve mehteri*» de ona bağlı idi. Büyük ve Anadolu *Selçukluları*'nda da *emir-i âlemler* vardı. Bu konuları, yine *Uzunçarşılı*, bilinçli olarak ele almıştır : (*Medhal*, s. 35, 83, 343).

Çingiz Han devletinde :

Çingiz Han devletinde, «*tuğ ile davulu...*, gece nöbetçileri korumalıydı» : (*tuğ ke'ürge... kebt'eül asaratukai*); (YC PS, 77). *Çingiz Han*'ın yanındaki bu gece nöbetçileri (*kebt'eül*), ler, çok büyük bir saygı ve öneme sahip idiler. Anlaşıldığına göre *Timurlular* ve *Babür* çevresinde de, *bayraklar ile nak-kareler*, aynı idare altında görünüyor gibiydiler. (*Vekayi*, 379,

657). Fatımîler ile Eyyubîler'de de Türk askerleri çoktu. Bu konuda bir hüküm verirken, bunları da göz önünde tutmak gereklidir.

2. SAVAŞTA MEHTER, SANCAKLARIN ALTINDA ÇALIYORDU :

Bu bize, sancak ile davul veya kösün, -bir hakanlık ve devlet sembolü olarak-, bir birlik oluşturmalarını hatırlatıyor. Az önce bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. Bu konuya da, Uzunçarşılı'nın görüş ve yorumuyla başlayalım :

«*Gerek sefere harekette ve gerek harp esnasında padişah mehterhanesi, saltanat sancaklarının altında durup çalınırdı*» : (Saray, 275). Uzunçarşılı'nın dayandığı kaynakta da şöyle deniliyordu : «... *Yedi adet altınbaşlı sancaklar, âlemler, râyetler çözüldü. Diblerinde mîr-i âlemler, mehterler... müheyya olup...*» : (a. yer, n. 5).

Yürüyüşte mehter, sancakların arkasında çalışıyor :

Uzunçarşılı'ya göre, bu da *eski ve kadim bir kanun* idi. Yine rahmetli Uzunçarşılı'nın, Koçi beyin teşkilât mecmuasına dayanarak verdiği görüşleri, şöyle idi : «*Padişah sefere gidince muzıka takımı, âlemlerin, yani saltanat sancaklarının arkasında durup, tablhâne çalıp, konak yerine kadar böyle giderlerdi*» : (a. esr., s. 450). Ancak *tuğlar, en önde giderlerdi*. Görülüyorki Osmanlılarda, Türklerin ordu ve savaş geleneklerinden, eskilerden kalma bir çok izler vardı. Bu örnekler ile vesikalar, daha da çoğaltılabilir. *K ö s* ise, daha çok savaş meydanında rol oynuyordu.

ORDUGÂHDAN SEFERE ÇIKIŞTA VURULAN DAVUL VE MEHTER

Bunu, şöyle de açıklığa kavuşturabiliriz : *Birincisi, «İstanbul'dan sefere harekettir.»* Padişahın başkentten savaşa çıkışı

için, elbette büyük bir merasim yapılıyor ve uğurlanıyordu. *İkincisi*, yoldaki «konaklardan yola çıkıştır». Görüşümüze göre, her konak veya ordugâhdan çıkışta da, davullar ile mehter vuruluyordu. Bir de, «konakta çalınan savaş nevbet ve mehteri» vardır ki, bunu ayrı bir madde olarak inceleyeceğiz.

1. KONAKTAN VEYA ORDUGÂHDAN ÇIKIŞTA VURULAN, DAVUL VE MEHTER :

Padişahın sefere çıkışında, sancakların arkasında mehterin vurulduğunu, yukarıda da söylemiştik. İstanbul'dan veya ilk konak olan Davutpaşa'dan, böyle bir uğurlama normal idi. Ancak her konak yerinden çıkışta, bu merasimin mehter ile yapılıp; yapılmadığını, biz tespit edip bulamadık. Önemli olan konaktan, mehter ve davulların çalmasıyla çıkılmasıdır.

A' Mısır Türk Sultanlığında :

Mısır Türk Sultanlığı, Osmanlılarda her bakımdan çok derin tesirler bırakmışlardı. Uzunçarşılı'nın buyurdukları gibi, *mehter* sözü de Osmanlılara, *Mısır Memlûk* devletinden geliyordu : (Medhal, 316, n. 5).

Çalış adı verilen, Memlûk sultanının tuğu veya «tuğlu sancığı», akına çıkılmadan 40 gün önce «ihrac edilir», çıkarılır ve tabl - hâne binasına asılırdı, Bundan sonra hakan, «askere geçit resmi yaptırır» ve ondan sonra yola çıkılırdı.

Çalış sözünü, Türkçe «çalış» ile birleştirme eğilimi vardır. Bu durumda *tuğ* ile *çalıcılar*, yani *mehter*, eski Türk geleneklerine uygun olarak birleşmiş oluyorlardı. Aslında buradaki *tuğ*, İslam ve Ortadoğu kültürlerinin özlerinde yoktu. *Çalış*, aynı zamanda *Memlûk* ordusunun *büyük öncü birlikleri*'nin adı idi. *Tuğlu bayrak*, *mehterhâne*'ye asılıp, önünde resmî geçit yapıldıktan sonra, akına çıkıldığına göre, mehter de bunlarla birlikte gitmeliydi. Bu konu ile ilgili olarak, 6. cildimizde çok geniş bilgi verilmiştir. Vesikalar, *Quatremères* tarafından top-

lanmıştır : (*Mısır sultanları tarihi*, I, s. 227 vd.). *Uzunçarşılı* da konuyu, bilinçli olarak derleyip, toplamıştır : (*Medhal*, 315-16).

B. Selçuklularda :

Alp Tekin'in, «ordugâhtan davulla çıkışı»: Yukarıda bu olay üzerinde durmuştuk. *Siyâset-nâme*'de, şöyle deniyordu: «*Ertesi gün tan ağartırken, kös sesinin yükseldiğini ve Alp Tekin'in ordusu ve has gulâmları ile göç ettiğini,... Belh tarafına gittiğini gördüler...*» : (M.A. Köymen, *Siyâset-nâme*, s. 43).

C. İlhanlılarda :

«*Kös ve davulla konaktan çıkış*» : Bu olaydan, yukarıda sık sık söz açmıştık. Gerçekten bu örnek haşmetli bir görünüştür: İbn Batuta, *İlhanlı Ebu Said Bahadır Han*'ın, (öl. 1335), *Bağdad* yakınındaki kamp yerinde gördüğü askerî muzikası hakkında, çok canlı bir tanıtmaya yapmıştır : (*Defremery*, II, 125-127).

1) *Bu muzıka, küçük davul ve davul (tubûl), borazan (anfâr), boru (bûkât) ile şarkıcılardan oluşuyordu. Komutanların (ümerâ), hem boru ve hem de davulları vardı. Birinci Hatun bir davula sahipti. İlhan'ın ise kendi malı ve hakanlık sembolü olan, büyük bir davulu (tabl el-kebîr) vardı... Çingiz geleceğine uyularak, körge veya köhürge denirdi.*

2) «*Konaktan çıkış*» : İbn Batuta'ya göre ilk önce ⁽¹⁾ *hakanın büyük kösü* vurmaya başlamıştı. Ondan sonra, ⁽²⁾ *ulu hatunun*; sonra da ⁽³⁾ *diğer hatunların davulları (tubul)* vurmuştu. Sonra, ⁽⁴⁾ *vezirin*; sonra da ⁽⁵⁾ *komutanların davulları* vurmuş; bundan sonra da, ⁽⁶⁾ *bütün davullar* hep birlikte vurularak, konaktan çıkılmış ve yola koyulmuşlardı. (a. yer).

3) «*Savaşa çıkış (göç)*» : İçlerinde pek çok Türkçe söz ve anlayış bulunan İlhanlı tarihinin Farsça kaynakları, or-

dugâhdan savaşa çıkışı da, «göç» sözü ile tanımlıyorlardı : «*Derhal hakanlık kösü çaldı (körge zedend) ve (savaş için) hareket ettiler (göç kerdend)*» (Reşid : K. Jahn, 1941, 22). Bizce seferdeki her türlü yürüyüş ve hareket, davul ve mehter ile olmalıydı.

4) «*Kös vurulmadan, hareket yok*»: Osmanlı ordusunda da, durum hemen hemen aynı idi. Marsiglide, *düşmana yaklaşıldığı zaman köslerin şiddetle çaldıklarını*, tesbit etmiştir (Saray, 275). Reşideddin, *Gazan Han'ın tarihi*'nde de, bazı bilgiler veriyordu :

Ordunun her bölümünün ayrı bir kösü vardı. Merkezdeki birlikler için, Arapça kalb karşılığı olarak, Türkçe «kol» deniyordu. (Bu konu üzerinde az sonra yine duracağız)... «Köhürge-i kalb», yani merkezin büyük kösü çalmadıkça; kol, yani merkez birlikleri, harekete geçmiyordu : (Krşl. Dörfer, 339). Osmanlı tarihçileri, vesikaları incelerken, Türk kültürünün bu nirengi noktalarına önem vermelidirler.

2. OSMANLI SAVAŞ ORDUGÂHINDA, «KÖS, DAVUL VE MEHTER» :

Uzunçarşılı, kendi kaynaklarına göre şöyle buyuruyordu : «*Gerek sefere harekette ve gerekse harp esnasında padişah mehterhanesi, saltanat altında durup, çalınırdı*» (Saray, 275). Bu geleneğin üzerinde, az önce geniş olarak durmuştuk. Bu çalış, savaş devam ederken olduğu kadar; padişahın otağının önünde de çalınıyordu :

Mehterin, otağın önünde çalması :

Yine Uzunçarşılı şöyle buyuruyordu : «*... Mehter takımı her gün, padişahın bulunduğu yerde, yani padişah seferde ise çadırının önünde; değilse sarayının muayyen yerinde ikinci zamanı çalınır ve bundan sonra dua olunup, nevbet merasimi biterdi...*» : (Saray, 274) :

Avcı Sultan Mehmed, Dimetoka'da bulunurken, *Abdi Paşa* vekayinâmesi şöyle diyordu : «*Bâdelasır, kanun-ı kadim-i Osmânî üzere, o tağ-ı hümayun perdeleri açılıp ve nevbet-i cihân bâni çalınıp, dua olunduktan sonra...*» : (a. esr, 174, n. 1).

Sefere gidilirken «*Konak yerlerinde ikinci divanı akdedilip, ikindi ezanı okunduktan sonra, otağ-ı hümayun önünde nevbet vurulur ve bu esnada çavuşlar bir tarafta ve kapıcılar diğer tarafta, saf tutup dururlar, nevbet sona erince dua okunup, selamlayıp, çekilirlerdi... Otağ-ı hümayunun perdeleri açılırdı*» : (a. esr., 276).

Davulun, otağ ile tuğun dikilmesinden sonra çalması :

O s m a n l ı tarihçileri, vesikaları incelerken, kökleri eskiye giden böyle kıstas ve nirengi noktaları bularak, bize yardımcı olmalıdırlar. En eski Türk tarihinde de, tuğ ile davul, otağın önünde bulunurdu. «*Tuğum tikip, uruldu*» sözünde, bir «*dikmek*» ve kurmak söz konusudur. **H ı t a y** devletinde de, bağımsızlığın veya yeni büyük bir kuruluşun kurulması için, «*davul ve bayrağı kuruldu (veya dikildi)*», deniyordu. *Fêng* ile *wittfogel* bunu, İngilizce «*set up*» sözüyle karşılıyorlardı. Bunun üzerinde yukarıda, geniş olarak durmuştuk.

Birlik ve makam mehterlerinin çalış sıraları :

6. cildimizde, ordu ve devlet hiyerarşisinin, verilen tuğ sayılarına göre düzenlendiğini, geniş olarak göstermeğe çalışmıştık. Ancak şimdiye kadar bilmediğimiz nokta şu idi : Bunlara, *memuriyet alâmeti* olan tuğlar ile birlikte mehterlerin de verilmesi idi. Böylece yine **G ö k t ü r k** çağına dönmüş oluyoruz.

«*Göktürk hakanına Çin'den, 4 bayrak ile 4 davul; onun veziri Yabgu'ya da, 2 bayrak ile 2 davul gönderilmişti*». Bu vesikayı yukarıda Göktürkler ile ilgili bölümümüzde incelemiştik. Çin'den Göktürlere gelen, «*kurt başlı ve tuğlu bayrak*» idi. Yine Göktürk yazıtlarında, «*Üç tuğlu Türk budun*»

yani üç tuğlu Türk kavminin, diğer vesikalara paralel olarak, üç davulu da olmalıydı.

Osmanlılarda «tuğ», bir «rütbe alâmeti» ve işareti-
dir. Aynı zamanda, «*savaşta birliklerin yerlerini, konumunu ve hareketini gösteren işaret ve savaş aletleridir*». Sevk ve idarede, pratik bir yararı vardır. Tuğ sayılarına göre rütbeler düzenlenmişti. Bunların davul ve mehterleri de ona göre ayarlanmış olmalıydı.

3. MEHTERLERİN ÇALINMA SIRASI :

Uzunçarşılı'nın bulduğu şu vesikayı görmekle çok sevin-
dik. Bunu, biraz sistemleştirerek sunacağız :

«*Sefer esnasında orduda mehterhâne çalınırken; (1) ib-
tida serdarın mehterhânesi; (2) sonra üç tuğlu paşala-
rın, yani vezirlerin; (3) daha sonra ikişer tuğlu (beyler-
beyi) mehterhanelerinin çalınmaları, kanundu*» : (Sayfa 278).
Bunlar aynı zamanda birlik sahibi idiler. Ancak büyük kös,
yalnızca padişaha ait idi.

İlhanlı devletinde :

İbn Batuta ordugâhda yalnızca hakanlık kösü ile di-
ğerlerinin davullarından söz açmaktaydı. Burada davullar, rüt-
beye göre çalmaya başlıyorlardı. Bu protokol ve hiyerarşiyi, bir
kez daha sunmada bir yarar vardır :

1. Hakanın büyük kösü. - 2. Ulu Hatunun davulu. - 3. Di-
ğer hatunların davulu. - 4. Vezirin davulları. - 5. Komutanların
davulları : (Defremery, II, 126-7).

Ordu birliklerinin kös ve davulları :

İlhanlılarda :

Biz burada, bulduğumuz bir vesikayı değerlendirerek, yay-
gınlaştırmak zorundayız. Yoksa bütün ayrıntıları, vesikalarda

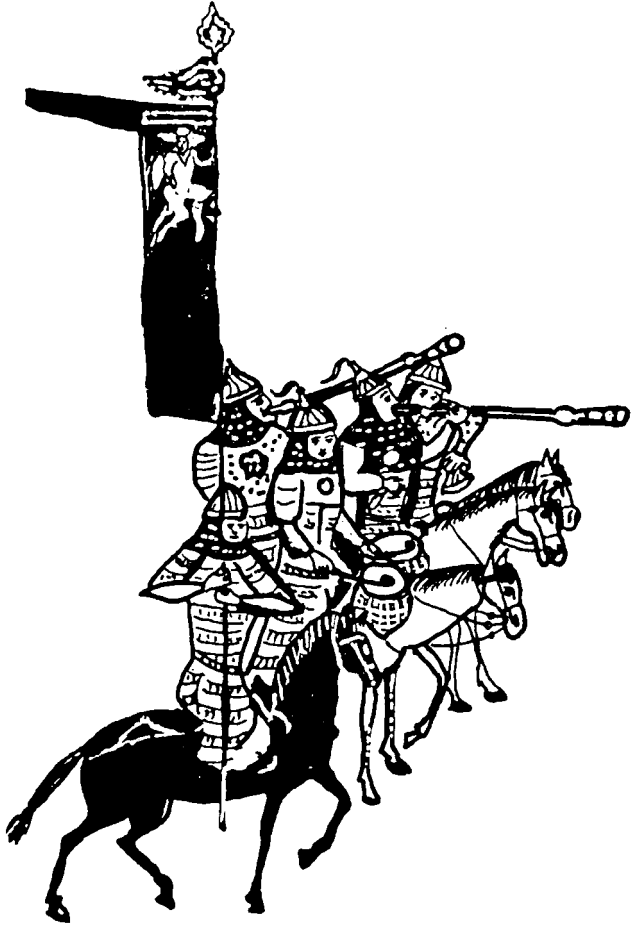
bulma şansımız yoktur. Tarihçi Reşideddin, Gazan Han'ın tarihinde şöyle diyor du :

«*Henüz ordunun merkez bölümünün davulu çalmadığından, kol, yani merkezdeki asker harekete geçmedi*», deniyordu. Farsçası şöyledir : (*Henüz köhürge-i kalb ne zede budend ve leşkerhâ-i kol der hareket ne âmede*) : (K. Jahn, 1940, 60).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi buradaki *kol*, merkez veya ortadaki birliklerin Türkçesi; *kalb* ise, Arapçasıdır. Ortadaki birliklerin davulları olduğuna göre; sağ, sol, ön ve arka birliklerinin de davulları bulunmalıydı. Bunlar da, komutanlarının rütbelerine göre sıralanmalıydı.

Timurlularda :

Timur'un «tiizükâtı» içinde, «asker sayısına göre, her komutanın davul ve boru sayıları», verilmiştir. Timurlularda *nakkare* sözü, daha geçerliydi. Bu kaynak biraz şüpheli olduğundan, üzerinde fazla durmayacağız. Bu eserde, «*oymak ve boy beylerine de davul ve boru verildiğinden*,» söz açılmaktadır. Babür böyle «*bir beyin, kendisini padişah olarak tanımasına rağmen, hemen yanında nakkare (nevbetini) vurdurduğundan*», şikâyet ediyordu : (Vekayi, s. 172).

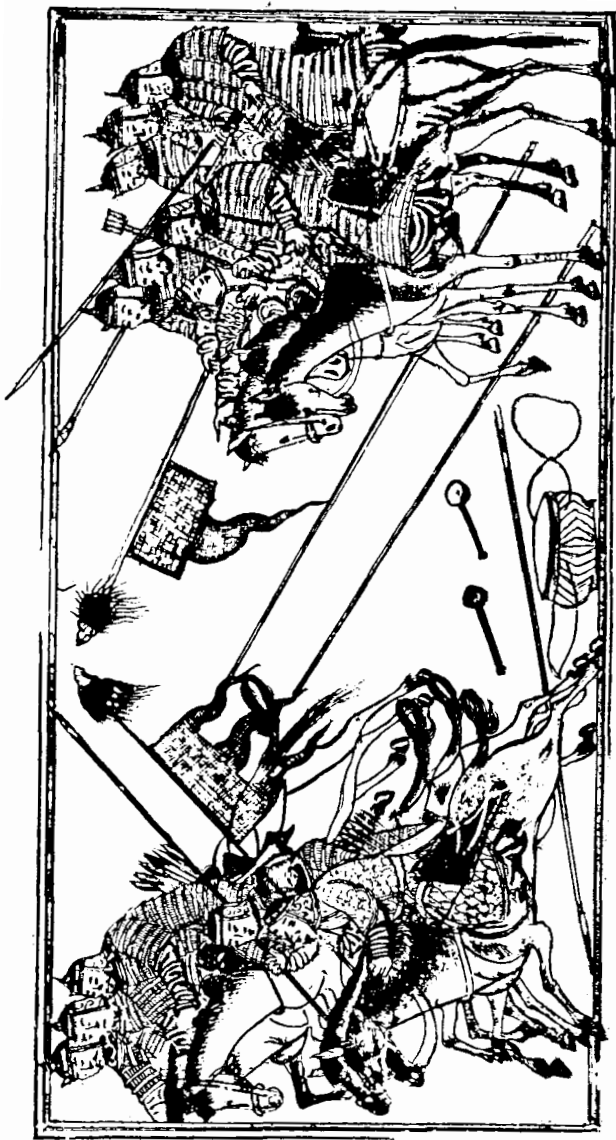
1270 TARİHLİ, İLHANLI SAVAŞ MEHTERİ

42. *Tuğlu sancak* taşıyan bu mehter, *İlhanlı* geleneklerini, kendinde topluyordu. *Bir çift boru ve çift nakkare* ile, *hafif bir savaş mehteri* oluşuyordu. *Borular ve nakkare*, *Timurlu* geleneğinde de yaşayacaktır : (*Topkapı Sar.*, *Hazine*, 2153, 102, krşl. Res. 43). Res. 43'den ayrıntı.

İLHANLI SAVAŞ SAHNESİNDE, MEHTER VE KÖS

43. Tek yüzlü, taşınabilir savaş kösü, Çingiz Han savaş geleneğinin bir mührüdür. Böylece, Res. 42'deki savaş mehteri'nin de kime ait olduğu ortaya çıkmaktadır : (*Topk. Sar., Hazine, Nr. 2153, 102*).

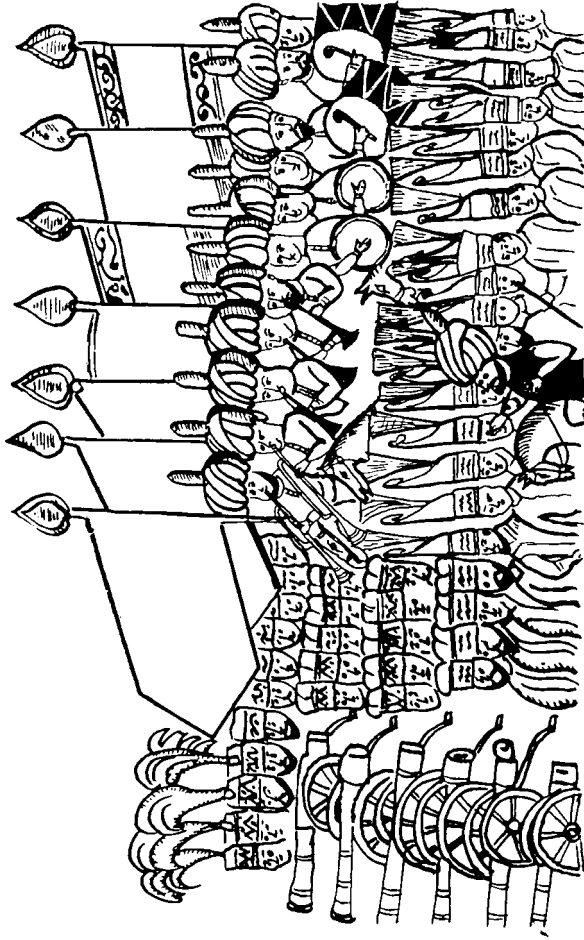
İLHANLI ÇAĞATAY SAVAŞ KÖSÜ

44. *Reşideddin'in Edinburg'da bulunan Cami üt-Tevarih'ine göre Gazneli Mahmud, bir isyanı bastırmaktadır. Yazma, 1306 tarihini taşır. Uygu r Minyatür Okulu'nun bir şaheseridir. Baş kaldıranlar, kösterini bırakıp kaçıyor-lar. Bu kesin bir yenilginin bir sembolüdür. Bunlar, hafif birlik kösteri veya tek yüzlü davulları'dırlar. Hakanlık kösü, ayırdır : (T. Rice and B. Gray, The illustration to the World History of Rashid al-Din, Edinburg, 1976, Nr. 39).*

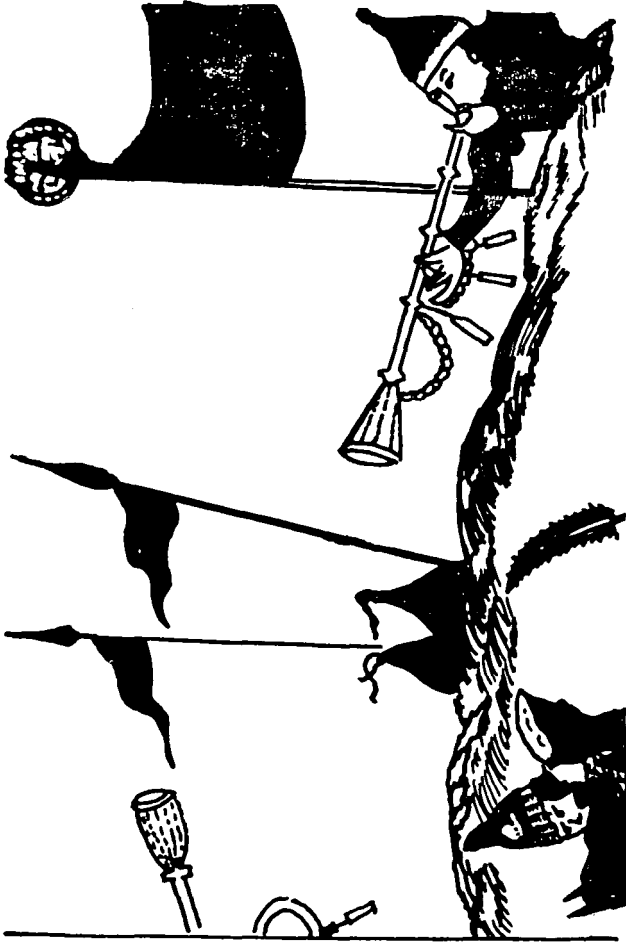
İLHANLI KUŞATMASINDAKİ SAVAŞ KÖSÜ

45. *Reşid dî'n'in Edinburg yazmasındaki, bir kale kuşatmasının dan alınmış bir ayrıntı. Komutan ve sancığın önünde, iki kişi kösün iplerinden tutuyor, biri de kösü tokmakla çalışıyor. Böylece, üç kişilik kös birliği, oluşmuş oluyordu. Bu kösler, bir hücum alarmı ve aynı zamanda askerin hareketini düzenleyen, bir savaş aleti idiler : (T. Rice and B. Gray, a. eser, Nr. 38). 1306 tarihli bir yazmadır.*

MOHAÇ SEFERİNDE OSMANLI SAVAŞ MEHTERİ

46. Celâl Zâde'ye göre : Sancaklar önünde çalınan mehter, eski bir Türk geleneğidir. Karahanlı devletinde de, az önceki resimde görüldüğü gibi, İlhânî devletinde de aynı gelenek vardı. Ancak Osmanlı devleti, bir Türk Cihân devleti idi. Mehter, zurnalara koşuluştur. Ancak iki İngiliz borusu (?) da görülmektedir. Padişah da, sancaklar ile mehterin önünde idi.

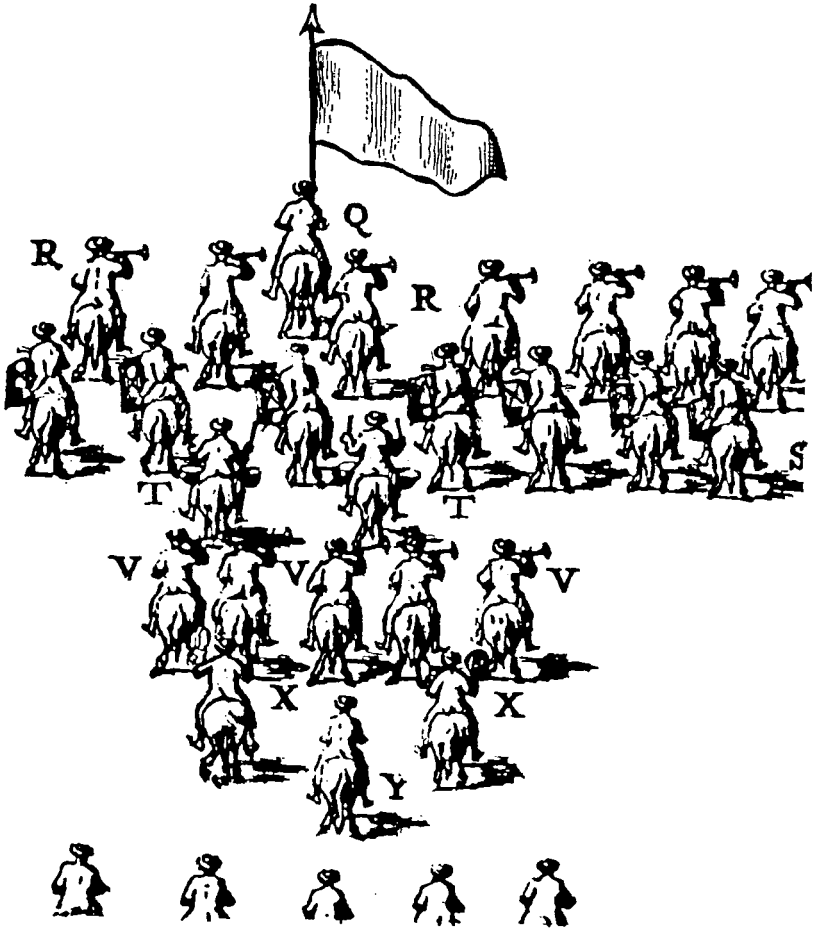
TİMURLU ŞAHNÂMESİNDE SAVAŞ BORULARI

47. Eski tipte savaş boruları görülmüşdür. İlhanlı ordusuna da ait olabilirler. Ancak savaş sahnesi, Timurlu karakteri gösterir. İki ordu karşı karşıya gelmiştir. *Tepelerin arkasında da savaş boruları, yerlerini almışlardır* : (*Topk. Sarayı, Hazine*, nr. 2154, s. 53a dan ayrıntı). Minyatür, Kubad'in *Barman* tarafından mızraklanışını anlatır.

KIRIM HANI MUHAMMED GİRAY'IN SAVAŞ MEHTERİ

48. Kırım Hanı Muhammed Giray, Peç seferinde Osmanlı ordusu ile birlikte Kral Lazar'a karşı gitmişti. Bu minyatürde, Kırım Hanı'nın ordusu bir ırmağı geçmektedir : (Lokman, Süleyman-nâme (1579), Dublin Tschoukine, T. 35).

YENİLEŞEN OSMANLI ORDUSUNDA, BANDO VEYA MEHTER

49. Marsigli Osmanlı ordusundaki bu gelişmeleri, *eski geleneye* de inme yolu ile göstermiştir. Nitekim araya, *iki nakka-reci atlı* da katmıştır. Batılı yazarlar, resimlerini biraz da kendi görüş ve düşüncülerine göre çizmişlerdir.

IV. BÖLÜM

HAC MEHTERLERİ VE KÖSLERİ

O s m a n l ı kaynaklarında, *develer* üzerinde oturtulan köslere yaygın olarak, *hac kösü* denirdi. Bu gelenek O s m a n l ı devletinde de vardı. Aslında hacca gidenlerin oluşturdukları bu *hac kervanı* içinde, *borular* da bulunmalıydı.

H a r i r î 'nin *Makamat*'ından alarak burada okuyucularımıza sunduğumuz iki minyatür, eski *Hac kervanları* hakkında bize yeterli bir bilgi verecektir. Bu kitap, 1237 de *B a ğ d a t*'ta yazılmıştır. Resimleri de *Yahya ibn Mahmud al-Vâsitî* tarafından çizilmiştir.

1237 tarihi, T ü r k ça ğ ı ile T ü r k ordu geleneğinin, Ortadoğu'da iyice oturmuş bulunduğu bir çağdır. Burada sunduğumuz iki *hac kervanı* da, aynı kaynaktan alınmıştır. Ancak birinci minyatür, bu kaynağın daha eski bir nüshasında görülmektedir. Biraz da, dokuma veya tekstil resmi karakterini taşımaktadır. Her ikisi de, minyatürlerden küçük bir ayrıntı halinde alınmış ve büyütülerek burada sunulmuştur.

1. Altı büyük köslü «hac kervanı»: (Res. 50):

H a r i r î 'nin *Makamat*'ının, oldukça eski bir nüshasında görülen bir *hac kervanı*, üzerinde durulmağa değer bir eserdir. Bu nüshanın aslı, L e n i n g r a d Akademisi'nin kitaplığında bulunur. İpekli bir bez üzerine yapılmış, bir tekstil minyatürü özelliğini gösterir. İyi korunmamıştır. Bundan dolayı da oldukça bozulmuştur. F a r m e r 'e göre, bu da *B a ğ d a t*'ta yapılmış olmalıydı: (*Musikgeschichte*, s. 78). Resim düşmanları tarafından da, oldukça yıpratılmıştı. Minyatürdeki insanların, boğazlarının üzerine bir çizgi çizilmiştir. Belkide böylece,

boğazlanmışlardır. Bundan dolayı insanlar ile hayvanlar, canlı görünümünde değildirler. Biz adı geçen minyatürün üst bölümündeki küçük ayrıntıyı alırken, bu çizgileri ortadan kaldırarak sunmağa çalıştık.

a) *Minyatür, iki bölüm* halinde yapılmıştır. Biz burada, minyatürün, yalnızca üst bölümünü alarak sunduk. Minyatürün *alt bölümü* içinde, beş develi bir kafilé görölmektedir. En öndeki devenin üzerinde bir *mahfıl* ve deveyi yaya olarak çeken uzun kulaklı adamın elinde de, bir *meş'âle* vardır. Yürüyüş halindeki develerin bazıları da, otlamaktadırlar. Çok bozuk olan minyatürün bu alt bölümünü, kitabımıza almadık. Orada herhangi bir müzik aleti de görölmemektedir.

b) *Köslü hac mehteri*, minyatürün üst bölümünde görölmektedir. Bu bölümü de kitabımıza almış bulunuyoruz. Ancak bu bölümde kadına benzeyen bir kişi de vardır. Bu konuda kesin olarak bir şey söylemek, elbette ki mümkün değildir. *Mehterde, at veya katır* lar da görölmektedir. Ancak *kösler*, özellikle develere yüklenmiştir. Mehterin en arkasında, bir çalgı çalar gibi yapan, bir kişi de görölmektedir. Söylendiği gibi minyatür, çok bozulmuştur.

c) *Hac kervanı*, varlıklı veya önemli kişiler tarafından oluşturuluyordu. *Hacca, kadınları ve hizmetçileri ile birlikte gidiyorlardı*. Bu gelenek üzerinde, önemle durmak gereklidir. Bu kervana, mevki sahibi o kişilerin, *mehter* veya *tabl'ları* da katılmış oluyordu. Bu minyatür, niçin iki bölümle oluşturulmuştu? Bizim resmimizde bulunmayan, meş'aleli hizmetçiler ve develer üzerindeki mahfillerle oluşan kervan, minyatürün alt bölümündedir. *Üç çift köslü ve mızraklı 7 kişi* de, minyatürün üst bölümündeki bir tepe üzerine çizilmiştir. Acaba bundan şöyle bir sonuç çıkarabilir miyiz?

d) *Hac kafileleri ve mehteri*: *Hac mehteri*, hac kafilésinden ayrı olarak, kafilenin yanında gidiyorlardı. *Hac kafilési ise*, hac mehterinin arkasından, mehteri izleyerek yol-

larına devam ediyorlardı. Çünkü hacca giden kişilerin önemlerine göre, kabileleri de büyük ve kalabalık oluyorlardı. Köslelerin yanlarında, kadınların bulunduğunu düşünebilmek, oldukça güçtür. Ancak bundan sonra sunacağımız resimde, nakkare ve bayrakların yanında, bir kadın da görülmektedir.

e) *Bayrak* veya *sancak*, bu minyatürde görülmemektedir. *Beş uzun mızrak* veya tokmak (?), mehteri bayrak yerine sembolleştirmektedir. *Beş sayısı*, neyi anlatıyordu? Bunu da bilemiyoruz. Bu resim, Harîrî'nin oldukça eski bir nüshasına aittir, 1237 de, Vâsıtî'nin aynı esere çizdiği, diğer hac kafilesine ait minyatürde ise, «*dörder şeritli dört bayrak*» görülmektedir.

f) *Ordu mehteri* veya bununla ilgili gelenekler, harîrî'nin bu minyatüründe, henüz görülmemektedir. Ordu geleneğini, bundan sonra sunacağımız 1327 tarihli, diğer bir minyatürde göreceğiz.

2. Köslü, borulu ve bayraklı, «Hac mehteri»: (1237):

Harîrî'nin *Makamat* adlı eserinin, daha eski bir nüshasından alınmış, üç çift deve kösü ile oluşan bir hac mehteri üzerinde, az önce durduk. 1237 de aynı esere, *Yahya ibn Mahmud al-Vâsûtî* tarafından çizilmiş daha gelişmiş, bir diğer *hac mehteri* üzerinde duracağız: (Res. 10).

a) *Kösler*: 1237 tarihi, *Türk ordu geleneği* ile düzeninin, Ortadoğu'da iyice yayılıp ve oturduğu bir çağdır. Minyatür, Bağdat'ta çizilmiştir. Kervanın arkasında bir *hac mahfili*, deve üzerine kondurulmuştur. Minyatürde açık olarak görülmemekle beraber, *iki çift kös* veya *büyük nakkare* görülmektedir. Resimde görülen kösler, orta boy köslerdir.

Farmer bir başka yerde bu *orta boy kösleri*, «*kuusât*» diye adlandırmaktadır. Ona göre *büyük kösler* ise, Çingiz Han geleneğinin, *köhürge* denilen, büyük kazan davullarıydı: (a. eser, Abb. 68). Ancak bu çağda İlhanlı geleneği, henüz

daha Ortadoğu'ya girmemişti. Bu resimde görüleceği üzere, köslerin küçük olmalarına rağmen, 4 tokmak, çok büyük yapılmıştır. Bunun sebebini anlıyabilmek, oldukça güçtür.

b) *Çift boru ve çift nakkare* geleneği, burada da görülmektedir. Aynı kaynaktan alıp, *mehter* ile ilgili bölümümüzde sunduğumuz, 7. makamdan, görkemli Bağdat mehterinde de, bu «*çift boru*» geleneğini görüyoruz: (Bk. Res. 51).

Yalnız o görkemli, sancaklı Bağdat mehterinde, yalnızca bir çift kös vardır. Köşler de, orta boyludur. Ancak köşlerin yüklendikleri, çok uzun kulaklı eşek veya katırlar, Türk gelenekleriyle bir çelişki gösterirler.

Eşek veya katır köşleri, Türk devlet geleneğinde, pek duyulmuş veya yazılmış bir şey değildir. Tokmakları da, çok küçük ve ince idiler. Bu çelişki nereden geliyordu? Bu konuda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz. Eşek veya katırların çevrelerinde de, atlılar gitmektedirler.

c) *At koşumları*, Türk at koşumlarına göre, oldukça kaba ve kalın yapılmışlardır. Monçuksuz, boyunlukları ile göğüslükleri de, Türk zevk ve geleneklerine göre, çok kalın ve kaba yapılmıştır. Ancak «*atın kuyruğunu düğme*», burada eski Türk geleneğini, güzel bir görünümle bize yansıtmaktadır. Köş ve boruların çevresi, atlı ve sancaklı kimselerle çevrilmiştir. *Tabl emiri* görüntüsünde olan bir bey de elinde, tuğlu ve âyetli bir sancak tutmaktadır. Sancak, Türk geleneğinden biraz ayrılmaktadır. Ancak tuğlar, Ortadoğu'ya, Türkler ile birlikte gelmiştir: (Res. 10).

Türk-İslam geleneği, yukarıda da görüldüğü gibi, özellikle 1237 tarihli hac ve devlet mehterleri içinde, birbirine karışmış ve benzeşmişlerdi.

d) *Makamat*'da bulunan «*hac mehteri*» üzerine, yeniden dönelim: (Res. 51). Kudüm veya küçük bir nakkare, köşün önünde görülmektedir. Bunun başında da Farmer'e

göre, bir kadın görülmektedir. Kadının böyle bir mehterde, ne gibi bir yeri olabilirdi? Bunu, biz şimdilik açıklayamıyoruz. Bu eski minyatürlerde, ayrıntıları kesin olarak birbirlerinden ayırmak da, mümkün değildir. Biz burada nakkare veya kudümü, belli olan çizgileriyle belirtmeğe çalıştık ve daha fazla da, ileriye gitmedik.

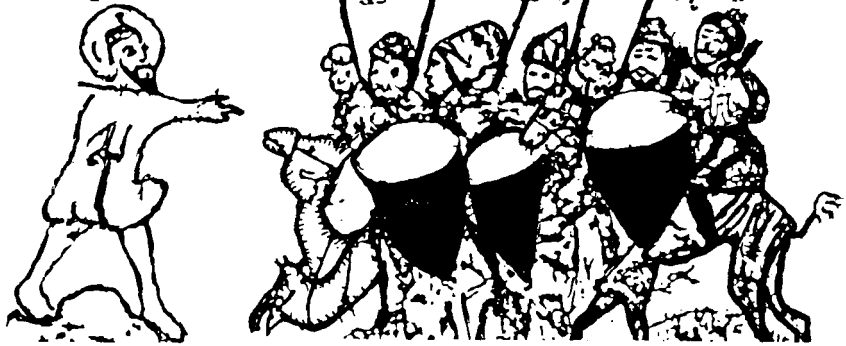
e) *Boru ve davul sayıları*: Bunlar da belirli sembolik sayılara göre düzenlenirdi. İsteyen, kendi mehterine, istediği kadar davul ve boru koyamazdı. *Tuğ* ve *bayraklar* da, mevki ve rütbelere ve devlet düzenine göre belirlenmiş sayılarla, tayin sırasında veriliyordu. 1237 tarihinde B a ğ d a t ' ta yapılmış olan minyatürlerde de, boru ve davullar, belirli sayılarda gösterilmiştir.

«İki boru, iki davul», bu minyatürlerin değişmeyen bir özelliği gibi görülmektedir. G ö k t ü r k l e r de, tayin veya atanmalarda, «4 davul, 2 davul» gibi, belirli sayılarla, memuriyet veya mevki sembolleri veriyorlardı. Davulun yanında, *boru* da gönderiyorlardı. Ancak boruların sayıları hakkında, bir bilgi verilmiyordu.

f) *Uzun ve kısa borular*: 1237 de yapılan, Makamat'ın diğer mehter minyatüründe, borular çok daha uzundur. *Zurna* ile *savaş boruları* arasında, bir ayırım yapmak gereklidir. Buradaki *hac mehteri* önünde yer alan iki borucunun boruları, daha kısıdırlar. Ağızları da, genişçedir. Ancak bunların zurna olmaları, mümkün değildir. Çünkü tek elle çalınmaktadırlar. Belki de *buk* veya *buğ* denilen, boynuz veya ağaçtan yapılmış borulardır.

g) *Bayraklar*: Buradaki dört sancak veya bayrak türleri, bizim tanıdığımız ve alıştığımız tiplerden ayrıdırlar. VI. cildimizde göstermeye çalıştığımız gibi, T ü r k - M ı s ı r kültür çevresinde, sancaklara *ipek şeritler* de asılıyordu. *İbn Haldun* bunu açık olarak belirtiyordu. Ancak, sancak başlık veya babaları, Türk sancaklarına ait bir özellik gösteriyorlardı.

وَلَا أَرْسَلْ إِلَّا أَرَادَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ يَا مَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ يَا مَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ
 يَا مَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ يَا مَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ يَا مَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ يَا مَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ

HAC KÖSLERİ VE MEHTERLERİ

50. İyi korunmamış, geniş bir *hac kervanı* ile ilgili bir minyatürden alınmış, küçük bir ayrıntıdır. H a r i r 'nin, *Makamat* adlı eserinin, *Leningrad* yazmasından alınmıştır. Aynı eserin Paris yazması, 1237 de, yani Selçuklu çağında, *Yahya İbn Mahmud El-Wasiti* tarafından minyatürlenmiştir.

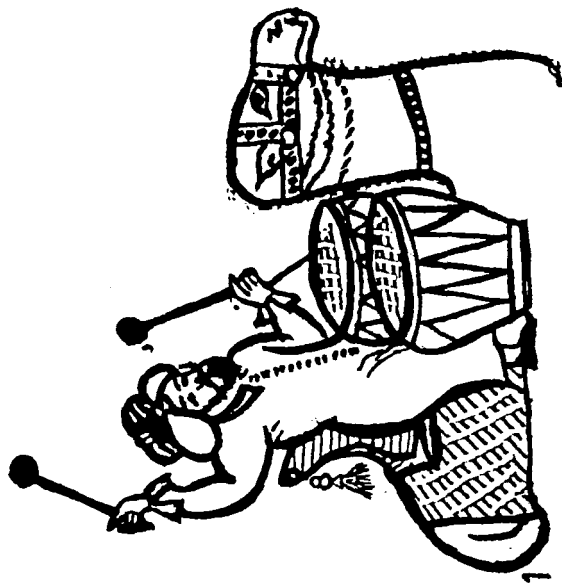
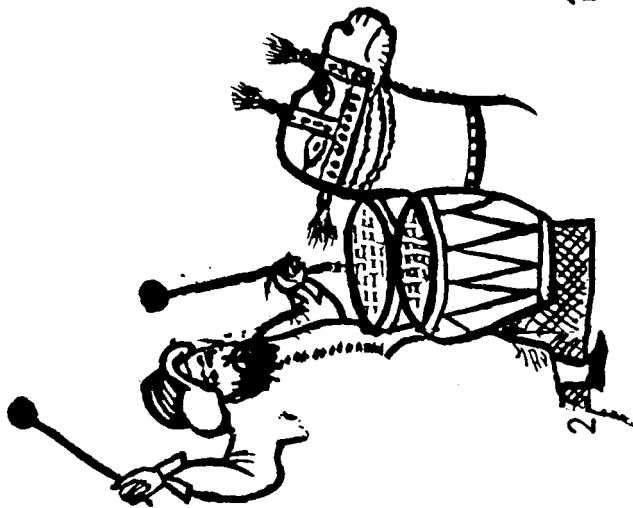
Hac kervanları, devlet, komutanlar veya beyler tarafından gönderildiklerinden, Türk çağı olan bu yüzyılda, kösler de Türk damgası taşımış olmalıdırlar. Çünkü bundan önce *İslam* dünyasında, böyle bir gelenek yoktur : (F a r m e r, *Musikgeschichte*, s. 78).

وَكُنَّا دُرُجُجَ الْجَمَالِ الشَّهِيدِ
مَارِجٍ - يَرْكَبُ نَارًا وَيَأْخُذُ بِالْأَوَّلِ

ÇİFT BORULU, KÖSLÜ VE NAKKARELİ, HAC KERVANI

51. Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği, *deve köslü ve mahfilli hac kervanlarının*, 1237'de, yani Selçuklu çağında çizilmiş bir örneği dir. «*İki çift orta kös*» vardır. Fakat *tokmaklar* çok büyüktür. Çift boru, bir Timurlu gelenegidir. Borular, Türk burguları, yani savaş boruları tipindedir. Hariri'nin *Makamat* adlı eserinden küçük bir ayrıntıdır : (Farmer, a. eser, Abb. 69).

OSMANLI DEVE KÖSLERİ

52. 1257 tarihli iki *Hac kervanı* içindeki *deve köslerini* sunduktan sonra, bir karşılaştıma yapmak için, bir de *Osmanlı* geleneginden, bir örnek sunuyoruz. *Deve kösleri*, *E v l i y a Çelebi*'ye göre de. Daha çok *Hac kervanları* içinde görülyordu. 1237 mehterinde, *tokmaklar tek vuruşlu* görünmektedirler. *Osmanlı kösleri* ise, *çift vuruş* ve *dümtek düzeni* ile çalınyordu : (*Vehbi*, 1720 şenliğinden küçük bir ayrıntı).

V. BÖLÜM

OYUN VE YARIŞ MEHTERLERİ

Atlı oyunlar ve yarışlar, Türklerde davulsuz, zurnasız olmazdı. Aslında, *zurnasız şenlik olmazdı*.

Ancak *devlet protokolunda* bu gibi yarışlar, *devlet mehterleri* ile yapılyordu. Burada sunduğumuz resimler, daha çok devlet koruması altındaki kitaplardan alınmıştır. Bunun için de saraylarda büyük mehterler, kırlarda ise küçük mehterler görülyordu.

Polo, Türklerin *çevgân* dedikleri ünlü bir oyunudur. Bu, İngilizlerin, Hindistan'da öğrenip, Batıya getirdikleri, atlı bir oyundur. At üzerinde çeşitli yetenekleri artıran, bir *askerlik eğitimi* idi. Resimlerde de görüleceği üzere bu oyun, halk içinde de *gençlerin atlı sporu* gibi görülmektedir. Böylece gençlerin ata binme yeteneği artırılıyordu. Bunun yanında, *gök börü oyunu* gibi atla yakınlığı artıran, başka oyunlar da oynanmıştır.

At yarışları ile *cirit oyunları* da, eskiden *kössüz*; sonradan da, *davulsuz* ve *zurnasız* olmamıştır. Anadolu'daki cirit oyunlarında, *köroğlu* adı verilen hızlı tempolu bir hava, davul ve zurna ile vurulurdu. Kırgız - Türk kültür çevrelerinde ise, *atlılar* için ayrı mehter marşları bestelenmişti. *Kör Ozon* veya *Kör Ozan (?)* bunlardan biridir. Anadolu'daki *Köroğlu* gibi... *Bu yakınlık, bir rastlantı olmasa gerektir*.

Bu bölümümüzde sunduğumuz bazı resimlerde görüldüğü gibi, *ok atma yarışları* ile *cirit* veya *mızrak atışmaları* da, mehtersiz, davulsuz ve zurnasız olamazdı. Burada mehter dolayısıyla, yalnızca bir kaç örnek sunduk. *Türk spor tarihi* nde bu örnekler daha çoktur. Konuyu uzatmadan, resimlerin yorumuna geçelim :

OYUN MEHTERLERİ SAFEVİ-TİMURLU POLO MEHTERİ

53. 1700 tarihini taşıyan bu yazma, güçlü bir Babür-Hind geleneğini taşımaktadır. Özellikle ilk Osmanlı *burmalı boruları*, Tımuurlu geleneğinde yaygın olarak görülür. Küçük bir, *kır polo mehteridir* : (K. Die m, *Asiatische Reiter Spiele*, s. 211).

ESKİ KARAKTERLİ BİR POLO MEHTERİ

54. Berlin Müzesi'nde bulunan, 16. yüzyıla ait bir minyatürden alınmış ayrıntı : Dört oyuncu bir hizmetçi, iki seyirci ve üç mehterciden oluşur. Şehzadelerin polo oyunları ile ilgili bir resimdir. Tek kös, ayakta çalınan bir kudüm ve uzun T i m u r l u borusu, (burgu) sunandan oluşur. Tek köslü ve ayakta çalınan kudümlü mehterlere, çok az rastlanır : (K D i e m, a. eser, Abb. 96)

BABÜRLÜ EKBER ŞAHIN POLO NAKKARELERİ

55. Yine Berlin Müzesinde bulunan, Hindistan'daki bu güzel resim, Türk atlı oyunları bakımından, ayrı bir değer taşır. Sağ köşede, iki büyük nakkare görülmektedir. Uzaktan diğer ayrıntılar, belirli değildir. 1700 yılında, Mir Çend adlı bir ressam tarafından yapılmıştır : (K Die m, a, eser, Abb. 101).

EKBER ŞAH ÇAĞINDA, HÜMÂ'NİN POLO OYNAMASI

56. Ekber Şah'ın (1556-1605) sarayında bulunan, *Dârâb-nâme* adlı bir yazmadan alınmıştır. Ressamı, *Sanglah* adlı biriydi. Hikâye içindeki, *Hümâ* adlı bir hanım sultanın polo oynamasını gösteriyor. Uyгур tipindeki şapka giyinenler de vardı : (a. eser, Abh., 50).

YILANLI SÜTUNDA OSMANLI KÖS VE NAKKARECİLERİ

57. Bunlar, *Profesyonel san'atçılardı*. 1582 yılındaki gösterilere ait, küçük bir ayrıntı, burada büyütülerek sunulmuştur. 16. yüzyılda, büyük kös ve nakkareler çok görülüyordu. 18. yüzyılda ise, bu *e s k i g e l e n e k*, kaybolmaya başlamıştı. Bu ayrıntı, 1582 şenliğinden alınmıştır : (*Şehinşah-nâme*, Topkapı Sarayı, B. 200).

ATIŞLARDA, ASKERİ MEHTER

57a. *Oğuz Kağan destanı* içinde de «direk üstüne bir hedef konup, ok atışları» yapılmıştı. Burada da bir atış direği görülüyor. Ancak atıcıların elinde, *cirit* veya *mızrak* (?) görülmektedir. *Devlet protokolu* ile üniformalı kişiler yer almıştır. 1720 şenliğindeki bu mehter, «*zurna-lara koşulu, boru ve 4 davuldan*» oluşmuştur : (V e h b i, 3594).

TİMURLULARDA HURİLERİN ÇALGI TAKIMI

58. F a r m e r'in de dediği gibi, bu, 16. yüzyıl T ü r k - Ç a ğ a - t a y üslubudur. İ s l a m san'atına yepyeni bir zevk ve duygu getirmişti. H e r a t resim okulunun, tesirleri vardı. Ancak zilli veya pullu def, Türklere biraz uzaktır. T ü r k l e r i n d e f l e r i b ü y ü k t ü . Z i n c i r veya h a l - k a l a r l a , p u l l a n ı y o r l a r d ı : (F a r m e r , M u s i k g e s c h i c h t e , A b b . 108).

VI. BÖLÜM

HAKANLIK KÖSLERİ

(*Büyük kazanlı davullar*)

Şimdi çok önemli ve yalnızca Türklerde görülen bir «*devler alâmeti*» veya sembolüne gelmiş bulunuyoruz. Türk devletlerinin yapı ve kuruluşlarını göz önünde tutarsak bunlara, «*savaş alâmeti*» ve hatta «*savaş aleti*» bile diyebiliriz.

«(Osmanlı devletinde) kösler, yalnız *pa di ş a h* mehterlerinde bulunup, *sadr-ı azâm* ve diğer vezirlerin mehterlerinde, yoktur»: Uzunçarşılı, böyle diyorlardı: (Saray, s. 450).

Konuya bu sözlerle girince, mesele daha iyi anlaşılmaktadır. Selçuklu devletine ait kaynaklarda, hakanî köslerden söz açılmaktadır. Ancak şekli ve yapılışı hakkında bir bilgimiz yoktur. Farmer'in de dediği gibi, 12. - 13. yüzyıla ait, İran'da bulunmuş, *kös kazanları* ele geçmiştir. *Harirî*'nin *Makamat*'ında, 1237 de çizilmiş olan minyatürlerde, Türk köslerine benzeyen büyük *hac kösleri* görülmektedir: (Res. 50, 51). Ancak 1237 yılı, Ortadoğu'da artık, özellikle *Türk ordu geleneği*'nin yayılıp ve oturduğu bir çağdır. *Hac kösleri* ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha geniş olarak duracağız.

Çingiz Han ve İlhanlı devleti ile birlikte, bu büyük kösler, Ortadoğu'da iyice yerleşmeğe başlamışlardır. Bu kitabımızda sunacağımız, İlhanlı ve Timurlu minyatürlerinde, *savaş kösleri* ile ilgili bazı sahneler göreceğiz. Boy bakımından, bu savaş kösleri küçüktürler. Belki de, taşınması kolay olsun diye, böyle yapılmışlardı. Fakat bunlar da *kazanlı ve*

tek yüzlü kösler idiler. Kubilay Han ile birlikte Çin'de, yeni *tören kösleri* ortaya çıktı ki, bunların resimleri de sunulmuştur : (Res. 8, 9).

Gorlu - Türk kültür çevresinde, *arabalar üzerinde taşınan çok daha büyük kösler* vardı. Resimlerini sunduğumuz, Timurlu kösleri de çok büyüktür. İlhanlı Ebu said Bahadır Han'ın kösüne İbn Batuta, *tabl el-kebir* diyordu.

Aşağıda sunduğumuz vesikalar, bize açık olarak göstereceklerdir ki kazanlı büyük davullar, *Türk hakan sembolleri* idiler. Esas vazifeleri, *savaşta ordunun hareketini düzenleme* idi. Barışta ise, «*nevbet, zafer ve müjde haberleri*» için vuruluyorlardı. «*Hakanlık ve savaş alâmeti*» olarak bu gelenek, Osmanlı devletinde de devam etmişti. Resim altlarında da, geniş açıklama yapılmıştır.

«K Ö S» VE TÜRKLERDE KÖS ANLAYIŞI

(*Kazanlı davullar*)

Türkler Ortadoğu'ya gelmeden önce, *kös*, yani büyük kazan üzerinde deri gerilmiş, *tek yüzlü davulları* var mıydı? Yahut da Türkler, *iki yüzlü davulları* kullanıyorlar mıydı? Bu konularda, şimdiden kesin olarak durmak doğru değildir. Türklerin *nakkare* gibi kaplar üzerine deri gerilmiş davulları çoktu. Bu tür davullar, eski Ö n a s y a 'da da bulunabilirdi.

Bir adam boyunda ve arabalar ile götürülen kazanlı davulların, Türklerin gelişinden önce, Ö n a s y a'daki varlığını düşünebilmek, çok zordur. Bu kazanlı davullar, Çin'e de, Çingiz Han'dan sonra girmiştir. *Devlet ve ordu gelenekleri*'ne ait olan bu kültür akımlarını, yalnızca yazılı vesikalar ile değil; resimlerle de göstermeğe çalışmış bulunuyoruz. (Bk. Resim : 59-84).

«KÖS» SÖZÜ VE KÖS ANLAYIŞI :

1. Anadolu'da ve Osmanlılarda :

Mütercim Asım Efendi'ye göre : «... *Kös, sadmedir... Meşhur küp gibi bir davula denilir. Cenklende ve büyük alaylarda çalınır. Tabur, saf ve çerge manasındadır...*» : (Bürhan, 506). Ahmed Vefik Paşa ile Redhouse'a göre kös, *çok büyük bir kazanlı davuldur*. Bu da bize geç; fakat sağlam bir Osmanlı görüşünü yansıtmaktadır.

2. Eski Türklerde kös var mıydı?

Kazanlı davulların, İslamiyetten önceki Türklerde bulunup, bulunmadığını söyleyebilmek, çok zordur. Bir gerçek varsa, Çingiz Han'dan sonra, çok büyük hakanlık davullarının görülmeğe başladığıdır. Kubilay Han'dan sonra da, *kazanlı davullar* Çin'de, *tören ve devlet davulları* olarak yaygınlaşmışlardı. Çin'de Ming Sülâlesinde böyle kazanlı davullar görülüyordu. Yine aynı çağda, iki metre çapında ve *iki yüzlü hakanlık davullarının*, varlığı da biliniyordu. Ming Sülâlesi imparatorlarının mezarlarında biz, bu büyük davullardan birini gördük.

Çingiz Han, *Orhun* ile eski *Ortaasya* Türk ve *Proto-Moğol* kültür çevrelerinin soylarından geliyorlardı. Bu geri toplumların, böyle ileri devlet geleneklerine birdenbire sahip olmalarına, imkân yoktu. (Bk. Resim, 59, 60).

3. Karahanlı - Türk kültür çevrelerinde :

Karahanlı devleti, Türk - İslâm kültürünün sentezine gidildiği ve Türk devlet anlayışı bakımından da olgunluk devresine geçildiği bir çağdır. Ancak bu çağda da, böyle bir kazanlı davul hakkında, herhangi bir bilgimiz yoktur.

Kazanlı davullar :

a) Kaşgarlı Mahmud, «*tuğ ve köğrüg*» sözlerini yorumlarken, bu sözleri «*kös ve davul (tabl)*» gibi, birleşik bir deyimle

karşıliyordu. *K ö s* sözünün hangi manaya geldiğini, elbette ki Kaşgarlı Mahmud, herkesten iyi biliyordu.

T u ğ sözünü açıklarken de, Arapça şöyle diyordu: «*T u ğ, al kusu vattablu eladi yadrubu*». Burada da *kös* ile davul, yanyana görülüyorlardı.

«*Han, t u ğ v u r d u*» sözünü de yine Mahmud, Arapça olarak şöyle yorumluyordu: «*Daraba meliku nevbete, el kusu vat-tablu*» Yani, «*Han, kös ve davul ile nevbet vurdu*», demekti.

b) *Kös (kazanlı davul?) ve davul* için, kökten gelen ikinci bir söz daha vardı. Eski Türkler, İslamiyetten önceki çağlarda da, davula, «*k ö v r ü g*» diyorlardı. Yine 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, «*kövrüg*» sözünü yorumlarken, arapça *kus (kös) ve davul* anlamları ile karşıliyordu. Bu söz ve anlayış üzerinde, davul ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

Tencereli küçük davullar :

Tencereli küçük davullar, her halde çok eskilerden beri, Türkler tarafından, *avcı kuşları çağırmak için*, kullanılıyorlardı. *Şahin, doğan, atmaca* gibi avcı kuşlar, Türk kültüründe derin bir yer tutarlardı.» Büyük Türk toplulukları ile kişilerin adları, bu kuşlarla temsil edilirdi. her halde din anlayışı ile de bir ilgileri vardı. Yani bu, Türk kültürü ile felsefesinin, özleri ile ilgili bir konu idi. Bu nedenle, *tencereli ve kazanlı davul geleneği*, Türklerde eski olmalıydı. *Davulbaz* ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

4. Eski Ortaasya kültürlerinde «kös» sözü :

Eski O r t a a s y a'da, Türklerin yanında, birçok yerli kavimler de vardı. Bunlardan günümüze kadar gelen, birçok yazılar vardır. *Toharca, Soğdca* gibi dillerle yazılmış olan ve vesikaların, birçokları da yayınlanmıştır.

Doğ u T ü r k i s t a n şehir kiralıklarında ordu ve devlet mehteri yoktu : Ordu mehterleri, ancak büyük orduları bulu-

nan topluluklarda olur. Bu şehirlerin yerlilerinden birçoğu, eski İran kökenli diller konuşuyorlardı. Bunların, İran ile ilgileri kalmamıştı. Bu dillerde, *davul (tambour)* için söylenen, «*kûsi, kûsu*» gibi sözlerde, vardı. Bunlar, Farsça *kös* ile yakınlaştırılmıştır : (*Stael-Hollstein*, s. 483; *Pelliot, Suvarnaprabhasa*, s. 17). Ancak bizim düşüncemiz, Türkler *kös* sözünü, Ortadoğu ya geldikten sonra kullanmaya başladılar, yolundadır. Ancak «*Kûs*» sözünün, *kös* gibi Türkçeleşebilmesi için, her halde bir zaman gerekliydi.

5. Dede Korkut'ta «kös» :

Anadolu ve Oğuz kültürünün eski kaynaklarının başında gelir. Bundan dolayı bu kaynak, çok önemlidir. Dede Korkut'ta *kös*, yalnız bir yerde geçiyordu :

«...Cemi begler bindi. Kazan'ın konur atın çekdiler, bindi. Borı çalındı, *kös* uruldu. Gece ve gündüz demediler, yortma oldu. Aruz'a ve Taş Oğuz belgelerine haber oldu, Kazan geldi, dediler...» : (*DK*, 301 - 10).

Dikkat edilirse Dede Korkut'un bu bölümünde dil, oldukça eskidir. Burada, - Osmanlı devletinde olduğu gibi -, «*sefere hurûç*» veya «*gazâyâ davet*», söz konusu olduğundan dolayı, *kös* vuruluyor ve borular çalınıyordu.

«Kös vurulur; davul çalınır» :

Bu iki ayrı deyiş ve anlayışın üzerinde durmak gereklidir : 11. yüzyılda, «*t u ğ uruldu*», yani *kös* ve *davul* çalındı deniyordu. *Dede Korkut*'ta da, «*k ö s uruldu*» deniyordu. Bu paralellik, bir rastlantı olmasa gerektir. Halbuki yine *Dede Korkut*'ta, bazan «*davullar çalındı*»; bazen de «*davullar döğüldü*», deniyordu : (*DK*, 146 - 3, 263 - 6). Ayrıca bir tek *kös*'den; ancak pek çok *davul*dan da söz açılıyordu. «*Kös-i hakanî*» gibi *Dede Korkut*'ta da *kös*, yalnızca bir tane miydi?

2. HAKANLIK KÖSÜ, (*Hakanî kös*)

1. Hakanlık kösleri :

Osmanlı Devleti ile konuya başlayıp, eskiye doğru gidersek, belki Türk gelenekleri daha açık olarak ortaya çıkmış olabilir. *İlhanlı Ebu Sait*'in (öl. 1335), bir insan boyundaki büyük hakanlık kösünden, sık sık söz açmıştık. Osmanlı kösleri de, galiba ondan küçük kalmıyorlardı. Evliya Çelebi'ye göre.

«*I. Osman Hotin seferine götürdüğü fil köslerinin her biri, bir hamam kubbesi kadardı...*» (Saray, 451, n. 2). Bu kösler bir hamam kubbesi kadar olmasalar bile, her halde küçük de değillerdi. *Beygirlerin üzerinde taşınan ve üç kadem büyüklükte* olan, «küçük kösler» de vardı : (a. esr., 449, n. 1).

Yavuz Sultan Selim'in *Çaldıran*'da çaldırdığı kös ile *Kanunî Sultan Süleyman*'ın *Zigetvar* akınında kullandığı köslerin, askerî müzede bulunduğu söylenir. *Zigetvar* kösünün çapı 130; boyu ise, 127 santimdir.

2. Fil kösleri :

Osmanlı kaynaklarında, özellikle *Evliya Çelebi*'de, sık sık geçer. Osmanlılarda kösler için, fil kullanıldığını bilmiyoruz. Bu daha çok, kösün büyüklüğü nedeniyle, bir benzetme olmasıdır. Bu inanış, diğer Osmanlı kaynaklarında da, devam ediyordu : (Saray, s. 450, n. 2). (Res. 14).

Babür'ün *Hindistan*'daki torunlarının devletlerinde *fil kösleri*, söz konusu olabilirdi. (Bk. Res. 14). Çünkü *Âyin-i Ekberî*'de, bir adam boyundaki büyük köslerden söz açılıyordu : (Blochman, I. 50). *Evliya Çelebi* Osmanlılarda, «22 devede, 80 kös taşındığını», söylüyordu : (a. esr., 450). Herhalde bunlar da, *Zigetvar kösü* gibi, büyük hakan kösleri, olmamalı idiler.

4. Selçuklularda hakanlık kösü :

Selçuklu tarihlerinde kös (*kûs*) ile davullardan, sık sık söz açılıyordu. Ancak bunlar, ne derece de büyük *hakan kösleri*

idiler? Çünkü İslam kaynaklarında, *arapların büyük dümbeleğine* de *kös* deniyordu : (Bk. İsl. Ans., 3, 500 a). Ancak biz Selçuklularda, *Malazgirt*'te büyük *hakan kösü*'nünün varlığına, kesin bir gözle bakıyoruz.

Farmer, 1931 de Londra'da sergilenen, İran san'atı sergisinde, böyle iki çift kösün sergilendiğini yazmaktadır : (İ. Ans. : Tabl hâne, s. 609). Bu büyük kösler, XII. - XIII. yüzyıllara ait imişler. *Farmer* bunları, İran kösleri sanıyordu. Halbuki bu çağda İran'da, *Selçuklular* vardı. Serginin kataloğunda bulunmayan bu kösler hakkında fazla bilgi edinemediği için, *Farmer* de üzgündür.

5. Bir adam boyundaki iki altın kös :

Bu kös *Gorlu Sultan Gıyaseddin*'e ait idi. *Tabakât-ı Nâsırî*'ye göre bu kösler, ayrı ayrı arabalar üzerinde taşınıyorlardı (I, 404). Aynı kaynağa göre *Sultan Gıyaseddin*'e, (öl. 1202), başka hakanlık sembolleri de verilmişti. Ancak kaynağı İngilizceye tercüme edenler, bir sonuca varamıyorlardı. Bizce *Brigg'in*, «*iki altınlı çadır*» yorumu da doğru olmalıdır.

Altınlı çadır da, Türklerde bir hakanlık alâmetidir. (A. esr., 404, n. 9). Bu örneğe bakarak kösün yakın kültür çevrelerinden olan Selçuklularda bulunabileceğini düşünüyoruz. Önce kös söylenirken, sonradan bu köslere, *harbuzeh* denmesi de, bu çok önemli kaynağı çevirenleri şaşırtmıştır. Bizim için önemli olan, yukarıdaki bilgilerdir. Çok daha sonraki İran'da, Türk asıllı sülâlelerde, büyük köslerin bulunduğu da, söylenir : (*Farmer*, İA, s. 609).

6. İlhanlı devletinde büyük hakanlık kösü :

İlhanlıların çok büyük *hakanlık kösü*'nün tek tanığı *İbn Batuta* idi. *İbn Batuta*, İlhanlı *Ebu Said Bahadır Han*'ın bu hakanlık kösünü, «*büyük davul*» (*tabl el-kebir*), diye tanıtmıştır. Halbuki bu çağdaki İran kaynakları, bu büyük hakanlık da-

vullarını, «*köhürge*» veya kısaca «*körge*» diye anıyorlardı. Bir çok yazar, bu ünlü İlhanlı kös veya davulundan söz açmıştır. Ancak İbn Batuta'nın metnini ve söylediklerini iyice göz önünde tutmadan, bir adım ilerleyemeyiz.

«Konak veya karargahtan çıkış» :

Bu köslerin vurulması için, bir sebepti. Tıpkı Osmanlı devletinde olduğu gibi, bir çeşit «*sefere hurûç*» nevbeti gibiydi. Ancak İbn Batuta bu çıkışta, yalnızca köslerden söz açıyordu :

1. *İlk önce hakanın büyük kösü;*
2. *Sonra, ulu hatunun;*
3. *Daha sonra, diğer hatunların;*
4. *Dördüncü olarak, vezirin;*
5. *Beşinci olarak, büyük emirlerin, yani tümen komutanlarının;*
6. *En sonra da, bütün kösler hep birlikte çalışıyorlar ve böylece konak yerinden yola çıkılıyordu» :* (Defremery, II, s. 128.

Savaş için vurulan kösler :

Kös-i rıhlet : Bu deyim yaygın olarak konak yerinin bozulması veya *konaktan çıkış* sırasında çalınan kös demektir. Mana olarak bu deyim, «*yas veya ölüm haberi*» için de söylenirdi.

Kös-i gazâ : Ordu birliklerinin toplanmaları ve *akın* için yola çıkmaları sırasında çalınan, kös demektir. *Bu mukaddes bir savaş ilânıdır*. İslamiyetten önceki Türklerde de görülen bir gelenektir. Bu gelenek üzerinde, geniş olarak duracağız.

Tabl-ı cengî, tabl-ı saf : Bunlar, savaş için vurulan davullardır. *Tabl-ı saf*, mana bakımından, ordunun savaşta saf düzeninde, sıraya girmesini hatırlatan, bir deyim gibidir. Ancak anlamı daha geniştir.

7. İlhanlı devletinde hakanlık kösü : (Köhürge-i hassa) :

Çingiz Han'dan İlhanlı devletine gelen bir deyimdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Moğolların Gizli Tarihi* içinde, bu savaş veya devlet davullarına, «*k ö ' ü r g e*» deniliyordu. İlhanlı devletindeki *köhürge* sözü de, bu eski deyimden geliyordu. Bu devlete ait tarihlerde, şöyle bir haber görüyoruz :

«... (prens) *Baydu, Gazan Han'a baş kaldırdığı zaman, hazırlıksız olan Gazan Han, «tuğ-ı mubareği» ile kendi hakanlık kösünü, (yani köhürge-i hass-ra), bırakıp çekilmek zorunda kalmıştı...*» : (Reşideddin : Dörfer, aynı eser, 339).

İlhanlı *Ebu Said Bahadır Han*'ın, sık sık sözünü ettiğimiz ve *İbn Batuta* tarafından, «*tabl el-kebir*», yani *büyük tanımı* ile andığı *kös* veya *davul* da, hakanlığa ait bir davuldu.

8. Oğuz destanında, hakanlık davulu veya kösü :

Hafız Abr'u'nun Farsça *Oğuznâme*'sinde, *hakanlık davulu* hakkında, yalnızca bir not bulabiliyoruz :

«... *Arslan Han* ölünce, çevresindekiler (*Arslan Han'ın*) *kös davulu* ile bayrağını (âlem), alıp gittiler...» : (Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, s. 69). Kaynağımız burada, *kös davulu* için, «*kus tabl*» deyimini kullanıyordu. *Arslan Han*'ın *kös* davulunu alıp gitme yolu ile, onun hakanlığına son verilmiş olunuyordu.

9. Manas destanında, Manas Han'ın davulu :

Bu konuya gelmişken biraz da *Türk destanları* içine girelim. Ancak bu bilgiler, halkın söyleyiş ve anlayışlarına göre kurulmuşlardır. Diğerleri ise, tarihlerden derlenmiş, resmi devlet kayıtlarıdır. *Türk destanları* içinde yiğitlerin her şeyleri gibi, davulları da abartılarak anlatılmıştır :

«*Manas'ın ordusunda kullanılan davullar, fil derisi ile yapılmıştır. Bu davullara bir sinek bile konsa, bütün konak veya ordugâh, çın çın öterdi. Bir serçe dokunsa, gök gü- rültüsü gibi inlerdi...*» : (Prof. A. İnan, *Makaleler*, s. 158).

10. Halk destanlarında, yiğidlerin davulları :

Kuzey - Türk kültür çevrelerinin destanlarında yiğitler, tek başlarına gezerlerdi. Çünkü bu geniş ve ıssız kuzey bölgelerinde, köklü bir devlet geleneği kurulmamıştı. Destanlar, tam bir *mitoloji* idiler. Başlıca *yiğitlik sembolleri* ise, şunlardı : «*Davul, at, köpek ve kılıç*».

«... *Yiğid veya Er-Manguş, kendi yiğitlik davulunu Ak-Kübek'ten istemişti...*» : (Radlof, *Proben*, 4, s. 147/185 : Kepçek Aul). Yiğid, elinden alınmış olan davulunu istiyordu.

Köslerin, sosyal anlamı ve önemleri :

Görülüyor ki kösler, büyük davullar ile yine büyük kazanlı davullar, şenlik ve eğlence için değillerdi. *Sancak* ile birleşip, bölünmez bir bütün olarak, «*sancak ve davul*» birliğini oluşturuyorlardı. Bu, «*kağanlık ve bağımsızlık sembolü*» idi. Ayrıca, «*devlet sembolü, savaş alâmeti*» ve hatta bir «*savaş aleti*» idiler. Çünkü savaşta ordu birliklerinin düzenleri ile hareketlerinde önemli bir rol oynarlardı.

Ayrıca millet ile orduyu, «*sancağın tek renginde ve davulun tek sesinde toplayan*», mübarek semboller idiler. Türklerde, *sancak mübarektir*. Ancak *hakanlık davulu* için böyle bir tanım bulamadık.

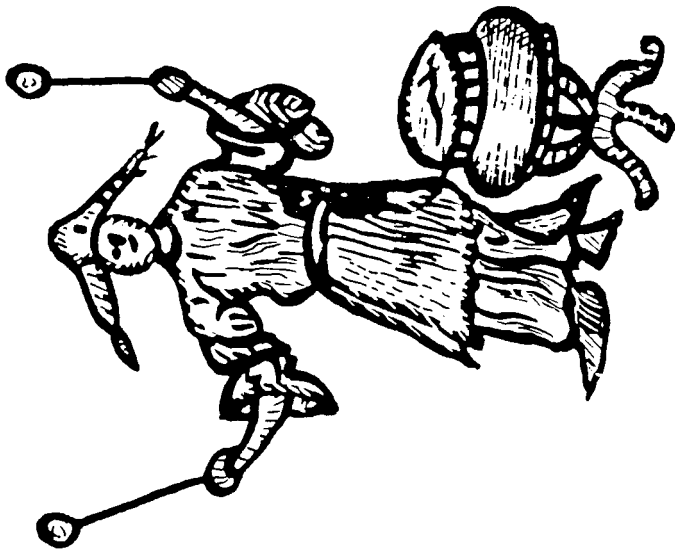
«*Bulut kükredi, hakanlık davulunu çaldı*» sözü, *Kutadgu Bilig* içinde geçiyordu. Davulun çalmasını, bulutların kükremesine ve gök gürültüsüne bağlıyordu. Bu da *Türk devlet geleneği*'nin yüce bir inanış ve anlayışdır.

KÖSLER VEYA KAZANLI DAVULLAR

KUBİLAY HAN'DAN SONRA ÇİN SARAYINDA TÖREN KÖSLERİ

59. *Ming Sülalesinin, Çin imparatorluk sarayında bir kabul resmi* : VII. cildimizde bu kabul resminin tümünü sunmuştuk. Burada *kös-çüleri*, kalabalıktan ayırmak için bir ayıklama yaptık. *Tek kös düzeni*, burada da görülmektedir. Bu resmi çizen Batılı gezginler de, bu geleneğin Çine Çingiz Han'ın oğullarından geldiği görüşündedirler. Krşl. Res. 8.

ÇİN SARAY KÖSLERİNDEN İKİ ÖRNEK

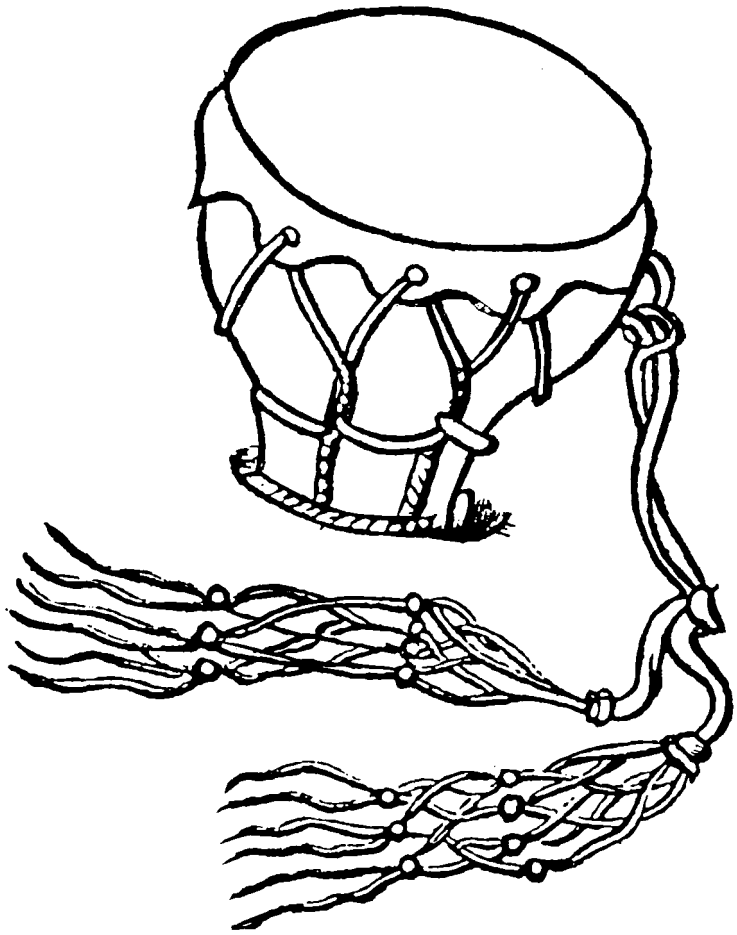
60. Üçlü destek üzerine konmuş olan bu Çin kösleri, bizim orta kösler boyundadırlar. Kazanlarının neden yapılmış olduğunu bilmiyoruz. Tokmaklar, ayrı ve düzenle vurulmaktadır. Timurlu köslerinde yerine göre, «işi tokmak birden vuruluyordu». Krşl. Res. 8.

ÇİNGİZ HAN VE İLHANLI SAVAŞ KÖSLERİ :

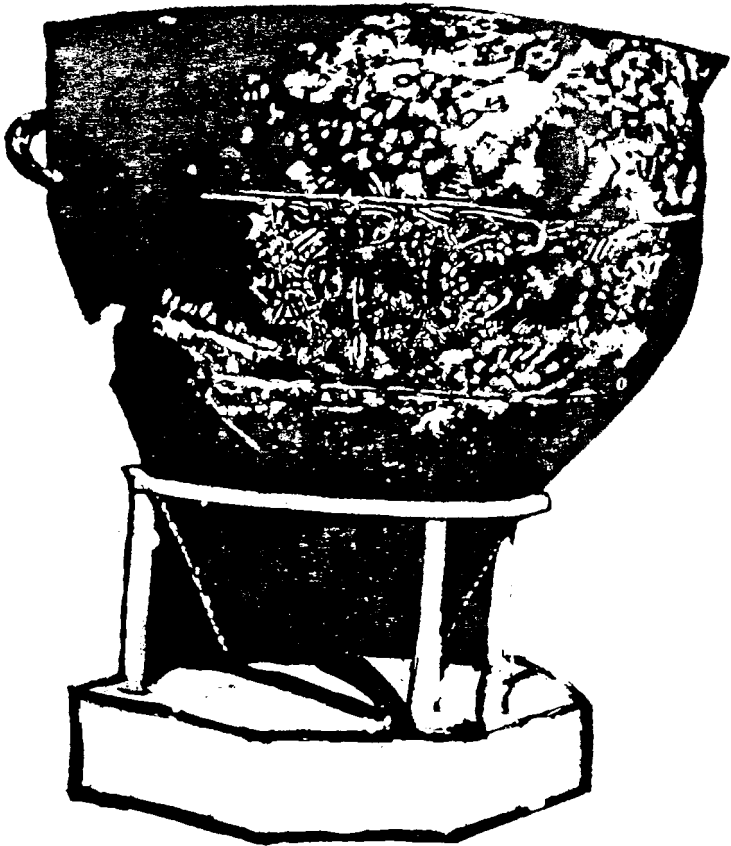
61. *Kuşatma da çalışan küçük savaş kösleri* : Savaş minyatürünün kalabalığından kurtarmak için bu resim, küçük bir ayrıntı olarak alınmıştır. (Krsş. Res. 45). Bu kösler, diğer *Şahnâme* köslerinde de görülmektedir. (Bk. Res., 43).

SANCAK ALTINDA KÖS VURULMASI, yani bu eski Türk ve Osmanlı geleneği, burada da görülmektedir : (Krsş. Res. 45). *Kös birliği üç kişiliktir* : (Res. 38). Edinburg.

BİR ÇİN ORTA BOY KÖSÜ VEYA NAKKARESİ

62. Bu «tek yüzlü çift davul», H. Y u l e tarafından yayınlanmıştır. Kazanının, ne ile yapıldığını bilmiyoruz. Fakat çok özenli ve ustalıklarla yapılmıştır. Bunlar, *küçük boy kösler* veya nakkareler idiler. Türklerde kös veya nakkare, bir «savaş alâmeti» veya «savaş aleti» idi : (Bk. H. Y u l e, *Marco Polo*, II, s. 340). Bunun, Çin'deki rolünü bilmiyoruz. Bk. Nakkare.

BAKIRDAN BİR OSMANLI HAKANLIK KÖSÜ

63. TÜRK ORDU VE DEVLET GELENEĞİNİN BİR ÖZÜ : Çapı, bir buçuk metreye yakın olan bu Osmanlı «Kös-i» *Hakani* si, padişah ile devletin bir sembolüdür. Kökleri, 2000 yıl öncelerine uzanır. Ancak bunların, hangi *meydan savaşında* kullanıldıklarını tesbit edebilmek, çok güçtür. Elimizde, *Çaldıran* ve *Zigetvar meydan savaşlarının kösleri, vardır.* Ancak kesin değildir.

Bu da bize göstermektedir ki, *en yüksek ve yüce TÜRK DEVLET GELENEĞİ, Osmanlılar ile noktalanıyordu.*

Kös-basz: Joueur de grand tambour à la Turque

BİR BATILI RESSAMA GÖRE OSMANLI KÖSÜ

64. Bu, bir hakanlık kösü değildir: Az önceki «bakır ve kakmalı büyük kös», göz önünde tutulursa, bunun bir «gösteri kösü» olduğu, kolaylıkla anlaşılır. Batılı ressam köşçüye, kös-zen, yani köşçü veya kös çalıcı; köse de, büyük davul diyordu. Sağ üst köşede: Çingiz Han geleneginden gelen, «bir Çin köşçüsü» görülüyor.

HİNDİSTAN'DA BİR BABÜRLÜ KÖSÜ

65. Timurlu geleneği, kendisini bu muhteşem kös ile gösteriyordu. Timurlularda, «çift kös» geleneği vardı : (Krşl. Res. 13). Ancak burada, «tek vuruş» görülüyordu. Neden yapılmış olduklarını bilmiyoruz. Gorlu - Türk kösleri, gümüş idiler (H. Yule, *Marco Polo*, II, s. 341).

BABÜRLÜLERDE TEK KÖS

66. Bu *tek kös*, görebildiğimiz bütün *T i m u r l u* geleneğinde görülen, ilk ve tek örnektir: (Res., sağda). 16. yüzyıla ait olan bu «*polo oyunu mehteri*», ayakta çalınan *nakkare* veya *kudümü* ile, diğerlerinden ayrı ve yerli bir özellik gösterir. Minyatür, *şehzadelerin polo oynayışını* gösteriyordu. Yazmanın nerede çizildiği belli değildir. Aslı *Berlin Müzesi*'ndedir: (K. D i e m, *Asiatische Reiterspiele*, Abb. 96).

ÇİFT KÖSLER

OYUN, SARAY VE MEHTER KÖSLERİ

Yukarıda da geniş olarak belirttiğimiz gibi, «*hakanlık kösleri*», tek ve büyük idiler. Kaynakların dediklerine göre, Gorlu - Türk hakanlık kösleri, «*bir adam boyunda, gümüş-ten yapılmış ve arabalar ile taşınan, çift kösler*» idiler. Timurlu büyük kösleri de, çift olarak görülüyorlardı: (Bk. Resim, 13). Ancak bunların, hakanlık sembolü olan, büyük kazanlı davullar oldukları, şüphelidir. Bunlar *büyük nakkareler* de olabilirlerdi.

İlhanlı devletinde *Ebu Said Bahadır Han*'ın, *İbn Batuta* tarafından «*tabl el-kebir*» denilen, tek ve büyük bir hakanlık davulu vardı. Osmanlı devletinde de durum aynıdır: (Krşl. Resim, 63). *Büyük hakanlık kösü, yalnız padişahlara ait idi*. Bu, bir «*savaş alâmeti*» ve hatta «*savaş aleti*» idi. Savaşta ordunun hareketi, bu kösün sesine göre ayarlanırdı.

Çift kösler, veya *çift kazanlı davullar* ise, *Mehter ve ritm aleti*, idiler. Osmanlı devletinde, 1580 şenliklerinde görülen, çeşitli boydaki *dört çift mehter*, bunu bize açık olarak göstermektedir: (Bk. Resim, 11, 12).

Timurlu ve özellikle Hindistan'daki Babür'ün torunlarının mehterlerindeki *çift kösler* de, aynı Türk geleneğinin bir devamı idiler. Ancak Timurlu minyatürlerinde, *kösçüler iki tokmağı birden köse vurur gibi idiler*. Belki bu tutum, minyatür üslûbu nedeniyle böyle gösterilmişti.

Polo veya Çevgen mehterlerinde, durum biraz daha ayrı idi. *Polo oyununda padişah veya şehzadeler, topa iyi bir vuruş yapınca borular, kösler ve nakkareler, hep birden bir vuruş yapıyorlardı*. Babür - Hind polo mehterlerinde, *kösçülerin iki tokmağı birden kaldırmaları*, bundan dolayı da gerekli görülmüş olabilir. Resimleri, sunmağa başlayalım :

HAC KERVANINDA KÖŞÇÜLER

HAC KERVANINDAKİ ÜÇ ÇİFT DEVE KÖSÜ

67. H a r i r'inin, *Makamat* adlı eserinin, 1237 tarihli yazmasının, daha eski nüshasında bulunuyordu. *Leningrad'daki* bu resim, çok bozulmuştur. Burada *deve köşlerini*, bir ayrıntı olarak aldık. Önceleri *Selçuklu*, daha sonra da *Mısır-Türk* Sultanlığı ile *Osmanlılar* Hacca böyle *deve köslü kervanlar* gönderiyorlardı. Bunlar, *padışah, büyük komutan* veya *bey kervanları*, idiler. Bunun için *Türk devlet* *gele- neği*, bu kervanlara yansımış olmalıdır.

KATIR KÖSLÜ BİR HAC VEYA DEVLET MEHTERİ

68. Yine 1237 tarihli *Hariri'nin Makamat* adlı yazmasından alınmış, bir ayrıntı : (Krşl. Res. 10). «*Yedinci makama* ait bir mehterdir. *Türklerde katır kösü, görülmüyordu. Çünkü Türklerce katır, pek makbul bir hayvan değildir. Resim, bir Bağdat - İslam şalı ile örtülmüştür. Ancak bu çağ, Türk ordu geleneğinin yaygın olduğu bir çağdır. Belki de bu bir bayram mehteri idi. Her ne olursa olsun bu orta kösler Batıya, Haçlı seferleri, yani Türk ordu etkileri ile gidiyordu.*

DEVE KÖSLÜ VE MAHFİLLİ HAC MEHTERİ

69. Bu minyatür ayrıntısı da, *Makamat*'dan alınmıştır : 1237 tarihli bir *Bağdat* eseridir. *İslam şalına bürünmüştür*. Fakat *Selçuklu ordu geleneğinin özleri* görülmektedir. Orta boy *kösler*, ne-dense çok büyük *tokmaklar* ile çalınmaktadır. *Tokmak tutuşları*, *Timurlu geleneğine* uygundur.

OSMANLI DEVE KÖŞÇÜLERİNİN TOKMAK TUTUŞLARI

70. Tokmakların havada tutuluşu, âdeta eski bir *Türk* geleneği halindedir. Zaten bu köşçüler, yalnızca *Türk* dünyasında görülmektedir. *Osmanlı* köşlerinde, çift ritm ve aralıklı vuruş bakımından, köşçünün bir kolu daha yukarıda kalır. *Timurlu-Türk* kültür çevresinde, iki tokmak da yukarıda durur. 1720 şenliğinden, *Vehbi*'den alınmış bir ayrıntıdır.

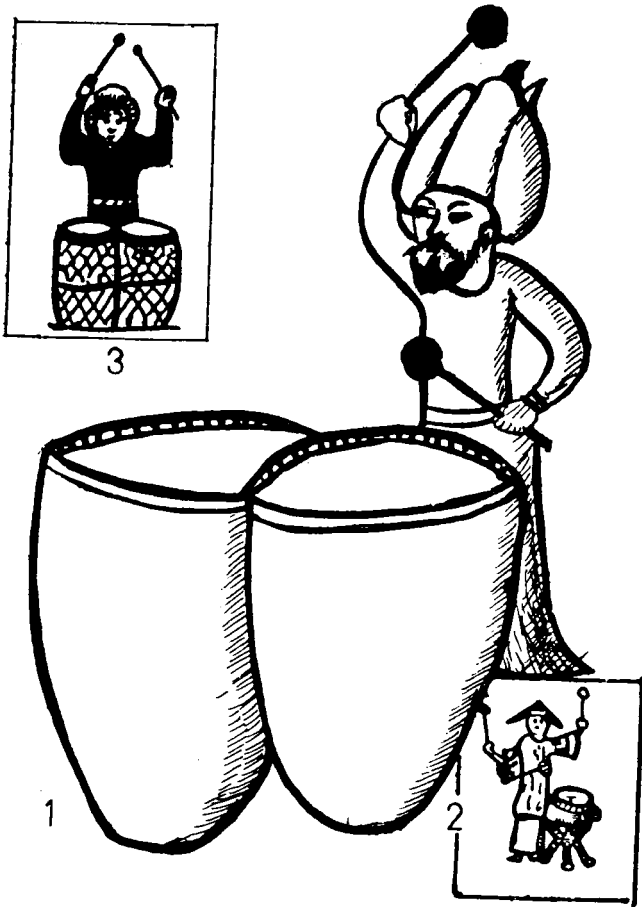
TİMURLULARIN ÇİFT KÖŞLERİ

71. Bu köşer, T i m u r l u - T ü r k kültür çevresinin, orta boy köşeri olmalıdır. Bu köşer, dar ve uzundur. Çünkü T i m u r l u hakanlık köşeri, bir insanın omuzlarına kadar yükseliyorlardı : (Krşl. Res. 65). Bu polo mehteri, H i n d - T ü r k kültür çevresinden gelir. C i h a n g i r ş a h'ın polo oynayışını, gösterir : (Krşl. Res. 17).

OSMANLILARDA, BİR KÖS ÇALIŞI GÖSTERİSİ: (1530)

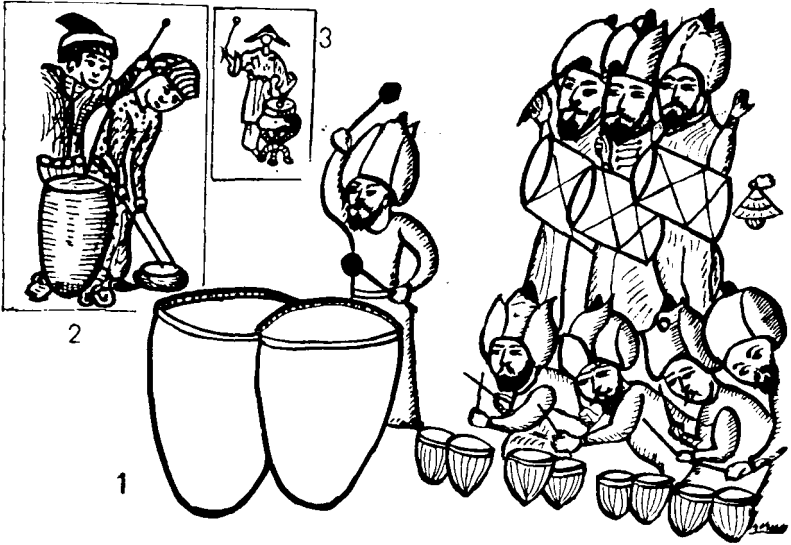
72. Zurnalara koşulmuş köslerdir. Çeşitli boydadırlar Muhteşem, görkemli bir ritm gösterisidir : (*Şehinşah-nâme*, Topkapı Sar., B. 200). Yılanlı sütun altında çalınan bir sivil veya gösteri mehteri olması muhtemeldir. O s m a n l ı devletinin yüksek çağında, ayrı bir san'at olan k ö s ç a l ı ş l a r ı, sonradan kaybolmuştur.

GÖSTERİ YAPAN BİR SARAY KÖŞÇÜSÜ

73. 1) 1580 şenliğine ait büyük mehterden alınmış bir ayrıntıdır : (Krşl. Resim, 11, 74, 75). Minyatürde bir köşk ve üniformalı kişiler görülür. Bu büyük boy köslerin ne ile yapıldığını bilemiyoruz. Köşçü, üniformalı ve ritimli bir tokmak tutuşu vardır.

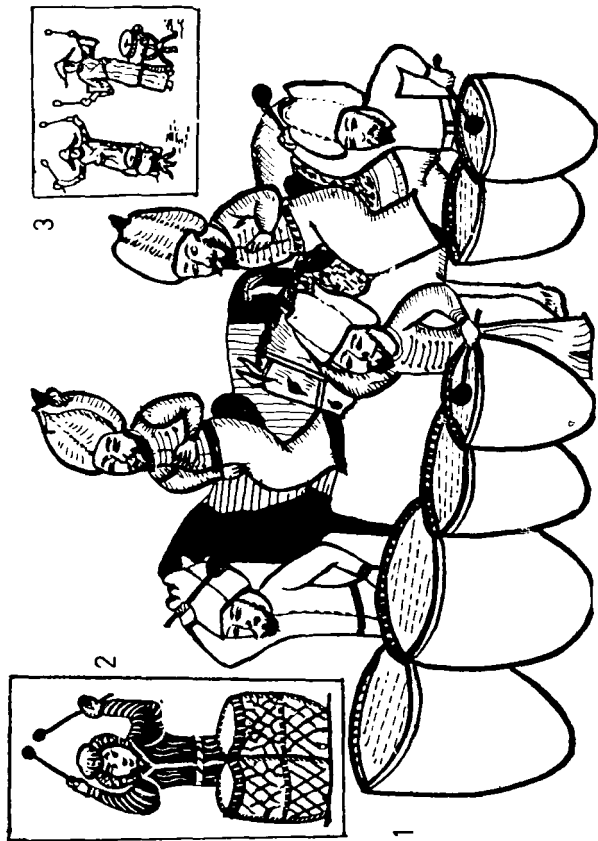
2) Çingiz Han geleneğinde, Çin kösleri. Havada çift tokmak tutuşlu, geleneksel Timurlu köşçüsü. Karşılaştırma için konmuştur.

OSMANLI MEHTERLERİNDE KÖS, NAKKARE VE DAVUL BİRLİĞİ

74. Timurlu mehterlerinde de bu birlik ve *koşulma* vardır. Ancak Osmanlı mehterlerinde, *davulcuk* veya *kucak davulu* denilen, *trampet* şeklindeki küçük davullar yoktur : (Krşl. Resim, 11). 1580 şenliğindeki *saray mehterinden* alınmış bir ayrıntıdır.

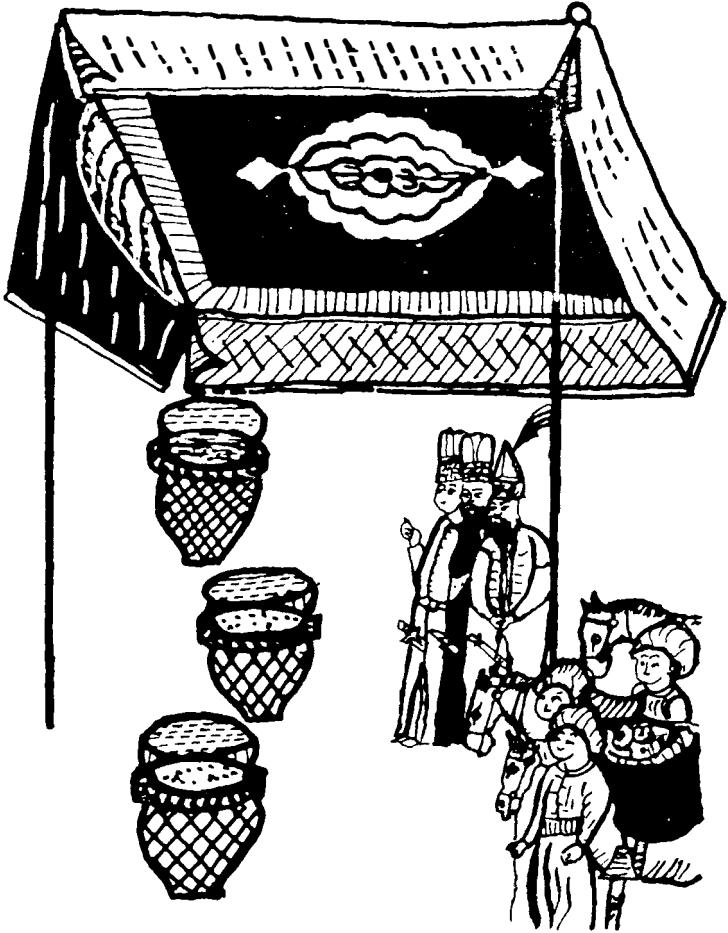
Çingiz Han ve Timurlu geleneğinden *iki köşçü* ve *nakkareciyi*, sol üst köşede görüyorsunuz.

OSMANLI SARAY MEHTERİNDE ÜÇ ÇİFT KÖS

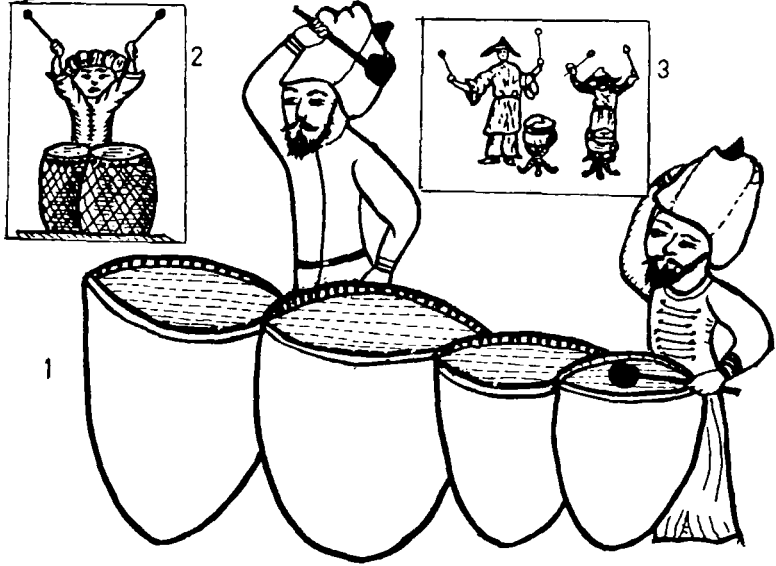
75. Aslında bu mehterde, iki büyük ve iki de orta boyda dört çift kös vardır. Yakından görülmesi için, ayrıntı küçük tutulmuştur : (Bk. Resim, 11). Köşülerin, tokmak tutuşları ile duyguşları ve tutumları, ayrıcalıklarla belirtilmiştir.

Eski gelenek olan Çingiz Han ve Timurlu köşülerinde ise, bu ayrıcalık yoktur : (Bk. 2, 31).

EĞRİ KALESİNDE TESLİM OLAN MACARLARIN KABULU

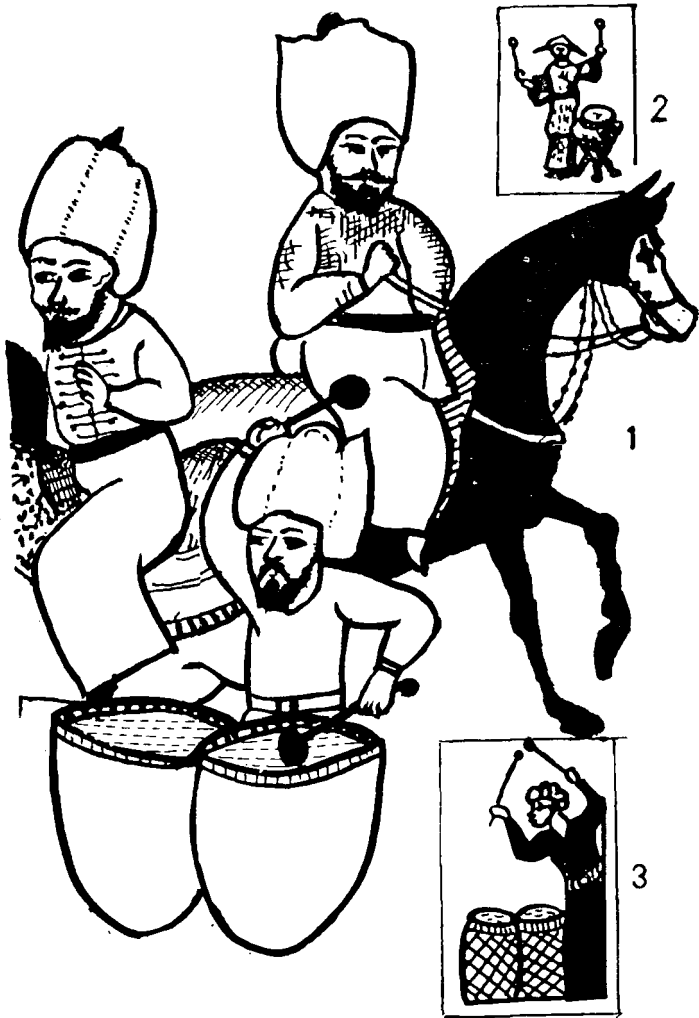
76. Çadır altındaki üç kösün manası ne idi? Bunun yorumunu yapabilmek, çok güçtür. Aslında minyatürün aslı, geniş bir devlet protokolunu ve çok kişiyi içinde toplar. Başkomutan, serdar da, bu gölgekte bulunmaktadır : (III. Mehmed Şah-nâme'si, 1600, Topkapı Sar., Hazine. 1609. s. 26; Tschoukine, T. 99).

BÜYÜK VE ORTA İKİ ÇİFT SARAY KÖSÜ

77. Daha yakından incelenebilmesi için, küçük bir ayrıntıdan büyütülmüştür : (Bk. Resim, 11). Köslerin, neyin üzerine oturtuldukları, gösterilmiyor. *Fakat tokmak ve baş tutuşları ile köşçülerin duyguları, ayrı ayrı belirtilmeye çalışılmıştır.*

Eski Türk geleneği ile üslûbunda ise, «*tokmakların yukarıda tutulması*», yeterli görülüyordu : (2, 3). Çin ressamı, bu değişikliği gösteriyorlardı : (Bk. 3).

MEHTER ÇEVRESİNDEKİ OSMANLI BÜYÜKLERİ

78. Sarıklarından yüksek bir rütbeye sahip oldukları anlaşılan, bu büyük memurların mehterin yanında ne işleri vardı? Bunu göstermek için bu küçük ayrıntı, büyütülmüştür : (Bk. Resim, 11).

2

1

GEÇ KAYNAKLARDA OSMANLI KÖŞÇÜLERİ

79. Ondokuzuncu yüzyıl kaynaklarında, *kusi başı* denilen, *köşçüler* ile *kösler*, gerilemiş ve eski görkemleri kalmamıştır : (Krşl. Resim, 11, 17). Karşılaştırmak için yukarıya, bir *Timurlu köşçüsü* koyduk.

Ancak üslub, yine 16. yüzyıl Osmanlı üslubudur.

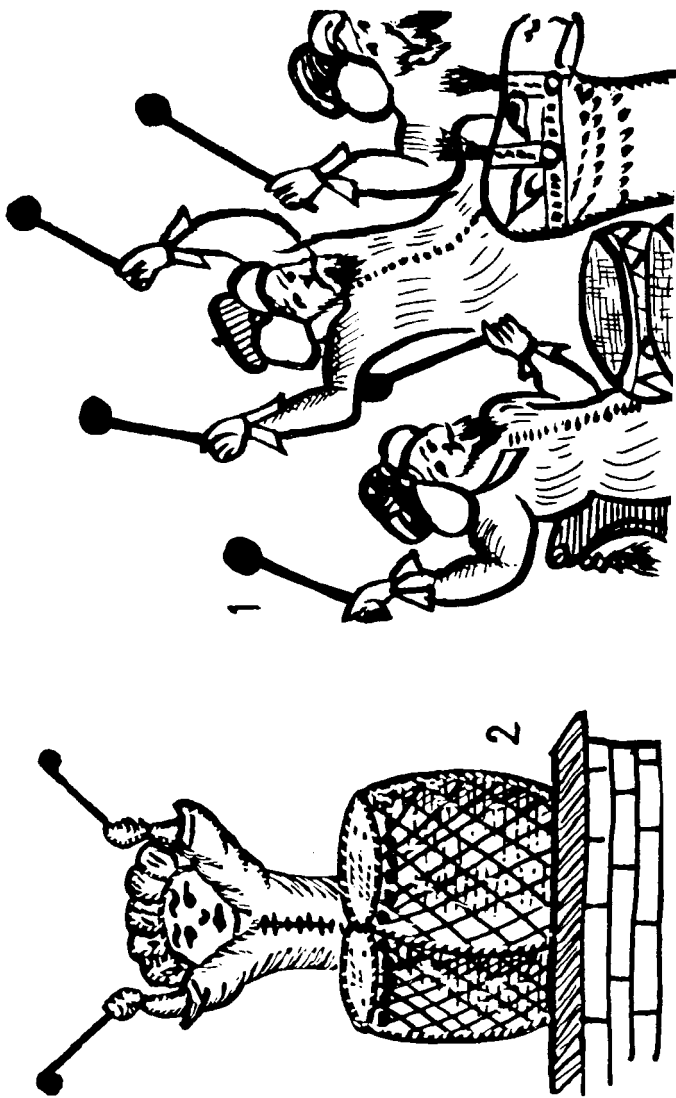
GEÇ KAYNAKLARDA DİĞER OSMANLI KÖŞÇÜLERİ

80. Onaltıncı yüzyıl Osmanlı köşçülüğü, san'atı, hatta resim san'atı, gerilemiş ve dejenere olmuştur. Köşler de, küçülmüştür. Görkemli eski Osmanlı-Türk mehter ve köş geleneği, kaybolmuştur. Buna örnek olarak yukarıya bir de tek köşçü resmi koyduk. Bu da geçtir.

DEVE VE YER KÖŞÇÜLERİNİN TOKMAKLARI

81. 1720 şenliğindeki deve köşçüsünün, *eski gelenekte bir tokmak tutuşu* vardır. 1580 şenliği köşçüleri ile *Timurlu köşçülerini* andırır. Geç çağlarda çizilmiş yukarıdaki *tek köşçü* ise, *Avrupa orkestralarının davulcularına benzemektedir*. Belki de bu köşçü, *Türk ve Müslüman* değildi.

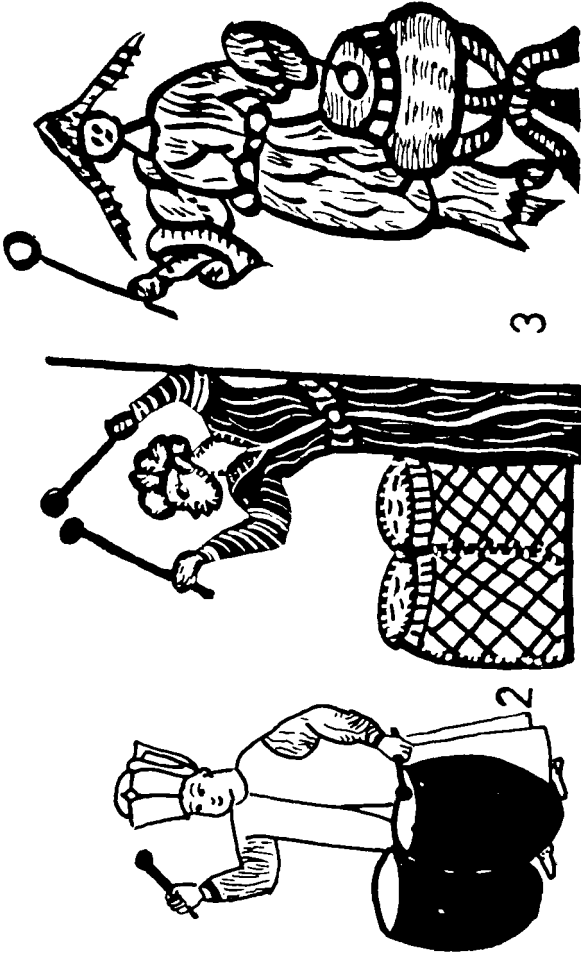
OSMANLI VE TİMURLU TOKMAK TUTUŞLARI

82. Yukarıda hep «*eski Türk kös gelenegi*» üzerinde durduk. Minyatür geleneginde, bu üslûb, tutum ve davranış anlayışı, 1720 şenliğine, *Vehbi*'ye kadar devam edip gelmektedir : (1) 1720 şenliğinde deve köşçüleri. (2) T i m u r l u köşçüsü).

BİR DİĞER TİMURLU - OSMANLI KARŞILAŞTIRMASI

83. Timurlu denince, bu resim geleneğini Hindistan'da Cihangir Şah'a; hatta Safevîlere kadar uzatmak gereklidir: 1) 1720 şenliğinde bir Osmanlı deve köşçüsü. 2) Onaltıncı yüzyıla ait bir Safevî polo mehteri: (Diem, a. eser, s. 97). Yalnız Safevî köşçeri, oldukça küçülmüştür.

ÇİNGİZ HAN, TİMURLU VE GEÇ OSMANLI KÖŞÜLERİ

84. Okuyucularımızın, kesin bir fikir alabilmeleri için, bu karşılaştırmalı resimleri sunuyoruz :

1) 19. yüzyıl Osmanlı köşüşü gerilemiş, dejenere edilmiş ve bir orkestra davulcusuna benzetilmiştir.

2) Klasik Timurlu köşüşü.

3) Çin'de Çingiz Han geleneginden gelen bir köşü. Çin resmi, köşüye kişilik vermiştir.

VIII. BÖLÜM

TÜRKLERDE VE TÜRK MEHTERLERİNDE D A V U L

Davul sözü Türkçemize çok erken çağlarda girmiş olmalıydı. Çünkü 11. yüzyıl sonlarında *Kaşgarlı Mahmud*, bu sözü çok alışık bir deyişle söylüyordu. Ancak onun söz açtığı davul, daha çok *davulbâz* dediğimiz, *doğan* veya *şahin* gibi av kuşlarını çağırmak için çalınan, küçük davullardı.

F a r m e r'e göre Arapça *tabl* sözü, daha çok kasnağı uzun olan, orta boy davullardı. Bunun tipik bir örneğini, *Zengi*'lerden Türk *Sultan Nureddin Muhammed*'in, *Hısn Keyfa*'daki su saati üzerinde görüyoruz. İslam dünyasındaki ilk davul örneği de aşağı yukarı bu davuldur: (Res. 101). *Uzun kasnaklı bu davulları*, Uygur - Türk ve Uzak doğu kültür çevrelerinde de görüyoruz. Osmanlı devletinde, daha çok bir asker trampeti kullanışı ile görünüyordu. Türkler, uzun kasnaklı davullara, «*davulcuk*» veya «*kucak davulu*» derler.

Geniş kasnaklı davul, daha çok ve gür bir ses çıkarıyordu. Ancak savaşta taşınması güçtü. Halk arasında yaygındı. Orduda *nakkare* tipi küçük davullar, belki daha yaygındı. Hakanlık kösleri ile büyük komutan davullarını, bunların dışında olarak incelemiştik. Osmanlı devletinde küçük davullara *davulcuk* deniyordu.

Tabl-ı harb, *tabl-ı hacc*, *tabl-ı lehv*, yani «*savaş davulu*, *hac davulu*, *oyun davulu*», İslam kültürünün şalına bürünmüş sözlerdir. A r a p kültüründe davul görülüyordu. *Tabl-ı cen-*

gi, tabl-ı saf, tabl-ı beşâret, derbend davulu gibi davullar ise, Osmanlı - Türk savaşlarında kullanılmış, Türk savaş aletleri idiler. *Demdeme ve balaban* adlı davullar, her halde *Türk* davullarının en büyükleri idiler.

Altın davul, eski Uygur Türkçe yazılarında, «*altın kövrüg*» adı ile geçer. Bu da bir *saltanat kösü* veya davulu olmaydı, *Şaman davulu*, büyük bir tefdi. Anadolu'daki *derviş mazharları* da, *zincirli* büyük deflerdi. Bunları, Türk *meydan* ve *savaş* davullarından ayırmak gereklidir.

Bütün bu konular, aşağıda vesikaları ile birlikte sunulmuştur. Bu vesikalarda *meydan davulları* ile *saltanat kösleri* ve *savaş trampetleri*, birbirlerine girmişlerdir. Bunları, mümkün olduğu kadar, birbirlerinden ayırmaya çalıştık. Ancak vesikaları da, fazla zorlamak istemedik.

Eski Türklerde davul : «Kövrüg» :

Şimdi gerçek kös veya davula gelmiş bulunuyoruz. *Tuğ*, bir «*nevet davulu, mehter*» idi. Hakanın yanında, sancak takımı ile birlikte bulunuyor ve çalıyordu. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud *tuğ* için, «*davul ve kös*» diyordu. Başka bir yorumda bulunmuyor ve diğer musiki aletlerinden söz açmıyordu. Ancak tuğun, ikinci ve asıl manası, «*sancak*» demekti. Çingiz Han da gece nöbetçilerine verdiği emir ve yasalarda, hakanlık otağı önündeki tuğlar ile davulların korunmasını emrediyordu : (YCPS, 229, 234). Yani tuğ ile davul, birbirlerinden ayrılmayan iki devlet sembolü idiler.

Kövrüg ise yalnızca, «*hakanlık ile vezirlik kösü veya büyük davuludur*». Göktürk, Uygur ve Karahanlı devletinde bu köslerin şekli nasıldı? Çingiz Han devleti ile Osmanlı devletinde olduğu gibi, tek taraflı ve kazan gibi miydi? Bunu kesin olarak bilemiyoruz. «*Çi n'de hakanlık davulu*», kasnağı iki metre çapında, bizim kasnaklı davullar gibidir. Bizim, Ming

sülâlesi imparatorlarının mezarlarında gördüğümüz davul, böyle idi. Ancak arka yüzünü göremedik.

1. UYGURLARDA ALTIN KÖS (kövrüg) VE NEVBET :

Bilindiği üzere *eski Çin*'de de *nevbet vurma* geleneği vardı. Yaygın olarak sabahları çalınır ve bazan da, işaret ve haber vermek için kullanılırdı. Bizim gördüklerimiz, yaygın olarak özel yaptırılmış kuleler üzerindeki, davullar ile çalınıyordu. Ancak kazanlı kösler *Çin*'e, *Çingiz Han devleti* ve hâkimiyetinden sonra girmiş görünmektedir.

a). Günlük nevbet (Altın kösle) :

Eski bir karaktere sahip Türkçe bir *Uygur* ve kitabında şöyle deniyordu : «*Her gün böyle yapıp, altın kösü veya davulu çalıp...*» : (KP, 33, 1). Bu sözün eski Türkçesi şöyledir : «*Küninge munçulayu, altun kövrüg tokıp...*».

Tokumak, eski Türkçede, darbe ile *vurmak* demektir. Bu günkü *tokmak* sözümüz de, buradan gelir. *Kövrüg* veya *kös* ise, bir hakanlık sembolüdür. *İlhanlıların*, *altınlı kösleri* ile *Celaiddin Harezşah'ın gümüşlü davulları'nı* biliyoruz. Burada, *altun kös*, *kövrüg* demekle, bunu diğer davullardan ayırıyorlardı.

b). Altın kösü, (kövrüğü) çalma :

Burada bir değil; bir kaç kösten söz ediliyordu. Bu eserde *Buda* dininin tesirleri, daha fazladır ve biraz da geçtir : «*Altun kösleri, kendi kendilerine çaldılar*» : (Suv., 375, 7). Bu eserde kövrüg, kös, üç yerde geçer. Eski Türkçesi şöyledir : «*Altun kövrüglar, kentün etdiler*». Burada *çalma* yerine, «*ettiler*» sözü kullanılıyor ve bir vazifeyi yerine getirme, söz konusu ediliyordu.

c). Altun kös, rüyada :

Rüyada, düşde kös ve davul görme ile ilgili inanışları, sayın Etem Ruhi Üngör, bir araya getirmiş ve Folklor

kongresinde, tebliğini okumuştı. *İslam* geleneğinde, «*düşde davul veya kös görme, iyiye yorumlanmıyordu*». Ancak Türklerde *altın kös, bir hakanlık sembolü idi*. Yine aynı Uygur Türkçe kitabında, «*düşte altın davul (kövrüg) görüp*», denip, iyiye yorumlanıyordu : (Suv., 92, 6).

d) Fetih, zafer kösü, davulu, (kövrüğü):

Büyük davullar ve kösler daha çok savaş aletidirler. Tuğlar ve bayraklar ile birlikte bulunurlar ve bir bütün oluşturlardı. Bu gelenek Çin'de de vardı. Eski bir Türkçe Uygur yazısı, ile yazılmış manalı bir Türkçe ile, «*utmak yigedmelik kövrüg-üg*» diye, bir «*fetih ve zafer davulu*» ndan söz açılıyordu (HT, VII, 2063). Bu metin, ünlü *Buda* gezgini *Hsüan Tsang*'ın gezi raporundan tercüme edilmiştir. Ancak Çince metinde yalnızca *davul* sözü geçmektedir.

2. TÜRKLERİN İSLAMİYETE GİRİŞ ÇAĞLARINDA :

11. YÜZYILDA VE KARAHANLI ÇAĞINDA

Göktürk yazıtlarındaki bir yer, davul karşılığı olarak *köbrüğe* diye okunmuş ve rahmetli *Hüseyin Namık Bey* de, kitabına bu okunuşu böyle almıştı : (I, 72). Ancak bu şüpheli okuma üzerinde, sonradan durulmamıştır. Bu çağda, hakanlık kösü ile davuluna, *tuğ* dendiği üzerinde de durmuştuk. Biz bu kitabımızda, daha çok «*kövrüg*» okuma şeklini kabul ettik. Bunu, «*k ü v r ü g*» diye de okumuşlardır. Bu sözün, Türkçe kökü hakkında fazla bir şey söyleyemeyeceğiz. Konuyu biraz zenginleştirmek istersek, etli iskeletleşme (?) manasında söylenen *küvrek* sözünü örnek gösterebiliriz. Ancak kesin değildir.

Rütbe ve makam davulu :

Vezir davulu, (Kövrüg): Kutadgu Bilig'de bu söz yalnızca bir yerde geçmektedir : «*Ona vezirlik verdi; damga, kadeh, tuğ, davul (kövrüg) ile zırh verdi*» : (KB, 1036).

Tuğ, hem *Kaşgarlı Mahmud*'un ve hem de *Yusuf Has Hâcib*'in eserinde, çoğu zaman *nevbet davulu* diye geçerken, burada birden bire *tuğ* ile *davul*, birbirinden ayrılıyordu. Bunun içindir ki, hakanlık *davulu*, *tuğ*; vezirlik *davulu* da, bekli *kövrüg* olmalıdır, diye düşündük. *Kaşgarlı* da, *küvrük* sözünü, Arapça, «*çalınan kös ve davul tabl*» diye yorumluyordu (MK, I, 398).

3. BATI TÜRKLERİNDE :

Büyük *kös*, *davul* anlamına söylenen *kövrüg* sözü, Batı Türklerinde kayboluyordu. Yalnızca *İbn Mühenna* sözlüğünde «*küvrük*», *kös* karşılığıyla yer alıyordu. : (s. 146). Aslında *kös* sözü, eski deyimlerin yerine geçiyordu. *Çağatay* Türk Kültür çevresinde ise, *Çingiz Han* *geleneği* yerleşiyordu. Yalnızca, *Çince - uygurca sözlük*'te, «*kürbük*» gibi yanlış yazılmış bir söz, *davul* manasıyla yer alıyordu : (s. 60, a).

4. ÇİNGİZ HAN'DA KÖS VE BÜYÜK DAVUL :

Çingiz Han'ın doğup büyüdüğü çevre ile, sonradan kurulmuş olan devletinde, durum biraz daha değişiyordu. *Çingiz Han* ile ilgili kaynakların ortaya çıkmasıyla, kuzey - doğudaki tundra ve bozkırlardan, yeni bir ses gelmeğe başlamıştı. *Gök Türk* ve *Uygur* devletlerinin doğusunda geniş bir bölgeye yayılan, *Şıvey* ve *Tatar* gibi kavimlerin yayıldıkları bölgeler, *Çingiz Han*'ın doğduğu yerleri de içine alıyordu. Hepsi de en az bin yıl, *Türkler* ile komşuluk yapmış ve *Türklerin yüksek devlet kültüründen* etkilenmişlerdi.

1. *Çingiz Han*'ın «*kö'ürge*» adlı *davulu* :

«*Kö'ürge*» işte bu kavimlerin çevrelerinden, *Çingiz Han* ile birlikte, *davul* karşılığı olarak söylenen, bir söz olarak çıkıyordu. Bizim buradaki transkripsiyonumuz, P. Pelliot ile aynıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi genç *Camuka*, savaştan önce, «*Tuğ*, (veya *bayrağına*) *saçı saçıp*, (*kurban verip*),

kara öküz derisinden keskin sesli davulunu (köürge) çaldığını», bir savaş şarkısı gibi söylüyordu: (YCPS, 105, 106). Çingiz Han bu çağda, henüz ikinci derecede bir çete reisi idi.

2. Türklerin «kövrüg» ve Çingiz Han'ın «köürge» adlı davulu :

Türklerin, «*kövrüg, köbrüg*» sözleri ve anlayışı ile; *Çingiz Han* Moğollarının, «*köürge*» adlı davulları arasında, bir ilgi var mıydı? Vardı, diyoruz ama; pek derinlere inemiyoruz. Dörfer, daha kesin olarak bu sözü, Türk köklerine bağlıyor: (Dörfer, 339). Bunlar, yüzyıllarca yanyana yaşamış kavimlerdi.

«*Körge, köhürge*», Ortaçağın, İlhanlı ve *Çingiz Han* oğullarının, hakanlık sembolü ve büyük kösü olarak, bütün Farsça tarih kaynaklarında yer alıyordu. İbn Battuta, «*bir adam boyundaki İlhanlı kös (veya köhürgesini)*», Arapça olarak yalnızca, «*attabl el-kebir*» diye adlandırıyordu. Bu, gerçekten büyük bir kös veya davul idi. Bu konuya, savaş ve hakanlık sembollerini incelerken yeniden döneceğiz.

3. «Köhürge» sözü, Batı Türklerinde görülüyordu :

İlhanlı devleti ile *Çingiz Han* oğullarının bu «*körge, köhürge*» deyiimi bizde görülüyordu. Nedense bize sızmamıştı. «*Kös*» sözü bizde, bunun yerini almıştı. Örnek olarak Dede Korkut içinde şöyle deniyordu: «... *Kazan'ın konur atını çektiler, bindi. Borı çaldı. kös uruldu, gece gündüz demediler...*»: (DK, 301 - 10). *Kös* sözünün, Batı Türklerinde ve bizde, ne zaman başladığını kestirmek zordur. Ancak *Dede Korkut*'ta «*kös uruldu*» denirken, bir tek kösten söz açılıyordu. Halbuki, «*davullar çaldı*» der iken, bir çok davullardan söz açılıyordu (DK, 132, 146, 263, 271). Bizim araştırmamız, kesin derleme ve istatistik üzerine kurulmuştur. Bu konuya yeniden döneceğiz.

4. Eski Çingiz Han gelenegi, Doğu Türklerinde ise, yayılıyordu :

Bu yayılıştta, *Çağatay* devleti ile *Çingiz Han*'ın tesirleri altında bulunan *Timurlular*'ın, rolleri de olmuştı. *Çağatay* sözlüklerinde eski Moğolca «*kö'ürge*», *Çağatay - Türk* kültür çevresinde «*keürge*» diye görölmeye başlanıyordu (R, 2, 1057). *Kalküta Çağatay sözlüğü* ise bunu, «*küreke*» diye aktarıyordu (R, 2, 1450). *Ali Şir Nevaî* ise bu büyük kös veya davulu, «*körge*», diye anıyordu (Dörfer, 339). *İlhanlı Çağatay, Timur-lu*'lardaki doğru şekli de, bu olmalıdır. Bu *Çingiz Han* devlet gelenegi, Kuzey Türk destanlarına da pek yansımıyordu.

«DAVUL» ANLAYIŞI VE DAVUL SÖZÜ

«*Davul*» Türkçemize, Arapça «*tabl*» sözünden geçmiş olmalıdır. XI. yüzyıl sonlarında Kaşgarlı Mahmud, bu sözün Türklerde nasıl görölmüş olduğunu şöyle anlatıyordu. Çünkü davul sözü Türklerde ilk kez bu kaynakta görölmüyordu :

«*Tovıl, davul (tabl) demektir. Avlarda doğan kuşları için çalınan davuldur. Bu sözün, - çıkış seslerinin yakınlığı dolayısıyla -, dat harfiyle, te'ye çevrilmiş olduğunu sanıyorum. Bu hal, arapçado da vardır... Ancak ben bu sözü İslam ülkele-rinin öbür ucunda, öz Türkl er den bile işittim*» (MK, III, 123, 13; terc., III, 165).

«Davul» Sözü'nün Türklere Girişi :

Türk kültürü ile Türk kavimlerini en iyi tanıyan Kaşgarlı Mahmud'un yukarıdaki sözleri, çok önemlidir. İslam ülkele-rinden ve tesirlerinden çok uzaklardaki Türklerde bile, XI. yüzyılda bilinip, söylendiğine göre, Türklere çok eskiden girmiş olmalıydı. Hatta Mahmud, sözün türkçe olup olmadığı üzerinde bile, bir ara kuşguya düşüyor.

Davul sözü ilk kez, «kuş davulu» :

«*Doğan ve şahin davulu*» olarak bu davul, kendisini bizim davullardan ayırıyordu. Bu anlayış, hayvancı ve *Manas destan'*ını söyleyen *Kırgız* Türklerinden de bize, saklı olarak geliyordu. Bu Türklerde «*Tovul*», doğan gibi av kuşlarını çağır-mak için çalınan, davul demektir : (R, 3, 1644).

Bu av davulları küçüktür. Yine aynı Türkler, bizim bildi-ğimiz davula ise, «*dool*» derler. «*Dool kakmak*» ise, *davul çal-mak* demektir : (Yud., 311). Kara Kırgızlar'a gidilince onlar, atları ürktürmek için kullanılan davula, «*dobulbaş*», derlerdi : (R, 3, 1725). Bunun üzerinde, davlumbaz ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Dede Korkut kitabında da bu gelenek görülür : «*Tav-lunbaz urup, atları ürkütti...*» (DK, 263-6). Türklerin bu ge-leneği, Moğol Kalmuk çevrelerine de yayılmıştır. Hem av ve hem de yaygın davul tiplerinin adları, bu kavimlerde *davul* ile ilgili olarak çeşitli sözlerle geçmiştir. (Ramstedt, *Kalm. Wört.*, 102a, 104b).

Eski Anadolu'da ve Osmanlı devletinde davul :

Anadolu'da ve Osmanlı devletinde *davul* sözü daha çok orta boyda, çift yüzölü davullar için söylenmiştir. Gerçi 16. yüzyıl Anadolu kitaplarında, «*dapulcu döğmez oldu tabl ü kûsu*» gibi sözler görülüyorsa da; kösleri, kösçüler döğerti (TS, 2, 1010). Ancak osmanlıcada da davul, «te» ile değil; «dat» ile yazılırdı. Bundan dolayı Kaşgarlı Mahmud'un görüşleri de, böylece pekiştirilmiş oluyordu : (MK, 2, 165). Osmanlılarda da, el trampetlerine *davulcuk* deniyor ve diğerlerinden ayrılıyor-du.

«*Tabl-ı harb, tabl-ı hacc, tabl-ı lehv, (oyun davulu)*», bize islâmî kitaplardan gelen hatıralardır. «*Tabl-ı cengî, tabl-ı saf, tabl-âsâyîş, tabl-ı beşâret, derbend davulu ile ceng-i harbî usu-lü*» ise, Osmanlı savaşlarında kullanılmışlardır. Adlarının ya-

bancı olmasına rağmen, kökleri Türk geleneklerinden geliyordu.

Anadolu'daki davullar ise çok daha çeşitlidir. Bize gelen eski bilgilere göre Harput ve Urfa davullarının çapı, 100 sn. genişliğe kadar ulaşıyordu. «*Harput davulu kadar kafası var*», «*Harput davulu kafalı*» gibi sözler, köklerini burarlardan alıyordu. Güney-Doğu Türkmenleri, davullarını, «*kaba davul, cura davul*» diye başlıca iki kısma ayırırlardı. Ali Rıza Yalgın, bunların boy ve resimlerini de vermiştir.

1. TÜRKLERDE BAZI DAVUL ÇEŞİTLERİ :

1. «TOBULGA» :

Radlof'a göre Çağatay - Türk kültür çevresinde bu sözün iki manası vardır : - 1). Miğfer. - 2). Kap şeklindeki davul veya nakkare. Ancak bu söz üzerinde biraz düşünmek gereklidir : (R, 3, 1233). Bunun üzerinde de, miğfer ile ilgili cildimizde duracağız.

2. «DEMDEME» :

Bu deyişi sık sık Babür-nâme içinde görüyoruz : «*Moğol düstûru birle, demdeme bağladılar*» : (Vekayi, 105). Bu konu üzerinde, bayrak ile ilgili bölümümüzde geniş olarak durmuştuk. Hocamız Abdulkadir İnan, «*Moğol düsturu*» sözünü, eski şaman gelenekleri diye yorumlamıştı. Ancak burada demdeme sözü, «*davul ve kös sesi*» demektir. Her halde sözün aslı Farsça, «*debdebe*» idi.

Asım Efendi bu konuda şöyle diyordu : «*Debdebe, haşmet manasına... nakkare ve mehterhane sadâsı...*» : (Bürhan, 264). Demdeme için de şöyle diyordu : «*Demdeme : Tabl, kös ve nakkare... Şöhret, avâze... Kaleyi top ve tüfekte tazyik...*» : (Bürh., 680). Osmanlıcada da bu mana, aşağı yukarı pek değişmemiştir. Buna, «*gürültü ile makam tutmak*», anlayışı da karıştırılmıştır.

3. «BALABAN» :

Bu söz, Farsça «*bâlâ-bân*», yani yüksek ses manasından gelir. Ancak *Bürhan-ı Kattı*'da, «büyük davul» manası görül-müyordu. Redhouse, bunu daha başka türlü yorumluyordu : «*Türkçe balaban, çok büyük bir davul. Bu söz Rusça ve Farsçaya, normal askerî davul manasında geçmiştir*» (Red, 379). Ahmed Vefik Paşa da bu eğilimdedir. Rusça «*baraban*», K a z a n Türkçesinde de vardır : (R, 4, 1478). Aynı tesir, hay-vancı K ı r g ı z Türklerinde, «davul ve trampete» manasında görülür : (Yud., 87).

K ı r ı m ile Osmanlılarda, «*balaban*» orijinal çok büyük bir davul manasıyla durur : (R, 1, 1495). Ancak Kazan Türkle-rinde, bu tesir yanında bir de «*daraban davulu*» sözü vardır. Bunu da yazmadan geçemiyeceğiz : (R, 3, 1627).

Türk dünyası çok geniştir. Yine *balaban'dan* gelen «*bu-laman*» ise, K ı r g ı z ve H i v e Türklerinde, mana değiştirmiş tir. Bu söz Kırgızlarda, küçük av düdüğü; Hive gibi bir kültür merkezinde ise, ağaçtan yapılmış kavallar için söylene gelmiştir : (R, 4, 1842). Rusçada, «*parappan*» diye, Çuvaş Türklerine de, çeşitli tesirler olmuştur.

Burada daha çok d a v u l sözü ile anlayışının, Türklerde ne zaman başladığı üzerinde durduk. Bazı davul çeşitleri de ver-dik.

2. DİN TÖRENLERİNDE ÇALINAN TÜRK DAVULLARI

Davul, Türklerde en yaygın olan bir müzik, ilân ve işaret aletidir. Çeşitli zamanlarda, çeşitli adlar ile anılmıştır. Davul-ların küçükleri ile büyüklerine de, ayrı ayrı adlar verilmiştir. Bizce adlarının içinde en eskisi ve en orijinali, ş a m a n d a v u-lu için söylenen, «*çaluu*» sözü idi. Eski çağlarda da halk ara-sında bu Türkçe söz yaygın olmalıydı. Bundan dolayı burada davula, «*çaluu*» adı ile başlayacağız.

Davul ve tokmak anlamında : «ÇALUU» :

Altay şamanlarının kullandıkları davul, konuşma dilinde, «çaluu» veya «tüngür» adı ile anılıyordu. Radlof'a göre *tüngür* sözü Türklere, komşu Moğollardan alınmıştır. Bu görüşü, kuşgu ile karşılamak gereklidir. *Tüngür* deyimi üzerinde dururken, bu konuya yeniden döneceğiz. Hocamız ve büyük üstadımız, *Prof. Abdulkadir İnan*'ın gönlü de, «çaluu» sözü ile birliktedir : (*Makaleler*, 442n). Konuya bu sözle girmemizin bir nedeni de, budur. Söz, Türkçe *çalmak*, yani «vurmak» kökünden alınmıştır. Gerçek bir Türk ve Altay deyimi olup, aynı zamanda davulun adıdır. Bu söz, sonradan «*davul sahibi*» manasına da, söylenmiştir. Bizim *çalgı* sözümüzü de hatırlattığı için bu sözü biz, eskiden beri severiz.

«Çaluu» sözü, *Prof. İnan ve Anohin'e* göre, «*davulun ağaçtan yapılmış, sapı*» idi. Üzerinde, ölmüş bir şamanın resmi vardı. Her şaman kendi akrabalarından, ölmüş bir şamanın vârisi sayılırdı. Ancak, onun izni veya dileği ile, bir davul sahibi olabilirdi. Yoksa her şaman, istediği zaman kendisine bir davul yaptıramazdı. Bundan dolayı, «*davul ilâhî bir armağan ve mübarektir*». İşte konunun, ana ve temel noktası budur. *Tüngür* ise, davulun kendisi ve tümü idi.

Davulun püskülleri ve bayrak sembolü :

«*Tanrı*» ve «*davul*» anlayışı, *Radlof'a* göre «çaluu»yu içinde topluyordu : (*Rad. Wb.*, 3, 1884). Biz burada, şimdiye kadar üzerinde durulmamış, bazı notlar da katabiliriz. Altaylılara yakın *Şor* Türkleri ise, davul tokmağı üzerindeki «süslü bandlara» *çala* diyorlardı : (a. esr, 3, 1878). Bazan bu bandlara *çalba* ve *yalaba* da, deniyordu : (A. esr., 3, 1891; 164). Aslında çaluu, yani tokmak ile diğerlerini birbirine karıştırmak gereklidir. *Tokmağın püskülleri*, ayrı şeylerdir. *Bayrak* ile ilgili cildimizde, bu nedenle *yalav* sözü üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bunları, bilgi olarak sunuyoruz. Ancak Çagatay

Türk kültür çevresinde, «nağme ve ahenk» için de, *çalau*, *çalı* dendiğini, sözlerimize katmada bir yarar vardır : (Rad., 4, 1878).

Anadolu'da dervişlerin kullandıkları; *mazhar* veya *mezher* dedikleri; içlerine zil yerine *zincir* takılan büyük deflere benzeyen bu şaman davullarının tanıtılması, burada konumuz dışında kalmaktadır. Bu konu, def ile ilgili bölümümüzde ele alınmıştır.

Şaman davulu ve büyük def anlamında : «TÜNGÜR» :

Şaman davulları veya büyük deflerinin, asıl adı budur. Ancak eski Türk kaynakları ile Türkçe kitaplarda, bu sözü göremiyoruz. Radlof, bu deyişin *Göktürk* yazılarıyla yazılmış *Yenisey* yazıtlarında da geçtiğine inanıyordu : (Rad., Wb, 3, 1543). Ancak Hüseyin Namık bey, Eski Türk Yazıtlarında, bunun *tüngür*, yani *dünür* sözüyle yorumlanmasını, haklı olarak istemişti : (IV, 120).

Yine Radlof'a göre bu deyim Türklere, komşu Moğol şamanlarından geçmişti. Ancak bunu ve buna benzer bir anlayışı, Moğolların en eski kaynağı olan, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de, göremiyoruz. Yine Radlof'a göre «*tüngür*, şaman davulunun ruhudur ve sapında da resmi vardır» : (3, 1543).

Bu söz Çağatay Türkçesine de, «*hayâlet*, *gülyabânî ve cadı*» manasında geçmiştir. Anadolu'da «*dıngıra*» diye bir saz çeşidini, Derleme Sözlüğünden biliyoruz. Bizim, «*dangırtı*, *dıngırtı*» gibi sözlerimizin, bununla bir ilgisi olabilir mi, bilemiyoruz. Ancak Kırgız Türkleri de, hem bizim «*dangır dıngur*» sözümüzü söylüyorlar ve hem de, *düngür*'ü bununla birlikte, gürültü karşılığında kullanıyorlardı : (Yud., 296, 317). *Yudahin* de bunlar arasında bir bağ bulmak istemişti.

Biz burada konuya, bir renk vermek için sunuyoruz. Sözler unutulmuş olsa bile, bize onların anıları ve sesleri gelebilir. Ancak Ramstedt'in bu sözü, «*dang*» kökünden getirmesi de,

pek inandırıcı değildir : (*Kalm. Wört.*, 76a). «*Tüngürdemek*» gibi sesleri de, bizden çok uzaklarda görebiliyoruz : (*Rad.*, 3, 1545). Görülüyor ki konulara, kesin olmasa bile, biraz renk ve zenginlik vermek iyi oluyor.

3. DAVUL TOKMAĞI :

«*T o k m a k*» sözüümüz de, eski Türkçedeki «*tokımak*», vurmak, kökünden gelir. Ş a m a n davullarının tokmağına ise, çalmak kökünden, «*çaluu*» denirdi : (*Bk. davul*). Anadolu'da davul tokmağı için söylenen, «*çaldırğa*» da, güzeldir. Çağatay Türk kültür çevresindeki «*tokıga*» deyişi de, ayrı bir tat veriyordu Bu söz, Kalmuk Moğollarına da geçmiş ve «*doki-gur*» almış olabilirdi : (*Ramstedt, Kalm. Wörtb.*, 107). A n a d o l u'daki «*davul turası*» deyişi de, çok yaygındır : (Ayrıca bk. *Rad. Wb.*, 3, 1446). En kuzeydeki Şor Türklerinde çalmak ve tokmak için söylenilen, «*orbu, orba*» deyişlerini ise burada yorumlamıyacağız : (*R*, 1, 1077).

T o k m a ğ ı n şekli ve ucundaki kıvrıklık, Farmer'in de garibine gitmiştir : (*İsl. Ans. davul*). Ancak bu tip tokmaklar, Türklerde pek yaygındır. Emsheimer'e göre Moğolların tokmakları da, *at başı* şeklinde idi (a. eser. s. 84).

4. DAVUL, MEHTER, BAYRAK, KOPUZ VE DİN

Osmanlılarda *hakanî kös*, yalnızca bir «*hakanlık alâmeti*» görülüyordu. Ancak *tuğ-ı hümayun*, yani «*hakanlık tuğları*», öyle değildi. Tuğlar akın için çıkarılırken, çeşitli dualar ile *feth-i şerif* okunur ve «*oniki koç kurbanı*» yapılırdı. 6. cildimizde bunlar üzerinde geniş olarak durduk.

İlhanlılar da, hakanlık tuğunu *mübarek* sayarak, *tuğ-ı mübarek*, diyorlar; ancak hakanlık kösünü, «*köhürge-ı hassa*» diye, tanıtıp geçiyorlardı.

Çingiz Han'ın doğup büyüdüğü çevrede, *Camuka* ve diğerleri, «*tuğa kurban veya saçı*» verdiklerinden söz açıyor-

lardı. Bundan sonra da ancak, «kara öküz derisinden keskin sesli davulu», çaldıklarını söylüyorlardı. Yani davul ile ilgili bir kutluluk görmüyorlardı.

Göktürklerde de, «kurt başlı bayrak», ataların ve ebedî Türk devletinin bir sembolü idi. Bayrak ile borular ise, onun bir takıntısı, eşlik eden semboller gibiydi. Bununla beraber, «tuğ-bayrak-davul» üçlüsü, birbirinden ayrılmayan bir devlet sembolü ve bir bütün idiler.

Hıta y devletinde ise gelenekler, biraz daha geriydi. «Bayrak ile davula» kurban verme, büyük bir merasim ve törendi. Bunların vesikalarını geniş olarak sunmuştuk. Görüşümüze göre davul veya kös, devlet törenleri ile din âyinlerini sembolleştiriyor ve renklendiriyorlardı.

5. ŞAMANLARDA, «TUĞ» İLE «KOPUZ» VE DAVULUN, YER DEĞİŞTİRMESİ :

19. yüzyılda şamanlar çoğunlukla, bizim büyük deflerimize benzeyen, davullar kullanıyorlardı. Ancak çok daha önceleri, din törenleri yapan şamanların elinde, bir davul var mıydı? Bu, karanlık bir konudur. Yaygın bir görüş bildirmek de, doğru değildir. Bu konuda, hocamız Prof. Abdükadir İnan'ın görüşleri çok önemlidir: Çok eski karakter taşıyan bir şaman andında, «and içenin, eline at kılılarıyla süslenmiş bir asâ veriliyordu». (Makaleler, 321). Burada, «din ve devlet töreni», karşılıklı olarak yer değiştirmiş oluyorlardı. Şamanın elinde davul değil; tuğ vardı.

«Yakut şamanları, davul bulunmazsa, yerine at kuyruğu kullanırlar... Doğu Türkistan bakışlarının tuğları... gibi...» (Şamanizm, 94). Görülüyor ki Altaylardaki şamanların davulları, Türkistan'a doğru gelindikçe, tuğ ve kopuz ile yer değiştiriyordu.

6. OĞUZLARDA, DAVUL YERİNE, KUTLU «KOPUZ»:

Dedem Korkut, insan üstü güç ve akla sahip, bir çeşit şamandır. Ancak *Oğuzlar*, Altaylardaki Türkler gibi geri değil; büyük devletler kurmuş Türk kesimleridir. *Oğuz destanı*'nda *Dede Korkut* veya *Korkut Ata*, 250 yıl yaşamıştı. Dede Korkut kitabında «*Dedem Korkut kopuzu hürmetine*» gibi saygı sözleri görülür. Kazak-Kırgız baksılarının kopuzları da, şaman davulu yerine geçer.

SAVAŞ VE GAZÂ GELENEKLERİNDE MEHTER VE DAVUL

Uzunçarşılı, bu gibi konulara başlarken, araştırılmış olsa da, olmasa da, geniş bilgisinin kendisine verdiği bir duygu ile, «*bunlar eskiden kalma Türk ananeleri*» deyip, vesikaların incelenmesine giriyordu. Çünkü Uzunçarşılı, Türkler gelmeden önceki Önyasya'yı ve İslam kültürünü, bizden daha iyi biliyordu. Bundan dolayı bu konuya girerken, Uzunçarşılı'nın adını, saygı ile anmak istiyoruz. Bu konularda ilk girişleri yapan onun vesikalarına, bazı yenilerini katabilirsek, bu da bizim için küçük bir hizmet olacaktır.

Davul ve mehter, yani devlet muzıkasının, Türk tarihindeki yeri nedir? Bu konuya girerken, ayrıca din, aile ve savaş gelenek ve inanışları üzerinde de duracağız. Aslında bu, bir «*hâkimiyet sembolü*» idi. Ancak kökleri, temelleri, çok daha eski *savaş geleneklerine* dayanmış olmalıydı. Biz bu görüşteyiz. Konuya girmeden önce, Osmanlı devletinden başlayıp, eskiye doğru bir kaç örnek verelim. Bu örnekleri aşağıda, gittikçe de çoğaltacağız.

Aşağıda bu örnekler çok daha genişleyecektir. Ancak sunacağımız birkaç ana inanış, davul ve bayrak dolayısıyla, *mehter* anlayışımızın iki bin yıllık ana düşüncelerinin temellerini verecektir. Bu girişi yaptıktan sonra, artık vesikalara geçebiliriz:

1. OSMANLILARDA :

a). «*Ta şimdiye değin kim Al-i Osman seferde nevbet vurulsa ayağın dururlar*».

b). «*Tabl-hâne'nin nevbet vurmastı esnasında, bunu gazâyâ davet telakki ettiği cihetle Osmanbey'in ihtiram ile ayakta durduğu...*».

c). «*... Resm-i Osmânî bunun üzerine idi ki, her bâr sefere hurûç etmeğe nevbet vurulsa, padişahlar ayak üzere gelip, guyâ ki vakti-i hurûcdur deyû, iyham ederlerdi; madem ki sefer üzere olalar, sabah ve akşam ki nevbet vurula, padişah ve erkân-ı devlet, tamam olunca (tamam olunca kadar), ayakta dururlardı...*»

Yukarıdaki vesikalar bilinen metinlerdir. Yerlerini ilerde ayrıca sunacağız. Bu kaynaklarda mehter veya davulun, «*sefer, hurûc ve gazâ*» ile ilişkileri üzerinde vurgulama yoluyla durduk. Tuğ, bayrak ve davul, Türklerde daha çok, savaş idaresi dolayısıyla önem kazanmıştır. Eskiden bunlar, birer savaş aleti gibiydi. Aynı zamanda devletin de sembolü idiler.

2. HUNLARDA :

Davul ve bayrak, bir memuriyet, komutanlık ve yetki sembolüdür : Bayrak ve davul hakanın otağının önünde bulunurdu. M. Ö. 121 de, «*Hunların Sağ, - yani Batıdaki Beylerbeyinin -, otağı önündeki kılı tuğ ve bayrak ile davulun önünde, göğüs göğüse savaşlar yapıldığını*» ve Hunların bu tuğ ile davulunun elde edilişinin, Çin tarafından nasıl büyük bir zafer olarak ilan edildiğini, bayrak ile ilgili bölümümüzde belirtmiş ve vesikalarını sunmuştuk.

3. GÖKTÜRKLERDE :

«*Kurt başlı bayrak, davul ve boru*», Göktürklerde hâkimiyet, bağımsızlık ve istiklâl alâmetidir : Bunların da, bir kısım vesikalarını, bayrak ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk, burada

da sunacağız. Göktürk devleti yıkıldıktan sonra bile, Çin İmparatoru Türk beylerine Türkçe unvan ve mevki verirken, kurt başlı bayrak ile davulu da, birlikte gönderiyordu. Bu sembol, devletin olduğu kadar; ordunun ve başkomutanın ve hakanın bir sembolü idi. Bizce s a v a ş özelliği, daha baskındı.

4. ESKİ PROTO-MOĞOL KAVİMLERİNDE : (Hıta y devletinde) :

Bunların içinde en önemlisi *Kitan* kavimleri ile onların kurdukları *Hıta y devleti* idi. Bu devlet içinde, eski Türk devlet gelenekleri, Kitanların geri kabile ananeleri ile sonradan giren hafif Çin kültürü, bir araya gelmişti. Bu ayrı üç kültür çevresini, birbirinden ayırmak için, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bir deneme yapmıştık. Bu deneme, bilhassa yurt dışında çok iyi karşılanmıştı :

«*I-la kabilesinin (başı) Apaoci, davul ve bayraklarını dikti; böylece bağımsız bir kabile kurdu*». Fêng, bunun İngilizcesini şöyle yapıyordu : «*Apaochi of the I-la tribe set up the banners and drums and established an independent tribe*» : (Wittfogel, 472). Vesikaları kesin olarak sunmamızın nedeni, artık bu işlere bir son verip, amatörlerin yeni spekülasyonlarının, önüne geçmek içindir. Bundan sonra yukarıdaki vesika, adı geçen Kitan reisinin, kiral unvanını aldığını ve bütün Kitan devletinin sahibi olduğunu, anlatmaktadır.

Davul ve bayrak sahibi olma :

«*Devlet veya imparatorluğun kuruluşunun, davul ve bayrak (tabl u âlem) sahibi olmakla başladığını*» gösteren çok vesika vardır. Bunların, nasıl verildiğini gösteren vesikaları da, ayrıca sunacağız. Savaşa giden komutanlara da, davul ve bayrak rütbelerine göre, ayrıca verilirdi.

5. ÇİNGİZ HAN VE ÇEVRESİNDE :

Çingiz Han kültür çevresini, iki çağ içinde incelememiz gerekir. Birinci çağ : *Çingiz Han*'ın doğduğu ve yetiştiği kül-

tür çevresinin gelenekleridir. Bunların bir bölümü, *Çingiz Han* imparatorluğu ile sonraki diğer bölümlerinde de, yaşamıştı. İkinci çağda ise Türk kültürü ile azıcık *Çin kültürü* kendini gösterir. *Çingiz Han*'ın kendi aile ve kabile çevresinde, eski *Proto-Türk kültürü*'nün, etki ve unsurları da çoktur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, davul ve bayrak bir savaş aleti ve sembolüdür. *Camuka* şöyle diyordu :

«Eğerlerimiz döğölüp, (atlarımıza) vurulurken; davullarımızın sesleri çınlarken; korkak Tokta, Buğra bozkırında oturma zorunda kalıyor.» (YCPS, 105).

«Ta uzaklardan görülebilen tuğuma, (bayrağıma) kurban verdim; kara öküüz derisinden yapılmış davulumu, gürleyen sesiyle çaldım; kara, koşu atıma bindim... deri zırhımı giydim, kabzeli kılıcımı elime aldım...» (YCPS, 106).

«Davul çalma ve savaşın başlaması» :

Savaş ve davul, birbirleriyle ilgiliydi. Daha başka vesikalar da sunacağız. «Tuğa kurban verme ve davulun çalması», bu da savaşın ilân edildiğini gösteren bir işaret idi. Bayrak bölümümüzde, bunun üzerinde geniş olarak durduk. Osmanlı devletindeki «*ihrâc-ı tuğ*» ile «*sefere huruç nevbeti*», başka ne idi ki?

6. DEDE KORKUT KİTABINDA :

Bu örnekli girişimizi, *Dede Korkut* ile bitirelim. *Dede Korkut*'tan yalnızca bir örneği sunacağız. Diğerlerini ise, ayrıntıları incelerken, ileride vereceğiz :

«... At saldı, karşı vardı, kılıç vurdu. Gümbür gümbür davullar çalındı. Burması altın tuç borular çalındı. Ol gün cılasun beg erenler, döne döne savaştı!...» : (DK, 132-8). Bunlarda eski İran veya Abbasoğullarının tesirlerini, aramağa bir gerek yoktur. Bizde de olur; onlarda da olabilir. Ancak

bizde çok eskilerden beri bulunduğu bir gerçektir. Bu tunç veya pirinç borular da, *Önasya*'ya her halde Selçuklularla geldiler.

Otağın kurulmasından sonra, davulun vurulması :

Savaş ilânı

11. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud* tarafından derlenmiş olan bu Türk halk şiiri üzerinde, özellikle «*kurvı çuvaç*» adlı otağ ile ilgili olarak, çok durulmuştur. Ancak bir sonuca da varılmamıştır :

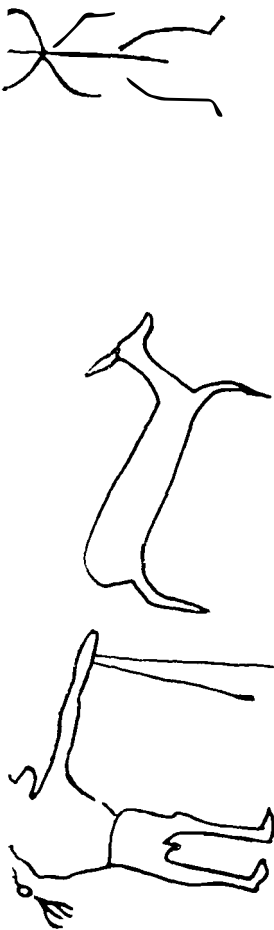
«*Hakanlık otağı (kurvı çuvaç)*» kuruldu; *Tuğum*, (*bayrak ve mehterim*) dikilip, vuruldu; *düşman askeri ot gibi biçildi; ne-reye kaçarsa kaçsın, o tutar!*»: (MK, 195; AM, Pr. 17, 3). Bu şiir, Türklerin büyük devlet ve imparatorluk çağındaki, şarkıları veya marşlarıdır. Otağ kurulacak, davul çalacak ve ondan sonra savaş başlayacaktı. Yukarıda *Çingiz Han*'ın eski arkadaşısı, sonraki düşmanı *Camuka* ise, çıplak ve fakir bir kabile veya çete reisi olarak, savaştan önce, «*bayrağına kurban veriyor, davulunu çalıyor ve savaş ilân ediyordu*». Hem de, üç şiirinde.

«*Davul ve kös*», yani arapça «*Kûs ve tabl*», 11. yüzyılda *Tuğ* sözünün karşılığı olarak gösterilmişti. *Tuğ vuruldu* deyimini, «*nevbet vuruldu*», yorumu ile yorumlanmıştı. Davul da, tuğ ve bayrağın adı altında toplanıyordu. Görülüyor ki Osmanlı ile eski Türk savaş ve devlet gelenekleri arasında, büyük bir kesinti yoktu. Belki bir gelişme vardı. Bu gelişme de, İslamiyetin de yeri ve rolü olmuştur.

HUNLARDA NEVBET DAVULU

85. Kitabımıza, bu *H u n nevbet davulları* ile başlamıştık. Davul bölümümüzü de, yine bu değerli vesikalar ile başlatalım. Büyük *defler* şeklindedirler Bunun için, *şaman davulları* ile de ilişki kurmuştuk. *A n a d o l u*'da *dervişlerin*, «mazhar» dedikleri büyük *zıkr deflerine*, daha çok benzerler *Zincir* veya *demir halkalı zilleri* de olsa gerektir. M. S. 3. yüzyıla aittirler.

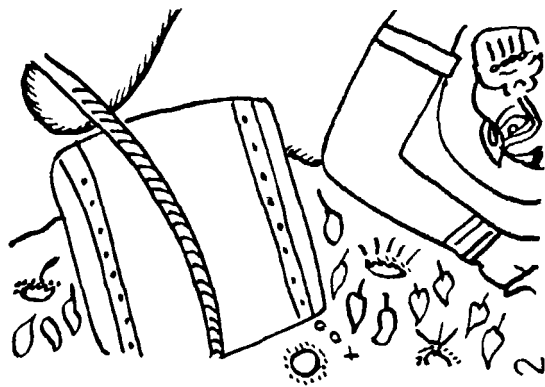
ŞAMAN DAVULLARI

86. Şaman davulları'nın çok daha güzel resimleri vardır. Burada, «davul tabiat içinde» gösterilmiştir. Davul ile tabiatın varlık ve sıhirleri arasında, bir ilişki vardır. Bunun için tabiat varlıkları, birer sembol ve damga halinde gösterilmiştir. Güneye gelindikçe, «davulun yerini k o p u z l a r ile sazlar almaya başlamıştır».

UYGUR - TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE RUHLARIN DAVULU

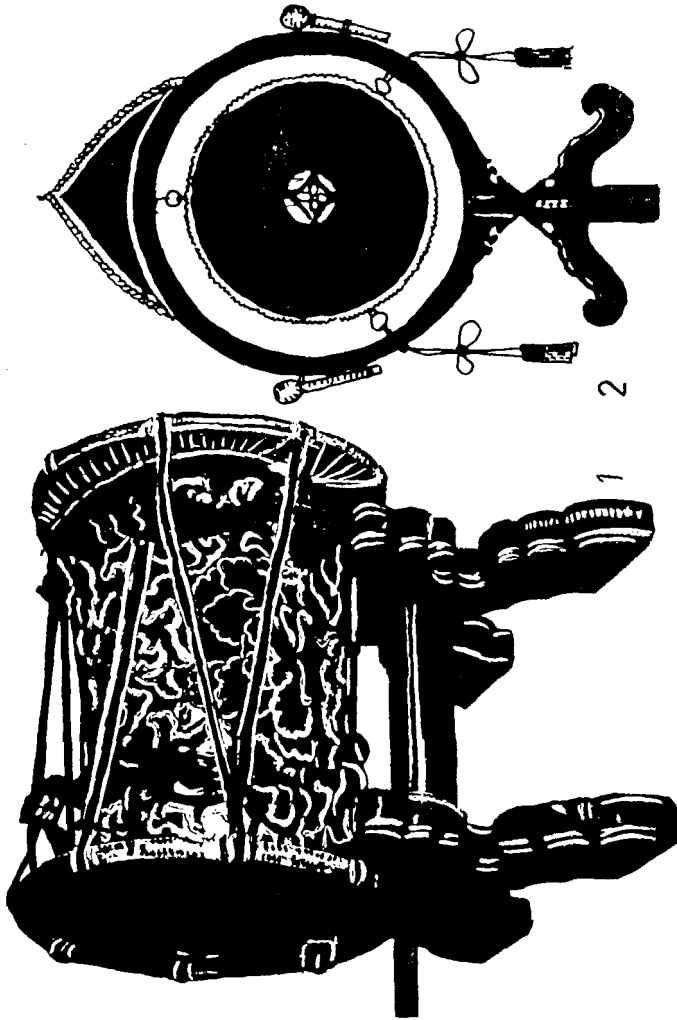
87. Uygur mabed duvarlarının fresklerinde, «bir ruh, bir davulu arkasına alıp götürmektedir» : Bu sahnenin manası hakkında bir şeyler söylemek, çok zordur. Ancak görüldüğüne göre davul, «TEK YÜZLÜ BİR KÖS» şeklindedir. Uygur-Türk çevresi bu davullara, «kövrüg» derlerdi.

U Y G U R - T Ü R K V E H İ N D D A V U L L A R I

88. Sağda : Yine U y g u r - T ü r k m a b e d fresklerinde görülen küçük bir ayrıntıdır. Burada, «iki yüzlü bir davul» görünmektedir : (G r ü n w e d e l , a. eser, 312).

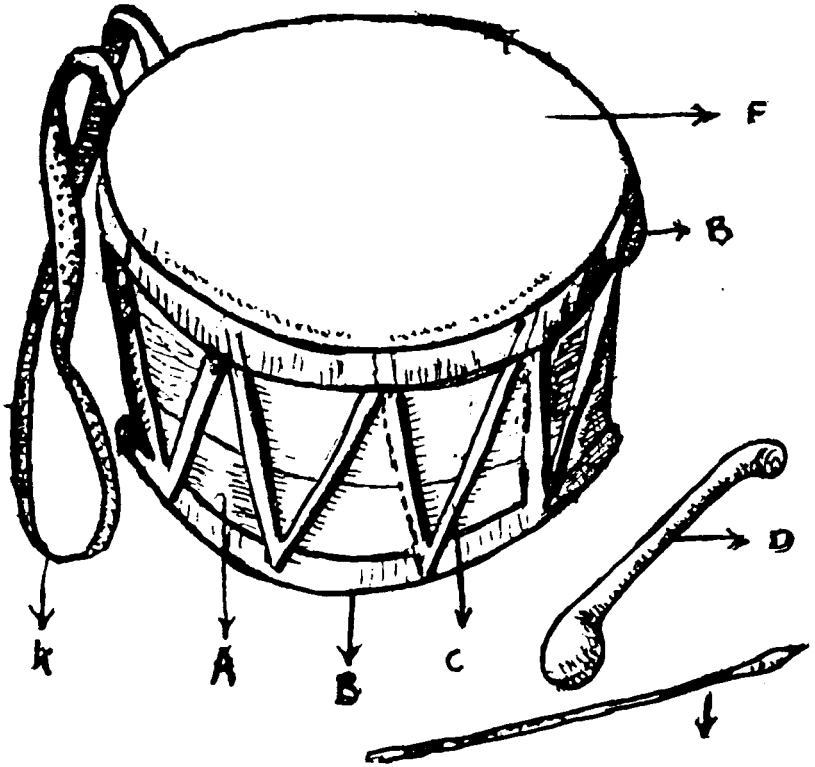
H İ N D İ S T A N D A V U L L A R I : (Solda) : *Hindistan'ın yerli davulları*, bunlardır. Ancak U y g u r - T ü r k davulu'ndan küçüktürler. : (B r o w n, *Mughal painting*, 35)

JAPON DAVULU VE ÇANI

89. Bu resmi, karşılaştırma materyeli olarak sunuyoruz. Görülüyor ki, Türk kültür çevresinin davulları ile, Japon davulları arasında hiçbir ilgi yoktur.

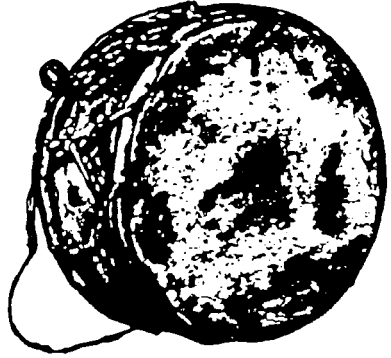
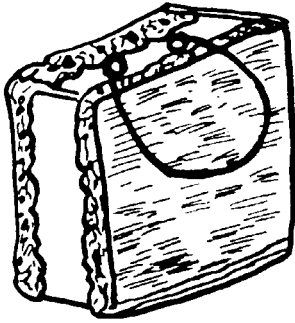
Ming imparatorlarının mezarında, «iki yüzlü ve 2 metre çapında, büyük bir davul», gördük, Bu ÇİN DAVULU da, Türklerin anlayışından, ayrılır.

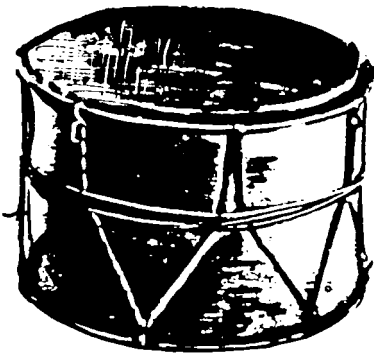
GÜNEY ANADOLU'DA YÖRÜK DAVULLARI

90. Güney Anadolu yörüklerinde iki türlü davul vardır : Büyük davullara, KABA DAVUL; küçük davullara da, CURA DAVUL denilir. Y ö r ü k l e r bu davulları, «düğünlerde, güreşlerde, cirit oyunlarında, at koşularında, hatta aşiret kavgalarında» çalarlar. Bölümleri şöyledir :

A — Kaska : Kavak veya ceviz ağacındandır. B — Deri çenber : 5 sm. genişliğindeki bu çenber deri ile kaplanıp, kaskağa geçirilir. C — «Çakşırı kaska kayışı» veya «davul kayışı» : Buradaki çakşırı sözü, üçgen demektir. Kaskağın iki yanındaki, deri çenberleri sıkıştırır. Çakşırın gerilip, gevşemesine göre, davulun akordu düzenlenir, Yörükler buna, düzen derler. D — Davul tokmağı. E — Çıbık, yani çubuk. F — Deri. K — Kayış : (A. Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen çalgıları*, s. 6).

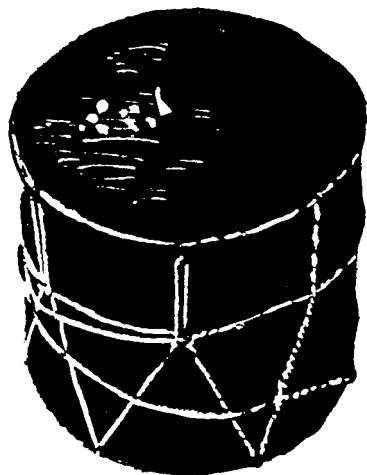
Silifke'de Türkmen davulu

AZERBAIJAN TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNE AİT DAVULLAR

91. Ustahklarına göre ayrılan üç davul tipi. *Doğu*, *Orta* ve *Batı* *A n a d o l u*'daki *Kaba davullar* ile aynıdır. *A n a d o l u* davulları daha ustalıkla yapılmıştır.

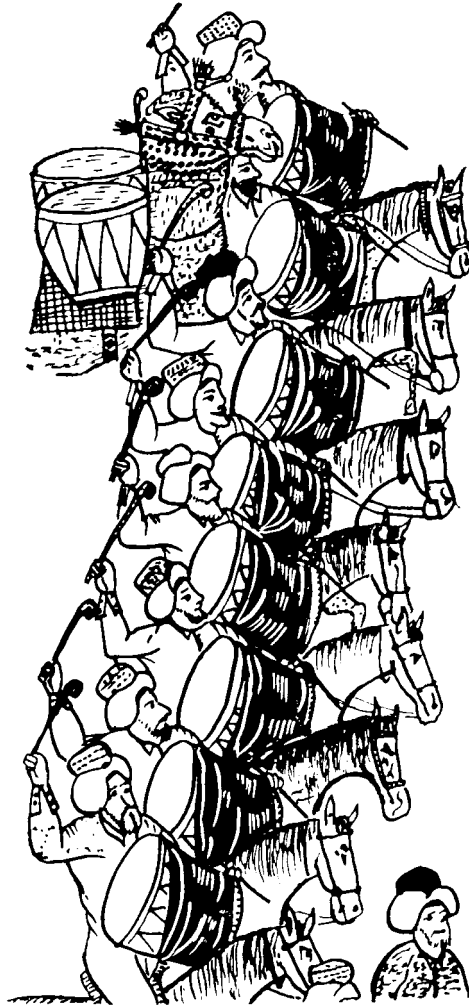
YASSI DAVUL : (Sağ başta) : Batı *A n a d o l u*'da yaygındır.

AZERBAYCAN - T Ü R K DAVUL TÜRLERİ

92. Dağlık ve köylük bölgelere doğru, davulların ustalık ve incelikleri geriler. *Kasnak kayışları*, ortadaki kayışla gerilir.

DAVULUN AKORDU, DÜZENİ, bu kasnak kayışlarının gerilip, gevşemelerine göre düzenlenir. Bu davullarda *akord yapma*, mümkün değildir. HARPUT VE KASTAMONU davullarının, geri tipleridir.

OSMANLI 1720 MEHTERİNDE KABA DAVUL

93. Türklerde MEYDAN DAVULU, *kaba davul* idi. *Tokmak* ve *çubuklar*, *Anadolu* tipindedir. *Davulun akordunu* düzenleyen, *kasnak kayışları*, şalın ucundan görülmektedir. Davul, böylece ana bölümleriyle şalın altından gösterilmiştir.

DAVUL, TÜRK MEHTERİNİN EN ÖNÜNDE GİDİYOR.
1720 MEHTERİNİN DAVULLARINDAN BİR AYRINTI

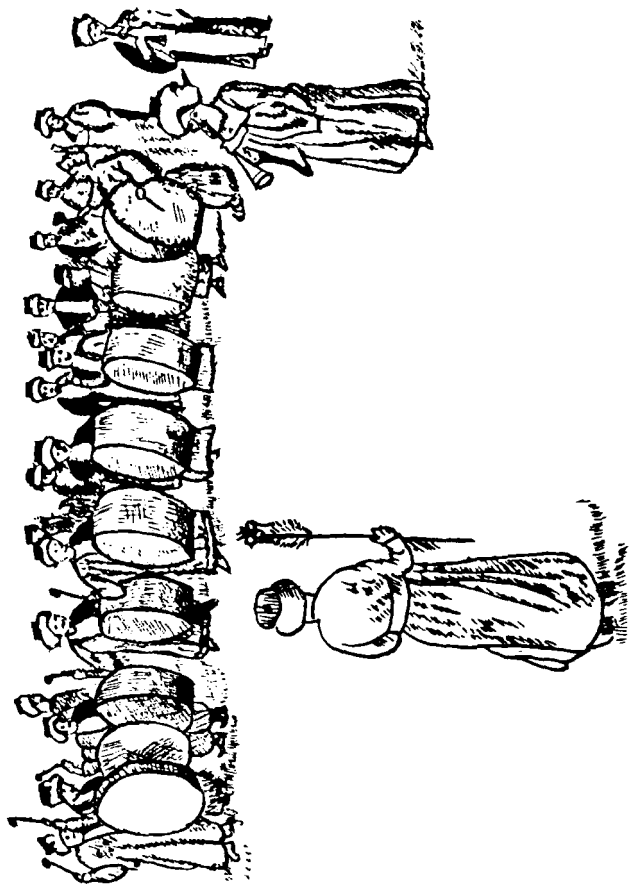
94. Resimler klişede küçülünce, ayrıntılar kaybolmaktadır. Bunun için 1720 *atlı mehterinden* bir ayrıntı veriyoruz. Bu resim, davulcuların *deve kösleri* ile kurdukları düzen hakkında da bir bilgi verir.

BAŞ DAVULCU, KÖSLERİN DE BAŞINDA YER ALMAKTADIR.

ATLI MEHTER DAVULCUSUNUN YANDAN GÖRÜNÜŞÜ

95. Yine 1720 atlı mehteri'nden alınmış, küçük bir ayrıntıdır : Burada davul, biraz küçük tutulmuştur. ATIN KUYRUĞU, Türk geleneklerine göre düğümlenmiştir. Davulun çalınışı, Anadolu tutumu iledir.

DOKUZ KAT MEHTERDEN, DOKUZ DAVULCU

96. Bu mehterin tam resmi, yukarıda sunulmuştur : (Bk. Resim, 24). Ayrıntılar, büyük klişelerde kaybolduğundan, burada davulcular, daha genişletilerek sunulmuştur.

T o k m a k ve *ç u b u k l a r*, bizim *A n a d o l u* geleneği ile çalınmaktadır. Ancak davullar, Batıdaki *bando davulları* gibi, daralarak büyümüşür.

BİR BATILI GEZGİN'E GÖRE TÜRK DAVULCUSU

97. Ressam resme, kendi ideal ve duygusunu da katmıştır. Bu, tokmağın şeklinden de anlaşılmaktadır. Çubuğun tutuluşu, davulun kasnak kayışları, Anadolu tutumundadır. Yalnız davulun kasnağı, Batı trampet geleneği'ne uyularak biraz uzun tutulmuştur : (M. R. Gazimihal, Türk vurmali çalgıları, s. 53).

Qacığı: Joueur de Tambour

BİR OSMANLI YASSI DAVULCUSU

98. Yassı davullar üzerinde yukarıda da durmuştuk. Azerbaycan-Türk kültür çevrelerinde de görülen bu davullar, özellikle Batı Anadolu ile Paşaelide daha çoğalıyordu.

BATI TRAKYA'DA BİR DAVULCU

99. R u m l a r da bu davullarımızı çalıyorlardı. Ancak Batıya gidildikçe, bu davullar küçülür ve yassılaşır. *Rezonansları* da azalır. Bununla beraber AKORDU DÜZENLEYEN, *hasnak kayışları*, A n a d o l u Y Ö R Ü K *gelenegine* göre takılmıştır.

TÜRK KUCAK DAVULU VE BÜYÜK YASSI DAVULU

100. —1) 1650 de deforme edilerek çizilmiş *Türk davulcuğu* : Türkler orduda kolay taşınan, trampet tipi davullara, KUCAK DAVULU veya DAVULCUK derler.

—2) Onaltıncı yüzyılda, ressam *Vittore Capaccio* tarafından çizilmiş bir Türk davulcusu. YASSI DAVUL'un büyüklüğüne göre kasnağı dar tutulmuştur : (M. R. G a z i m i h a l, *Türk vurmali çalgıları*, s. 15).

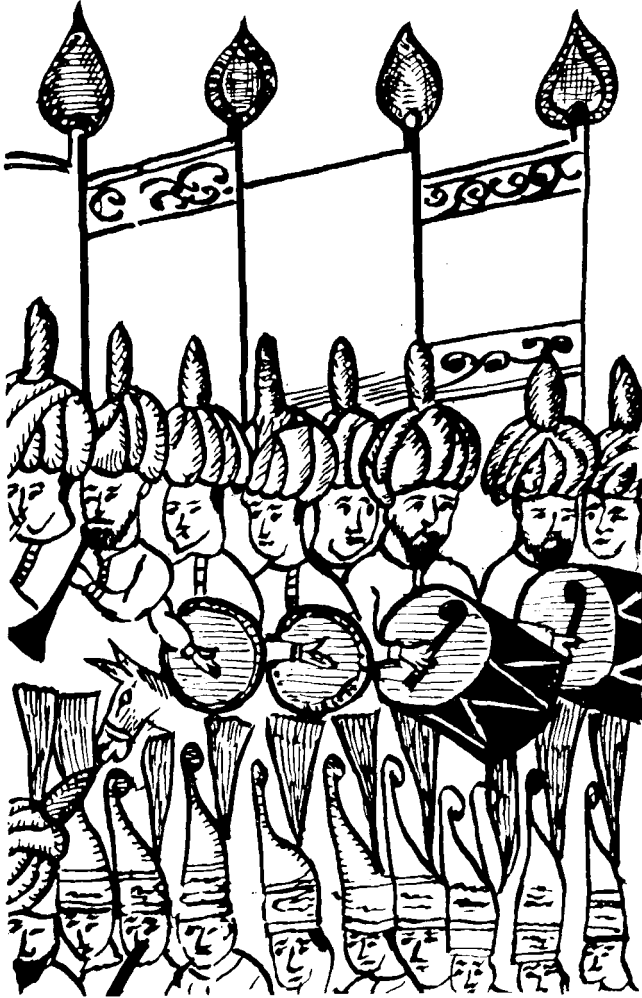

TÜRK ZENGİLERİN NEVBET MEHTERİNDEN BİR DAVULCU

101. Türk Zengile r'den, *Sultan Nureddin Muhammed'in H ı s n K e y f'a'daki kale kapısında bulunan bir su saatını gösteren bir minyatürden alınmıştır. (M.S.1170-1185).*

İKİ KARTAL ARMASI, mehterin bulunduğu kapının iki yanını süslemiştir. Bunlardan birini örnek olarak sunuyoruz.

KUCAK DAVULU, hafif olduğundan *T ü r k* ordularında kullanılıyordu. Ancak *kasnak kayışı* oldukça stilize edilmiştir : (*F a r m e r, Musikgeschihte, Abb., 76).* Krşl. Resim, 6.

MOHAÇ SAVAŞ MEHTERİNDE, «DAVULCUKLAR»

102. Celâlzade'den alınmıştır. Kasnak akord kayışları, A n a d o-
l u geleneğine uygundur. Ancak elle çalınan davulların bir tanımını
yapamadık. Krşl. Resim, 46. Buna, «K u c a k d a v u l l u» da denir.

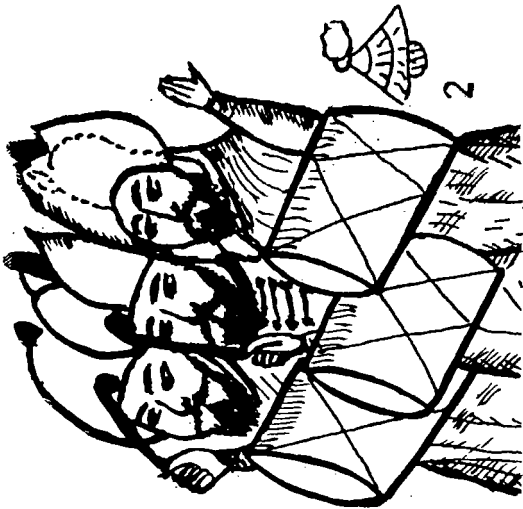
BATILI BİR RESSAMA GÖRE, «TÜRK ORDU DAVULCUĞU»

103. *Schweigger*'den alınmıştır. Davul küçük, tokmak ise büyük kalmıştır. Çubuğun tutuluşu da karanlık kalmıştır. Kasnağın a k o r d kayışları, A n a d o l u geleneğine uygundur. Bk. Resim, 28. Bu küçük davullar, *k u c a k d a v u l u*'da denir.

1671, İSTANBUL'DA DAVUL VE ZURNACI

104. Bir eğlenceye eşlik eden, davul ve zurnacı : Yandaki evler, İstanbul ve Türkiye evlerine yabancısıdır. Buradan, ressamın çevreye, kendisini kattığı açık olarak görülmektedir. Resmin doğruluğuna inanılmaz. Ancak davul ve zurna, az veya çok yerlidir.

OSMANLI ORDU MEHTERİNDE VE SOKAK ÇALGICILARINDA

KUCAK DAVULU VEYA DAVULCUK

105. Bu kitabımızda tümü verilmiş iki musiki topluluğundan birer *davulcu* ve *da-
vulcu* ayrıntısı sunuyoruz : *Ordu mehteri*'nde, *B a t ı* tesiri var mı, bilemiyoruz. En
iyisi bk. ve krşl. Resim, 11, 40.

1720 ŞENLİĞİNDE HAFİF DAVULCUKLAR

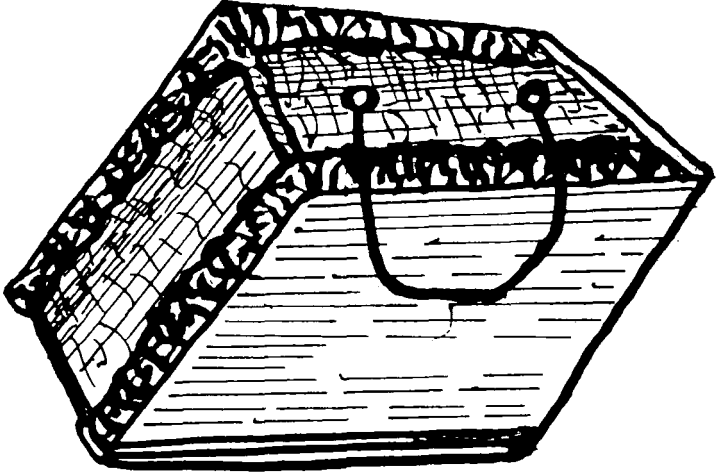
106. Canbazlar küçük kucak davulları kullanıyorlar. Tokmak ve çubuk tutuşu ile kaskak kayışları, Anadolu geleneğine uygundur. Bu resim, Vehbi'nin tanınmış minyatüründen büyütülmüş, bir ayrıntıdır. Bu küçük davullara, «k u c a k d a v u l u» da denir.

TEK YÜZLÜ DAVULLAR

İLHANLI DAVULU VE KASNAK KAYIŞLARI

107. *S a v a ş davulları ve köşteri ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde durmuş-
tuk. Krşl. Resim, 43, 44, 45. Davulda, kasnak kayışları görüyoruz. Bunlar nasıl bağlanı-
yordu? «Germe ve gevşetme yoluyla», davul akordu veya düzeni yapılabiliyor muydu?
Bunları bilmiyoruz.*

SİLİFKE TÜRKMENLERİNDE DÖRT KÖŞE DAVUL

107A. Sayın Özcan Seyhan tarafından, Silifke Türkmenleri arasında görülmüş, 1977 de Uluslararası Folklor Kongresi'nde bildiri olarak verilmiştir. Böyle bir Türk davulunu şimdiye kadar hiçbir yerde görmedik. Ancak üzerinde önemle durmak gereklidir. Belki bu, çok eski bir gelenektir. Belki de Türkmenler karnak bulamayınca, hemen böyle bir davul yapıp çalıyorlardı : (Özcan Seyhan, *Silifke bölgesinde Türkmen ve ezgileri*, Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1977, s. 330).

VIII. BÖLÜM

N A K K A R E L E R

Büyük ve küçük çift kazanlı davullar :

Şimdi önemli bir konuya gelmiş bulunuyoruz. Yukarıda, *kös* ile ilgili bölümümüzde kazanlı davullar üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Ancak bizim oradaki konumuz, «*çok büyük kazanlı davullar*» idiler İslam kaynakları, bu büyük kazanlı davullar hakkında tam bir terminolojiye kavuşamamışlardır. Bunun için Farmer de bu büyük davullar için, bazen *kus*, bazen *kusat* ve bazen de *kasat*, deyimlerini kullanır. Bunlar, daha *küçük* veya *orta boy köslerdir*. Çok büyük kazanlı davullar, ancak İlhanlı devletinden sonra görülmeye başlıyordu. Aslında daha önce, Gırlu - Türk askerî feodalitesinde de vardı. Osmanlı devletinde ise, *hakanlık kösleri* olarak, bütün töre ve görkemleri ile yaşamışlardır. Bunları, vesikaları ile birlikte, *kösler* ile ilgili bölümümüzde özetlemiştik.

Çift kazanlı davullar ve «nakkare» deymi :

Osmanlı devletinde, büyük kazanlı davullara «*kös*»; *küçük çift tencereli davullara* ise, *nakkare* denmiştir. Sunduğumuz resimlerde de görüleceği üzere, *çift büyük kazanlı davullar*, yalnız başına bir ritm ve müzik topluluğu olarak, gerçekten büyük bir ihtişam ve görkemle kullanılmışlardı. Bk. Resim, 72-78.

Timurlu - Türk kültür çevrelerinde ise, *savaşta* ve *yarışlarda* kullanılan bu çift kazanlı davullara, *nakkare* adı

verilmiştir. Timurlu kültür çevresinde, savaşlarda *çift nakkare* kullanıldığına dair bir bilgimiz yoktur. Bu *çift orta boy nakkareler*, elimizde bulunan vesikalara göre, ancak *polo oyunu mehterleri* içinde görülmektedir.

İslam kültür çevrelerinde «nakkare» anlayışı :

Nakkare sözünün aslı Arapça değildi. Arap sözlüklerinde, büyük veya küçük, kazanlı veya tencereli davulların tümüne *nakkare*, adı verilir. *Nâkîr* veya *nâkur* denince de, bir çeşit nefesli boru hatıra geliyordu. Boynuzdan yapılmış borulara da, *naker* deniliyordu. Yani deyimler, bu konuda iyici oturmamıştı. Yine Arap kaynaklarında Sultan Baybars'ın *mehteri* anlatılırken, davullar sayılıyor, trampetler ise, *nakkare* adı ile tanıtılıyorlardı. Bu konu ile ilgili bilgileri, H. Yule, *Marco Polo* adlı kitabında bir araya getirmiştir. Ancak H. Yule'un, İslam kültürü ile Türk Tarihi hakkında bir bilgisi yoktur.

Dozy, kendi Arapça sözlüğüne, eski Arap sözlüklerinde bulunmayan veya Arapçaya sonradan girmiş sözleri almıştır. Bu nedenle bu sözler, eski Arap-İslam kültürünü yansıtmaktan uzaktırlar. Birçoğu da Osmanlıcadan, yeniden dönerek girmiştir. Bu sözlükte *nakkare* sözü, *bakır veya topraktan yapılmış, bir kabın üzerine deri germe yolu ile yapılan davul*, anlamında yorumlanmıştır.

Latince *nacara*, Yunanca *anahara*, daha çok *boru* veya *trompet* karşılığında söylenmişti. Bu manada Arapçada, *nakır* veya *nakur* gibi sözler de bulunmaktadır. Fransız dilindeki *nacaire* ve *gnacare* gibi sözler ise, *dört kastanyet* ile çalınan gitarlar için söylenmiştir. Bu anlayış, İtalyan dilinde de vardır: (H. Yule, *Marco Polo*, II, s. 240-241).

Arap-İslam kültüründe, yukarıda da görüldüğü gibi, *nakkare* sözü, bizim anladığımız manada, tam olarak kullanılmıyordu. Sözün kökleri de belirsizdi.

Türklerde «nakkare» sözü ve anlayışı :

Türklerde *nakkare* deyimini ve anlayışı, oldukça geç çağlarda başlamıştır. Osmanlı ve eski Anadolu kültürü, İslam kültürlerinde çok daha erken çağlarda başlamıştı. Bu nedenle Osmanlı kitaplarında bu söze bol bol rastlanmış olmak, normaldir. Ancak Osmanlı devleti, bu sözün manasında, kendilerine göre bir değişiklik yapmışlardır. Bu değişiklik üzerinde, az sonra duracağız.

Timurlular ile Babür - Türk kültür çevrelerinde *nakkare* sözü, hem *büyük çift kösler* ve hem de *ortaboy nakkareler* için söyleniyordu. Babür'ün *Vekayi* adlı kitabında, *nakkareler* üzerinde, daha çok savaşlarda söz açılıyordu.

Türklerde nakkare sözü, mehter ve mehterhane :

Ahmed Vefik Paşa ile Redhouse'un da haklı olarak dedikleri gibi, Osmanlı Türkçesinde *nakkare* sözü, çoğu zaman *askerî muzıka* karşılığı olarak kullanılıyordu : (Redhouse, s. 2096).

Tabl hâne, bilindiği üzere İslam kültüründe, *mehter-hâne* karşılığında söylenmiştir. Uzunçarşılı'nın da söyledikleri gibi *mehter* sözü Osmanlı devletine, Mısır *Türk Sultanlığı*, veya Memlûk - Türk kültür çevresi yolu ile, gelmişti. Bazı İslâm - Türk devletlerinde *tabl-hâne* sözü veya anlayışı, *nakkare-hâne* deyimini ve anlayışı ile değiştirilmiştir.

Türklerde davul, mehterin özüdür :

Her ne olursa olsun Türklerde *nakkare* sözü, *çift tencereli davullar* için söylenmiştir. Anadolu'da yüksek Mevlîvî müziğinin merkezlerinde, *kudüm* ve *nevbe* gibi, bakır dipli, küçük davulcuklar da vardı. Türkler, bunlar için *nakkare* deyimini kullanmamışlardır. Bu kitabımızda sunduğumuz resimlerde de görüleceği üzere asıl *nakkareler*, büyük çift kösler idiler.

Devlet ve ordu mehterleri içinde, küçük boy nakkareler'in kullanılmış oldukları, pek düşünülemez. Ancak ara ritm aleti olarak, Osmanlı 1580 şenliğinde görülmektedir. Sunduğumuz resimde de görüleceği gibi bunlar, görkemli küçük nakkare gösterileri idiler. Bu gösterilerin yüksek sanat değeri de, bu resimlerimizden kolaylıkla anlaşılabilir : (Resim, 74)

Türk davul ve bayrak birliğinde, nakkare düşünülemez :

Nakkare, yani çift bakır dipli davul, bir ritm aletidir. Sancak ve sancak töreni ise, bir ihtişam ve debdebe konusudur. Hakanlık ile devletin varlığının bir sembolüdür. Böyle bir mana ve anlayış için, çift ritimli hafif nakkare takırtısı, çok az gelir. 11. yüzyılda, Kutadgu Bilig içinde de dendiği gibi, «bulut gürlendi, hakanlık davulunu, (tuğunu) çaldı!» Yani Sancak altında çalan davulun sesini, gök gürlemesine benzetiyordu.

Mısır - Türk Sultanlığında :

Mısır Türk Sultanlığı için de aynı şey söz konusu olmalıdır. Makrizî, Sultan Baybars'ın mehterinde bulunan müzik aletlerini, şöyle özetliyordu :

«40 çift kös veya kazanlı davul, 4 davul (tabl), 4 boru veya burgu, 20 trampet veya davulcuk (nakir)»: (Makrizî, I, s. 173).

Bu vesikadan da anlaşılıyor ki nakkareler, büyük kösler ile davulların dışında tutuluyor ve hafif ritm aleti olarak, mehterin en sonunda geliyorlardı. Yani büyük kazanlı kösler ile büyük davullar, nakkare adı ile anılmıyorlardı. Mısır Türk kültür çevresinde çalış veya çalış, sancak ile mehter birliğidir. Karahanlı devletinde de tuğ sözü, aynı manayı içinde topluyordu. Bu anlayışlar üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk.

İslam kültüründe, merkeb nakkareleri :

Farmer'e göre nakkare'nin eski adı, *debdebe*, *dabdab* veya *dabdaba* idi. Bu da bir davuldu.

Merkeb, *eşek*, veya *katır* Türklerce hoş görülen bir hayvan değildir. Her halde büyük İslam devletleri ile ordularında da, eşek veya katır üzerindeki mehterlerin hoş bir görünümü olmasa gerektir. Farmer'in, *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *davul* maddesinde, geleneksel bir deyimmiş gibi, «*tabl al-markab*» üzerinde niçin durduğu, pek anlaşılamıyor.

Katır kösleri, yani katırlar üzerine yüklenmiş orta boy çift nakkareleri, Hariri'nin, *Makamat* adlı eserinin minyatürlerinde de görüyoruz. Bu katırlı mehterin resmini, bu kitabımızda da sunmuş bulunuyoruz : (Resim, 10).

Türklerde deve ve fil kösleri veya nakkareleri :

Deve ve *fil kösleri* de, çift büyük veya orta boy nakkareler görünümündedir. Bunlar bize, Evliya Çelebi'den kalan deyimler ve anlayışlardır. *Deve kösleri*, bu kitabımızın çeşitli yerlerinde, resim olarak da verilmiştir : (Resim, 124).

Fil kösleri ise, yine Evliya Çelebi tarafından anılıyordu. Osmanlı devletinde, fil köslerinin bulunduğu inanabilmek, çok güçtür. Çift fil kösleri veya nakkareleri, Hindistan'da, Babür ve oğulları geleneklerinde görülüyordu. Babürlüler, bunlara nakkare diyorlardı. Bu konu üzerinde, az sonra duracağız : (Bk. Resim, 14).

Görülüyor ki eski Türk ve Osmanlı devletleri, mehterde de, bir devlet haşmeti ve görkemi görmek istiyorlardı. Önemli olan budur.

Dede Korkut kitabında nakkare :

Dede Korkut kitabının üç yerinde, *nakara*; bir yerinde ise *nakaraçı* sözü geçiyordu. Ancak Dede Korkut Oğuz-

larında, bizim anladığımız manada, *islâmî bir nakkare* var mıydı? Biz bundan şüpheliyiz. Çünkü bu *Oğuz* kitleleri, dışarısı ile çok sıkı bir ilişki kuramamışlardı. Ayrıca *Oğuzlar*, kendilerine ait olan *savaş aletleri* ile çalgıları konusunda tutucu idiler. Çünkü *nakkare* de, bir *savaş aleti* idi. Konuyu böyle ele almak gereklidir. Dede Korkut kitabında, nakkare ve davullar hakkında şöyle denmektedir :

1) «*Gümbür gümbür nakaralar döğüldü, bir kıyamet sa-
vası oldu...*» : (DK, 120-5).

2) «*...Gümbür gümbür nakaralar döğüldü. Altun baş
borular çalındı...*» : (DK, 63-5).

3) «*...Küpür küpür davullar, nakaralar çalındı... Ka-
zan (Bey) alay bağladı...*» : (DK, 285-12).

4) «*...Beyrek kalktı... Surnaçları, nakaraçıları kov-
du...*» : (DK, 112-1).

Savaş davulları ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde durmuştuk. Dede Korkut kitabında, bazan *davul* ve bazan da *nakkare* sözü kullanılıyordu. Söz ve mana olarak bunlar arasında, fazla bir ayrılık görülmemektedir. Acaba *nakara* sözü burada, *ozan üslubu* veya *ozan söyleyişi* ile mi girmişti? Ancak Dede Korkut'ta, *kösler* ile *davullar*, ayrı yerlerde anılıyorlardı. Bunların hepsini hemen bir çözüme bağlamak, şimdilik mümkün değildir.

«N A K K A R E»

BÜYÜK VE ÇİFT MEHTER KÖSLERİ

Osmanlı devletinde, 1580 şenliklerinde, *büyük çift kösleri* görüyoruz. Bunlar, *hakanlık kösü* değillerdi. *Hakanlık kösü*, Osmanlı devletinde tek, bakırdan dökülmüş ve ağırdı. Doğu - Türk kültür çevrelerine gidildikçe, *nakkara* sözünün manaları genişliyordu.

1. HİND BABÜR DEVLETİNDE FİL NAKKARESİ :

P. Della Valle, *İsfahan*'daki bir *Hind* elçilik topluluğunu, şöyle anlatıyordu :

«...*Hindistan* (*Babürlülerinin*) elçisinin yanında, çok garip şekilli ve özellikle, savaş için kullanılan, çeşitli müzik aletleri de bulunuyordu. Özellikle bazı nakkareler (*naccheras*), o kadar büyük boyda yapılmışlardı ki, bunların bir çiftini bir fil, ancak taşıyabiliyordu. Bir Hintli (*nakkareci*), filin üzerindeki nakkareler arasından bacıklarını uzatıyor ve nakkareleri iki eliyle çalıyordu. Çok güçlü bir ses vermek için, önce birine; sonra da diğer nakkareye vuruyordu. Bu gerçekten çok büyük davulların, ne büyüklükte olduklarını ve nasıl göründüklerini, sizin hayalinize bırakıyorum...» : (H. Yule, *Marco Polo*, II, s. 340). (Krşl. Resim, 14).

Joinville de, bu büyük Babürlü köslerini, nakkare (*nacaires*) adı ile anıyor ve şöyle anlatıyordu :

«...Öğleye kadar misafirlerini sıraya dizip, oturtuyordu. Nakkare (*nacaires*) dedikleri bu davullar çaldıktan sonra, ata binilebiliyor ve yemeğe gidilebiliyordu...» : (a. eser, a. yer).

Babürlüler, bu büyük kazanlı davullara, nakkare demelerine rağmen, Çingiz Han geleneğine uygun olarak, hakanlık kösü için, köhürge diyorlardı.

Timurlu mehterleri için tarihçi Nizameddin Şamî, şöyle diyordu : «...Köörge (*hakanlık kösü*) ve nefir ve nakkara çalındı...» : (Dörfer, a. eser, s. 339). Burada davullardan herhangi bir söz açılmıyordu. Ancak hakanlık kösü ile nakkareyi, birbirinden ayırıyordu.

Babür, *Vekayi* adlı eserinde, «tuğ ve nakkare»yi, bir hakanlık sembolü, olarak gösteriyordu : (R. Arat tercümesi, s. 404). Babür'ün bu eserinin çeşitli yerlerinde, nakkare hakkında söz açılmaktadır : (A. eser, ss. 260, 279, 301, 379, 380, 383, 391, 404).

Ancak bunların hangi tür kös veya nakkare olduklarını bilemiyoruz. Bu konuda biraz esnek olmak zorundayız.

2. İÇASYA TÜRK KAVİMLERİNDE NAKKARE :

Ç a ğ a t a y - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i n d e , R a d l o f ' a g ö r e , n a k k a r e s ö z ü n ü n i k i m a n a s ı v a r d ı : *Nakkare*, hem *davul* ve hem de, *tencereli* veya *kazanlı davullar* için söylenen bir sözdü : (*Wörterbuch*, 3, s. 637).

T a r a n ç ı - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i g i b i , z i r a a t ç ı v e y e r l e ş i k T ü r k l e r , O r t a d o ğ u v e İ s l a m k ü l t ü r ü n d e n , e p e y u z a k l a r d a y a ş ı y o r l a r d ı . O n l a r b u b a k ı m d a n Ç i n ' e d a h a y a k ı n i d i l e r . B u T ü r k l e r , *dünbelek* veya *el davulları* için de, *nağra* deyimini kullanıyorlardı : (A. eser, 3, s. 642).

K u m a n - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i , o l d u k ç a e r k e n ç a ğ l a r d a , A v r u p a i ç l e r i n e ç e k i l m i ş t i . B u T ü r k t o p l u l u k l a r ı i s e , *nakara* sözünü, *zil* (*Kastagnetten*) manasında kullanıyorlardı : (CCo, s. 167).

— I —

KÜÇÜK TENCERELİ NAKKARELER

Ş i m d i T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i n d e g ö r ü l e n , k ü ç ü k n a k k a r e l e r i n r e s i m l e r i n i s u n m a ğ a b a ş l ı y o r u z . B u n l a r ı n b a z ı l a r ı m a d e n d e n ; b a z ı l a r ı i s e , t o p r a k t a n y a p ı l m ı ş l a r d ı . B u b a k ı m d a n , t ü r l e r i n i a y ı r t e t m e k ç o k g ü ç t ü r :

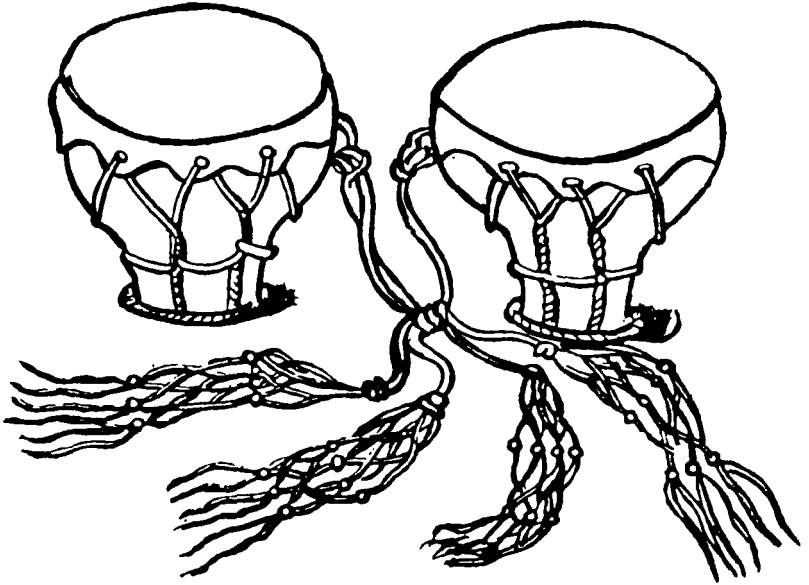
TÜRK ZENGİLERDE, «NEVBET NAKKARESİ»

108. *El-Cezeri'nin hendese üzerindeki kitabının bir minyatüründe bulunur. Türk Zengiler'den, Sultan Nureddin Muhammed'in, Hısn Keyfa'daki kale kapısının üzerinde bulunan bir su saatını anlatıyordu. Saat, su ile işliyordu. Selçuklu kartalı üzerinden gelen su, her saat başında boruları, davulu ve bu nakkareyi çaldırıyordu.* Bibliyografya ve geniş açıklama için bk. Resim. 6.

İLHANLI SAVAŞ MEHTERİNDE, «AT NAKKARESİ»

109. Bu resmin tamamı ile içinde bulunduğ u savaş sahnesinin tam resimleri, yukarıda sunulmuştur : (Resim, 42, 43). Burada tam ve gerçekçi bir savaş nakkaresini görüyoruz. Timur lu - Tür k kül- tür çevresinde de devam etmiştir : (Topkapı Sarayı, Hazine, 2153, varak. 102).

BİR ÇİN NAKKARESİ

110. Bu Çin *nakkaresi*, ya yerde veyahut da omuzda çalınmalı idi. Savaş için, pratik bir görünümü yoktur : (H. Yule, *Marco Polo*, II, s. 340).

TİMURLU POLO OYUNU MEHTERLERİNDE NAKKARECİLER

111. Üstteki: Osmanlı mehterlerinde veya müzik topluluklarındaki nakkareciler. Altta ki: Yukarıda tamamını sunduğumuz, Hind-Babür-Türk kültür çevrelerinden toplanmış resimlerden derlenmiştir. Kırılarda ve meydanlarda yapılan polo oyunları'ndaki mehterlerde çalıyorlardı.

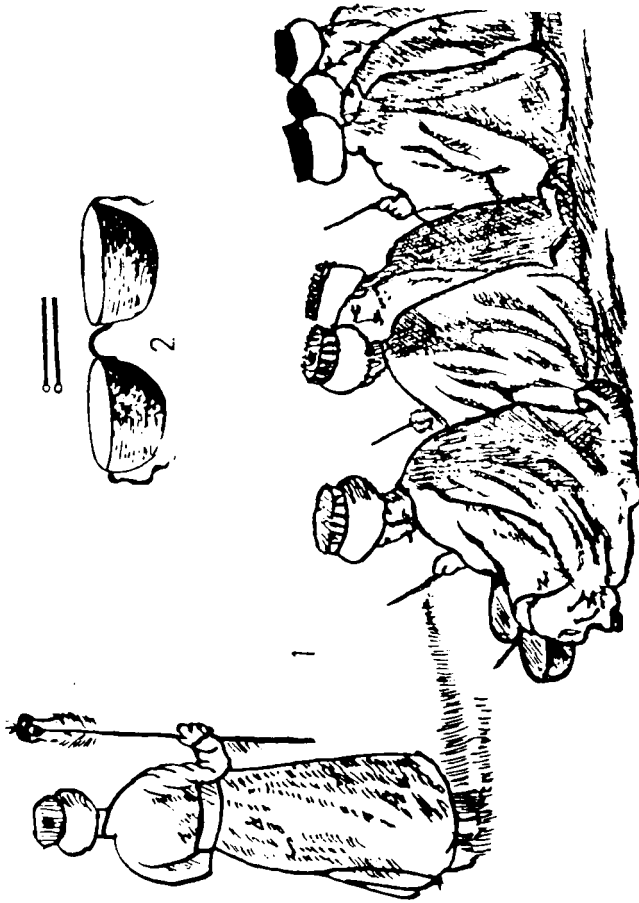
İRAN SAFEVİ - TÜRK MEHTERLERİNDE İKİ BOY NAKKARE

112. Timurlu ve Safevi, «*polo, çevgen mehterleri*» içinde, birkaç boy *nakkare* görülüyordu. Bu minyatürde *eski burmalı borular* da vardır : (K. Die m, *Asiatische Reiterspiele*, s. 211).

1580 OSMANLI MEHTERİNDE NAKKARECİLER

113. «BÜYÜK DEVLETE, BÜYÜK MEHTER» gerçeği, burada da görülmektedir. Bu görkemli ve muhteşem sahne ile, diğerlerini karşılaştırdığımızda, bu gerçeği kolaylıkla görürüz. *Şehinşah-nâme*'den alınan bu minyatürün tamamı, yukarıda sunulmuştur : (Bk. Resmi, 11). Yukarıdaki *B a b ü r l ü nakkarecileri*, hafif kalmaktadırlar.

DOKUZ KAT OSMANLI MEHTERİNDE NAKKARECİLER

114. 1) Bu mehterin tam resmini, yukarıda sunmuştuk : (Resim, 24). Mehterbaşı, davulcu ile zurnacıların karşısında, borucular ile hakkarecilerin ortasında durur.

2) Osmanlı devletinde neybe denilen, küçük nakkare. Türk mevlevi dergahında, boy boy nakkareler, ayrı bir kültürdür.

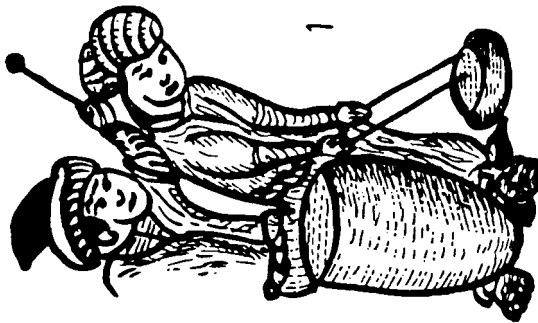
RİCAUT'YA GÖRE İSTANBUL'DA NAKKARECI

115. Batılı gezginler, yaptıkları resimlere, kendi düşünce ve hayallerini de katarlar. *Küçük nakkare* ve *asılışı*, Türk geleneklerine uygundur. Ancak *tokmak*, çok büyük yapılmıştır : (Krşl. Resim, 29).

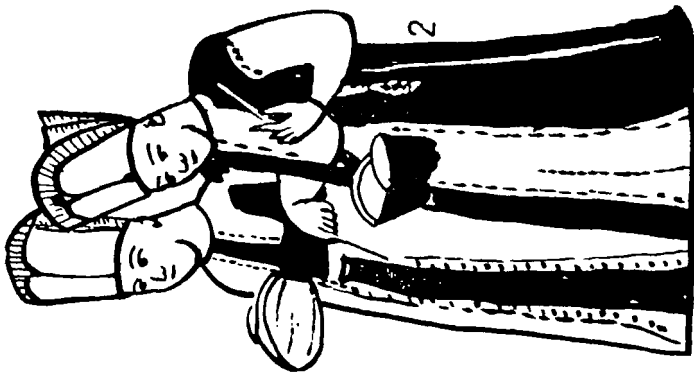

OSMANLI NAKKARE VE KUDÜMCÜLERİ

116. 1) 1651 de çizilmiş bir Osmanlı kudümcüsü. Bu tür nakkareler, Timurlu-Türk kültür çevrelerinde, ayakta durarak, uzun çubuklarla çalınır : Krşl. Resim, 117. 2) Normal Osmanlı nakkareleri. 1720 'de çizilmiştir.

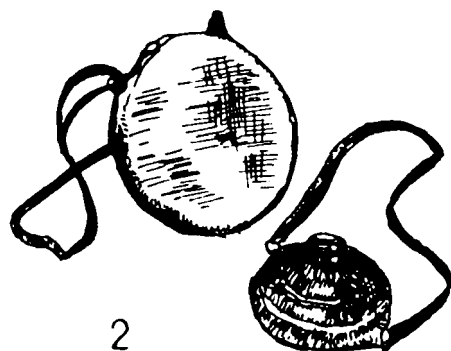
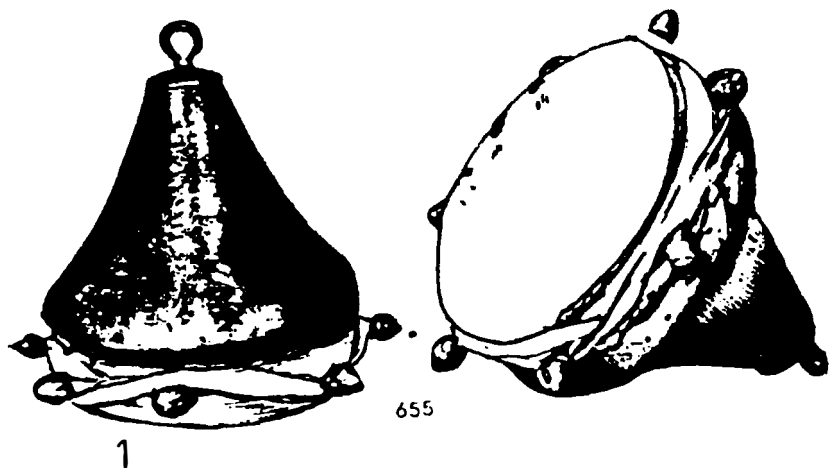
1

2

TIMURLU VE OSMANLI NAKKARECİLERİ

117. 1) Babür lü, çift çubuklu tek nakkare. Bu tek nakkare, minyatürlerde bulabildiğimiz tek örnektir. (Bk Resim, 54). 2) 1650 de çizilmiş Osmanlı zilci ve nakkare-zen'i.

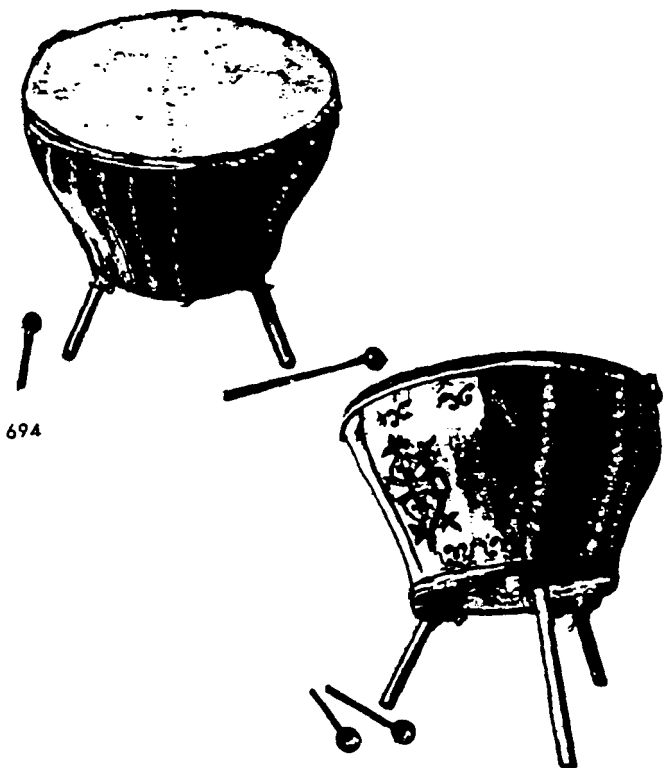
ÖZBEK ÇİN - DAVULU VE OSMANLI NEVBESİ

118. 1) *Zilli küçük bir davul*: Doğu Özbek-Türk kültür çevreleri buna, *çin-davul* diyorlar Nasıl çalındığı, anlaşılamıyor: (Vertkov, Atlas, Nr. 655). 2) Osmanlı-Türk kültür çevresinde, *nevbe* denilen küçük davulcuk.

Ö Z B E K TÜRKLERİNDE NAKKARE

119. Ö z b e k - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i b u n a k k a r e l e r e , *nagara* veya *nagra* derler. Yukarıdaki Doğu Ö z b e k ç e v r e l e r i n e a i t t i r : (V e r t k o v , A t l a s , N r . 606, 654).

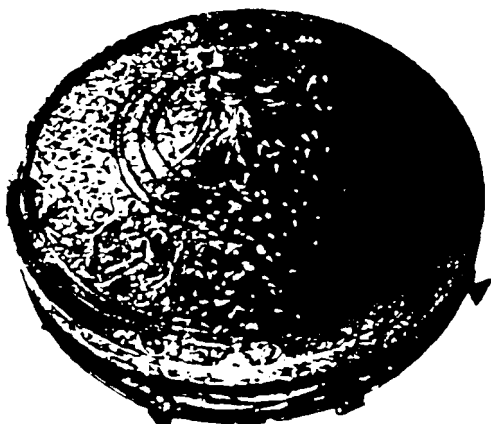

KAZAK -TÜRK ÇEVRELERİNDE DAVULBAZLAR

120. K a z a k -T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i , ç o k t u t u c u b i r ç e v r e d i r . A n c a k « d a v u l - p a z » d e d i k l e r i b u n a k k a r e l e r , m o d e r n l e ş t i r i l m i ş l e r d i r : (V e r t k o v , A t l a s , N r . 6 9 4) .

701

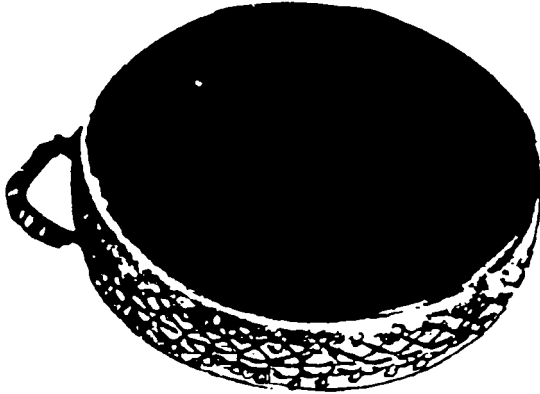
693

KAZAK - TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE DAVULBAZ NAKKARE

121. Alttaki, eski ve orijinal bir *Türk davulbazı* veya *nakkaresi*' dir. Üstteki, yerli geleneklere ve örneklerle göre, *toprak kap* şeklinde yapılmış bir davulbaz veya nakkaredir. Kazak Türkleri buna, «*daul-paz*» derler : (V e r t k o v, *Atlas*, Nr. 693, 701).

608

609

ÖZBEK TÜRK TENCERELİ NAKKARE VEYA DAVULLARI

122. Üzerleri *deri* ile kaplanmıştır. Üsttekine, *Ö z b e k - T ü r k* çevreleri. «*çin-davul, dool*» derler : (Krşl. Resim. 118). Belki de, yanına *çingiraklar* takılıyordu. Alttakine, yine *Ö z b e k - T ü r k* çevreleri, «*dool*», yani *davul* derler : (V e r t k o v. *Atlas*, Nr. 608, 609).

BÜYÜK ÇİFT MEHTER KÖSLERİNİN NAKKARE SAYILMALARI

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *hakanlık kösleri*, yani büyük kazanlı davullar, tektir. *Hakanın yanında ve sancağın altında bulunur*. Savaşta veya barışta bütün kulaklar bu sese çevrilidir. *Ordu ve devletin, birlik ve bütünlüğünü korur ve düzenlerdi*. Bu bir çalgı veya mehter aleti değildir.

Mehter kösleri ise, bu *hakanlık kösü*'nün dışında tutulmalıdırlar. Ünlü Mısır Türk Sultanlarından Baybars'ın mehterinde, «40 çift büyük kös», yani *kazanlı davul* vardı. Makrizî'nin bu kaydını, yukarıda sık sık söz konusu etmiştik. Arapça kaynaklarda bunları, «*kus*» veya «*kusat*» diye adlandırıyorlardı. Timurîlular ile ilgili kaynaklarda ise, bu *büyük çift kazanlı davullar*, yalnızca nakkare adı ile anılıyorlardı. Ancak Timurî devlet geleneğinin de çok şeyler aldığı, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın, büyük *hakanlık davulu* bir tane idi. Bunun içindir ki İbn Batuta, «*tabl el-kebir*» dediği, bu büyük *hakanlık davulunun* üzerinde önemle duruyordu.

Osmanlı devletinde de, *hakanlık kösü* bir tanedir ve padişahın yanında bulunur. Bunun yanında Osmanlı mehterlerinde, çeşitli boylarda kösler çoktur. Bunların resimlerini de bol bol sunmuş bulunuyoruz. Bunlar için *büyük nakkareler* Batı - Türk kültür çevreleri arasında, bir bağ aramaya doğru yönelmiş bulunuyoruz.

Bundan dolayı, *hakanlık kösü* olmayan bu büyük nakkarelerden, birkaç örnek sunuyoruz.

NAKKARE DENİLEN BÜYÜK ÇİFT TİMURLU KÖSLERİ

123. Timur lu ve Babürlü-Türk kültür çevrelerinde, büyük mehter kösleri için de, *nakkare* denilir. *Hakanlık kösleri* için ise, Çingiz Han geleneğinden gelen, *köhürge* deyimini kullanırlar : (Krşl. Resim, 13).

1580 ŞENLİĞİNDE. NAKKARE DÜZENİNDE OSMANLI KÖŞÇÜLERİ

124. Bu Osmanlı köşçüleri, Timurlu mehterleri'ne göre, çok daha muhteşem ve görkemlidirler. Her halde, ince akord düzenleri de vardı. Çünkü kasnak kayışları çok düzenli yapılmıştır : (Bk. Resim, 72)

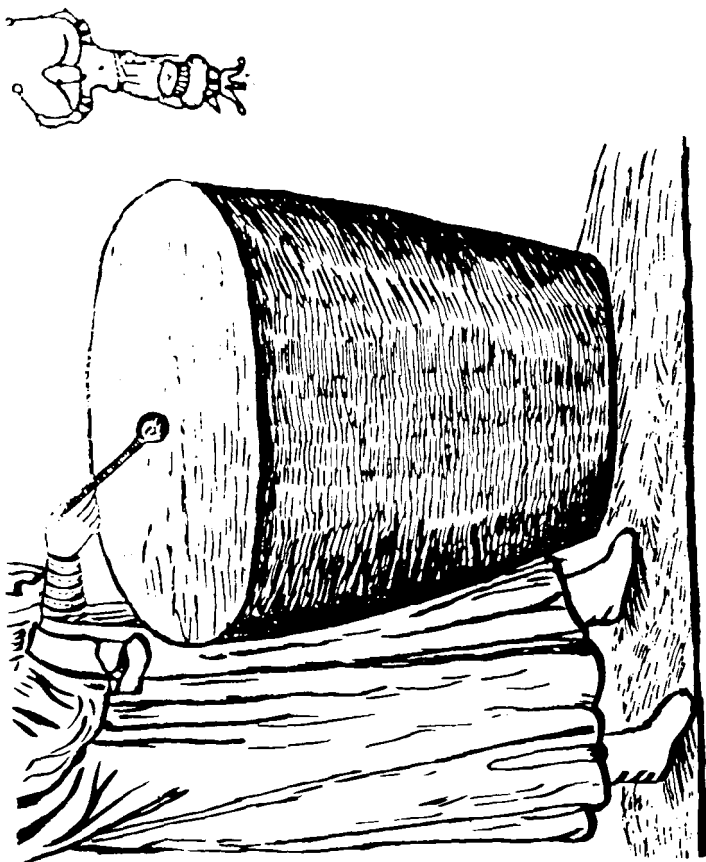
1720 ŞENLİĞİNDE, ÇİFT OSMANLI DEVE NAKKARELERİ

125. Bu Osmanlı *deve kösleri*, Babürlü-Türk *fil nakkare düzeni*'ne yakındır. Metinde, Babürlü *fil nakkareleri*'nin tanımı hakkında, P. Della Valle'nin gezi raporlarından birini alıp, yorumlamıştık.

DOĞU TÜRKLERİNDE «NAKKARE» DENİLEN TEK KÖSLER

126. Do ğ u - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i , *Hakanlık kösü* dışındaki, bütün büyük kazanlı davulları, *nakkare* diyorlardı. Bunun için, Ç i n - g i z H a n ve o ğ u l l a r ı n ı n g e l e n e ğ i n d e n g e l e n b i r Ç i n k ö s ü ' n ü n r e s m i n i s u n u y o r u z . T ü r k k ü l t ü r ü n ü n k ö k l e r i n i g ö s t e r e n b u r e s i m , k a r - ş ı l a ş t ı r m a k i ç i n k i t a b ı m ı z ı n ç o k y e r i n d e v e r i l m i ş t i r .

BİR ÇİN NAKKARESİ VE TEK OSMANLI KÖSÜ

127. *Çin nakkaresi* (sağda), bir *kabul resmi mehteri*'ne aittir. O s-
ma n l l l davulu (solda), ise bir *gösteri kösü*dür. Resim, hayalidir. Doğ u-
Türk anlayışına göre, bunların hepsi nakkare idi. Bat ı Türkleri,
bunlar arasında bir ayırım yapmışlardır.

IX. BÖLÜM

DAVULBAZLAR

(*Kuş, at, işaret ve ilân davulları*)

Davul sözü Türkçemize oldukça eski bir çağda girmiştir. Ancak bizim anladığımız manada değil; *kuş davulu* anlayışıyla görülmüştür. Bunun içindir ki 11. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud* bile bu durum karşısında şüpheye düşmüştür. *Arap* gramericinin de büyük bir bilicisi olduğu halde, davul sözü Türkçe midir, diye düşünmüştü.

Avacı kuş kültürü, Türk kültürünün özlerinden biridir. Din ve sembol olarak Avcı kuşların Türk kültüründe önemli bir yerleri vardı. Türk avcı kuş adları, bu kültür ile birlikte Arap - İslam kültürüne de geçmişti. *Davulbaz*, şahin veya at-maca gibi av kuşlarını çağırmak için, atlara veya bele takılan küçük bir davuldu.

Dede Korkut kitabında bu deyim, Türkçe ile benzeşerek, «*davlunbaz*» diye söylenmeye başlanmıştır. *Atlı Oğuzlar*, *atları ürkütmek* veya *göçürmek için* kullandıkları davullara, *davlunbaz* demişlerdi. Bu gelenek, atlı *İçasya* Türk kavimlerinde de devam etmişti. Her halde bu *at davulları*, *kuş davulları*'ndan, daha büyük idiler.

Nakkare ile *davulbaz*, Türk kavimlerinde birbirlerine karıştırılmıştır. Bunun içindir ki, *davulbaz* ile *nakkare* bölümlerini, birlikte okumak gereklidir. *Özbek - Türk* kültür çevrelerinin «*daul-paz*», «*dool-paz*» dedikleri *nakkareler* arasında, gözle görülebilen yakınlıklar vardır. (Krlş. Resim, 120, 121, 122).

Güney Anadolu Yörükleri arasında *davulbaz*, bir çeşit *cura davul*, yani küçük davul demektir. Ancak bunların, *kasnağı geniş def* biçiminde olanları da vardır. Bunlardan birinin, *Özbek tekkesi* içinde bulunduğuna bakılırsa, bir *din aleti* olarak da kullanılıyordu.

Davulbaz sözü, aynı manada olarak, İçasya Türk kavimlerinde de, «*tool - baş, tebilbez*» deyişleriyle söylenip, yayılmıştır. Asıl manası, *kuş davulu* demektir.

Osmanlı devleti ile Anadolu'da, *ilân etme, haber verme* veya *askere yol göstermek* için kullanılan davullara da, *davulbaz* denmiştir. Her halde bu davullar, daha büyük idiler.

Davulbaz, kâse veya tencere şeklinde bir davulcuktur. Türkler bu küçük davulları daha çok şahin,doğan gibi av kuşlarını çağırmak için kullanırlardı. *At sürülerine sahip olan Türkler*'in kullandıkları *davulbazlar* ise, daha büyük olmalıydılar.

1. At davulbazları :

Dede Korkut kitabında şöyle deniyordu : «...*Kılıç çekip, altı kâfir tepeledi. Tavlunbaz urup, yundları ürküttü. Getirdi ol koruya kovdı...*» (DK, 263-6). Burada, düşmandan ganimet olarak alınan atlardan, söz açılıyordu. Başka bir yerde de atların kaçırılışı, at yağması hakkında şöyle deniliyordu : «...*Tavlunbaz urup, yuntları önlerine kattılar. Dereşam suyunu, depip geçtiler...*» (DK, 270-8).

«*At yetiştirici*» Kazak - Kırgız'lar gibi Türk kesimlerinde ise, atları ürkütmek için kullanılan davullara, «*dobulbaş*» derler, Yine bunlara yakın bazı *atçı* Türk kesimlerinde ise bu söz, «*daulbaş*» şeklinde Türkçeleştirilmişlerdi. (Rad., Wb, 3, 1725). Ancak yine de bunların kökleri *davulbâz*'dır. Anadolu köylerinde bu manasını kaybetmiş; balkon veya çıkıntı manasında kullanılmıştır.

2. Avcı Kuş Davulbazları :

Türkler, başlangıçtan beri, *şahin doğan, çakır, tuğrul* gibi av avlamada kullanılan kuşlara, büyük bir önem vermişlerdi. Araplarda, bir çok avcı kuş adlarının Türkçe olması da, Türklerin bu tesirlerini gösterir :

«*Avcı doğanlara yem vermeden önce, küçük bir davul çalınırdı. Böylece alıştırılırdı. Avlanmaya çıkan kuş, bu davulun sesini duyunca, geri döner ve sahibinin eline konardı*» : (Radlof, *Sibirya'dan*, II, 1, 476). Davulbaz denen bu davulların kuşlar ile ilgisi, bundan dolayı idi.

3. Eski Anadolu'da davulbaz :

Eski Anadolu'da da, bu kuş davulbazları kullanılmıştı. 18. yüzyılda *Gevherî*, şöyle diyordu : «*Davlunbaz çalınır, çalkanır güller; şahin ağlar, turna ağlar, tel ağlar*».

Aşık Dertli ise şöyle diyordu : «*Davlunbaza vur turayı, (yani tokmağı); düünden avladık burayı*» : (TS, 2, 1028). Anadolu'da bu gelenek zamanla kaybolmuş; *davlunbaz* sözü eyer veya balkon tümsekleri için, kullanılır olmuştur. Derleme Sözlüğü içinde de durum aynıdır.

Ali Rıza Yalçın, «*Cenupta Türkmen çalgıları*, Adana, 1940» adlı eserinde, «*davulbaz*» veya *davlumbaz*'ın, küçük bir davul olduğunu; «*isyan ve haberler için kullanıldığını*»; ancak şimdi ortadan kalktığını yazmaktadır : (s. 9). *Davlunbaz* adı verilen bu davullar, küçük *cura davul* şeklinde imişler.

4. Hayvancı ve çiftçi Türklerde davulbaz :

Osmanlı sarayı ile İlhanlı aristokratlarında da, kuşla avlama ve avcı kuşları besleme, sevilen bir işti. Ortasya Türkleri arasında ise, alıcı kuş besleme ve kuşla avlanma, günlük yaşayıştan sayılıyordu. Ancak *davlunbaz* sözü,

bu uzak bölgelerde de unutulmamış ve çeşitli söyleyiş şekillerine girmişti.

Hayvancı Kırgız Türkleri, alıcı kuşlarla avlanırken kullandıkları küçük davullara, «*doolbaş*» diyorlardı: (Yud., 311). Çiftçi Tarançı Türkleri ise, kendi avcı kuşlarını çağırdıkları küçük davullarını, «*tebilbez*» diye adlandırıyorlardı (Rad., 3, 1122). Böylece aynı gelenek ve aynı kültürden kaynaklanan bu kültür sözleri, çeşitli Türk ağızlarında, çeşitli söylenişlere bürünüyordu.

5. Davulbaz ve «cura davul»:

Cura davul ile *davulbaz* arasında ne gibi ayrılıklar vardı. Bunu A. Rıza Yalgın pek belirtmiyordu. Ancak *davulbazın*, artık Anadolu'da kaybolduğu, bir gerçektir. Yalgını kırık bir resmini de veriyordu. O da, *Özbek* tekkesinden alınmış bir örnektir. Eni, 16 sm.; çapı ise, 36 sm. dir. Yani oldukça ince bir davuldu. *Türkmen defleri*'nin çapı 45 sm. olduğuna göre bu, normal deflerden bile küçüktür.

A. Rıza Yalgın'ın dediği gibi *davulbaz*, bir çalgı olmaktan ziyade bir ilân aracıdır. Belki de 16. yüzyılda Wratıslaw'ın da yazdığı gibi, «*askerlere yön gösteren*» küçük davul tiplerinden biri olmalıydı (*Adventures*, s. 194). Ancak *Özbek* tekkesinde bir *davulbaz* bulunduğuna göre, bir *din aleti ve çalgısı* da olabilirdi. Her ne ise, konumuz bu değildir.

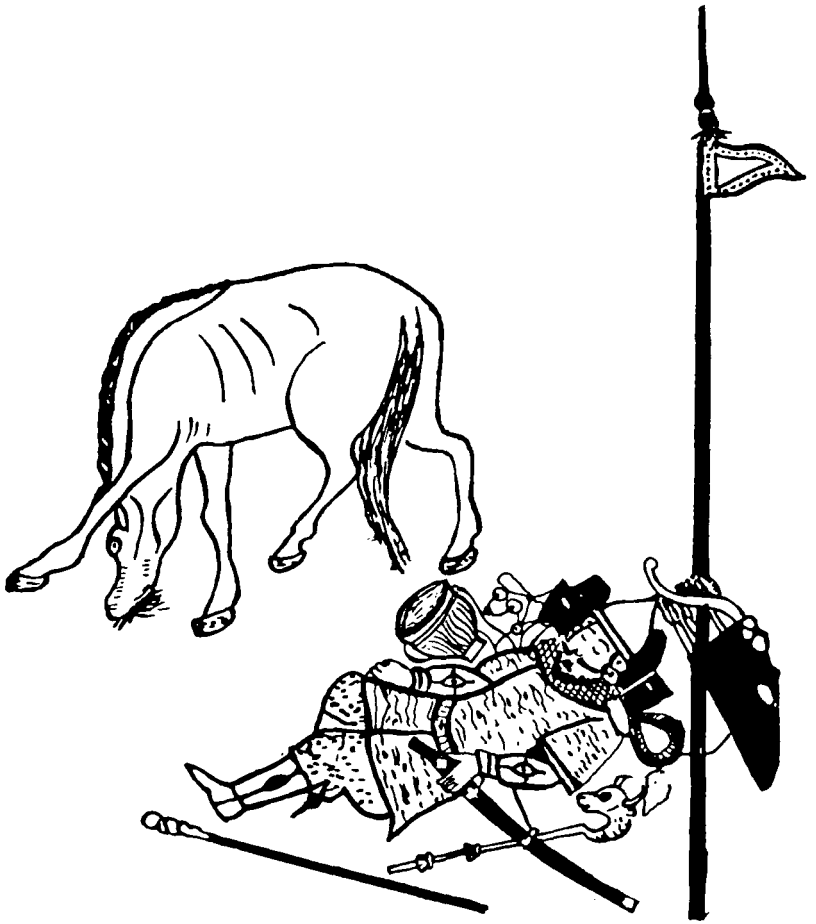
TÜRKLERDE «DAVUL» SÖZÜ, İLK KEZ «KUŞ DAVULU» ANLAMINA:

Evliya Çelebi de bu tür küçük davullara, *kuş davulu* veya «*kuş tabılbaş*» diyordu. Az sonra yerini göstereceğiz. Ancak *Kaşgarlı Mahmud*, XI. yüzyılda *davul*, *tovıl* sözünün, bütün Türklerde yaygın olduğunu söylüyordu. Ayrıca bu söz ilk kez bu kaynaktan görülmüştür:

«*T o v ı l*, (Arapça) tabl demektir. Avlarda, doğan kuşları için çalınan bir davuldur. Bu sözün, -çıkış seslerinin yakınlığı dolayısıyla-, *dat* harfiyle *te'*ye çevrilmiş olduğunu sanıyorum. Bu hal, Arapçada da görülür... Ancak ben bu sözü, İslam ülkelerinin öbür ucunda, öz *T ü r k l e r d e n* bile işittim»: (MK, III, 123, 13; tercüme : III, s. 165).

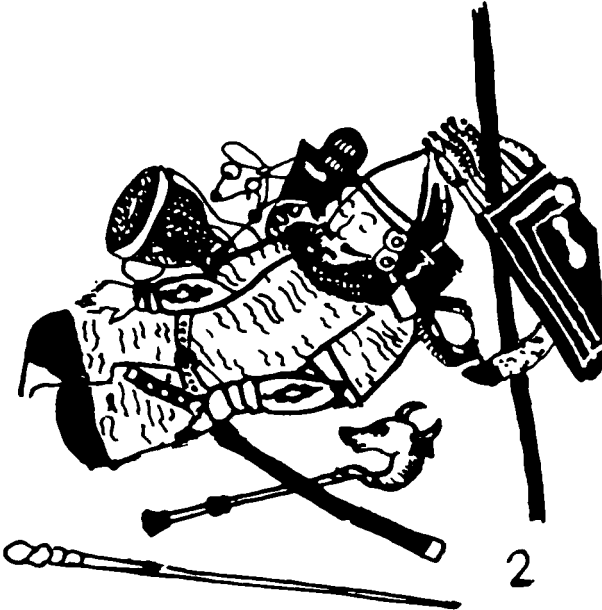
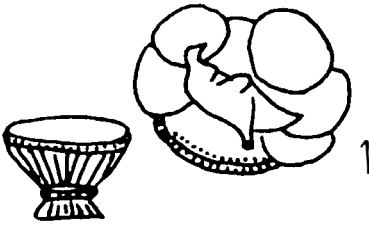
Görülüyor ki, İslam ülkelerinden çok uzakta bulunan Türk illerinde bile kuş davuluna, bütün Türkler «*to v ı l*», yani davul diyorlardı. *Kaşgarlı Mahmud* bile bu sözün Türklerle ne zaman girdiğini bilemiyor; Türkçe olup olmadığı üzerinde bile kuşkuya düşüyordu.

A t d a v u l l a r ı'nı da unutmamamız gerekir. Çünkü Türkler, bunlara da «*davulbaz*», hatta *davlunbaz* diyorlardı. Kara Kırğızlar, atları ürkütme için çaldıkları davullara, *dobulbaş* diyorlardı : (Radlof, *Wb.*, 3, s. 1725).

TİMURLU ŞAHNAMESİNDE RÜTBE SEMBOLÜ BİR DAVULBAZ

128. K u z e y - T ü r k destanlarında, «yiğitlik veya alplık sembolü olarak», d a v u l l a r da bulunuyordu. «Rüstem'in beşinci öğünde yatıp uyuması» nı gösteren bu minyatürde, «davulbaz, çevgân ve asâ» gibi sembolleri de yanında bulunuyor ve sancağı da dikili idi. Bunlar T ü r k sembolleridir : (Topkapı Sar. Hazine, 2153, v. 100b).

AYNI ŞAHNÂME'DE DAVULBAZ VE DİĞER SEMBOLLER

129. YİĞİTLİK SEMBOLÜ, SAZ VE DAVULBAZ (üstte). Saz, tam bir T ü r k sazıdır. Altta : R ü s t e m'in önceki minyatüründen, bir ayrıntı.

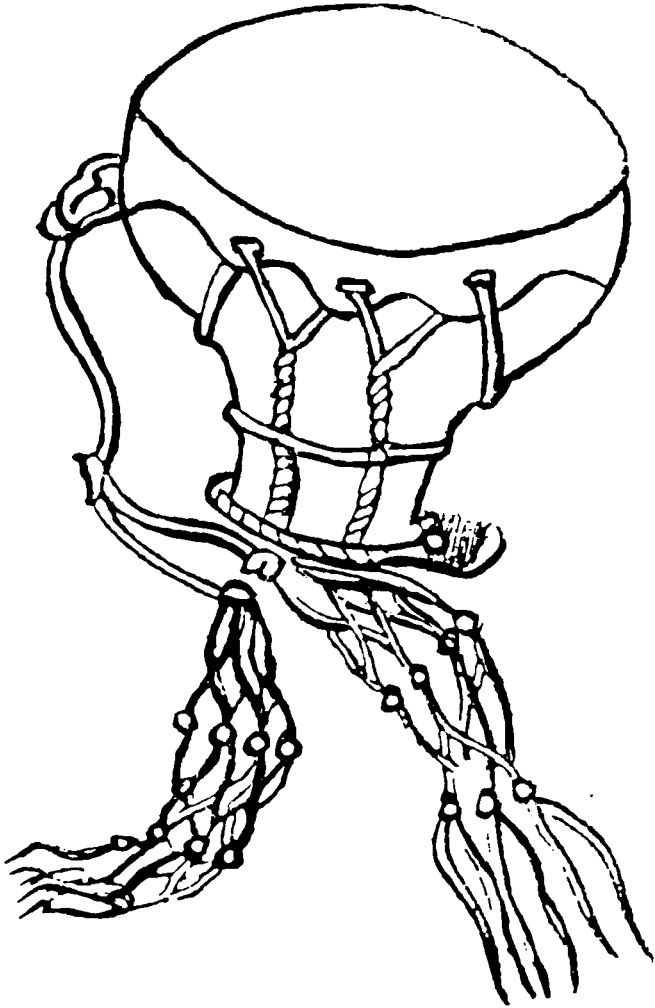
BİR OSMANLI ŞEHZADESİNİN ŞAHİNİ VE DAVULBAZI

130. Bu güzel minyatür, çok eski bir T ü r k geleneğinin, O s m a n l ı sarayı'nda nasıl yaşadığını göstermektedir. Bu minyatür, 1588 de yapılmıştır. K a n u n i'nin, «bir yaban mandasını avladığını» gösterir. Sağ üst köşesinde de bu şehzade görünür : (Topkapı Sar., Hazine, 1524, v. 53)

BİR SOYTARI VE DAVULBAZI

131. *Arlekino* kılıklı bir Türk soytarısı : 18. yy. : (Metin A n d, *Osmanlı şenliklerinde Türk san'atları*, res. 104). Türklerin ünlü *davul-baz* geleneği, burada dejenere edilmiştir.

BİR ÇİN DAVULBAZI

132. *Nakkare* ile *davulbaz* anlayışı, birbirlerine karışmıştır. Yukarıda da gördüğümüz gibi Özbek ve Kazak Türkleri, nakkarelere de, «*daut-paz*», «*dool-paz*» diyorlardı : (Bk. Resim, 120, 121, 122). Bu resim için bk. (H. Yule, *Marco Polo*, II, s. 340).

X. BÖLÜM

TÜRKLERDE «DEF» VE DEF ANLAYIŞI

(*Türk kültüründeki yeri bakımından*)

Şaman davulundan, dervişlerin büyük zikir deflerine :

Bu girişi çok önemli buluyoruz. Çünkü müzik aletleri, bir kültürden diğerine kolaylıkla geçen kültür unsurlarıdır. Ancak bir müzik aleti, bütün tarih boyunca bir topluluğun din ve geleneğinde, temelini atmış ve yerini almışsa, ona daha başka bir gözle bakmamız gerekir. Bu kitabımızın başında da görüleceği üzere, *Hunlarda hakanlık nevbet davulu*, yine büyük bir def biçiminde idi.

Şaman davulu da, büyük bir deftir. *İçasya'daki Türk kavimlerinin defleri* de, içine «*halka veya zincir takılmış*» deflerdir. *Anadolu'da* zikredilirken çalınan, «*zincir takılmış*» ve *mazhar* dedikleri büyük *derviş defleri* de bu aileden olmalıdır. Bunlar, «*alttan kasnağına vurulma*» yoluyla çalınıyorlardı.

Evliya Çelebi, bu Türk deflerine, «*dayire-i Arabistan*», yani *Arabistan defleri* diyordu. «*Bunlar, celâcilsiz (zilsiz) olup, içinde halkaları ola*», diyordu. Bu defler, *Ortaasya'nın yaylalarına* nasıl gidebilirdi? Yoksa Türk dervişleri mi, *Mekke ve Medine'ye* götürmüştü? Bu konular, karanlıktır.

1. TÜRK KÜLTÜR ÇEVRELERİNDE, DEF :

1. Karahanlı Türk kültür çevresinde ve daha öncelerinde :

Türklerde, daha önceleri, Araplardan gelen, küçük ve *zilli deflerin* var olduğuna inanmıyoruz. Elimizdeki vesikalar ve

duygumuz, bize böyle diyor. A. Rıza Yalğın'ın da dediği gibi, Güney- doğu A n a d o l u *Türkmenlerinde* bile tefleri, yalnız *ayıcılar* kullanıyorlardı. Ancak bu gibi araştırmalarda, *şehir* ve *yayla kültürü*'nü birbirinden ayırmak gereklidir. A. Rıza Yalğın, *yayla kültürüne* dayanıyordu. Ancak *şaman davulu*, şeklindeki *büyük tefler*, bu görüşümüzün dışında kalıyor.

«*Dumru*» veya «*tümrüğ*», tef karşılığı olarak karşımıza çıkan ilk Türk kültür sözleridir. *Kaşgarlı Mahmud*'a göre O ğ u z l a r ın «*tümrück*» sözü, def, (ar. *el-deff*), demektir: (MK, I, 397, 16). Ancak burada kullanılan Arapça *def* sözü, ne kadar bizim bildiğimiz «*zilli defi*» karşılıyordu? Bundan dolayı *Brockelmann*, def sözünü, «*davul*» olarak yorumlamıştı: (*İndeks*, 223).

2. Türklerin Önyasya'ya gelişlerinden sonra :

O ğ u z l a r , batıya ve Ortadoğuya daha yakın olan, Türk kesimleriydi. İçinde birçok O ğ u z ve T ü r k m e n unsurları bulunan *Abu Hayyan*'ın eserinde de «*dümrü*», Arapça «*el-deff*» olarak yorumlanıyordu: (S. 56). Ancak yine aynı kültür çevresinin bir yazarı olan *İbn Mühenna*'da ise, durum değişiyordu. Ona göre, iki söz ve iki, mana söz konusu ediliyordu :

1. «*Tümrü*», def demekti. 2. «*Tümrück*» ise, d a v u l , (ar. *tabl*) manasında söyleniyordu. «*Tümrüci*» de, *davulcu* (ar. *tub-bâl*) diye yorumlanıyordu: (İ Müh., 146, 156). Bu durumda *Brockelman*'a hak vermemek, elden geliyordu.

3. Eski Anadolu'da «durum» :

«*Dumru*», e s k i A n a d o l u 'da, *def* karşılığı olarak söylenen, yaygın bir kültür deyimidir. «*Dumru*», *Tarama Sözlüğü*'nde geniş olarak yer almıştır. Ancak *Derleme Sözlüğü*'nde, pek görülüyordu. Eski A n a d o l u kitaplarında da *dumru*, yani def ile oynayanlar, hoş karşılanmıyorlardı. «*Dumru pulu*» gibi *def pulları*'ndan da, söz açılıyordu. Farsçada *Zeng* veya *zeng-i def* sözleri de *dumru pulu*, diye yorumlanıyordu: (TS, 2, 1254).

Radlof'da *dumru* deyişini, Zenker'den alarak sözlüğüne koymuştur (III, 1822). Doğu Anadolu'da Ahlat'ta «*dümrük*», silindir şeklinde olan şeyler için söylenen, bir tanıttır. Eski *tümrük* sözü belki de, «*defin veya davulun şeklinden dolayı*» söylenmiş bir söz olabilir.

4. Harezmsahlr Türk kültür çevresinde pullu def :

Harezmsahlr Türk kültür çevresinde «*def*» sözü ve anlayışı, artık kendi yerini bulmuş gibidir. *Mukaddemet ül-Edeb*, satırları arasında, «*defün bul, defning bulı*» gibi, «*def pulu*» anlayışından, söz açılabilirdi : (ME, 140a). Görüşleri tam kesin olmamakla beraber, burada *Ali Rıza Yalgın*'ın hatırasını bir daha analım : A. R. Yalgın, «*def havaları*» arasında, «*Horâzım, (Harezmi?) havasından*» da söz açmaktadır : (a. esr., s. 13). Bu da onun, ne derecede bilinçli bir araştırmacı olduğunu gösteriyordu.

5. Kuzey-Türk ve İçasya kültür çevrelerinde :

Daha sonraları, *Kuman* Türk kültür çevresinde, yani Doğu Avrupa'da bile, İran-Arap «*taf*» sözü, iyice yerleşmiş oluyordu : (Co. 8, 23). «*Tef, taf*», Güney Rusya ve Doğu Avrupa'daki *Karaim* Türklerinde de yayılıyordu : (Rad, Wb, 3, 982).

Ortaasya'daki hayvancı *Kırgızlar* da bu anlayış, «*dap*» söylenişine bürünürken (Yud., 297); ziraatçı *Tarañçı* Türklerinde ise, «*dep, depçi*» diye kendini buluyordu (Rad., 3, 1643). Yani söz ile mana Türklerin, «*depmek, deplek*» anlayışına doğru yöneliyordu.

2. ŞAMAN DAVULUNDAN, ESKİ ANADOLU'DAKİ DER-VİŞLERİN BÜYÜK DEFLERİNE :

1. Zincirli, büyük Türk derviş defleri :

Bu izleme bizim eskiden beri, bilgi ve duygu ile kurduğumuz, bir görüşümüzdür. Biz Doğu Anadolu'da, «*dervişlerin zikr*

törenleri» ni, gözlerimizle gördük. Dervişlerin «mazhar?» dedikleri bu tefler, kasnakları genişçe ve 60-70 cm. çapında idiler. Belki de daha büyük! *Kasnağın içine zincir takılmıştı. Kasnağına vurulma yoluyla çalınıyordu.* A. Rıza Yalğın da, «ayıcı deflerinde, zılgıt denen demir halkalardan» söz açıyordu. Aslında rahmetlinin bulduğu *davlunbaz*'ın da, bir *Özbek tekkesi* malı olduğuna bakılırsa, bu konu üzerinde biraz daha düşünmek gerekir. 11. yüzyılda, hem *tef* ve hem de *davul* diye yorumlanan, «*tümruk, tümrü, dümrü, dumru*» üzerinde de, biraz düşünülmelidir.

2. Zincirli ve içten halkalı Özbek defleri :

Anadolu'daki *derviş defleri* üzerinde durduğumuz zaman, bunların pullu olmadıklarına işaret etmiştik. *Özbek-Türk kültür çevresindeki deflerin çoğunluğu pullu değildirler.* Bu defler, *derviş defleri* gibi, bizim tanıdığımız deflerden büyüktürler: (Res. 133, 135). Oyun defleri, genişçedir. *Kasnağına madenden halkalar, tesbit edilmiştir.* Çapları, 40 santim kadardır. Daha geniş olanları da vardır. Her çalgı ile birlikte, türkölere eşlik ederler. *Def soloları* da yapılır. *Özbek Türklerinde, çok yaygın olan bir ritm aletidir. Oyunlarda, özellikle kadın oyunlarındaki yerleri büyüktür. Tanbur, dutar ve santur (sanç) çalanlara da eşlik ederler. Özbekler, ritme, bizim ki gibi usul derler: (Vertkov, Atlas, s. 122).*

Doğu Türkistan Uygur defleri ile *Özbek defleri* arasında büyük bir yakınlık vardır: (Vertkov, a. eser, s. 86). Bunların da *halkaları içtendir.* Bu Türkler deflerine bazı yerlerde «*dap*» yani def; bazı bölgelerde de, *Özbekler* gibi, *doyra*, yani daire derler: (Bek. Res. 135).

Doğu *Özbek Kültür çevresinden Tacikistan defleri* de aynı grup ve sınıftandır: (Bk. Res. 134). Bunlar da içten *halkalı* yapılmıştır. Zil gibi ses verirler.

3. Azerbaycan Türk kültür çevresinde defler :

Azerbaycan - Türk kültür çevresinde iki türlü def vardır :

a) *Pullu, zilli defler* : Bunlara *def, dyaf, gaval* (?) da derler. Deri, ağaçtan bir kasnak üzerine geçirilmiştir. Kasnakta delinen deliklere, madenden yapılmış, *ziller* geçirilmiştir. Genişliği, 30-45 sm. arasındadır. *Küçük defler* de vardır. Ritm sazıdır. Azerbaycan edebiyatına bakılırsa, bu defler, XII. yüzyıldan, *Nizami*'den beri geliyordu. Def çalan *hanendeler, sazandelere* eşlik ederlerdi. *Balaman*, yani *balaban*, *mey* ile birlikte, yapılır : (Bk. Vertkov, Atlas, s. 86). Bunlar, bizim deflerdir.

b) *Halkalı defler* : Özbek - Türk kültür çevresindeki defler ile aynıdır : (Res. 185). Bunlar, Batı Azerbaycan ile dağlık bölgelerde görülür. Anadolu'daki *derviş defleri* ile ayrılığı, *zincir* yerine *halka* takılmış olmasıdır. Çoğunlukla *kasnağa vurulma* yolu ile çalınıyordu.

3. TÜRKLERDE, «PULLU» VEYA «ZİLLİ» DEFLER :

1. XIII. yüzyılda, Türklerde pullu defler :

Pullu veya zilli deflerin, zincirli veya halkalı deflerden olan ayrılıkları şöyledir : Şimdiki deflerimiz gibi, kasnak delinerek, pullar bir çivi ile kasnağın yarığına iştirilmişlerdir. *Herhalde Türklerde zincirli ve halkalı defler, daha eski idiler.* Yukarıda da belirttiğimiz gibi, onüçüncü yüzyıldaki kaynaklarda, örnek olarak *Zamahşeri*'de, «*defün bul, defning bulı*» gibi sözler geçiyordu. Rahmetli Ali Rıza Yalğın da *def havalarımı* anlatırken, belki de bir rastlantı olarak, «*Horâzım, (Harezmi?) havası*» üzerinde duruyordu. Kaynakları yukarıda verilmiştir.

2. Timurlularda zilli defler :

Timurlu - Türk kültür çevresinde zilli defler bulunduğu, bir belgemiz yoktur. Özbek - Türk kültür çevrelerinde, daha çok içten *halkalı defler* çalınır. Yalnızca 15.-16. yüzyıla ait, bir minyatürde, *def çalan bir huri* görülmektedir : (Res. 136 : Farmer, *Musikgeschichte*, Abb. 108). *Herhalde saray ve büyük şehirlerde, zilli defler; köy ve yaylalarda ise, içten halkalı defler çalınıyordu.*

3. Osmanlı devletinde zilli defler :

Bunun kökleri ile yayılışını aramaya bir gerek yoktur. Çünkü bu zilli defler çok yaygındır. Ancak Güney Anadolu Yörükleri arasında, *içten halkalı* defler çalınıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, «büyük devlet hayatı ile yaylacı Türk kültürü arasındaki bu gelişme çağı», göz önünden uzak tutulmamalıdır.

4. ANADOLU YÖRÜKLERİNDE İÇTEN HALKALI DEF- LER :

İçasya'daki Türk defleri ile Anadolu'daki *mazhar* adı verilen büyük *derviş defleri* üzerinde durmuştuk. A. Rıza Yalgın bunları, ayı ve maymun oynatanların ellerinde görmüştü. *Keçi derisi* veya *işkenbe* ile yapılan bu deflerin kasnağı, *kavak*'tan yapılıyordu. Defin derisine, *zanbur* diyorlardı. Defin iç tarafına dizilmiş veya asılmış *demir halkalara* ise, *zılgıt* adı veriliyordu : (*Cenupta Türkmen çalgıları*, s. 10).

S o n u ç : İçten halkalı veya zincirli büyük derviş, yörük ve İçasya defleri, çok eski bir Türk geleneğini, belki de Şaman davulunun, devamını gösteren, önemli bir kültür belgesidir.

BİR ÖZBEK DEFİ VE DEFÇİSİ

133. Bu büyük defin içine, *madenden halkalar* takılmıştır. Evliya Çelebi buna, «*dâyire - i Arabistan*», yani *Arabistan defî* der. «*Amma celâcilsiz olup, içinde halkaları ola*», diye sözüne devam eder. Bu defler, Arap defî idiyse, *Pamirler ile Tanrı Dağları'nın* yaylalarında, sürülerini otlatan Türklerin aralarına nasıl gitmişti: *Mekke ve Medine'ye*, yine *Türk dervişleri* yolu ile gitmiş olmalıdır.

Özbek

605

Özbek

652

Özbek

653

İÇTEN HALKALI ÖZBEK - TÜRK DEFLERİ

134. Özbek Türkleri, bunlara «doyra», yani *dayire* derler. Çok yaygın bir ritm sazıdır : (Vertkov, *Atlas*, s. 122)

Uygur

700

Türkmen

567

427

428

İÇTEN HALKALI UYGUR, TÜRKMEN VE AZERBAYCAN DEFLERİ

135. Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri, def yerine «dap» derler. Türkmen'ler de, yine «doyra», yani *daire* deyimini kullanırlar. Azerbaycan'a ise, bizim gibi, «def» denilir. Ermeniler de «daf», yani def derler : (Vertkov, *Atlas*, ss. 86, 117, 122, 134).

ZİLLİ DEF ÇALAN HURİLER

136. Timurlu-Türk okuluna ait bir minyatürden. F a r m e r'in de dediği gibi eserde, O r t a a s y a minyatür okulunun, de- rin tesirleri vardır : (*Musikgeschichte*. Abb. 108).

OSMANLI DEFLERİ

137. 1) *Derviş defî*, orijinaldir. Zilli ve orta boy bir def-tir. 2) *Hıristiyan kadının defî*, çok büyük tutulmuştur. Kadın defleri daha küçüktürler. Hurilerin defleri gibi, zariftirler.

OSMANLILARDA, DEF VE ZURNA BİRLİĞİ

138. 1720 şenliğine ait bir minyatürden alınarak büyütülmüş, küçük bir ayrıntıdır : (V e h b i, *Sûr-nâme*, 3594).

DEF VE NEY BİRLİĞİ

139. Yine 18. yüzyıla ait bir şenlikten, büyültülerek alınmış bir ayrıntıdır. Defçilerin günlük giyimlerine karşılık, neyzenler, *mevlevî kûlâhı* giymişlerdir. Aslında bunlar, profesyonel sazculardır.

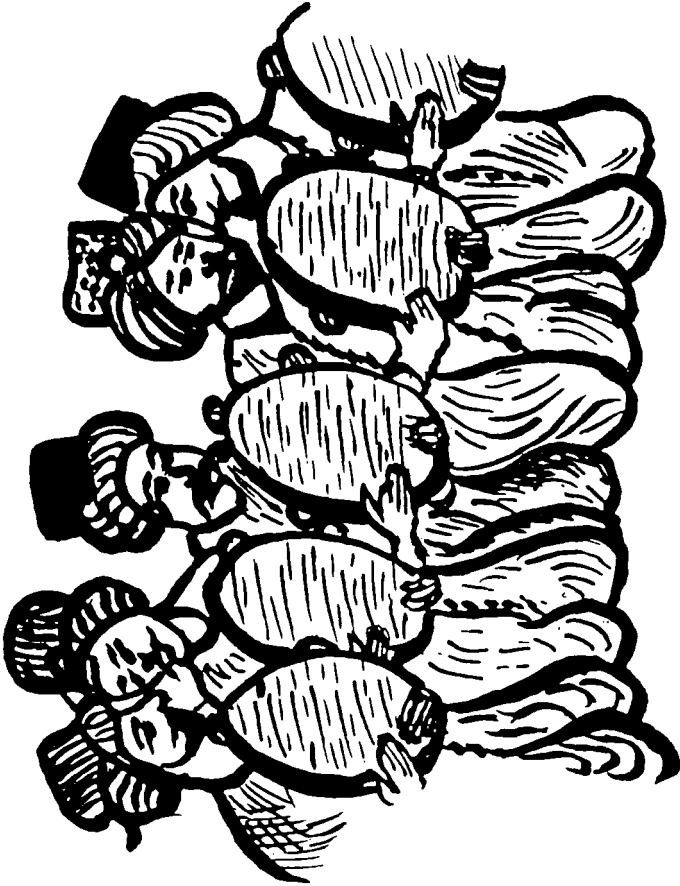
SOKAK ÇALGICILARINDA DEF VE DÜMBELEK

140. Batılı gezginler, bu gibi görüntülere, büyük bir önem vermişlerdir. Biz de, nedense bu resimleri. Türk musikisi için birer örnek olarak almışızdır. Bu çalgıcılar, çoğunlukla *çingene dilenci*'lerdir.

PADİŞAHIN ÖNÜNDE ÇALAN OSMANLI DEFÇİLERİ

141. 1582 de, padişahın önünde çalan bu defçiler, *Osmanlı devlet musıkisi*'nin, güzel bir örneğidirler. Bu musiki heyeti, geleneksel «*çift zurnacı*» ile tamamlanmıştır : *sür-nâme-i Humayun*, (Tpk H. 1344). Çift borucu veya zurnacı geleneği üzerinde durmuştuk.

1720 ŞENLİĞİNDE PROFESYONEL DEFÇİLER

142. 1582 şenliğindeki «defçiler bir disiplin ve saygı içinde» vazifelerini yapıyorlardı. 1720 şenliğindekiler ise, profesyonel çalgıcılarıdır. Bu defçilerde, o disiplin ve saygı görülmüyor. Bunlar, *derlenmiş çalgıcılar* olmalıdır.

1582 DE. SARAY DEFÇİLERİ (FASILI İDARE EDİYORLAR)

143. Padişahın önünde ve Yılanlı sütun'un yanında fasıl yapan dört defçi : Fasil çalgılarının sağ ve sol başlarında yer almışlardır. Evliya Çelebi'nin dediği gibi : «Cümle sazandelere bu dayirezânlar olmasa, rakkası bozulmuş saat gibi, fasılları helc ü melc olur. Fasıllarına nizâm ve intizâm veren, usûl - bend dayirezânlardır, (yani def çalanlardır)». Görülüyor ki, defsiz müzik topluluğu olmuyordu.

HAREMDE BİR HANIM KEMENÇECİ VE DEFÇİ

143B. Dokuzuncu cildimizde bu resim üzerinde daha geniş olarak durulmuştur : (Annabella d'H u a r't et Nadia T a z i, *Harem*, Paris, 1980). Bu resim, bir ayrıntıdır.

XI. BÖLÜM

DÜMBELEKLER HAKKINDA NOTLAR

Biz burada yıllardan beri toplanmış, Türk kültürü ile ilgili notlarımızı değerlendirmeye çalışacağız. Yoksa dümbeleğin tarihini yazma, bizim konumuz dışındadır. Aslında eski Türklerde, bugünkü ağzı açık toprak dümbeleklerin bulunduğu inanmıyoruz.

1. Arap, İran ve Türk dümbelekleri arasında ayrılık :

Farmer, İslam Ansiklopedisi'nde *davul* maddesinde, «*dunbak, tunbak*» üzerinde durmuştur : (III, 499). Arapların bu *dönbekleri*, bizim dümbeleklerle benzemiyordu. Bunlar bir çeşit davul veya nakkare gibiydiler. Ancak Türk kültür çevrelerine yakın olan İran kültüründe bu sözün manası biraz daha değişti.

2. Mütercim Asım Efendi ve Ahmed Vefik Paşa'ya göre :

Asım Efendi, bunu Türkçe «*deplek*» sözüyle karşılıyordu. Ona göre, «*ağaçtan veya topraktan yapılırdı. Mahalle bekçileriyle, çingeneler çalarlardı*» : (Bürhan, 416). Yine Asım Efendi, *dönbek* sözünün yorumunda da bunun, «*küçük bir davul (tabl) olduğunu*» söylüyor ve «*oyunbazların kullandıklarını*» da, sözlerine katıyordu : (a. esr., 282). Bu Farsça sözün türkçemize «*dönbek, tömbek*» şeklinde girdiğini ise, Ahmed Vefik Paşa vurguluyordu : (Lehçe-i Osmanî, 309).

3. Ortaasya Türklerinde «dömbek» :

Ortaasya Türklerine de bu anlayış, derin olarak yayılmıştı. «*Dömbek, dümbelek*» deyişi, Çağatay Türk kültür

çevresinde de yaygındır : (Rad., Wb, 3, 1823). Budagof ise «tümbeke» i, «kudüm şeklinde altı kapalı bir küçük davul (Timbale)», olarak yorumlar : (I, 408). Ancak Çağatay Türk kültür çevresinde, «dibek» denen küçük el davulunu, bunlardan ayırmak gereklidir : (Rad., 3, 1778). Bunlar da dibek, yani kap şeklinde olmalıydı.

4. Şehir kapılarına asılan, «dumbek» :

«Çin davulu», özellikle «şehir kapılarına asılan büyük davullar, tek ağızlı veya tek derili büyük davullardı». Çançun kapısı üzerinde asılı duran bu büyük davula Çağatay Doğu Türkistan ve Tarançı Türkleri, «dumbak» diyorlardı (a. esr., a, yer). Aslında Türkler bu sözü, tepeler için söylüyorlardı. Yakut'a göre, şehir kapıları üzerine asılan davullara, - şimdi burada yorumlayamayacağımız -, kaban derlerdi.

5. Eski Anadolu'da «deblek» :

Eski Anadolu'da, da «deplek, deblek» deyişi ve anlayışı yaygındır. Belki de Farsça «tebâlek, tablek» sözünden gelen bu sözü Türkler, tepmek kökü ile kaynaştırmışlardır. Eski bir Anadolu şiiri, «depleğin boyuna asılmasından» söz açıyordu (TS, 2, 1092). Birisi de, «depleğin çingırağını» anıyordu.

6. Çingırlıklı dümbelekler :

A. Rıza Yalgın, «dümbeleğin içine zil konduğunu», yazmıştır : (Cenupta Türkmen çalgıları, Adana, 1940, s. 13). Zil ve çingırak ile ilgili bölümümüzde, Ortaasya Türklerinden derlenmiş, bu çingırlıklı dümbeleklerin resimlerini koyduk. Bunlar, çok küçük boyda, «çift dümbelekler» idiler. Deri ile kasnağın arası, küçük çingıraklar ile çevrilmişti. (B. bk.).

7. Arap dümbeleği, «kûs» :

Asım Efendi Arapça «el-kûbe» sözünü yorumlarken, bunun «küçük davul, tabl-ı sağır, deplek» olduğunu söylü-

yordu (TS, a. yer). *Farmer*'e göre de 10. yüzyılda Araplar «büyük dümbeleğe» «kûs», yani k ö s diyorlardı : (İA, 3, 500).

8. Kırgız - Türk kültür çevresinde :

K ı r g ı z l a r ise Türklere yabancı olan darbukayı, Arapça «agara» sözü ile anmışlardır : (Yudahin, 10). Ancak «cırta» denilen küçük davulcuğu veya kucak davulunu bunlardan ayırmak gerekir : (Rad., 3, 2080).

Sonuç olarak şunu diyebiliriz : Görülüyor ki Batı Türklerine giren dümbelek anlayışı, doğuya doğru kudüm ve küçük kâse davullarına doğru değişiyordu.

9. Evliya Çelebi'ye göre «deblek» :

1) Anlaşıldığına göre, Peygamber zamanında Araplarda, davul yoktu. Peygamber'i sahura, «câm dümbelek» denen, debleklerle kaldırıyorlardı.

2) «Çö m l e k d e b l e k» : Anlaşıldığına göre bu, bizim bildiğimiz dümbeleklerdir. Evliya Çelebi ise, şöyle diyordu : «*Neferat 500. Bu saz da Mısır'da telif olmuştur. Mahmil-i şerif alayında dahi çalınır*». Bundan başka bir bilgi yoktur. Fakat çalanı çoktur.

3) «*Yemen deblek*» i : Yine Evliya Çelebi, şöyle diyordu : «*Neferat 12. Biri dübelek, biri dayire (def) gibi küçük dinkeftir. Bir yerde, akkâmlar çalar*». M. Ö z e r g i n, bu sözlere açık bir yorum getirmektedir : *Akkâmlar*, Osmanlı devletince, her yıl Mekke ve Medine'ye gönderilmesi adet olan, para ve armağanları taşıyan, *surre* alayının hizmetkârları idiler. Bunlar Hicaz, Şam ve Haleb'den gelmiş Araplar idi. *Alay gösterileri* sırasında, küçük davullar ile dümbelekler çalarlardı. Kılıç kalkan oynayarak, önden giderlerdi. Çalanların sayıları da azdır.

4) *Makrafa dübelek*'i : Evliya Çelebi burada, *deblek* yerine, *dübelek* diyordu : «*Neferat 13. Mekke şürefâları çalar. Surre emini ile Rum'a gelip, alayda geçtiler*». Anlaşıldığına göre bu, Türkiye'de bulunmayan bir *Arap dümbe-*

leği idi. Çalanlar da, *Mekke Şerifleri* veya onların temsilcileri idi.

10. Güney Anadolu Yörüklerinde «deblek» :

Ali Rıza Yalğın ile görüşleri, her kitabımızda olduğu gibi, — Türk kültürünün özlerine gidebilme bakımından —, burada da bize bir kılavuzluk yapmıştır. Gerçi bu yörüklerde, Güneyden gelmiş bazı kültür tesirleri yok değildir. Bunları ayıklamak da, bizim vazifemizdir. Ali Rıza Bey, şöyle diyordu :

«*Deblek, yörüklerin ve güneyde yaşayan Türkmen kadınlarının, tek çalgısıdır*: (a. eser, s. 12).

«*Kadın çalgısı*» olarak deblek, yalnızca Türkmenlerde görülüyordu. Çünkü Peygamber'i bile sahura, Araplar bununla kaldırırlardı. Türkmenlerde debleği, elbette ki erkekler de çalıyorlardı.

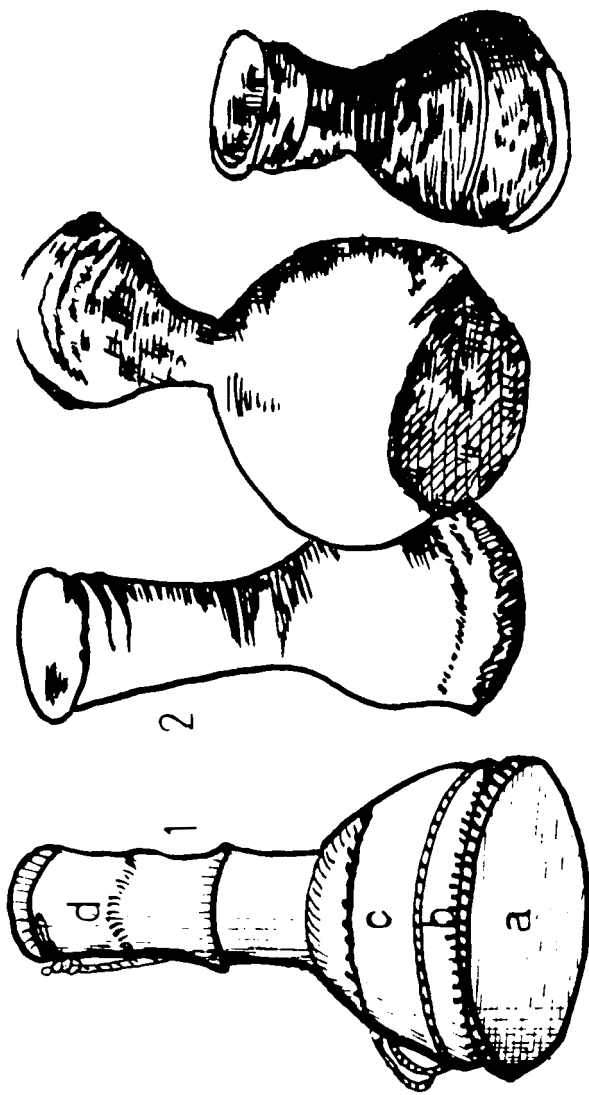
Deblek derileri, ya işkembeden veyahut da eskimiş davul derilerinden yapılıyorlardı. Eskimiş *su tuluğu* (*tulumu*) derileri de kullanılıyordu. Niçin eskimiş derileri seçtiklerini ise, bilemiyoruz.

«Zilli yörük deblekleri» :

Zilli deblekleri, önemli gördüğümüz için, bunlar için ayrı bir başlık açtık. Özbek - Türk kültür çevresinden iki küçük zilli deblek alarak, resmini kitabımıza koymuş bulunuyoruz : (Res. 146). Ali Rıza Bey'e göre, Güneydeki Yörük kesimlerinde, «*debleğin derisi gerilmeden önce, içine iki çapraz ip bağlanır ve bu iplere bazan küçücük ziller takılır*». O zaman ziller, debleğin içinde kalıyorlardı.

11. Kuzey Afganistan dümbelekleri :

Ağaçtan ve çömlektan yapılan iki türleri vardır. *Keçi derisi* gerilir. Kenarına ve derisine vurulma yolu ile iki *ses düzeni* kurulur. Ağaç *dümbelekler*, çok değerli ve pahalıdır. Türkiye'deki gibi çalınır : (Slobin, *N. Afghanistan*, s. 262, fig. 4. 32; Bk. Res. 145). Kuzey Afganistan dümbelekleri, Türkmen ve Özbek kesimlerine aittirler.

ANADOLU'DA BAZI DEBLEK VE DÜMBELEK TÜRLERİ

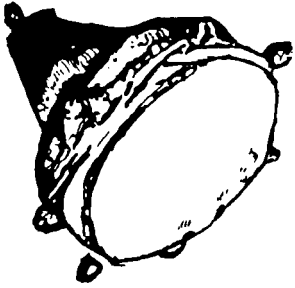
144. Güney Anadolu yöresindeki : a) Deblek döşü. b) Deblek karnı. c) Deblek kısığı veya gırtlığı. d) Deblek ağzı. (Ali Rıza Yalgın, *Cenupia Türkmen çalgıları*, s. 12).

Bu deblekler, Ali Rıza Yalgın'a göre, «Yörük ve güneyde yaşayan bütün Türkmen kadınlarının tek çalgısıdır». Görüldüğü gibi bu alet, Türkmenlerde «kadın çalgısı» olmuştur. Kültür tarihi bakımından bu, çok önemlidir.

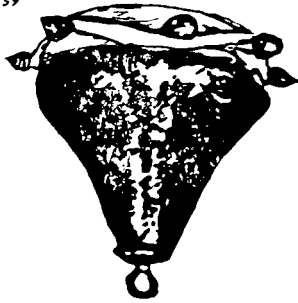

KUZEY AFGANİSTAN'DA TÜRKMEN DEBLEKLERİ

145. Aslında bu dümbekler, Pa k i s t a n'a kadar uzanırlar. Ancak M. Slobin, *T ü r k m e n* ve *Ö z b e k* topluluklarının yaşadığı Kuzey A f g a n i s t a n'dan iki örnek vermiştir : (*North. Afghanistan*, fig. 4. 31). Daha güneylerde buna, *cirbagali* derler. Ancak çömlek debleklerin, eski Türklerde bulunması biraz şüphelidir.

559

651

ÇİN DAVULU VE ÖZBEK DEBLEĞİ

146. Yukarıda, *Çin davulu* denen çingiraklı iki küçük dümbelek görülüyor. Esas *Çin davulu*, şehir kapıları üzerine asılan davullardır. Bunlara da, *dumbak* (*dömbek*) denilirdi. Aşağıda, Doğu Özbek kesimlerinin, güzel yapılmış bir dümbelege görülüyor : (V e r t o v, *Atlas*, a. nr.).

XII.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÇAN, ZİL VE ÇINGIRAK ANLAYIŞI

Türklerde çan, zil veya çingirak, daha çok *hayvancılık* bakımından anlam ve önem kazanmıştır. Hayvanların boyunlarına veya yanlarına asılan, daha büyük çingiraklara, *çan* adı verilmiştir. *Çarpara*, (fars. *câr-pâre*) denen oyun zillerinin yerini ise Türklerde, kaşık gibi ritm sesi çıkaran şeyler almıştır. *Çeng* sözü, Laufer'e göre Çin'den; bazılarına göre ise, İran kültürlerinden gelmiştir.

Eski Türk kültüründe :

Eski «Uygur şehirli kültürü», doğu ve batıdaki Çin ve İran kültürlerini, kendilerine benzetmişlerdi. Budanın girmiş olan Uygur Türklerinde *çan*, bir yandan *ulug çang*, yani *ulu çan* adı ile mabedlerde bulunuyor; diğer yandan da bazı büyük tanrıların sembolleri olarak görünüyordular. Yine Uygur tıp kitaplarında, *kâse* veya *çanak* karşılığı olarak, *çan* sözü kullanılıyordu. *Çanak* sözümüz buradan mı, geliyordu? Bu konuda fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

Derviş ve şamanlarda :

«Derviş ve şaman elbiseleri ile asâ ve kopuzlarında», çingirak veya onların yerine, *demir halkalar* takılmıştır. Anadolu'daki büyük *derviş defleri*, ziller veya pullarla değil; yine bu *demir halkalar* ile ritimlendirilmişlerdi.

Türklerde «çingirak» :

«Çingirak» ise, Türklerde başka söz kökleriyle gelişerek türemiş, Türkçe bir söz ve anlayıştır. Zaten sözün içinde

bir küçültme ve küçüklük vardır. Bu *küçük çingiraklar*, hayvanların kaybolmamasında, önemli bir rol oynuyorlardı. Aynı zamanda sesli bir *işaret, sinyal aleti* idiler. Çan ve çingirak ile ilgili bilgiler, sözlük bölümümüzde, bu konuda derlenip, toplanmış olan materyeller, bir sistem içinde sunulacaktır.

«Türklerde çan ve çeng» :

«Çan, çeng» sözleri, aynı zamanda Türklerde ve İran kültürlerinde, *santur* türünden, *yatık sazlar* ile *harp* gibi telli sazlar için de söylenmiştir. Bu konular, adı geçen sazlar ile ilgili bölümlerde, ele alınmıştır.

Türk *mehter* musikisinde zil veya *çarpara* karşılığında, arapça olarak *sanc* denmiştir. Bu, bizi şaşırtmamalıdır. Çünkü 11. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud* ile Mısır Türk kültür çevresine ait Türkçe sözlükler, *çang* veya *çeng* gibi Türkçe sözleri, Arapça *sanc* anlayışı ile karşılamışlardı.

Görülüyor ki İslâmiyetten önceki çağlardan günümüze kadar, bu konuda Anadolu'da ve diğer bütün Türk kültür çevrelerinde, benzer bir gelişme ve bütünlük vardır.

İslamiyetten önceki Türklerde «çan» :

Bu günkü kültür sözlerimizin büyük birçoğunluğu, İslâmiyetten önceki çağlardan gelmektedir. Türkler, çeşitli çağlarda yabancı kültürlerle ilgi kurmuşlar ve onlardan bir çok kültür tesirleriyle, kültür sözleri de almışlardır. Ancak, çok eskilere dayanan kendi öz kültür sözlerini de, saklamışlardır. Tabii olarak zamanla bu sözlerin manaları da, hafif veya ağır olarak değişmişlerdir. Kültür tarihçisi bunlardan giderek, özlere inen bir araştırmacıdır.

1) «Çang», *Uygur-Türk* kültür çevresinde, bizim bugün söylediğimiz manada *çan* demektir. Bu da dininde çan ile zillerin önemi çoktu. Belki de bu sözün Çin dili ile de, bir ilgisi vardı. Ancak bizi ilgilendiren, bu anlayış ve sözün, zamanımıza kadar gelmiş olmasıdır.

2) . *Büyük çan* ile küçük çingırakları da birbirlerinden ayırmak gereklidir. Uygur Türkleri bu büyük çanlar için, «*ulug çang*», yani *ulu çan* diyorlardı. «*Büyük çanın sesini, yunt, yani at dağı denilen dağdaki toplulukların hepsi duyuyordu*».

3) *Çanak* sözümüz nereden geliyordu? Uygur Türkleri, *çanak* için de, *çan* diyorlardı. Ancak birisi *çang*, diğeri ise *çan* idi. Burada kesin olarak konuşmak istemiyoruz. Ancak okuyucularımızı, eski Türk hayatının içinde hafif bir gezinti yaptırmak istiyoruz.

İslamiyetten sonraki Türklerde «ç a n» ve zil :

Karahanlı devleti ile birlikte, yine aynı anlayış ve mana içinde devam etmişti. Tabii olarak Müslüman Türklerde çan yoktu. Bununla beraber Türkler, Hıristiyanların çanlarına, yine de *çan* demişlerdi.

Mısır-Türk kültür çevreleri ile Osmanlı-Türk kültür çevrelerinde de «*zil*» manası, *çeng* denme yolu ile devam ettirilmişti. Türk sözlükleri bu sözü, Arapça *sanc* ile karşılıyorlardı. Osmanlı *mehteri* ise, bunu Arapça adı ile devam ettirmişti. *Görülüyor ki köklü bir Türk kültür geleneği, özünden fazla bir şey kaybetmeden, devam edip gidiyordu.*

Hayvancı ve köylü Türklerde «çan» ve «çingırak» :

1) *Çan* sözünün, belki de *Hıristiyanlık* ile olan ilgisi dolayısıyla Türkler, kendi kültür unsurları için bu sözü kullanmıyorlardı. Bu sözleri, bazılarının yaptığı gibi Fars dili ve kültürleri ile benzeştirmeğe, bir gerek yoktur. Sözlük bölümümüzde de görüleceği gibi, *çingrama*, *çınlama*, İslamiyetten önceki çağlardan başlayarak, Karahanlı çağı ile birlikte zamanımıza kadar gelmiştir. Bir deyimın yalnızca kitaplarda değil; halk ve köylüler arasında da yayılmış ve kökleşmiş olması gerektir.

2) *Hayvancı Türklerde*, çan ile çingirak büyük bir önem taşır. Bir defa hayvanların kaybolmalarını önler. Ayrıca sürülerin önünde giden *kösem* hayvanlar, sürünün yerini belli ederler. Özellikle *koyun* sürülerinde koyunlar, bu öndeki koç veya koyunların peşini bırakmazlar. *İri hayvanlar* için ise, daha büyük bir boyda *çanlar* gerekir. Görülüyor ki konuları yalnızca din ve düşünce ile değil; günlük, vazgeçilemez gereklerle ele almak gereklidir.

3) *Kervanlar* da bu çan ve çingirak zincirinin başka bir halkasıdır. Burada, çanlar ve çingiraklar, daha da büyütürler. Büyüklü ve küçüklü, bir tonalite, kendilerine göre bir harmoni de, meydana getirirler. *Türk köylüsü, Türk yaylacısı ve hatta Türk şehirlisi, çanlar ile çingirakların uyumlu seslerine, yabancı değillerdi.*

ORTAASYA'DAN ANADOLU'YA, BİN YILLIK ÇAN SESİ : «*Kongurak*» :

Sözlük bölümümüzde, bununla ilgili anlayış ve sözler yer almıştır. Ana kaynaklardan hiç bir ayrıntıyı kaçırmadan, bütün materyelin derlenmesine dikkat edilmiştir. Artık bundan sonra bu konular ile ilgili olarak, binlerce sahifeyi tarayıp, derlemeğe bir gerek kalmıyacaktır. Bu materyelin hepsini, giriş ve sentez bölümlerinde kullanmamıza imkân yoktur. Belgeleri de atamıyacağımıza göre, bölümlerin sonlarına, böyle bir sözlük ekledik. Bu sözlükte, bin yıl öncesinden gelen belgeleri, Anadolu ve bu günkü geniş Türk dünyasında yaşayan materyel ile karşılaştırdık. Türk kültür çevrelerine göre de, her söz ve anlayışı kendi yerine koyduk. Böylece okuyucularımız, sözlükten kolaylıkla yararlanacaklardır.

«*Tongurak, dongurak*» da, çingirak manasında, Anadolu'da söylenen bir sözdür. *Kongurak* veznindendir. Buna da, ayrı bir bölüm ayırdık. *Tongurak*, koyun sürülerinin önlerinde giden *kösem* koçlara takılan, çan veya çingırağa derler. Bu da, makam ve mevki gösteren bir alâmet midir? Olmasa bile, insanlar için, bir şiir ve duygu konusudur.

S Ö Z L Ü K

(ÇAN VE ÇINGIRAK, ZİL İÇİN SÖZLÜK)

Çan sözümüz, nereden geliyordu? Bazı eski görüşlere göre, Farsçadan geliyordu. Halbuki daha eskilere incek olursak, örnek olarak Uy g u r yazılarında çok sayıda, bugünkü *çan* sözümüzün karşılığı olan ve aynı manaya söylenen *çang* deyimine, bol bol rastlayabiliriz. Bunun için konuya ilk önce kronolojik bir sıra ile başlayalım. Bundan sonra da, mana ve semantik yolu ile, belgelerimizi sunalım :

Eski Uy g u r Türklerinde *çan* anlayışı :

1) B u d a dininin tanrılarından *Vajrapâni*, sol elinde bir *çan* tutuyordu : «*Sol eliginte çang tutar*» : (Suv., 27, 18).

2) Yine bir B u d a grubu için, şöyle deniliyordu : «*Sil-kilmiş olan ulu çanınınızdan yükselen sesin gürültüsünü (ünnüng tikisin), Yunt dağındaki topluluğunuzun hepsi, (onu) yankısı ile işitir*». Burada, «*silkmiş ulug çang*», silkilmiş veya çalınmış *ulu çan* karşılığı olarak söyleniyordu : (Suvarna, 490, 17).

Çan sesi'de, önemliydi : *Çanın yükselmiş sesinin gürültüsü*, (önmiş ünnüng tikisin) ile *yankısı (yanggusı)* da söz konusu ediliyordu. Ancak bu çanların türleri hakkında, şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz.

3) *Çan*, şarap kâsesi manasında da kullanılmıştır. Bu, herhangi bir çanak da olabilir. «*Çana k*» sözümüz üzerinde de, ayrıca durmalıyız. Eski Uy g u r tıp kitaplarında, «*bir çan (çanak) şarap, iki çan su ile karıştırılıp*», gibi reçeteler verili-

yordu : (R. R a h m e t i, *Uig. Heilkunde*, I, 122). Bu da, Ç i n c e *küçük çanak* manasına söylenen, «ç a n» sözünden gelmeliydi.

Çanak sözümüz, bunlardan mı geliyordu? Bizce bu kadar dağılmak doğru değildir. Bir defa bu söz, Oğuzcadır. İkincisi, 11. yüzyılda «*çanak*» sözü, *ağaç kaplar* için söyleniyordu : (MK, I, s. 192...). En doğrusu bu konuyu, bu kadarcıkla kapatmaktır.

11. Yüzyıl Türklerinde çan :

Budist Uygu r Türklerinde, kilise veya mabed çanlarına benzer büyük çanlar bulunabilirdi. Ancak 11. yüzyılda Müslüman olmuş Türklerde, böyle çanların bulunduğu düşünülemez. Bu çağdaki çanlar, zil veya çalpârelerdir.

1) *Çang, çeng* sözleri, *K a ş g a r l ı M a h m u d* tarafından, Arapça «*sanc*» karşılığı ile yorumlanmıştır : (MK, 3, s. 264, 6). Gerek B r o c k e l m a n n (İndeks, s. 52) ve gerekse D ö r f e r bu sözün, «*harp ve lyre*» manası üzerinde durmuşlardır. *Sanc* ve *sinc* sözleri, O s m a n l ı Türkçesinde de, *tek veya çift zil, çarpara (cymbale)*, anlayışıyla söylenmiştir : (Redhouse, ss. 1081, 1186). Ayrıca İsmail Hakkı U z u n ç a r ş ı l ı hocamız, *Osmanlı mehteri* içindeki bu zilleri, zaman zaman *sanc* adı ile anıyordu : (*Saray teşkilâtı*, s. 272, n. 2). Yani, bu 11. yüzyıldaki anlayış, bizim için de yabancı değildi.

2) M ı s ı r - T ü r k kültür çevresinde de, bu anlayış devam etmiştir. M ı s ı r Türkçesi için yazılmış olan sözlüklerde de «*ç e n g*» sözü, Arapça *sanc* karşılığı ile karşılanmıştır : (İbn Mühenna, s. 146). Bu kaynaktaki diğer yazılışları, aşağıda *çm-grak* bölümümüzde duracağız.

3) *Çang*, B a r a b a ve T o b o l gibi dış kültür tesirlerinden uzak, T ü r k kültür çevrelerinde de, «*çan veya büyük zil*» manasında söylenmiştir : (Radlof, *Wb.*, 3, s. 192). Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde de *çang*, zil ve çan manasındaydı : (P. de Courteille, s. 281).

Çın, çing, çınlama, çingirak :

Çan gibi bir tek söze bakarak, başkalarının yaptıkları gibi, büyük sonuçlara varmak doğru değildir. Bir de bunların, yan deyimleri ile anlayışları vardır. Türkçeyi iyi bilmeyen Batılı araştırmacıların düştükleri hatalar, bundan ileri gelir :

Çing, çın - : Ses olarak : «Kulakım çing etti» : 11. yüzyılda söylenmiş bir sözdür. Yorumu şöyledir : «Kulağım çınladı. -Çan ve leğen gibi şeyler ses verirse, yine böyle denir» : (MK, 3, s. 357).

-Çın-ır-ma (Alt.) : Alışılmamış ve kulağı tırmalayan bir ses verme : (Radlof, Wb., 3. s. 2072). A n a d o l u : Çın-la-ma.

-Çing, çing ayıtma (Kırg.) : Gelin güveyi evine geldiğinde, gençlerin söyledikleri gürültülü şarkı : (Yudahin, 270).

-Çing etmek (Kırg.) : Vızıldama, sinek uçuşu. Burada mana biraz hafiflemiştir : (a. eser, a. yer).

-çingıldama (Kırg.) : Çınlama, acı acı bağırıp çağırma, Kulağım çingıldap, turat : Kulağım çingıldayıp duruyor : (a. yer).

-Ünü çingilda - (Kırg.) : Sesi çınladı : (a. yer).

Çingra-ma, cingır-lama :

Şimdi yavaş yavaş çingirak sözümüzün öz ve köklerine doğru iniyoruz. Türklerde mana ve düşünceler, rastlantı yoluyla doğmamışlardır. Hepsinin dayandıkları, geniş bir söz ve düşünce hazinesi vardır.

-Çing-ra-ma : 11. yüzyılda şöyle deniliyordu : «ol kongrağı çingardı» : O çan veya zil çınladı veya çingıldadı : (MK, 3, s. 402).

-Çing-rattı : Kaşgarlı Mahmud, şu örneği veriyordu : «Ol kongrağı çingrattı» : O, çanı veya zili çaldı veya çingırdattı : (MK, a. yer). Görülüyor ki çingirak sözüne yavaş yavaş yaklaşıyoruz.

-*Çingir - dama, çingir - datma* : A n a d o l u 'da da geniş olarak kullanılan bir sözdür.

«Çingirak» sözüümüz nereden geliyordu?

-*Çingrak* : 11. yüzyıl Türklerinde, «*gür ve pürüzsüz sesler*» için söylenirdi. «*Çingrak ün*» sözü de, bunun başka bir örneğidir : (MK, 3, s. 389).

-*Çingırık* (Kırg.) : Acı bir ses demektir : (Yudahin, s. 270). Bu anlayış, Anadolu'da da vardır.

-*Çingartgu* : Eski Uygur - Türk kültür çevresinde, *çan* veya *zil* manasında söylenmişti. B u d a dininde bu zillerin önemli bir yeri vardı. «*Bir söğüt üzerine birer çingirak asın*», deniyordu Eski Türkçesi şöyledir : «*Bir söğüt üze birer çingartgu asıng*» : (KP, 79, 7).

-*Çgnr'w'k* (Soğd.) : Bu söz çingirak manasında, Batı Türkistan'daki Soğdça metinlerde geçiyordu. Bu, yaygın olarak bizim çingirak sözüümüzle ilgili görülmüştür : (Henning, *Sogdische Texten*, s. 727). Aslında bizim *çingirak* sözüümüz, Türkçe küçültme eki ile yapılmıştır.

-*Çing(e) re (?)* : Çan veya zil manasında yazılan bu söz, *İbn Mühenna* sözlüğünde görülür : (s. 146). Biraz şüpheli bir yazılış ve okunuştur.

-*Çingkrav* (Çağ. V.) : Ç a ğ a t a y - T ü r k kültür çevresinde çingirak, zil ve çan manasında görülür : (Radlof, *Wb.*, 3, s. 2116). *Çingrağu* gibi, doğru bir söz kuruluşundan gelmelidir.

-*Çingırlavı* : A n a d o l u 'da görülen çok önemli bir deyimdir. Bunun kökleri, «*çingir - la - ğu*» gibi, eski bir türeyişten gelmeliydi. *Oklağu*, gibi.. Bunun eş manaları da, «*çingıdak, çingirik*» gibi sözlerdi : (DS, III, s. 844). Türk kültürünün en büyük hazinesi, A n a d o l u 'dur.

A n a d o l u 'da, İ ç a s y a ile Asya'nın kuzeylerinde yaşayan Türkler arasında görülen bu paralel deyimlerin, kökleri ve

bu deyişleri doğuran bazı öz duygular vardır. Belki, *çeng* veya *çang* sözleri, yabancı veya komşu kültürlerden gelmiş olabilirler d. *Çınlamak*, *çanlamak*, *çanülti*; köpeğin ağlaması için söylenen *çenlemek* ve buna benzer bir düzine benzetmeler, her halde Türk diline dışarıdan gelmiş sözler olmasa gerektir. Bunlar, ses benzetmesi, onomatope ile söylenmiş; içlerinde his ve duygu taşıyan sözlerdir.

Çingirak sözümüzün, çince *çeng* kökünden gelmiş olduğunu söyleyecek olursak, haksızlık etmiş oluruz. *Cıngırdama*, *cıngılama*, *çangülti*, *şangırtı* gibi, seslerle benzeşmiş birçok sözlerimiz vardır.

Moğol kavimlerinde «çan» :

Dikkat edilirse her konumuzda, Türklerin komşuları olan Moğol kültür çevreleri ile bir karşılaştırma yapıyoruz. Çünkü Mongolistler, Türklere hiçbir şey verme niyetinde değildirler. Prof. Dörfer, *çang*, yani çan sözünün Moğollara veya Moğolcaya Türklere girmiş olduğu görüşündedir : (a. eser, 1128 : *Çang*). Ancak Ramstedt, Tibetçe ile hafif bir ilgisi üzerinde de duruyordu : (*Kalm. Wörtl.*, 323 a). Tibetçede, çan manasına gelen asıl söz, *jarka* idi : (a. eser, s. 216 a). Kalmuk Moğolcasında, çan için söylenen, «*çang*, *tsang*, *cunga*, *çanginur*» gibi sözler de vardı : (a. eser, ss. 421 b, 323 a, 108 a, 422 a).

Moğollar, çanları birer kutluluk sembolü olarak sayıyorlardı. Bunun içindir ki *lamaizm*'de çanın yeri önemlidir : (Radlof, *Sibirya*'dan, (terc.), I. s. 164).

Çingiraklı kopuz ve asâlar :

Anadolu masallarında da, «*çingiraklı post giymiş deriş*» motifleri görülür. Kırgız *baksaları* ile Altay *şamanları* da, çingiraklar takıyorlardı. Özellikle *baksalar*, başına «*çingiraklar asılmış asâ veya değnekler*», taşıyorlardı. Bu değneklere, çingirak yerine *demir halkalar* da asıyorlardı : (Radlof, *Proben.*, III, s. 60 n.).

Deflerin «pullu» :

Harezmşahlar devletinin kültür hazinesi, *Mukadde-met ül - edeb* adlı eserdir. Bu kaynakta, defin zili için, «*defning bulı*» deniliyordu. Moğolca karşılığı da, «*defün bul*» diye yazılıyordu : (ME, s. 140). Bu, İslam kültürünün tesiri ile meydana gelmiş bir anlayıştır.

«KONGRAĞU, KONGURAK», ÇAN VE ÇINGIRAK

Şimdi Türk kültürünün çok önemli bir gelişmesine gelmiş bulunuyoruz. *Çan* sözünde, bazı dış tesirler düşünmüştük. Ancak bu gelişmede, dış tesirlerden herhangi bir iz göremiyoruz. Üstelik *Anadolu*'da da, çok yaygın olarak görülüyordu. Şimdi materyelimizi kronolojik bir sıra ile sunmaya çalışalım. Bu sunuş sırasında sözlük sistematığı ile karşılaştırma ve paralel örnekler vermeği de ihmal etmeyeceğiz :

11. yüzyıl Türklerinde «kongrağu» ve «kongrak» :

1) *Kongrağu* : Kaşgarlı Mahmud bu sözü, *çan* veya *çingirak* diye yorumluyordu. İkinci manası da, «*kulağın altında bulunan çıkıkça kemik*», demekti : (MK, 3, s. 387; Brockkelmann, İndeks, s. 160).

- *Kongrağu çingradı* : «*çan veya çingirak, çınladı veya ses verdi*» : (MK, 3, s. 402).

- *Oğlan üni kongradı* : «*çocuğun sesi kalınlaştı, bülûğa erdi*» : (a. yer).

- *Koy kongradı* : «*koyun kestane rengini aldı*». Burada söz konusu, bir renk adı olan «*kongur, konur*»dur : (MK, 3, s. 402). Ses ile renk anlayışını, birbirinden ayırmak gereklidir.

- *Ol kongrağu çingrattı* : «*O, çingırağı çınlattı, çingırdattı*» veya «*yularlarla ses verdirtti*» : (MK, 2, s. 358).

- *Kongrama, mangrama, müngreme* : Birbirlerine paralel olan bu sözlerin hepsi de, ses verme ve ses çıkarma ile ilgilidirler.

a) *Kongradı*, (*kong-ra-dı*) : Brockelman bunu, kaba ve buruk bir ses olarak yorumluyordu : (İndeks, s. 160). Kaşgarlı Mahmud ise bunu, bülûğa ermiş bir çocuğun sesi ile benzeştiriyordu : (MK, 3, s. 402). Her halde bu ses, büyükçe bir çan sesine benziyebilirdi.

b) *Er mangradı*, (*mang-ra-dı*) : Adam bağırdı : (a.yer).

c) *Udh müngredi*, (*müng-re-di*) : Öküz böğürdü : (a.yer). Bunlar da bize gösteriyor ki, çan veya çingirak manasında söylenen *kongrağu*, diğer Türkçe kök ve anlayışlara uygun olarak türemiştir. Bu söyleyiş ve gelenek, sonraki bütün Türk kültür çevrelerinde devam etmiştir. Bizce önemli olan mesele budur.

2) *Kongrak* : Bu deyiş yine 11. yüzyılda, *Kaşgarlı Mahmud* tarafından, «çan veya çingirak» karşılığı olarak verilmiştir : (Brockelmann, İndeks, s. 160 : MK, 3, s. 283). *Besim Atalay* tercümesinde, bu söz yoktur.

-*Kongrak*, (*kongra-k*) : 1) Anadolu'da, Adana ve Osmaniye'de de çingirak manasına söylenir : (DS). - 2) Çağatay ve Doğu Türkistan Türk kültür çevrelerinde ise, hayvan çingırağı demektir : (Radlof, *Wb.*, 2, s. 524).

-*Kongurak*, (*kongura-k*) : Anadolu'da, Antalya ve Alanya çevrelerinde, çingirak demektir : (DS). Krşl. *Dongurak*.

Diğer Türk kültür çevrelerinde :

-*Kongragu* : Doğu Türkistan'da, «hırsız için asılan çingirak ve zil» : (Radlof, *Wb.*, 2, s. 524).

-*Kongrau* (Kom., Bar., Kırg.) : 1) Küçük zil veya çan. 2) (Kırg.) : Çan : (a. eser, 2, 523).

-*Kongraula-ma*, (*kongrau-la-*) (Bar.) : Zil çalma : (a. eser, 2, 524).

- *Kongra*- (Şor Sag., Koyb., Kaç.): Zil veya çingirak çalma : a. eser, s. 523-524).

- *Kongraçak*, (*kongra-çak*) (Sag.): Küçük zil : (a. yer).

- *Kongruu* (Alt.): Ş a m a n davulu üzerinde bulunan ziller : (a. yer).

- *Kongraa* (Şor): Çan veya zil. - *K. paştığ*: Zile veya çingırağa benzeyen bir çiçek, çingirak başlı : (a. yer).

- *Kongran*-, (*kongra-n*-) (Kom.): Mırıldanma : (a. yer). Krşl. *Kongra-ma*: (MK, 3, s. 402).

- *Kongğuroo* (Kırg.): Çan, zil, kampara : (Yudahin, 483).

- *Kongğuroo-lo* -: Zil veya çingirak çalma : (a. yer).

- *Konguruk* (Kırg.): Uykuda horlama, horultu : (Yudahin, s. 483).

- *Kongorçok* (Kırg.): Çingırağa benzeyen bir ot adı : (Yudahin, a. yer).

- *Kongroçok* (Tel. W.): Bir kuş adı : (Radlof, *Wb.*, 2, 254).

- *Kongo* (Alt.) = *Kongra*: Çan veya çingirak : (a. eser, 2, s. 521). Krşl. Mog. *Kongko*.

- *Kongara* (Kumd.): Çan. - *Kong-sı*- (Kumd., Tub.): Mırıldanma, ses çıkarma : (a. eser, 2, s. 523).

- *Kogdıraş* (*Leb.*): Çınlama, zil sesi : (a. eser, 2, 520).

- *Kangra*-, *kangır*- (Tel.): Büyük bir çanın, açık bir sesle çalması : (a. eser, 2, s. 524).

- *Kengret*- (Kaç.): Açık bir tonla çınlama; at kişnemesi. Krşl. *Kengrek* (Tel.): (a. eser, 2, s. 1071).

- *Küngre*-, *küngret*- (Tel.): Büyük çanın çalması. Bu söz aslında gök gürlemesi demektir : (a. eser, 2, s. 1431).

- *Küüüngü* (Tel. W.): Büyük çan. Bu sözün manası, aynı (?) demektir : (a. eser, 2, 1509).

- *Keren - gurg* (Çağ., Bdg.) : Bu sözün manası açık değildir. «*Bir kervanın develerinin boynuna asılan çanlar*» : (a. eser, 2, s. 1091). Krşl. *Karinga, koringga, karnnga* (Kalmuk - Mogol) : büyük gong veya madenden çarpana : (Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch*, ss. 146, 170). Tibetçe, «*kar - ngga*» dan (?).

A n a d o l u'daki devamı ve izleri :

Bu örnekler, *Derleme Sözlüğü* içinden derlenerek toplanmış ve buraya konmuştur. Bu örneklerin her biri, Türk kültür tarihimiz bakımından, ayrı bir değerdir :

- *Kanguldak* : (Bor, Niğde) : Hayvan boynuna asılan çingirak. Krşl. *Konkuldak* : (Gaziantep, Avşar aşireti) : aynı manada. Krşl. *Dongurdak*.

- *Gograv*, krşl. *Konğrağu, kongrau* : (Bitlis, Sivas - Koyulhisar) : Hayvanların boyunlarına asılan çingirak.

- *Kongurak* : (Alanya ve Antalya) : Aynı manada. Krşl. *Kongrak* (Çağ., Doğu Türk.) : Aynı manada.

- *Kongrak* : (Adana, Osmaniye) : Aynı manada. Krşl. *Kongrak* : (MK, III, 283). *Kongrak* (Çağ.) : (Radlof, Wb., 2, s. 524).

- *Kongurdak, konkurdak* : (Isparta - Çepni, Sivas - Gemerek) : Hayvanların boynuna asılan küçük çan veya çingirak.

- *Konkurdaşma* : (Gaziantep - Afşar boyu) : Ağaç yapraklarının sesi, Krşl. *Konguruk* (Kırg.), *konğgura - la -* (Kırg.). Bk. y.

- *Konkuldak* : (Afşar boyu - Gaziantep) : Hayvan çingırağı. - (Isparta - Keçiborlu) : Hayvanların boyunlarına asılan püskül. Krşl. *Dongurdak*.

- *Kankavur, konkavur* (?) : (Kerkük) : Aynı manada, çingirak.

- *Gograv* (?) : Hayvan çingırağı : (Bitlis, Koyulhisar) Krşl. *Konğrağu* : (MK, 3, s. 402). *Kongrav, kongrau* (Bar., Kom., Kırg.).

M o ğ o l dil ve kültürüne geçmesi :

P. Pelliot, (*L'Histoire des campagnes de Genghis Khan*) adlı ünlü eserinde, bu konu üzerinde durmuştur. Ona göre Türklerin çan veya çingırak manasına söyledikleri, «*kongragu, kongrau*» sözleri, M o ğ o l diline, «*kongko*» şeklinde geçmiştir Bu söz ve anlayış, Ma n ç u dilinde ise, «*Hongon*» diye söylenmiştir : (a. eser, s. 128).

«TONGURAK, DONGURAK»

Anadolu'da görülen ve çok eski bir karakter taşıyan, yeni bir deyim geliyoruz. Bazı deyişler ve anlayışlar vardır ki, basit bir ses benzetmesi veya benzeştirmesi gibi görülürler. Ancak derinlerine, eklerine ve köklerine inildikçe, bunların ne kadar eski ve değerli hatıralar olduklarını, kolaylıkla görebiliriz.

Anadolu'da :

Dongurak, koyun sürülerinin önünde giden *kösem koçlara* takılan, çan veya çingıraklara denir. Derleme Sözlüğüne göre bu deyişler, Denizli'nin Çal çevreleri ile Tokat, Bünyan ve Konya çevrelerinde, söylenmektedirler. Tabii olarak bunun, «*dongurdak, donguldak, dangırdak*» gibi, çeşitli söylenişleri de vardır. Kökleri, bir ses anlayışı ile, ona bağlı manasından geliyordu.

Anadolu'da hayvan çanları ile çingırakları, yalnız bu sözlerle kalmıyor; her çevrede ayrı söylenişlerle ortaya çıkıyorlardı. Ancak bu söyleyişlerin hepsi arasında da, bir paralellik vardı. Bir bilgi verebilmek için, bunları sunmada bir yarar gö-

rüyorum : «*Dümbürdek, dümbüldek, tümbüldek, tomturak...*»
(DS, IV, s. 1357). Gibi...

Hayvancılık kültürü ve çingırak, dongurak :

Konğurak, kongurdak gibi, bütün Türk dünyasında benzerleri görülen hayvan çingırakları ile çanlar üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. Bu deyimler, Anadolu'da da çok yaygındırlar. Köklerinin çok eski olduklarını da, görmüştük. «*Çingırak*» da Türk kültür birliğini onaylayan, bir duygu ve söyleyiştir. Bin yıldan beri, üç kıt'ada söylenen ve bütün Türk dünyasında anlaşılan, gramer formları ve deyişlerdir. *Hayvancılık kültürü*, bu anlayış ve deyişlerin temelini oluşturmaktadır.

Moğol dünyası ile kültürüne, her konu dolayısıyla sık sık girmektediriz. Çünkü Mongolistler, çok geniş olan Türk kültürüne, hiçbir hak tanımamaktadırlar. Kalınuk Moğolları dokuz bronz tabaktan oluşan bir müzik aleti için, «*tongsi-gur*» veya *tongşur* diyorlardı. Tokmakla çalınan bu çanlı müzik aleti, Tibet'teki *Lama* dininden gelmiş olmalıydı. Ramsedt'e göre bu vurmali çalgının Tibet dilinden giren diğeri bir paraleli de, «*dodrma*» idi : (*Kalmückisches Wörterbuch*, ss. 92, 401). Telli kopuz karşılığı olarak söylenen *tobşi-gur* paralelini de göz önünde tutarsak, Türk ve Moğol kültürlerinin, çok eski ilişkilerine inebiliriz. Ancak Türk kültürünün hakkını vermek şartıyla.

Görülüyor ki Anadolu'da söylenen ve önemsiz görülen bir söz bile, Türk kültürünün ne kadar eski çağlarına ve geniş bir coğrafya alanına indirilebilmektedir.

SELÇUKLU SU SAATINDAKİ BİR ZİLCİ

147. *Hısn Keyfa*'da zengîlerden *Nureddin Mahmud*'un (1170-1185) saray veya kale kapısı üzerinde su ile işleyen, saat üzerinde görülür. Minyatür *Al-Cezeri*'nin hendese, geometri'ye ait kitabında bulunur. Bir davul, bir nakkare ve iki borudan oluşan bir *devlet mehteri*'nin zilcisidir. *Osmanlı* mehter zilcilerine yakındır : (Farmer, *Musikgeschichte*, Abb. 76).

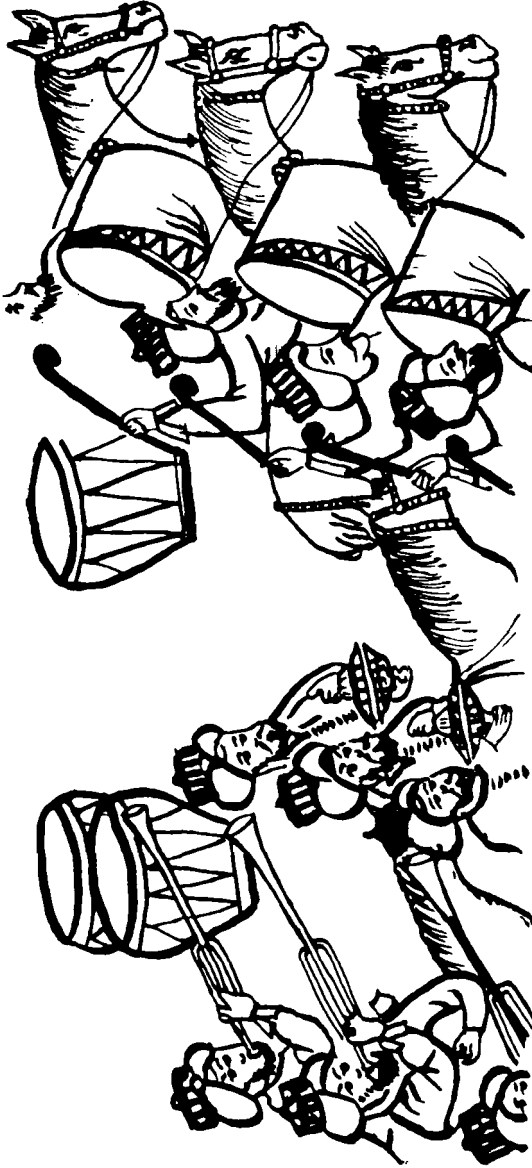
OSMANLI ATLI MEHTERİNİN ZİLCİLERİ

148. 1720 şenliğinde, Vehbi tarafından çizilmiş ünlü Osmanlı atlı mehteri'nden alınmış bir ayrıntıdır. Klasik Selçuk ve Osmanlı mehter zilleri'dirler.

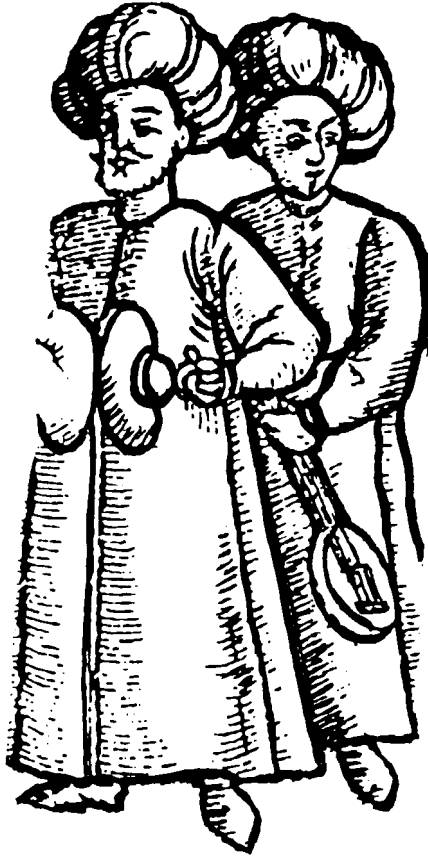
OSMANLI MEHTERLERİNİN ZİLCİLERİ

149. Çeşitli T ü r k ve Batı kitaplarından derlenmiş, O s m a n l ı mehter zılcıları'dır. 3. resim 1720 şenliğine aittir. Aralarında fazla bir ayrılık yoktur.

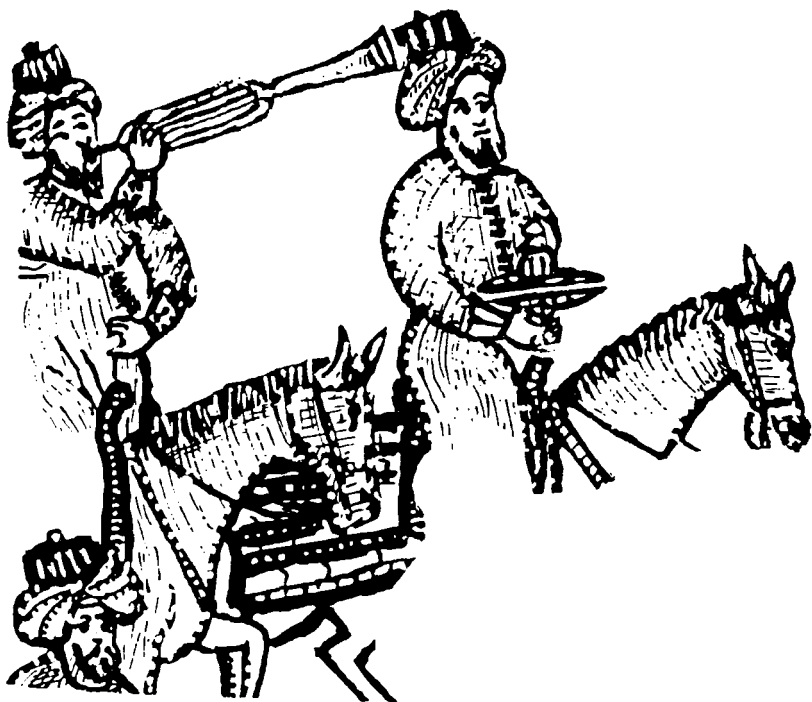
MEHTERDE DAVULCU, ZİLCİ VE BORUCU SIRALARI

150. 1720 şenliğinden alınmış bir ayrıntıdır : *Zilciler*, yaygın olarak, *davul* veya *def-*
çi'lerin yakınlarında yer alıyorlardı. Bunun içindir ki ziller, davullar ile birbirlerine yakın ola-
rak incelenmiştir.

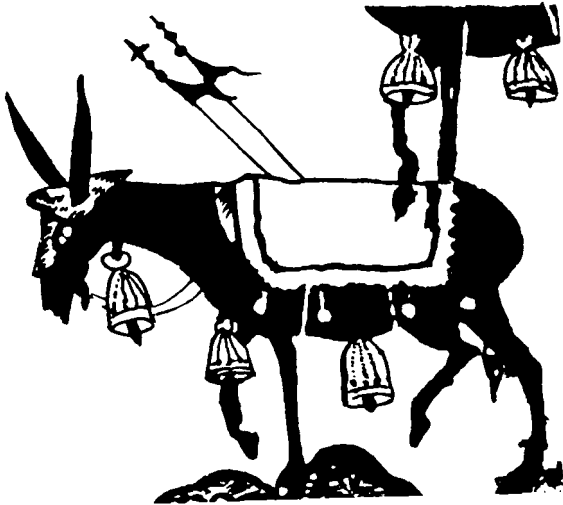
PROFESYONEL ÇALGICILARIN ZİLCİSİ

151. Şimdiye kadar *devlet mehterleri*'nden örnekler verdik. Bu da, *Ricaud*'dan alınmış bir *sokak (?) çalgıcısı*'dır. Batılı gezginler yaygın olarak *Hristiyan* mahallelerinde oturuyorlardı. Nitekim çalgıcının elinde görülen *telli saz*, orijinal *Türk* sazlarından uzaktır.

ÖNLÜ VE ARKALI TROMPETÇİ VE ZİLCİ

152. 1720 şenliğindeki ünlü mehter, çok kalabalıktır. Bunun için de ayrıntılar, kaybolmaktadır. Bu mehterden küçük ayrıntılar alarak sunuyoruz. Belki daha iyi anlaşılabiliriz. *Zilcinin rütbesi* ve mehterdeki rolü, diğerleriyle eşittir.

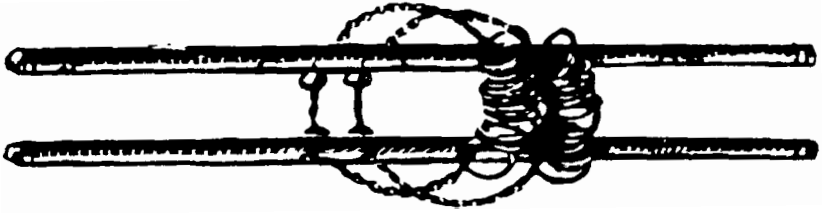
OSMANLI SOKAK ZİLCİSİ VE HAYVAN ÇİNGIRAKLARI

153. Batılı gezginler, çoğunlukla *dilenci çalgıcıları* kitaplarına almışlardır : Bu *zilci* de, onlardan biridir Aşağıdaki *eşek çingirakları* ise, A n a d o l u'daki hayvancılar ile kervanlarda çok görülür : (Bk. Çukin, 78).

ÇİN'İN BATISINDAN BİR SAZ HEYETİ

154. *Tunhuang*, Uyğur-Türk kültür çevrelerine yakın bir bölgedir. Ancak bu *duvar resmi*, 6. veya 7. yüzyıla ait bir mağarada bulunmuştur. Yani Uyğur Türklerinden öncelere aittir. *Udlar* ve *harplar*, Türk kültürüne uzaktırlar. *Zil* ve *çingıraklar* ile oluşan çalgı ise, bu çağda Türklerde yoktu.

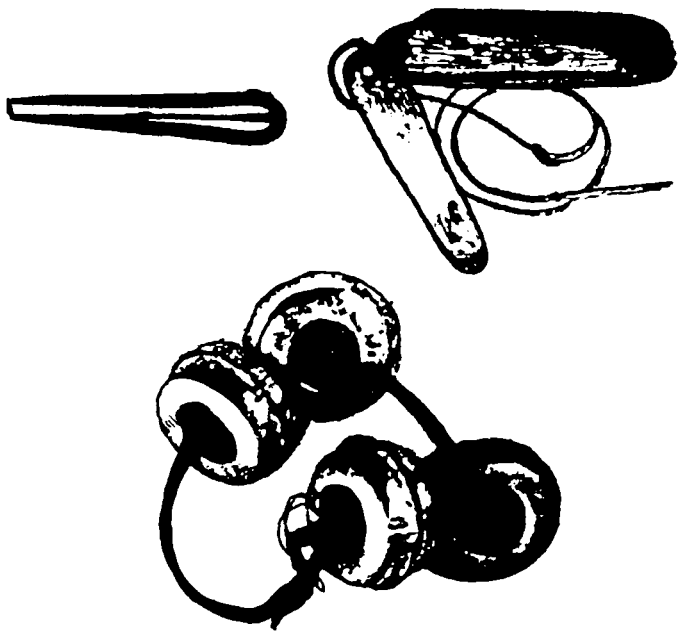
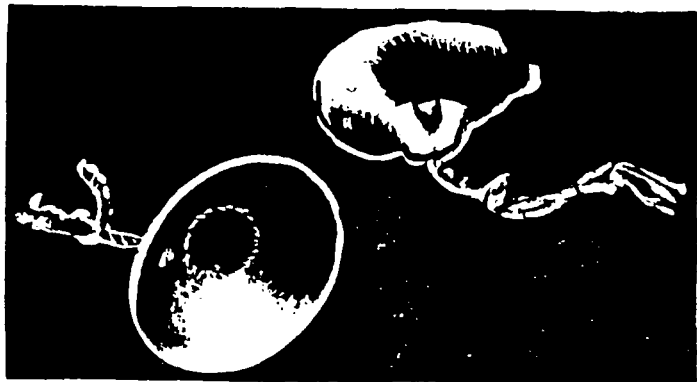
611

657

ORTAASYA'DA «SAFAİL» DENİLEN EŞLİK ALETLERİ

155. Ortaasya Türklerinde çok görülür. (657) : Doğu Özbek aletidir. Bugünkü Tacikistan'dan derlenmiştir. (611) : Bir Özbek - Türk aletidir. Çift halkalıdır ve daha gelişmiştir : (Vertkov, Atlas, Res. 611, 657).

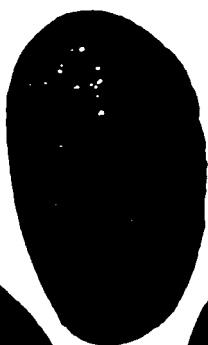

KUZEY AFGANİSTAN'DA TÜRK RİTM ALETLERİ

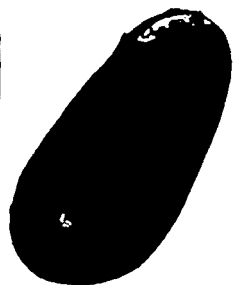
156. Yukarıda, *chang* veya *chang* denilen ziller. Ortada, delik taşlarla yapılmış şıkırdaklar. Bunlara da «*chang*» denilir. Sözlük ve yazımızda görüleceği gibi *chang*, bir Türk kültür deyimidir. Altaki, bir Altay-Türk *Demir-kopuz'u* ile ritm aletidir : (Slobin, *North. Afghanistan*, s. 270; Vertkov, *Atlas*, Res. 706).

612

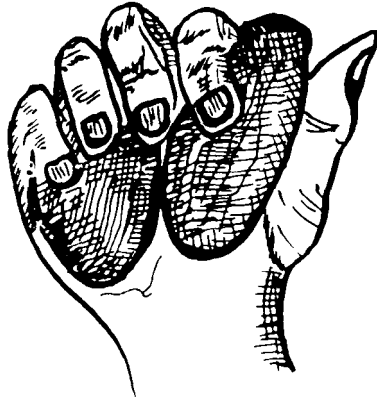

610

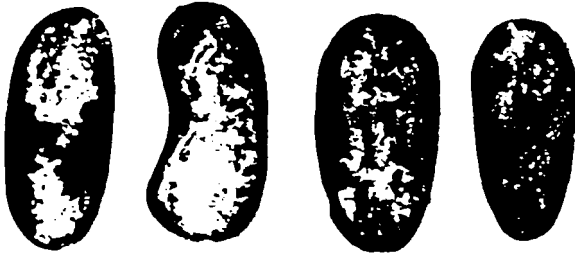

ÖZBEK - TÜRK ÇINGIRAKLARI VE RİTM TAŞLARI

157. Bu *çingiraklı bileziklere* de, «*cang, çang, zang*» denilir. Bu ritm taşlarına ise Özbek Türkleri, «*kayrak*» derler. Ritm tutulan bu taşlar, Ortaasya Türk kavimlerinde çok yaygındırlar: (Vertkov, *Atlas*, Res. 610, 612, 656).

Silifke Türkmenlerinde "tandır kaşık"

656

SİLİFKE'DE VE ÖZBEKLERDE RİTİM TAŞLARI

157A. Üstte : *Tandır kaşık* : Silifke Türkmenleri arasında, *kaşık* yoksa, yerden *iki taş* alıp, böylece oynuyorlardı : (Özcan Seyhan, *Silifke yöresinde Türkmen ezgileri*, Uluslararası Türk Folklor Kongresi bildirileri, C. III, 1977, 329).

Altta : Özbek Türklerinde, *kayrak* denilen ritim taşları : (Vertkov, *Atlas*, Res. 610. 656).

ÇALPARALI BİR OSMANLI DERVİŞİ

158. Batılı gezginler, bu çevgenli ve çalparalı dervişlere çok önem vermiş ve resimlerini almışlardır. Bu gezici dervişlerin kurt veya at başlı çevgân veya asâları üzerinde, VI. cildimizde durmuştuk.

A Sort of Dervise that Travels the World.

YİNE BİR GEZİCİ OSMANLI DERVİŞİ

159. Dervişler, boru yerine bu çalparayı kullanıyorlardı. Böylece kendilerini haber veriyorlardı. Borulu dervişler üzerinde, boru bölümümüzde durduk. Kurt başlı asalar üzerinde. VI. cildimizde durmuştuk. Ressam bu resmi çizerken, hayalini çok zorlamıştır. Çünkü arkasındaki ayılı kuleler, birer kilise kulesidir. Ricaut'dan alınmıştır.

XIII. BÖLÜM

TÜRKLERDE MEHTER BORULARI

Askeri müzik ve mehter boruları :

Rus müzik yazarları bu konuya gelince, «*feodal müzik*» derler ve sözü hemen başka meselelere kaydırırlar. Şimdi artık bu müzik türünün, Ortaasya'da kalmadığını da sözlerine ilave ederler. İ ç a s y a 'da, Rus işgalinden sonra mehter musikisinin ortadan kalkması, elbette ki normaldir. Ancak biz burada, XIX. yüzyıldan kalma bazı resimler ile fotoğrafları bularak kitabımıza koymayı ihmal etmedik.

Ortaasya'daki *Hanlar* ile *beylerin*, yanlarında bulunan, birer mehterleri vardı. Bunların eskiden var olduklarını, Rus yazarları da yazıyorlardı. Sonradan, ortadan kaldırılmışlardı. Yine yazıldığına göre bu mehterlerin en başta gelen nefesli sazı, yine *zurna* idi. Bunların yanında, bas bir ses vermek için, bazan *kerenay* denilen, uzun ve hantal borular kullanılıyordu. T i b e t kökenli olması muhtemel bulunan bu borular, anlaşıldığına göre, daha çok şehir veya *Han mehterleri* içinde görülüyordu.

Borular, daha çok eski Türk devletleri ile Osmanlı devletinde görülür. Bunlarda da *zurna*, her çağda ve her zaman baş rolü oynamıştır. Biz, Meşhed'de *İmam Cafer* için çalınan bir *nevbette*, bu boruların mehter içindeki rollerini incelemeye çalıştık. *Bu uzun boruların melodi için, kıvrak bir yetenekleri yoktur. Bunlar daha çok işaret ve alarm vermek için, davulların ritmine uyuyorlardı.*

İslamiyetten önceki Türk devletlerinde boru :

İslamiyetten önceki Türk devletleri hakkındaki vesikalar sınırlı ve azdır. Ancak gerek «*devlet sembolü*» olarak ve gerekse «*mehter çalgısı*» olarak *davul*, kaynaklarda daha çok geçiyordu. Bu belgeleri de yukarıdaki bölümlerimizde bir araya getirmiş bulunuyoruz.

Devlet, hakanlık ve vezirlik sembolü olarak boru :

Göktürk devletinde Kağanlara ve vezirlere «4 *davul*, 2 *davul*», sembol olarak verilmiştir. Aslında *tuğ ve bayrak* da bunlardan ayrılmıyordu. Bunun için yukarıda «*kös, davul, bayrak birliği*» üzerinde durmuştuk. Bunlar, bir bütünü oluşturuyorlardı. Osmanlı devletinde de, durum değişmiyordu.

Göktürkler ile ilgili olarak yukarıda verdiğimiz bir vesikayı burada yeniden sunalım : «...Çulohou, Yabgu Kagan unvanı ile (kağanlık tahtına çıkınca), Çin imparatoru (bir elçi göndererek), *davul, boru ve bayrak* gönderdi».

Böylece Çin imparatoru, Göktürk kağanının, kağanlığını tanımış oluyordu. Bu tanıma, yalnızca Göktürk geleneklerine göre yapıldı. Bunların yanında, tabii olarak diğer armağanlar ve Çin geleneğine göre semboller de verilirdi. Göktürk devleti yıkıldıktan sonra da Çin imparatoru, Ortaasya ve hatta Kuzey Afganistan'daki Türk beylerine, Türk geleneğine göre «*bayrak ve davul*» göndererek, onların beyliklerini tanıdı.

İslamiyete girerken mehter borusu, «b u r g u» :

Türk ordu geleneği, birkaç bin yıllık bir miras ve hatıradır. Müzik aletleri yalnızca neşe, eğlence ve sanat için çalınmamıştır. *Mehter, ordu ve toplumu düzene sokan, bir işaret veya sesle verilen bir emirdir*. Bundan dolayı nerede disiplinli ve güçlü bir orduya sahip, bir devlet var ise, orada böyle prensiplerin kurulmuş olduğunu görebilmek, elbette ki normal sayılmalıdır.

Sözlük bölümümüzde, *burgu* sözü ve manası üzerinde durmuştuk. Kaynaklar da, orada verilmiştir. Prof. Dörfer de bu söz hakkında bir madde yazmıştır. Çok şükür ki, bunu da Moğollara maledebilmek için bir yol ve imkân bulamamıştır. Biz burada yalnızca konuyu özleyerek, sosyal bir manaya oturtmaya çalışacağız.

Karahanlı devletinin çağı, Doğu ve Batı Türk kültür çevrelerinin karşılaştığı ve benzeşmeye doğru gitmeye başladığı, bir devirdir. *Kaşgarlı Mahmud*'a göre *burguy*, üflenerek çalınan bir borudur. Ancak konuyu diğerleriyle karıştırmak doğru değildir. Yani bu boru, bir kaval veya düdük değildi. Bundan dolayı *Brockelman*, bunu bir *trompet* olarak, kabul etmişti. Biz de aynı görüşteyiz.

Karahanlı devletinde *hakanlık neveti*, zaman zaman «*tuğ vuruldu*» sözü ile karşılanıyordu. *Bayrak ve davul*, bu *hakanlık nevetleri*'nin iki sembolünü oluşturuyordu. Bunların yanında bir *burgu* veya borunun bulunup, bulunmadığını bilmiyoruz. Biraz daha Osmanlı devletine ve çağımıza yaklaşalım.

Ortadoğuya gelen Türklerde boru :

Mısır-Türk kültür çevreleri, *Selçuklu* ve *Osmanlı* devletinin oluşması bakımından büyük bir önem taşır. Selçuklu çağına, vesikaların değişikliği nedeniyle, az sonra geleceğiz. Mısır-Türk kültür çevresinde, bu deyim ve anlayışlar, *Türk ordu ve devlet geleneği* ile ortaya çıkmış ve yerine oturmuştu. Arapların «*buk, buğ*», anlayışları yerine, *Türklerin «burgu»* sözü geçmişti. Bununla beraber İslam geleneği ve dervişler, Arapların *buğ* sözünü devam ettirmişlerdi. Arap-İslam kültüründeki, «*buk*» adı verilen boru hakkında da pek fazla bir bilginiz yoktur. *Endülü's*'de, daha çok boynuz şeklindeki «*buk, karın*» (*olifant*), yaygındı.

Türklerin komşularında boru :

Avrupa'da *burgu*, trompet, yani mehter borusu anlayışı, *Kuman* Türkleri ile, belki de daha önce yayılmıştı. *Burgu*, ne bir kaval ve ne de zurnadır. Belki de deliksiz, ordu ile avlarda, işaret verme, bazan da savaşta bir gürültü çıkarmak için, kullanılan bir alet idi. Bunun üzerinde önemle durmak gereklidir.

Güney ve Kuzey Asya'da ise, yalnız eskiden değil; bu gün bile canlı bir deyim halinde yaşayan bir Türk hatırası olarak, yine bu deymi buluruz. Bunları, Prof. Dörfer, kendisinin *burgu* maddesinde bir araya toplanmıştır. Bundan dolayı bu materyeli burada yeniden söz konusu edecek değiliz.

Fuad Köprülü, her konuda olduğu gibi bu meselede de, bize bir öncülük etmiştir. *Burgu* ile *boru* anlayışının, Moğol çağından sonra, mana ve alet olarak birleşmiş olduğunu göstermiştir : (Türkiyat Mecmuası, 1942, s. 13).

Büyük devlet hayatı yaşamamış Türklerde boru :

Türkler, çok geniş bölgelere yayılmışlardır. Türklerin bir bölümü yaylalarda, büyük dağların vadilerinde, hatta soğuk tundralarda, sıkışıp kalmışlardır. Bunun için de, dış dünya ile ilgi kuramamışlar ve büyük devlet hayatına katılamamışlardır. Ancak sevinilecek ve öğünülecek bir nokta varsa, yüzlerce yıl dış dünya ile ilişkilerini kesmiş ve kendi dünyalarında yaşamış olan Türklerde bile, belki de en eski Türk kültürü devam etmiş ve izleri günümüze kadar gelmiştir. Bu da konular üzerinde, geniş düşünmemizi gerektiriyor.

Devlet ve ordu mehteri ile bu mehterin müzik aletlerini, dış dünyadan soyutlanmış, bu Türklerde görebilmek mümkün değildir. Ancak onlar da, «*birgi, pırgı, abırgı*» gibi sözlerle, eski Türk boru anlayışını, devam ettiriyorlardı. Bunların çoğu, kendi *av boruları* için, bu adları veriyorlardı. Bu boruların şekli, yapılışı ve biçimi, diğer kaval ve düdüklerden ayrı idi.

Av ve işaret boruları, bu Altay ve Kuzey Türk kavimlerinde çok yaygındı. Tabii olarak bu gün bu tip borular, yavaş yavaş kaybolmaktadırlar. Söylendiğine göre bu borularla, «*dişi geyiğin bağırmalarının taklidi*» yapılıyordu. Böylece, «*erkek geyikler avcılara doğru çekiliyordu*». Bunu ancak kitaplardan öğreniyoruz. Bu konuda av borularına ait bölümümüzde, daha geniş bir bilgi vardır.

«*Bırgı, pırgı, abırgı*» denilen bu boruların adları, eski bir Türk deyiimi olan *burgu* sözünden geliyorlardı. Yani, «*ana ve kök olan Türk kültürü*», çevrelere yayıldıkça, biraz olsun değişmelere uğruyorlardı.

Devlet ve rütbe sembolü, boru ve burgu :

Boruyu, yalnız başına bir devlet ve rütbe sembolü olarak düşünmek doğru değildir. Bunun yanına, «*davul, bayrak ve tuğu*» da katmak gereklidir. Boru, «*mehter veya nevbetin bir bölümü*» demektir.

1) Göktürkler atanmalarda, «*bayrak, davul ve boru*»yu, atanan kimseye hep birlikte veriyorlardı. Bununla ilgili vesikaları yukarıda sunmuştuk. Tabii olarak bu davul ve boruların sayıları, rütbelere göre değişiyordu. Davul ile ilgili bölümümüzde sunduğumuz bir vesikada da görüleceği üzere, Gök - Türk devletinde, «*4 davul, 2 davul*» gibi, rütbelere göre değişen sembol sayıları vardı. Boruların sayısı hakkında ise, bir bilgimiz yoktur.

2) Timurlu devletlerinde, durum biraz daha aydınlanıyordu. *Belgelerbegi* unvanını taşıyan komutana, «*bir nakkare ve bir de boru (burgu)*» veriliyordu. Bu onun bir «*beylerbeyilik alâmeti*» idi. Buradaki nakkare, her halde *kös* veya *köhürge* yerine söylenmiş olmalıydı. Çünkü büyük ordu komutanları, *kös* yani büyük kazan davul kullanıyorlardı. «*Kabile, cemaât beylerine ise bir boru, yani burgu*» veriliyordu. Bunların dışında başka bir kimseye, böyle bir sembol veya alâmet verilmi-

yordu. *Tüzükat -ı Timurî*'nin verdiği bu bilginin, ne kadar doğru olduğunu bilmiyoruz. Ancak Timurlular ile Babür devletine ait minyatürlerde, özellikle *polo oyunu mehterlerinde*, çoğunlukla *çift boru* görülmektedir. Bu *çift boru* geleneği de, 1237 den beri gelen, bir Selçuklu geleneği gibi görülmüyordu. Aşağıda bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

3) Osmanlı devletinde ve Türkiye Selçuklu devlet geleneğinde, «*bayrak ve davul*» bir *bağımsızlık alâmeti* olarak uygulanıyordu. Göktürk ve Hıtay devletlerinde de aynı anlayış ve düşünce uygulanmıştı.

Eski Anadolu edebiyatında da *burgu* sözü, mehter boruları karşılığında söyleniyordu. *Tarih-i âl-i Selçuk*, 1436 yılında, «*burguların sesi dağ ve sahralara yankı verdi*» diye, mehter borularından söz açıyordu: (TS, I, s. 639). Buradaki *burgu* sözünün, tercüme ettiği kaynağın aslında bulunup, bulunmadığını, inceleyemedik. K a z a n gibi devlet hayatı yaşamış dış T ü k şehirlerinde de, *burgu*, *pırgı* sözleri, mehter boruları (*trompet*) için söyleniyordu.

Savaş boruları :

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *zurna* ve borular, mehterin bölünmez bir parçası idiler. *Kös* ve mehterler ise, «*sefere huruc, gazâya davet*» için çalınırlardı. Osmanlı devletindeki bu geleneği, kesin olarak biliyoruz. Göktürk devletinde durum nasıldı? Bunu yorumlamak için, herhangi bir belgemiz yoktur.

1) Hıtay devleti, Göktürk ve Uygur devlet geleneklerinin, derin tesirleri altında idi. Çünkü, 400 yıl gibi uzun bir süre, onların idaresi altında yaşamışlardı. Boruların savaş-taki vazifeleri için, bir belgede şöyle deniliyordu: «...*Davullara üç kez vurma, harekete geçmek için bir işaret idi. B o r u s e s i duyan ordu ise, hemen dururdu. Ordu, gündüz ise, bayraklarla idare edilirdi*»: (Wittfogel, *Liao Society*, s. 530).

2) Çingiz Han devleti, henüz bir cihân devleti olmamışken, bir kabileler birliği halinde iken, davulların çalınışı, savaş ilânı demektir. Bu başlangıç çağında, borulardan hiç söz edilmiyordu. Bu konu ile ilgili belgeleri, VI. cildimizde bayrak dolayısıyla; bu kitabımızda da, davul üzerindeki bölümümüzde, bir araya getirmiş bulunuyoruz.

3) Timurlular'da ise, «*hücum boruları*»nın varlığı, kesin olarak görülmektedir. Tabii olarak bunlar, kösler ve davullar ile birlikte vuruluyordu. *Zafernâme* ile *İskender an-nimi* içindeki bilgileri, Prof. Dörfer bir araya getirmiştir: (a. eser, *burgu*, s. 287): Bu her iki eser de, Timur ile çağdaş ve çok önemli kaynaklardır. Timur, savaş başlangıcında *burgu*, yani boru çaldırıyordu: (*Burgu zedend*). Bunun yanında büyük kösler *köhürge*, davullar da bu «*hücum mehteri*» ne, katılıyorlardı.

4) Boru (*burgu*) ile nefir arasındaki ayrılık:

Bu konuya gelmiş iken, birazcık olsun dokunalım. 1576 tarihli *Hasan Rumlu*'nun tarihindeki bir cümle üzerinde durmak istiyoruz: (Dörfer, a. yer). *Hasan Rumlu*, büyük kös (*köhürge*), boru (*burku*), davul (*kus*) ve *nefir*'den, ayrı ayrı söz açıyordu. Burada *nefir*, büyük ve yüksek ses çıkaran bir boru değildi. Belki, yazarın üslûbunun ve sözünün gelişine göre söylenmiştir. Biz, yalnızca bu bilgiyi sunmakla yetiniyoruz.

Selçuklu pirinç boruları:

Türk ordu mehteri, çok eski bir geçmişe sahiptir. Bundan dolayı her borunun en iyisinin, Türk ordusunda bulunması bir mantık gereğidir. Çünkü diğer orduların böyle bir mehtere ihtiyacı yoktu. Bu, bir Türk geleneğidir.

1) Alp Arslan'ın, pirinçten bir boruyu ordusuna kattığı söylenir. Türk mehterlerinin, bu çağa kadar pirinç borulardan habersiz olduğunu söylemek, çok zordur, *Boru-i pirang*

denilen bu boru, yeni bir boru türü de olabilirdi. Buna ait belgeleri, sözlüğümüzde sunmuştuk.

2) Arslan Şah, Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin II. Kılıç Arslan'ın onbirinci oğludur ve Niğde'de oturuyordu. Evliya Çelebi'ye göre, «*pirinçten mehter borusunu, Konya'da peyda etmiştir, Âl-i Osman'da dahi çalınır*». Bunun da vesikası, sözlüğümüzde verilmiştir.

Selçuklu mehterlerinde pirinç boruların unutulup, yeniden konması, her halde söz konusu olmasa gerekti. Nitekim Evliya Çelebi, pirinç boruların Osmanlı devletinde de çalındığını söylüyordu. Sonradan İngiliz, vb. borular, bu eski Türk pirinç borularının yerlerini almışlardır.

Boynuzdan av ve derviş boruları (Türk ve İslam dünyasında)

Bu kitabımızda, av ve derviş boruları için, ayrı bölümler ayırmış bulunuyoruz. Türkler ile diğer kültürler arasındaki ayrılıkları göstermek istiyoruz: *Türk ordu mehterleri* içinde, *boynuz borular* çalındığına dair, hiçbir kayıt ve belge yoktur. Halbuki Arap dünyasında «*karn*» denilen; Avrupa'da da «*olifant*» denilen, boynuz şeklindeki borular, yaygın olarak görüyorlardı. Bu gelenek eski Yunan'da da vardı. Av ve derviş boruları dışında, Türk mehterlerinde böyle bir borunun izlerini görmüyoruz.

Türklerden önce Araplarda, madenden yapılmış borular yoktu gibi, bir görüş ileri sürmek istemiyoruz. Ancak Arap ordularında Türklerin gelişinden önce, ordu ve devlet mehterlerinin bulunduğunu da, isbat etmek gereklidir. Bu konudaki belgeler daha çok XIII. yüzyılda başlamaktadır. XIII. yüzyıl ise, bir Türk çağıdır.

Mısır-Türk kültür çevresinde, Türklerin boynuzdan yapılmış borularını da görmüyor değiliz. Bu Türk kültür çevresinde boynuz borulara, «*borı-kırtık*» deniyordu. *Bül-*

gat ül - müştak gibi kaynaklar, bu birleşik tanıtmayı yapıyorlardı. *Abu Hayyan* ise, boynuz borulara, yalnızca «*kurtak*» veya «*kartak*» diyordu. *Tuhfe.* ise, bu boynuzdan yapılmış boruların adlarını, belki de daha doğru olarak, «*kırtık*» adı ile adlandıırıyordu. Bu Türkçe sözün ekleri ve kökleri bellidir. Bu konu sözlük bölümümüzde, kaynakları ile birlikte ele alınmıştır.

«*Çalış*» adı verilen Mısır - Türk kültür çevresindeki devlet ve ordu mehteri, törenlerde ve protokolda, büyük bir önem taşıyordu. Bunun üzerinde, VI. cildimizde durulmuştur.

«Nefir» boru hakkında :

Buraya kadar gelmişken, İslamiyetteki *nefir* adlı boru üzerinde de duralım. Bilindiği üzere *nefire*, *İsrafil borusu* da, denilir. Aslında *nefir*, bir savaş borusudur. Bu kitabımızdaki resimlerden, bunun çeşitli örnekleri görülecektir. Minyatürlerdeki *nefir* resimlerinin çoğunluğu, *Selçuklu ve İlhanlı* çağı eserlerinden alınmıştır. Bundan dolayı bu borular, Türk savaş boruları da olabilirler.

Bu borulara, «*buk al - nefir*», yani *savaş borusu* diyenler de vardır. Türk savaş boruları, uzun ve düz olmalıydılar. Bununla beraber *De de Korkut* kitabında, *burmalı* (?) borulardan söz açılıyordu. Konuyu zorlamak doğru değildir. Elbette ki, *İran* ve *Arap* savaş boruları da vardır. *Kazvinî*'nin, *Aca-yib ülmahlûkat* adlı kitabından alıp sunduğumuz *İsrafil borusu*, belki de Türk değildi. Ancak sonradan Türklerde böyle boru tipleri de görüyoruz. Türkler bu savaş borularına, *burgu* diyorlardı. *İlhanlı* çağı kaynaklarında, «*burgu sesi veya vâveylası*» için ise, «*nefir - i burgu*» diyorlardı: (*Dörfer*, *burgu*, s. 735). Yani *nefir*, yalnızca *mehter borusu* manasında kullanılmıyordu.

DEDE KORKUT'A GÖRE SAVAŞ VE MÜJDE BORULARI

Sözlüğümüzde, Türklerin boru hakkında deyişleri ile nefesli bir çalgı olarak boru anlayışları, boruların çeşitleri hakkın-

daki bilgiler ile belgeleri sunmağa çalışacağız. Sözlüklerimizde, çeşitli deyişler bir araya getirilmiştir. Bu sözlükler, kaynakların dikkatle taranmış olmaları nedeniyle, uzun ömürlü ve yararlı olacaklardır. Ayrıca her konuda yapacağımız sentez, açıklama ve yorumlarımızda, ayrıntılar sözlüklere bırakılarak buradaki sonuçlarımız daha açık ve anlaşılır olabileceklerdir. Dada geç çağlarda görünen *borazan* da, *boru-zen* gibi Farsça da, özellikle bir askerî çalgı olarak, Türk kültürüne girmişlerdir. Bu yabancı boruların adlarını da, sözlüğümüze almış bulunuyoruz. Şimdi konumuza, Dede Korkut'un dili ile girelim ve Dede Korkut kitabında, borular hakkında neler söylendiğini görelim :

D e d e K o r k u t kitabında boru :

1) «*Adı görklü Muhammed'e salavat getirdiler. Bîtekel-lûf kâfire at saldılar, kılıç çaldılar. Gümbür gümbür n a k a r a l a r d ö ğ ü l d ü . B u r m a s ı a l t u n t u ç b o r ı l a r ç a l ı n d ı . O l g ü n c i ğ e r i n d e o l a n e r y i ğ i t l e r b e l i r d i*» : (DK, 63-5).

2) «*... At saldı, karşı vardı, kılıç vurdu. Gümbür gümbür d a v u l l a r ç a l ı n d ı , b u r m a s ı a l t u n t u ç b o r u l a r ç a l ı n d ı . O l g ü n c ı l a s u n b e g e r e n l e r , d ö n e d ö n e s a v a ş t ı ...*» : (DK, 132-8).

3) «*... (Uşun Koca'ya), oğulların ikisi bile, sağ esen geldi, dediler. Koca işidip, şâd oldu. Gümbür gümbür d a v u l l a r ç a l ı n d ı , a l t u n t u ç b o r u l a r a ğ a r ı l d ı . O l g ü n a l a b a r g â h o t a k l a r d i k i l d i . . .*» : (DK, 271-2).

4) «*... Alp Uruz, çadırların açtırdı. Cebehanesin yükletti. Kara Göne, çeri-başı oldu. B o r u a ğ a r d u p , y o l a g i r d i l e r . . .*» : (DK, 283-9).

5) «*... Cemi begler bindi. Kazan'ın konur atını çektiler, bindi. B o r ı ç a l ı n d ı , k ö s v u r u l d u , g e c e g ü n d ü z d e m e d i l e r , y o r t m a (a t k o ş t u r m a s ı) o l d u . K a z a n g e l d i , d e d i l e r . A n l a r d a h i ç e r i d e r ü p , b o r u a ğ a r d ı p , y o l a g i r d i l e r . . .*» : (DK, 301 - 12).

Savaş ve müjde boruları : (Dede Korkut'a göre) :

1) K ö s l e r ve d a v u l l a r üzerinde dururken, bu anlayış üzerinde durmuştuk. *Hakanlık veya vezir kösleri*, çoğu zaman veya yalnızca *sefere huruc*, yeni *savaşa çıkış* sırasında çalınırlardı. Tabii olarak bu çalış, savaş sırasında da devam ederdi. Dede Korkut'tan aldığımız yukarıdaki okumalar dan da anlaşılmaktadır ki, *b o r u l a r*, *savaş başlarken veya savaşla birlikte çalınıyorlardı*. Borular çalındıktan sonra şöyle deniliyordu : «*Ol gün ciğerinde olan er yiğitler belirdi*». «*Ol gün cilasun beg erenler, döne döne savaştı*...».

2) S a v a ş a çıkış da, bu vesikalara göre, kesin olarak belirliyordu : «*Boru ağardıp, yola girdiler...*». «*Çeri derip, boru ağardıp, yola girdiler...*». «*Altun tuç borular çalındı, gece gündüz demediler, yortma (at koşturması) oldu...*». Yani borular çalındıktan sonra, savaşa çıkılıyor, düşmanın bulunduğu yere ulaşmak için, atlarını dört nal koşturuyorlardı. Bu sırada henüz bir savaş ve vuruşma yoktur.

3) M ü j d e (muştuluk) b o r u s u ise, bir dernek ve toy başlangıcıdır : «*(Uşun Koca'ya), oğulların ikisi bile sağ esen geldi, dediler. Koca işitip, şâd oldu...*». Bundan sonra davullar ve borular çalınmıştı : «*Ol gün ala bargâh otaklar dikildi. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırtdığı...*» Dikkat edilirse, toy ve dernek için kesilen hayvanların hepsi erkektirler. Bunları, bir *kurban* olarak, kabul etmek gereklidir.

«Burması altun tunç borular» : (Dede Korkut'a göre) :

Dede Korkut kitabından aldığımız yukarıdaki çok güzel ve duygulu sözlerle, *savaş ve mußtuluk boruları'nın* tanıtımları da yapılıyordu : «*Burması altun tuç borılar*». «*Altun tuç borılar*», gibi... *Burma* sözü burada, borunun nesini veya neresini tanımlıyordu? Bunu kesin olarak açıklamayacağız *Burma*, boru üzerindeki süs perçin veya kalkaları olabilirdi.

Alp Arslan çağında *boru-i pirang* denilen madenden yapılmış savaş borularının varlığından haberimiz vardır. Evliya Çelebide, *pirinçten yapılmış mehter borusu* üzerinde bilgi veriyordu. Bu bilgiler, sözlüğümüzde yer almışlardır. Yine *bakır sipsi* ve *Altay-Türk* kültür çevresindeki, *bakır komurgo* adlı borular hakkında da, sözlüğümüzde bilgi vardır. *Altungümüştür sipsiler* ise, efsane konusu olmalıdırlar. Bir gerçek varsa, Türklerde *maden borular*, çok erken çağlarda görülmeye bağlanmışlardır.

BAĞDAD'DA UZUN SELÇUKLU BORULARI

Harîrî'nin *makamat*'ından alınan, bu küçük ayrıntıyı içinde toplayan minyatürün tamamını, mehter ve kös ile ilgili bölümlerimizde sunmuştuk. Bu minyatürlü yazma, 1237 yılında, Bağdat'ta *Yahya ibn Mahmud al-Vasîti* tarafından çizilmişti. Aslı, Paris Milli kitaplığında bulunmaktadır. Farmer'e göre bu, tipik bir Arab mehteridir.

1237 yılında, Ortadoğu ile Bağdad'a, Selçuklu askerlik gelenekleri, iyiden iyiye yerleşmişti. Farmer de, bundan önceki eski Arab devletlerinde, böyle bir mehterin bulunduğu na dair bir belge veya herhangi bir iz, gösterememektedir. Bu tür askerî mehterleri içlerinde toplayan minyatürler, yalnızca 13. yüzyıl kitaplarında görülebiliyordu. Ona göre bu minyatür, bir bayram töreni dolayısıyla yapılmış olmalıydı. Mehterler, bayramlarda da gösteri yapıyorlardı. Çünkü bu minyatürde çok sayıda bayrak da görülmüyordu: (Kşl. Resim, 10, 51).

1. Mehterde çift borular :

1) «Çift uzun boru» ve «çift büyük nakkare», bu resmin başlıca özelliğini oluşturuyordu. Farmer, bu boruların hangi türden veya hangi adı taşıyan bir boru olduğunu, kendisi de söyleyemiyordu. Daha doğrusu bunlar, eski Arab veya İslam kültürüne yabancı çalgılardır. Bunlar, Arapça *buk* veya

nefir denilen borulardan hangileriydi? Farmer, yalnızca kitaplardaki çeşitli boruların adlarını anmakla yetiniyordu.

2) *Katır kösü*, Türklerde görülen bir gelenek değildir. Osmanlı ve *Hac kösleri*, daha çok deve üzerinde çalınan, *deve kösleri* idiler. Savaşlarda kullanılan *orta kösler* ise, at üzerinde taşınıyorlardı. *Harîrî*'deki bu minyatürde ise, *kulakları garip bir şekilde uzatılmış eşek(?) veya katır üzerine yüklenmiş, iki orta kös görülmektedir*. Hayvanların semerleri de, oldukça yüksektir. Farmer, bunu açıklamamaktadır. Böyle bir *eşek(?)* veya *katır kösü*, eski ve sonraki Türk geleneklerinde görülmez. Hatta, Türk günlük yaşayışına aykırıdır. Bu konu, karanlık kalmaktadır.

Harîrî'deki bu minyatür, o zamanki *Bağdad sarayı'nın*, bir haşmet ve görkemini anlatıyordu. Bu resim, bir savaş mı; yoksa *bayram* mehterini mi gösteriyordu? Bu nokta da, karanlıktı. *Yazılı büyük bayraklar*, belki de bir *bayram* dolayısıyla kullanılıyordu. Çünkü bu da Türk savaş geleneğine yabancı gibidir. Bu çağda ve daha önceleri Türkler, savaşlarda daha hafif sancaklar kullanıyorlardı. O çağlardaki Türklerin, böyle «*âyetli sancaklar*» kullandıklarını da bilmiyoruz.

3) *Yazılı giyimler ile at takımları* da Türk ordu geleneğine uygun görünmüyordu. Atların dizginleri ile boyunlukları, çok kaba ve kalın yapılmıştır. Bak. F. R. Martin, *The Miniature painting and painters*, II, Pl. 12; Farmer, *Musikgeschichte*, Abb. 68.

2. «Hac kervanları»nda çift boru :

Zurna tipinde *kısa borulu*, bu küçük ayrıntıyı, yine *Bağdat* okulundan, *Harîrî'nin makamât'ından* büyüterek sunuyoruz : (Bk. Res. 51).

1) *Hac kervanı'nı* gösteren bir resimdir. Köş ve mehter ile ilgili bölümümüzde, bu minyatürün tamamı üzerinde

durmuştuk : (Bk. Res. 10, 51). Bu minyatürün tamamında, iki köscü ve iki borucu görülmektedir. Kösun yalnızca birisi görülmektedir. Köslar, orta kös veya büyük nakkare şeklindedirler. Fakat nedense tokmakları çok büyüktür.

Hac kervanı, zengin veya önemli kimselerin, kadınları, hizmetçileri ile develerinden oluşuyordu. Böylece hac yolunda, boru ve köslarini çalarak gidiyorlardı. Bu kervana, katırlar ile atlar da katılıyorlardı. Böylece büyük farzı, görkemli olarak yerine getiriyorlardı.

2) *Çift boru* geleneği, bu hac kervanında da görülmektedir. Yalnız buradaki borular, daha kısıdırlar. *Kısa boru* kullanma, özellikle hac kervanlarında, bir gelenek halinde miydi? *Uzun borular*, daha çok *savaş boruları* idiler. Farmer, bu boru tiplerine dayanarak, *savaş mehterleri* ile *hac mehterleri* arasında bir ayırım yapma görünümündedir. Ancak bu minyatürde çalınan boruların, arabça adlarının ne olduğunu, Farmer de bulamıyordu. Ayrıca Arab-İslam kültürü içindeki yerlerini de belirleyemiyordu. Bunlar, *zurna* veya *zamr* denilen çalgıların olması, çok muhtemeldir. Bu da, Türk mehterlerinde görülür. Ancak bu boruların ağızları, zurnaya göre oldukça geniştirler. Bunların *buk* veya *buğ* denilen, deliksiz borular olmaları da mümkündür. Çünkü tek elle çalınmaktadırlar.

3) *Bayraklar*, bildiğimiz ve tanıdığımız klasik tipte sancaklar değildir. VI. cildimizde de göstermeye çalıştığımız gibi, Memlûk - Türk sancaklarının yanına, ipek şeritler de asıyorlardı. Bu benzetmemiz kesin değildir.

3. Selçuklu su saatındaki borucular :

Bu minyatür El-Cezerî'nin «*Kitab fî ma'rifet al-hiyal al-handasiyya*» adlı kitabının içinde bulunur. Boston'da bulunan bu el yazması, 14. yüzyılda yazılmıştır.

1) *Bu su saati* üzerindeki mehterin, *Sultan Nureddin Muhammed*'in (1170 - 1185), kale kapısının alnına yapılmış olması

çok muhtemeldir. Bu saat hakkındaki yayınları aşağıda sunacağız. Bizi burada, yalnızca mehter ve mehterin içindeki müzik aletleri ilgilendirmektedir. Bu minyatürün tamamını yukarıda *nevbet* ile ilgili bölümümüzde vermiş ve saatla olan ilişkiler üzerinde durmuştuk. Bu saray, *Hısn Keyfa*'da bulunuyordu.

2) *İki Selçuklu kartalı*: Bu sahne bize, mehter anlayışının dayandığı düşünce hakkında yeterli bir bilgi vermektedir. *Borular ile tokmakların yönleri, saat ve zaman ile ilgilidirler*. Bunu yukarıda, yeterince açıklamaya çalışmıştık. *Kartallar* ile yanlardaki *iki çanak* da, saatin işlemesi ve zil çalması ile ilgili olarak, kurulmuşlardır.

3) *Türk savaş boruları* gibi, uzunca yapılmış olan bu nefesli çalgılar, iki *burma* ile süslenmiş veya pekiştirilmişlerdir. Farmer, bunları Arapçada «*bukat*» denilen, boru türleri ile adlandırıyordu. *Buğ* veya *buk* dediğimiz bu borular, İslam kültürü yoluyla Türkçemize de geçmiştir. Ancak Türkler bu deyim, *boynuz derviş boruları* için söylemişlerdir. Borular ile ilgili bölümümüzde bu deyiş ve anlayışlar üzerinde geniş olarak durmuştuk. Türkler, uzun savaş boruları için daha çok, *burgu* veya *boru* demişlerdir.

4) *Çift boru*, Selçuklu çağına ait mehter ve *nevbet* takımlarında yaygın bir gelenek olarak görülmektedir. Harîrî'nin *Makamat* adlı kitabındaki minyatürlerde de görülmektedir. 1237 yılında Bağdat'ta çizilen bu minyatürlerdeki, *ordu ve hac mehterleri* içindeki borucuların sayıları da, iki tanedir. Az önce bu konu üzerinde durmuştuk: (Bk. Res. 51) Biz burada yalnızca paralel düşünceleri sunuyoruz. *Borulardaki yazı bantları*, bir ayrılık göstermektedirler. *Kalın kaftanlar* da, Ortadoğuya göre giyimler değildirler. Bu su saati için bk. A. K. Coomaraswamy, *The treatise of fal-Jazarî automata...*, Boston, 1924; *Ars Asiatica*, XIII, 1929, Pl. I, 3.

UYGUR - İLHANLI VE TİMURLU MEHTER BORULARI

1. İsrail'in borusu :

Bu minyatür, Kazvinî'nin *Acayib ül-Mahlukat* adlı eserinden alınmıştır. 1370-1380 yıllarında yazılmış olan bu eserde, Uygur-İlhanlı resim okulunun çok derin tesirleri vardır. Bu minyatür, birçok yerlerde yayınlanmıştır.

1) *Uzun kuşaklar ile ipek şalvar*, Uygur-Çin üslûbunun izlerini gösterir. *Çizmeler de*, Ortadoğu kültür ve geleneklerine uygun değildir. Bu da İlhanlı resim okulundan gelen esintiler olmalıdır. Özellikle kanadın ucundaki *kurt başı*, T i m u r l u geleneklerinde de, devam etmiş bir sembol ve motiftir.

2) *İki boğumlu boru*, kısadır ve üç bölümden oluşmaktadır. Farmer bu boruyu, *nefir* diye adlandırmaktadır: (*Musikgeschichte*, Abb. 72). Az önce yine gösterdiğimiz gibi, yine aynı Farmer, bu boruların biraz uzununu ise, *bukat* diye adlandırmıştı. Yani Farmer de bu borular için belirli veya çok kesin bir deyim bulamamıştı. *Nefir*, nefesli sazlar için söylenen, genel bir addır. Ancak bu boru, uzun ve geniş savaşı boruları niteliğinde değildir. İki boğum veya burması, biraz abartılarak gösterilmiştir. Az sonra açıklamaya çalışacağımız gibi, bu boğum veya perçinlerin sayıları, borunun uzunluğuna göre artmaktadır.

2. İlhanlı-Uygur şahname'lerinde savaş boruları : (Res. 164-166) :

T o p k a p ı Sarayı, hazine : 2154 numaralı ünlü minyatür albümündeki bir *şehnâme* sahnesinden, birkaç küçük ayrıntı sunacağız. Bilindiği üzere bu ünlü albümlere, çeşitli minyatürler yapıştırılmıştır. Çoğu *Herat* yolu ile gelmiştir. Bu albümün 53a sahifesine, üç resim yapıştırılmıştır. Altı üstü olarak ya-

pıştırılan iki *şahnâme* sahnesi, birbirlerine yakındırlar. Bu sahnelerin, *Kubad*'ın, *Barman* tarafından öldürülmesini anlatmış olmaları çok muhtemeldir. Çünkü *Kubad*, her iki minyatürde de, benzer bir üslûbla attan düşmektedir.

1) *Borucuların düzeni* de, her iki minyatürde birbirlerine benzemektedirler. Savaş sahnesinin üst bölümlerinde yer almışlardır. Sağda *düz borular*, solda ise *burmalı borular* yer almışlardır. Her iki minyatürün sol yanında bir tepenin arkasında duran borucuların, yalnızca boruları görülürler. At üzerindedirler. Yanlarında mızrak bayrakları ile sancaklar görülür : (Resim, 166).

2) *Düz savaş boruları*: *Topkapı Sarayında* bulunan bu eski *şahnâme* minyatürlerinde, savaş sahnesinin sağ üst yanında yer alıyorlardı : (Hazine, nr. 2154, s. 53a). (Bk. Res. 164, 165). Boruların uzunlukları, şimdiye kadar gördüğümüzden daha, uzundurlar. Alttaki minyatürdeki borular daha uzundurlar : (Res. 165). Yahut öyle görülüyorlardı. Ancak her iki sahnedeki borular da, *dört perçin* ile pekiştirilmişlerdi. Boruların *püskülleri* ile *tutuş biçimleri* de aynıdır.

3) *Burmalı borular*: Bunlar da, minyatürlerin sol üst yanında yer alırlar : (Res. 166). Alttaki minyatürde, burmalı borunun yanında, *püskülsüz* bir boru da görülmektedir. Burmalı boruların *tutuş biçimleri*, diğerleri ile aynıdır. Ancak bazı *boruların ağzı*, biraz daha geniş ve keskindir. Bazılarının ağzı ise, biraz daha yuvarlakça tutulmuştur.

4) *Boruların püskülleri*: Bilindiği üzere, *Türkler* arasında, *zurna* veya diğer boruları, kaytan ve püsküller ile süsleme, yaygın bir gelenektir. *Topkapı Sarayındaki*, bu her iki minyatürde de borular, *kaytan* ve püsküller ile süslenmişlerdir. *İki kaytan ve üç püskül*, bu boruların bir özelliğini gösterir. Burmalı borular, yerin darlığı nedeniyle, tek kaytan ve üç püskülle süslenmişlerdir.

5) *Türk özellikleri*: Her iki minyatür de, klasik bir *Şahnâme* sahnesidir. Elbiseler, zırhlar, at koşumları ile silahlar, hemen hemen birbirlerinin aynıdır.

a) «*Ejderhalı sancaklar*» veya sancak başlıkları, bu minyatürlerin çağını belirten, başlıca bir ölçüdür. Türklerden önce, Ortadoğu'da bu motif ve anlayışlar yoktu. Bu konuda Fuad Köprülü, çok haklıdır. Ancak bu ejderhalı başlıklar daha çok İlhanlı ve hatta Timurlu çağının özelliklerini taşırlar. Sancak başlıklarındaki «*çift ejderha*» sembolleri üzerinde, VI. cildimizde durmuştuk.

b) *At monçukları veya püskülleri*: Çok abartılmış olan bu motifleri, daha çok Timurlu, hatta Safevî minyatür okullarında görüyoruz. Osmanlı minyatürlerinde de bu büyük at püskülleri, çok sevilmiş ve çizilmiştir.

c) *Hutâî motifler*, minyatürün tümünü içine almıştır. Albümün eski olmasına rağmen üslûb, biraz daha geç izler taşımaktadır. Görünüşe göre bu eserlerde, Türk hayatının dışında, başka yabancı bir iz de görülmemektedir.

3. Bir Timurlu borusu: (Res. 167):

Herat'taki Timurlu minyatür okulundan, bir *huri* ile borusunu sunuyoruz. Bu minyatür, çok geniş bir *Cennet* sahnesini içinde toplar. Bu da, *çalgıcı hurilerden*, boru çalan birisidir. Çok küçük bir ayrıntıdır. Bu minyatürden alınmış bazı küçük ayrıntılar daha göreceksiniz. Aşağı yukarı 1450 yıllarında yapılmış bir eserdir.

1) *Abdülkadir ibn Gaybî* (öl. 1434) gibi büyük Türk müzik teorilerinin yaşadığı bir çevrede yapılan bu minyatür de, *Türk giyim ve yaşama geleneklerini*, görebiliriz. Ünlü gezgin veya elçi Gıyaseddin Nakkaş da, bu çağda, *Herat'dan Çin'e doğru büyük gezisini yapmıştı*. *Herat - Türk* kültür çevresinin bir eseri olmasından dolayı bu minyatür, her bakımdan incelenmeye değer.

2) *Uygur-Türk resim san'atı*, bu minyatür içine bol bol tohumlarını atmış ve geliştirmiştir. Farmer de, bu Türk dünyasının, kendi öz görünümü karşısında, duygularını anlatmaktan, geri duramamıştır: (*Musikgeschichte*, Abb. 108). Ancak o, Çin-Moğol kültürlerinin yayılmalarından söz açmıştır.

3) *Boru* veya *burgu* denen bu Türk boruları, burada bir savaş borusu özelliğini göstermemektedirler. Delikli bir *zurna* gibi de görünmüyodu. Belki de *kerenay* gibi, tempo tutan bir aletti. Her ne olursa olsun, kadınların çaldığı bu Türk borusunu, resimde açık olarak görmekteyiz. Ancak bu boruları, *Babür-Türk kültür çevresi* içinde de göreceğiz.

OYUN VE YARIŞ MEHTERLERİNDEKİ BORULAR :

1. «Çevgân», yani atlı polo oyunu mehterleri :

Bu konu üzerinde, Mehter bölümümüzde daha geniş olarak durmuştuk. Burada, daha çok bu polo mehterlerinde çalınan borular üzerinde, bazı açıklamalar yapmaya çalışacağız. Hindistan'ın kuzeyinde büyük polo oyunları, Gazneli Nasreddin *Sebük-tegin*'den sonra, yani 988 yılı ile başlıyordu. Bilindiği üzere *Sebük-tegin* ile babası, profesyonel askerlerdi. *Harezşah Celaleddin Mengü-herdi*'nin de, polo oyununun ustalarından olduğunu biliyoruz. *Babür* (1494-1530) ile birlikte, bu bölgelerde atlı oyunlar, dolayısıyla polo yarışları, yeni den canlanmıştı. *Ekber Han* zamanında, oyunlar ile birlikte mehterler de gelişmişti.

«*Han, topa vuruş yapınca, nakkareler çalıyor ve borular da ötüyordu*»: Yani mehterler, polo oyunlarının vazgeçilmez, eşleri idiler. Kaynaklar, böyle diyorlardı. Bunun için de boruların uzun ve yükses sesli olmaları gerekiyordu.

2. Cihangir'in polo mehterinde boru : (Res, 168) :

Bilindiği üzere *Babür*'ün torunlarında olan *Cihangir*, Hindistan'da, 1605-1627 yılları arasında yaşamıştı. *Cihan-*

gir, polo oyunlarında seçkin arab atları kullanıyordu. Kendisinin üç zevki vardı : «*Spor, san'at ve yaşama!*» Bu nedenle polo oyunları ile mehterler de, bu çağda geliştirilmişlerdi.

1) Birinci resimde, *Cihangir*'in polo meydanının yanında yaptırılmış köşkün balkonunda veya açık ayvanında çalınan, mehterden alınmış iki borucu görüyoruz. «*Çift borucu*» geleneği üzerinde, 1237 B a ğ d a t mehterlerini incelerken de kültür çevresini yansıtmaktadırlar. Bunun içindir ki, şair ve müzisyen *Hüseyin Baykara*'yı da hatırlamak gerekir. Bunlar deliksiz, tempo tutmaya ve bas ton vermeye yarayan borulardı.

2) *Şah Tahmasb*'in polo mehter ve borusu: İran'da Ş a h T a h m a s b, 1523-1576 yılları arasında yaşamıştır. Bu minyatür de, 1566 tarihini taşımaktadır : (Diem, a. eser, s. 209). Polo meydanının yanında, ayvanlı muhteşem bir köşk görülmektedir. Köşkün ayvanında, mehter ve seyirciler bulunmaktadır. Bu bakımdan, T ü r k - H i n d, yani *Cihangir Han*'ın kültür çevresiyle, bir ilişkisi vardır. Ancak buradaki *tek boru*, çok uzundur. H i n d i s t a n'daki eşlerinden ayrılır. Daha çok, eski ve arkayık bir karakter taşır. Bununla beraber, *kösler* ile *nakkareler*, H i n d - T ü r k kültür çevresine yakındırlar.

3. 15. yüzyıl mehter boruları : (Res. 169) :

Minyatürlü kitaplardan alınan bu küçük ayrıntıların, hangi kültür çevresine ait olduklarını söyleyebilmek çok güçtür. Ayrıca bunlar, başka eserlerden de kopya edilmiş olabilirlerdi. Bir gerçek varsa T i m u r l u - T ü r k kültür çevresinin, etki ve izlerini taşıdıklarıdır.

1) *Bir savaş borusu* : (Res. 169, 1) : Borucu tipik bir *Timurlu şapkası* taşımaktadır. Carl Diem'e göre bu boru, kaval türünden (*Schalmeien bläser*), bir boru idi. C. Diem, spor tarihinin büyük bir araştırmacısı olmakla beraber, doğudaki müzik aletlerini pek iyi tanımamaktadır : (*Asiatische Reiterspiele*, s. 263). XV. yüzyıla ait bir eserdir. Borunun tipi ve uzun-

luğu, Babür - Türk kültür çevresinin, nefesli sazlarına benzer.

2) *Boğumlu polo mehter borusu*: (Res. 169, 2): XVI. yüzyıla ait bir yazmadan, küçük bir ayrıntı olarak alınmıştır: (Diem, a. eser. s. 207).

Eski üç boğumlu boru, burada yeniden ortaya çıkmaktadır. Bilindiğı üzere, bu tip borular, 1237 den beri görülmekte idi. Yukarıda Bağdat - Selçuk mehterlerini ve borularını incelerken, bu borular üzerinde geniş olarak durmuştuk. Minyatürücü, bu klasik geleneğı, kendi eserinde devam ettiriyordu.

Polo taşları ise, Babür - Hind Türk kültür çevresinin taşları ile aynıdır. Yukarıdaki bir çok resimlerde, bu taşları birçok defa görmüştük. Görülüyor ki yazmanın yazıldığı ve minyatürlerin çizildiğı yer belli olmasa bile, kültür özleri kendilerini göstermektedir.

4. Düz ve burmalı safevî boruları (1700): (Res. 170):

İran'da *Şah Abbas*'ın, çok güzel polo oynadığını biliyoruz. Ressam *Rıza Abbasi*, Şahın polo oyunlarına ait bazı resimler çizmiştir: (Sarre und Mittwoch, *Risa Abbasi*, München, 1914, T. 40). Bu resimler, 1650 den önce çizilmişlerdir. Burada sunduğumuz resim ise, 1700 tarihini taşıyan Farsça bir yazmadan alınmıştır: (Diem, a. eser, s. 211). Bu, küçük bir ayrıntıdır. Tamamını ise, yukarıda sunmuştuk: (Res. 53).

Osmanlı ordu mehterlerinde de, böyle *burmalı borular* görüyoruz. *Schweigger*'den aldığımız, *Osmanlı mehterinde* bu *burmalı boruları*, açık olarak görebiliyoruz.

Babür - Türk kültür çevresinin *polo taşları* da, bu minyatürde, küçük ayrılıklarla görülmektedirler: (Res. 53). Kişiler, atlar ile oyun tekniğı de birbirlerine çok yakındırlar. İran'daki Türk kültürü ile Hindistan - Türk kültürü arasında, yakın bir bağıllık vardır. Daha doğrusu Batı Asya bu

çağlarla Türk idaresinde idi. Bunun için Hindistan, Moğol, İran gibi coğrafya saptantılarına bağlanarak, insan unsurunu ihmal etme, hiç de doğru değildir.

OSMANLI MEHTER BORULARI

Osmanlı devleti, Batı'ya yakın bir kültür çevresi idi. Ayrica büyük bir dünya devletidir. Bunun içindir ki, mehtere uygun, düzgün ve yüksek sesli, yabancı Batı sazlarını almak-tan da, geri durmamıştı. Eski *Türk zurnası*, her bakımdan mehtere yakıştığı için, *zurna* günümüze kadar gelmiştir. *Maden borular*, zamanla yerlerini Avrupa borularına bırakmışlardır. Bu konular ile ilgili olarak, boru bölümümüz ile sözlüğümüzde, geniş bilgi verilmiştir. Bununla beraber Osmanlı mehter borularına giriş yaparken, konuya kısa bir özetle girmek de de, bir yarar vardır.

1. Selçuklularda maden borular :

1) *Boru-î pirang*, adı ile anılan bir boruyu, Alp Arslan kendi ordusuna sokmuştu. Hammer'in verdiği bu bilginin doğruluğunu araştıramadık. Aynı yazar, ayrıca hücum borularından da söz açıyordu: (Hammer, *Geschichte*, II, 238, 269).

2) *Pirinç mehter borusu*, Evliya Çelebi tarafından anılıyordu. Bu konuda şöyle deniyordu: «*Bu sazı Konya'da, Arslan Şah-ı Selçukî peyda etmiştir. Âli Osman'da (dahi) çalmır*»: (Özergin, a. eser, IV, F, 6).

Arslan Şah, Türkiye Selçuklu sultanı *Izzeddin II. Kılıç Arslan*'ın (1156 - 1192) on bir oğlundan, biridir. Babası tarafından Niğde melikliğine tayin edilmiştir. Ancak yaşının küçük olması nedeniyle, kardeşleri tarafından ortadan kaldırılmıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi, Selçuklu mehterlerinde çalınan, madenden yapılmış mehter boruları, Osmanlı devletinde de çalınıyorlardı.

2. Batı'dan gelen maden mehter boruları :

Osmanlı mehterlerinde, Selçuklu mehterlerinde çalınan, maden borular da çalınıyordu. Evliya Çelebi, bunu açıkça söylüyordu. Bu borular, herhalde daha önceki Türk ordu mehterlerinde de çalınıyordu. Ancak büyük bir devlet olan Osmanlı devleti, Batıya da açıktı. Bu bölümün sonunda sunacağımız, Osmanlı minyatürlerinden alınmış ayrıntılar da, bunu bize gösterecektir. Osmanlı devleti, Batı'da çalınan bu maden boruları, kendi mehterlerine de almıştı.

Evliya Çelebi, *Batı maden boruları*, hakkında bilgi veren tek kaynaktır. Ayrıca bu boruları, Osmanlı devletinde çalanların sayıları da, oldukça yüksektir. Ancak Evliya Çelebi'nin andığı bu boruların, minyatürde görülen boruların hangilerini karşıladıklarını bulabilmek, oldukça güçtür. Biz şimdilik bu boruları anmakla yetinelim :

1) *Turumpata borusu* : Bu, trompettir. Diğer yazmalarda bu boru *durumpata* diye de adlandırılmıştır. Ona göre, «*Alaman'da, Pırak (Prag) kalesinde peyda olup, alaylarında çalarlar*» : (a. eser). Anlaşıyor ki, bu borular, Bohemya krallığının baş şehri olan Prag'da, bir ordu bandosunun çalgısı olarak kullanılıyordu. Bu trompetleri, minyatürlerde de görmekteyiz. Zaten İstanbul'da da, 77 kişi gibi az olmayan bir sayıda çalanları vardı.

2) *İngiliz borusu* : Ona göre bu saz, «*pirinçten eğri borudur. Ama içinde pirinçten dilleri vardır*». Osmanlı minyatürlerindeki, mehterler ile muzikacılarında da, bu tip eğri borulara rastlanır. Ancak bunları, Timurlu *burmalı* borularından, ayırmak gereklidir. Bu boruyu da, İstanbul'da 40 kişi çalıyordu.

3) *Loturyan borusu* : Evliya Çelebi'ye göre bu saz, «*Felemenk Loturyân'ında peyda olup, gemilerde nasa-*

râlar çalar». Bu gemici borular hakkında hiçbir bilğimiz yoktur. Bir bilgi olarak sunuyoruz.

4) Borular mehteri veya takımı: Anlaşıldığına göre bu Avrupa boruları veya boruculan yanyana gelip, fasıl yapıyorlar veya konser veriyorlardı. Evliya Çelebi, bu konuda şöyle diyordu :

«... *Amma cümle borulardan turumpata ve erganûn ve loturyan ve ingilis borularını, vakt-ı seherde savt-ı hazinleri, âdemi mest ve medhûş ve bi-hûş eder. Bu üstâd-ı kâmiller dahi bu yüzden arz-ı ma'rifetleriyle güzer ederler*»: (Özergin, a. eser, IV, F, 11).

OSMANLI RESİMLERİNDE BORULAR :

1. Eski karakterli borular : (Res. 171) :

1) Düz borular (Fanfar) : Bu boruları, İlhanlı ve Timurlu minyatürlerinde bolbol görmüş ve görüşlerimizi de, sunmuştuk. Schweigger'in çizdiği Osmanlı ordu mehterinde, yalnızca *düz ve burmalı Türk boruları* görülmektedir : (Res. 170, 171). Bunun üzerinde, önemle durmak gereklidir. Bundan sonraki resimde de, *fanfar* tipinde yine bir düz boru görülmektedir. Ancak bu saz takımında, garip bir *Avrupa lavtası* görülmektedir. Bunun için borunun, bir batı *fanfar'ı* olması muhtemeldir : (Res. 172).

2) Burmalı boru : Yine Schweigger'in ünlü gravüründe görülmektedir. Onun yanında bir düz boru veya *fanfar* da görülmektedir : (Res. 171). İlhanlı, Timurlu ve Babür-Türk kültür çevrelerinde, bu boruların sık sık görüldüğü üzerinde, az yukarıda geniş olarak durmuştuk. Bundan dolayı Schweigger'de bulduğumuz bu boru üzerinde önemle durduk. Bu resim, önemli bir belgedir.

«*Burması altun tuç borular*» deyimini, Dede Korkut kitabında sık sık görüyoruz. Bu sözlerin tümünü derleyip, boru bölümümüzün başında sunmuştuk. Buradaki «*burma*» sözü, neyi anlatıyordu? Biz bu sözü, «S» şeklindeki borular için, rahatlıkla kullandık. Evliya Çelebi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Selçuklu devletlerinde çalınan *pirinç* veya maden boruların, Osmanlı devletinde de çalındığını söylüyordu. Osmanlı mehterlerindeki hangi borular, Selçuklu çağından beri çalınıyorlardı? Bu soruyu cevaplandırmak, çok güçtür. Ancak Doğutürk kültür çevrelerindeki borularla karşılaştırdığımız zaman, bu sorulara az veya çok bir açıklık getirebiliyoruz.

2. Batı trompetleri:

Burada sunduğumuz Osmanlı resimlerinde, iki veya üç burmalı trompetleri görüyoruz. Bu resimler, Osmanlı minyatürlerinden, küçük ayrıntılar halinde, büyültülerek alınmış ve çizilmiştir. Burada *Batı trompetleri* ile ilgili olarak, türleri veya gelişmeleri üzerinde durmayacağız. Ancak *Celalzâde ve küyînâmesi*'ndeki *Muhaç* ile ilgili minyatürdeki trompetler, daha eski gibi görünmektedirler. Bunlar, *iki burmalı* idiler: (Res. 173). *Vehbi* ve *Levni*'deki trompetler ise, *üç burmalı* idiler.

Borazan, türkçe ve farsça, *boru-zên* sözümüzden gelir. Batı'da buna, *işaret veya alarm (signal) borusu* derlerdi. Türklerde de *pirgi, birgi, buğ* gibi borular, bu vazifeyi görürlerdi. Ancak şekilleri ayrıdır.

Trompetlerin katılmasına rağmen, Türk mehterlerinin yapısı ve çalış üslûbları değişmemiştir: Önemli olan budur. Böylece düzenli ve yüksek ses çıkaran borular, mehteri daha da güçlendirmişti. Ancak *Zurna*, yerini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

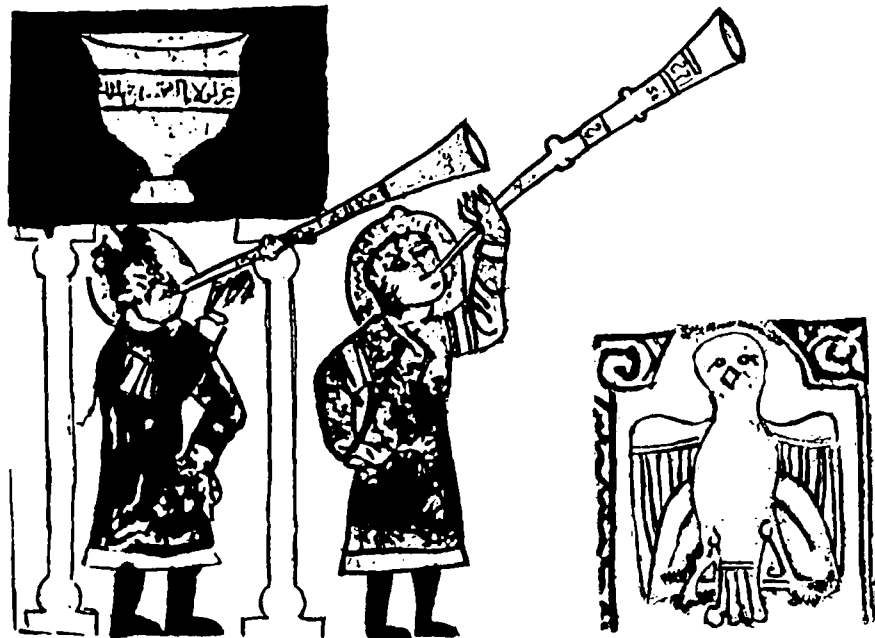
SELÇUKLU ÇAĞINDA KATIR KÖSLÜ MEHTER BORULARI

160. 1237 tarihliidir. *Çift boru ve çift orta köslü'dür.* Arkada, bir *tuğla sancak* vardır. *Türk mehteri*, burada kaba koşumlu atlar, âyetli bayraklar, mehtere katır veya eşeklerin sokulmasıyla, değişmiştir. (H a r i r i, *Makamat...*, M. S. 1237).

DEVE KÖSLÜ HAC MEHTERİNİN BORUCULARI

161. 1237 tarihli dir. Çift kısa borulu'dur. *S a v a ş* boruları, uzun oluyordu. «Kösler ile tokmaklar ve çalış biçimi», T ü r k üslûbundadır. Devenin arkasında bir mahfil vardır. Bayrakların başlığı Türk; şeritler ise M e m l ü k - T ü r k sancaklarına benzer : (H a r i r i, *Maka-mat*, a. yer).

SU SAATINDA, BAGDAT NEVBET BORUCULARI

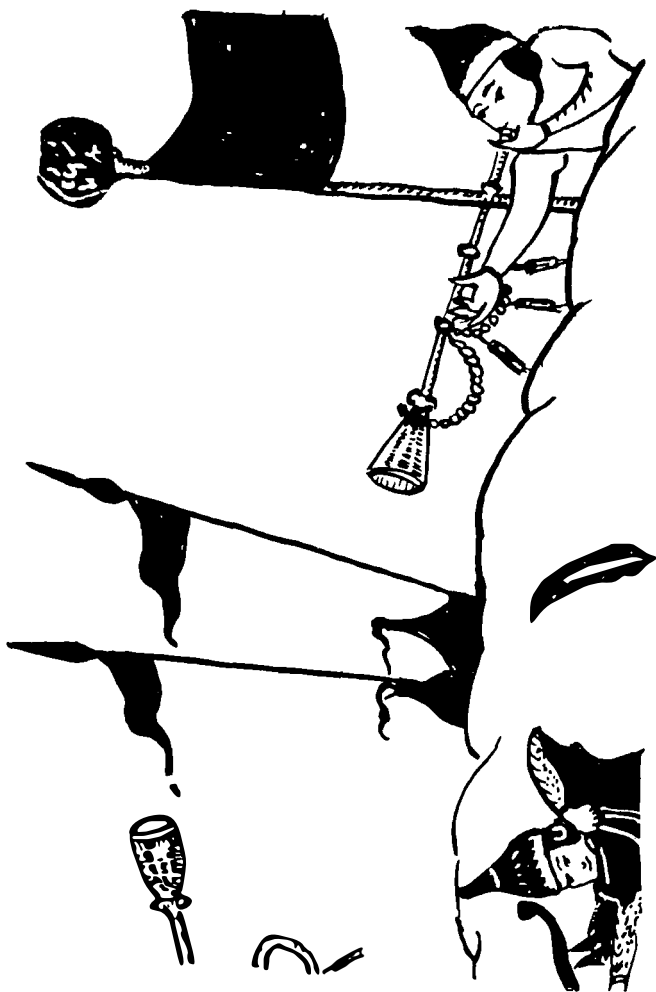
162. *Hısn Keyfa* Selçukluların kale kapısındaki, su saati'nin içine yapılmıştır. Saat alarmı, borularla veriliyordu. İki yanında *Selçuk kartalları* vardır. Borular, İlhanlı-Timurlu tipindedir. Giyimler, kalın kapaklı Türk kaftanıdır : (El-Cezeri, *Kitab fi ma'rifet al-hiyal al Handasiyya*, (14. yy),

حَتَّى يُوسِفَ: وَالْمَرْءُ شَبَّ الْبُوقِ وَدَارِقَ رَأْسُ الْبُوقِ كَعَرْضِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

İSRAFİL'İN BORUSU

163. 1370-1380 yıllarında yapılmıştır. Türk-İlhanlı resim san'atının çerçevesindedir. Kanatların ucundaki *kurt başı*, çizmeler ipek geniş şalvar dalgalı Çin kuşağı, Timurlu resim okulunda da devam etmiştir : (Kazvini, *Acaib al-Mahlukat*, a. yer). Boru, kısa ve fazla üsluplandırılmış (*stilize*) ve iki boğumludur.

DÜZ VE UZUN SAVAŞ BORUSU

164. İlhanlı çağının son devirlerinde yapılmış bir Şahnâme savaş sahnesinden, küçük ayrıntı : Timurlu da olabilir. Kubad'in Barman tarafından öldürülmesini anlatır. Zırhlar, at monçukları veya püskülleri, migferler ile hotozları, mızrak bayrakları, Türk tipindedir : (Topkapı Sar., Hazine, 2154, s. 53).

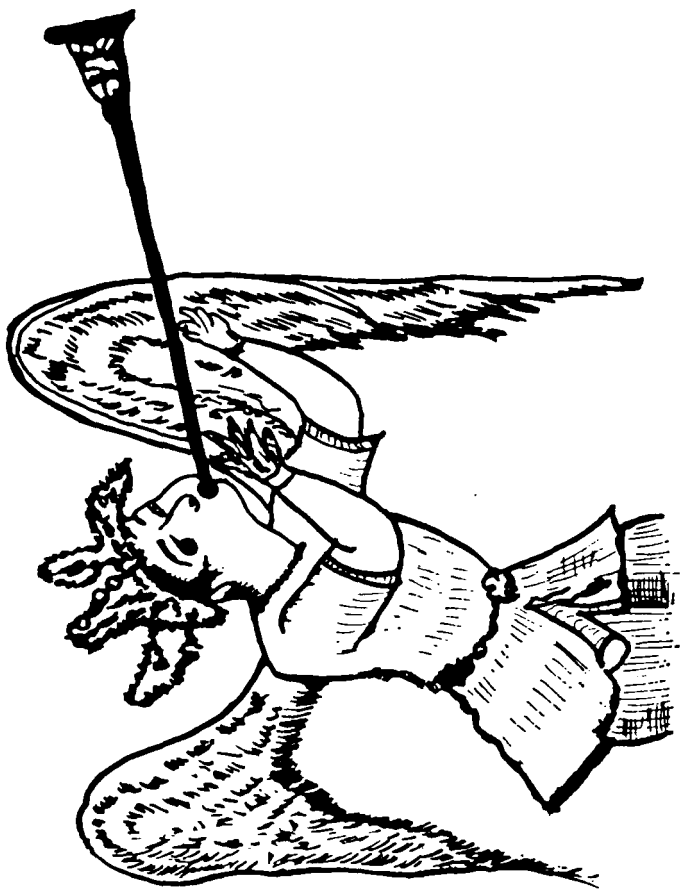
DÜZ, UZUN VE ÇİFT SAVAŞ BORULARI

165. Aynı minyatürün altındaki benzer diğer bir *şahname* sahnesinden, küçük bir ayrıntı : Geleneksel «Çift boru düzeni», burada da görülüyor. Resimdeki «*ejderli sancak*», Türk kültürünün bir özelliğidir. Zırhlar, atlar, at *monçukları*, *tulga hotozları*, Türk veya Timurlu tipindendirler : (Topkapı Sar., Hazine Nr. 2154, s. 53 a).

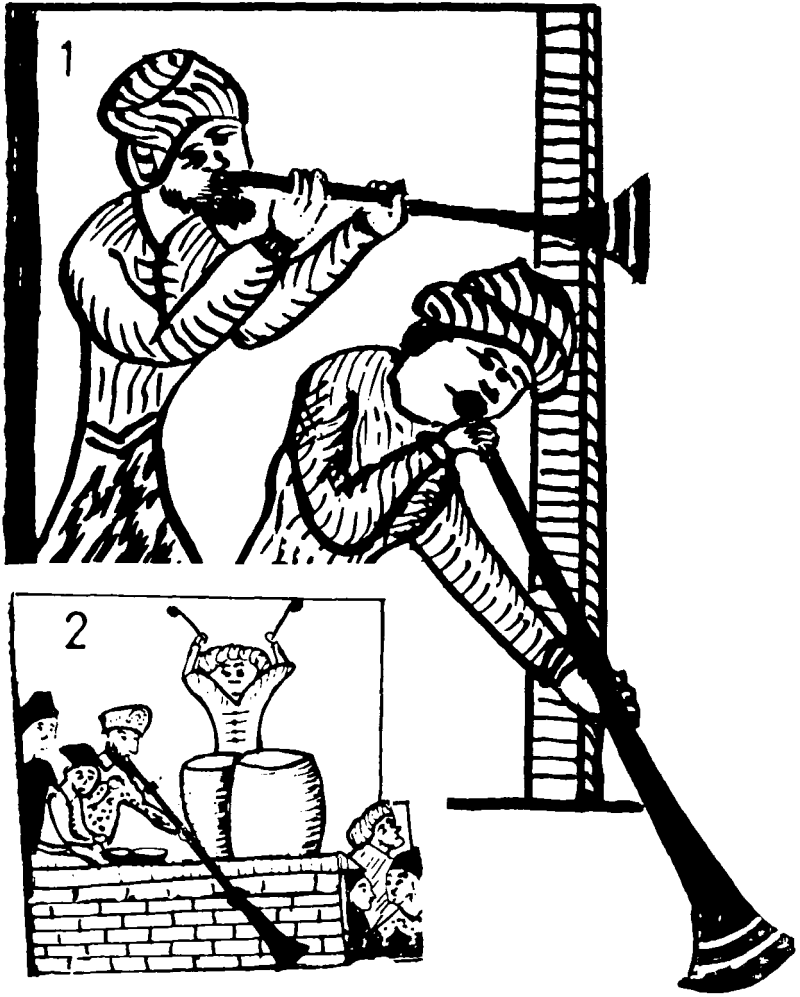
BURMALI SAVAŞ BORULARI

166. T im u r l u - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i n e a i t b u r m a l ı s a v a ş b o r u l a r ı · Ş a h n â m e ' d e s a v a ş s a h n e s i n i n s o l s ü t k ö ş e l e r i n d e y e r a l m ı ş l a r d ı r . Ç i f t b o r u d ü z e n i b u r a d a d a v a r d ı r . « E j d e r l i b a y r a k » , b u s a v a ş s a h n e l e r i n d e d e , T ü r k ö z ü n ü g ö s t e r i r : (T o p k a p ı S a r a y ı , H a z i n e , N r . 2154, 53a).

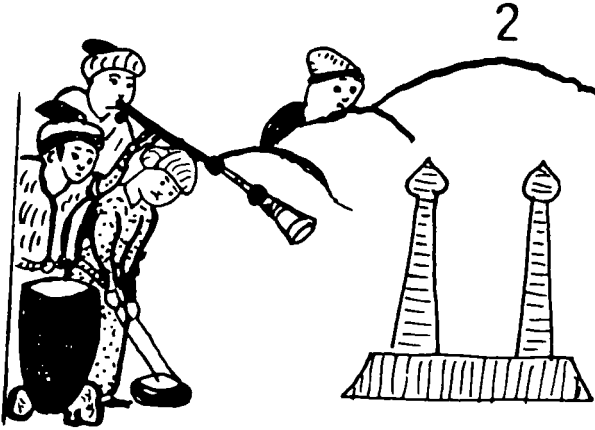
BORU ÇALAN HURİ VEYA MELEK

167. Timurlu - Türk Herat resim okulundan. "Cennette boru çalan bir huri" : Çok geniş bir cennet sahnesinden, küçük bir ayrıntıdır. 1450 de yapılmış olmalıdır. Türkçe boru veya *burgu*, Babür - Türk kültür çevresindedir. *Meleğin başlığı, kemeri, Uygur Türk üslubundadır* : (Farmer, *Musikgeschichte*, Abb, 108).

ATLI POLO OYUNU MEHTERLERİNDEKİ BORULAR

168. 1) Babür'ün torunlarında Cihangir Han'ın polo mehteri'nden bir çift boru geleneği : Köslü, nakkareli, tam bir mehterdir. Köşkteki balkonda çalarlar. Timur lu - Türk kültür çevresine ait borulardır. 2) Şah Tahmasb'a ait bir polo mehteri : Uzun boru, Kerrenay gibi uzun ve boğumludur. Türk-Hind kültür çevresini andırır.

XV. YÜZYIL TÜRK SAVAŞ VE POLO BORULARI

169. *Timurlu şapkasını taşıyan borucu ve boru, Babür-Türk kültür çevresinin özelliklerini taşır. 2) Boğumlu polo mehterinin borusu* : 1237 tarihli Bağdat - Selçuk borularını andırır. *Polo taşları* ile atlıların oyun üslubu, Babür-Türk kültür çevresine benzer.

DÜZ VE BURMALI SAFEVİ - TÜRK BORULARI

170. Bu minyatür Şah Abbas'ın polo oynayışını gösterse gerektir. Ressam Rıza Abbasi de, onun oyunlarını çizmiştir. Bu düz ve burmalı boruları, Osmanlı devletinde de görüyoruz. Polo taşları ile oyun düzeni, Babür-Türk kültür çevresini hatırlatır.

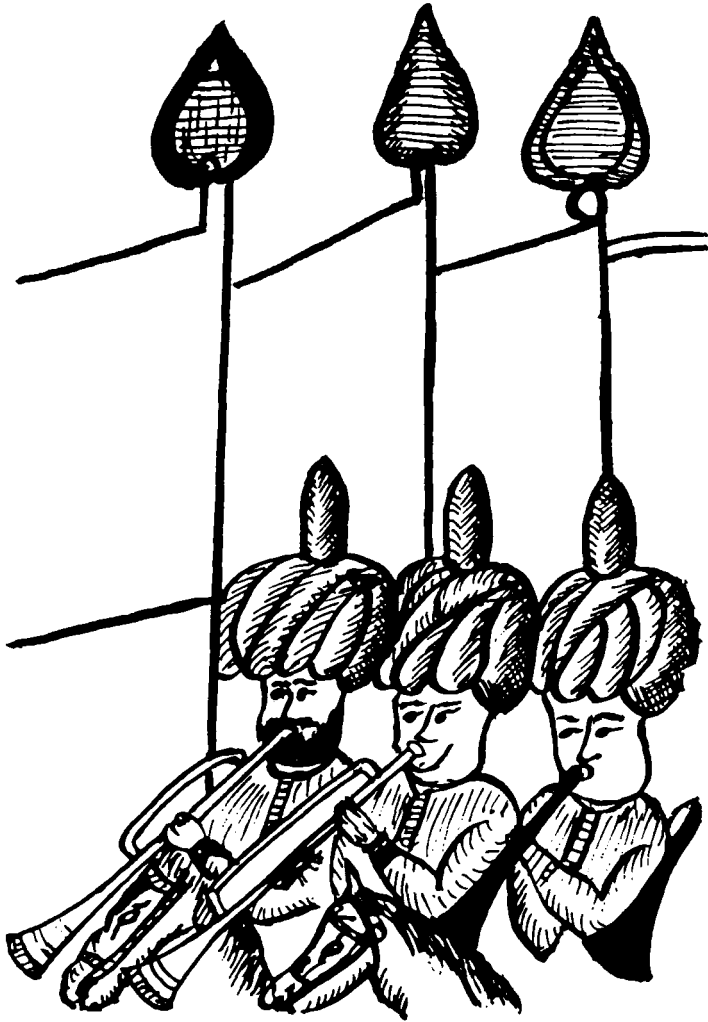
ESKİ BURMALI OSMANLI BORULARI

171. *Schweigger*'in bu gravüründeki borular, *Timurlu-Türk* kültür çevresinin gelenegini taşırlar. Bu görüşümüz, daha çok dış görünüş bakımındandır. Çünkü Osmanlı devletine, *Bati*'dan da bazı boru tipleri girmişti.

DIŞ TESİRLİ BİR OSMANLI BORUSU

172. İnce ve uzun boru, bir *Avrupa fanfar*'ı da olabilir. Çünkü diğer arkadaşı, Türklere yabancı olan bir *lavta* çalmaktadır.

SANCAKLI OSMANLI MEHTERLERİNİN BORULARI

173. *Celâlzade'nin kitabında görülen bu minyatür. Moğaç meydan savaşındaki bir mehteri anlatmaktadır. Ancak boru ve davullar, geç bir özellik gösterirler. Zurna, yerli ve orijinaldir. Bu, iki burmalı trompetler biraz daha erken çağlara aittirler.*

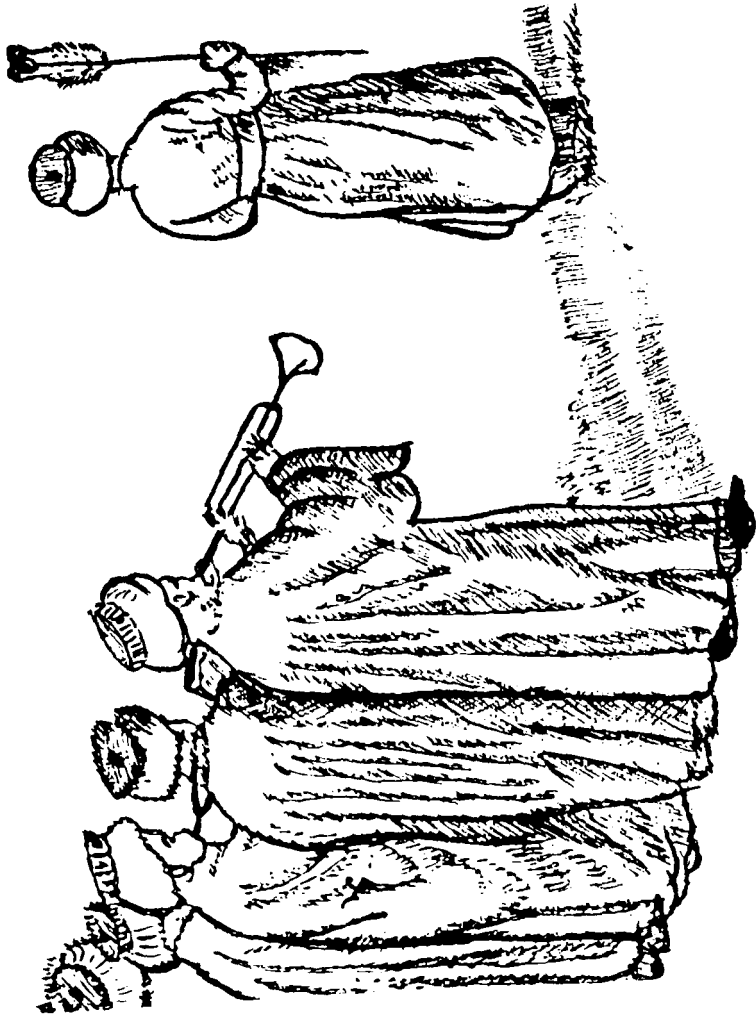
GEÇ TROMPETLİ, OSMANLI ATLI MEHTERİ

174. 1720 şenliğinde, «atlı bir mehter takımı». Artık sonradan da görüleceği gibi üç burmalı trompetler. Batı'dan girmiş ve yayılmıştır : (*Surnâme-i Vehbi*, I, Tpk., A. 3593).

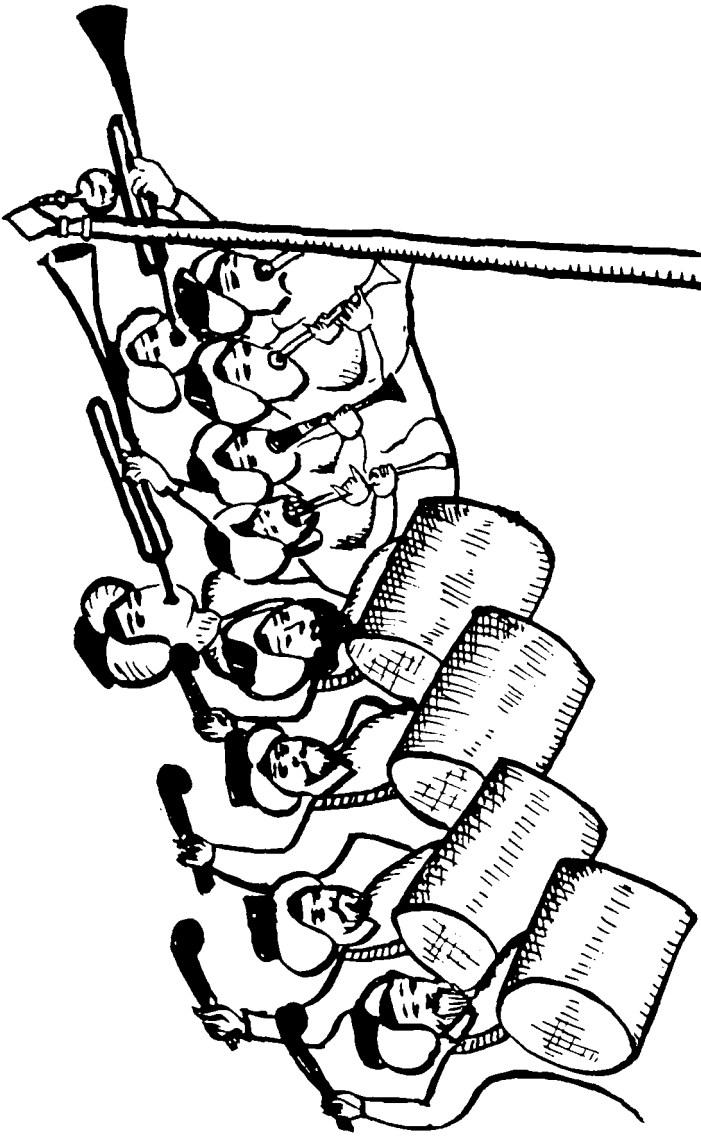
OSMANLI MEHTERİNDE DAVUL, ZİL VE BORU BİRLİĞİ

175. 1720 şenliğine ait aynı minyatürden alınmış, küçük bir ayrıntıdır. Davul, tipik bir Türk davuludur. Üç burnalı horu, B a t i'dan gelmiş olmalıdır : (*Surnâme-i Vehbi*, I, Tpk., A. 3593).

DOKUZ KATLI MEHTERDE BORU TAKIMI

176. Bu, geç çağlara ait bir Osmanlı mehter takımıdır. Davullar büyük yümüş ve yassılaştırmışlardır. Zurna ve kudümler, eski Türk özünü henüz saklamaktadırlar.

SİVİL OK ATIŞLARINDA

177. 1720 şenliğinden alınmış, küçük bir ayrıntı. Ok atışlarına ve yarışlara katılan bir mehterdir. *Davullar* uzunlaşmış ve bozulmuşlardır. *Zurnalar*, yine mehterin esasıdır. Üç *burmalı borular*, belki de tempo tutuyorlardı [?] : (*Surnâme-i Vehbî*, II, Tpk. 3594).

Borosan: Trompetier Turc

BİR OSMANLI BORAZANI (?)

178. «Borosan», yani borazan diye tanıtılmaktadır. Bu trompet türünü ilk kez burada görüyoruz. B a t ı'dan gelmiş olmalıdır. Borazan sözü, Türkçe - Farsca, boru-zên'den gelir.

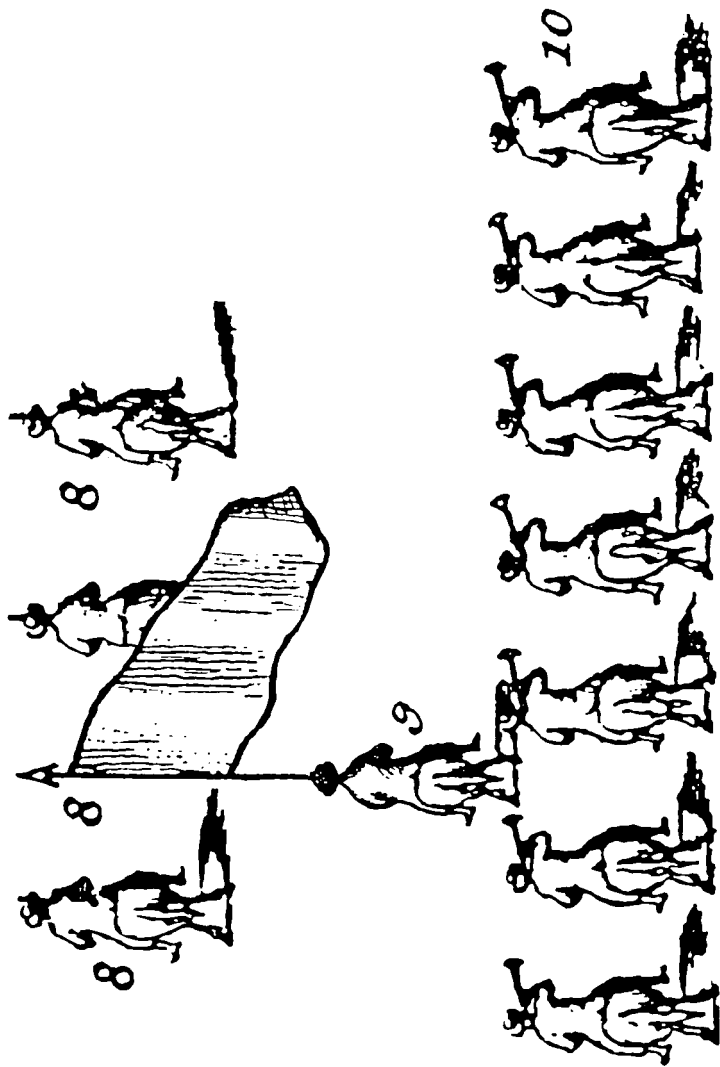
BİRAZ ESKİ BORAZAN TÜRLERİ

179. Üç burmalı bu borazan türleri, Batıdaki haber veya alarm borularını (*Signalhorn*) hatırlatır. Az sonra bugünkü borazan tiplerini göreceğiz.

XVI. YÜZYIL OSMANLI GELİN ALAYI BORAZANCISI

180. Bu alayın resmi, çeşitli yerlerde basılmıştır. Önemli olan *normal borazan*'ın 16. yüzyılda O s m a n l ı devletinde görülmüş olmasıdır. «Borazan, davul, zil» üçlüsünde çalınan davul, uzamış ve küçülmüştür. Bir bozukluk veya yanlış tanıtmadır olmalıdır.

OSMANLI ORDUSUNDA BATI DÜZENİ VE BORAZANLARI

181. 18. ve 19. yüzyılda, Batı'daki ordu düzeni ile askerî bando/arı da girmiştir. Marş ı g l i'den alıp, sunduğumuz bu küçük resim ayrıntısı, bu konuda bize bir fikir vermektedir.

TÜRKLERDE DERVİŞ BORULARI

Gezginlerin kitaplarında, yanlarında birer boru taşıyan veya çalan, birçok derviş resimleri görürüz. Bu *borulu dervişler*, Osmanlı devletinden, Anadolu'dan, İran'a ve İtalya'nın içlerine kadar uzanırlar. Çeşitli mezheplere bağlı Müslüman dervişler, çoğu zaman *boynuzdan* yapılmış olan bu boruları taşımışlardır.

«Buğ», Türklerin bu *boynuz borulara* verdikleri bir addır. Aslında İslam kültüründe bunlara, *buk* veya *bukat* denir. Türkler sondaki harfi yumuşatmış, *buğ* diye söylemişlerdir. Arapça *buk*, yalnızca boynuz derviş boruları için değil; diğer borular için de söylenen, geniş manalı bir addır. Bu iki anlayışı, birbirine karıştırmamalıdır.

1. Osmanlı ve Anadolu Türklerinde «buğ» :

1) *Buğ* sözü, Anadolu ve Osmanlı Türk kültür çevrelerinde de, *derviş borusu* anlamına söylenmiştir. Ancak bunun yanında bu derviş boruları için, «*muynuz, nefir*» gibi deyimler de kullanılmıştır. *Muynuz*, boynuz demektir. Arap ve İslam kültür çevrelerinde, *nefir* de çok geniş, bir manada söylenmiş; zaman zaman bütün borular için böyle denmiştir. Türkler, her konuda olduğu gibi, bunda da, İslam terminolojisinden biraz ayrılmışlardır.

2) *Kabuk*, denizdeki yaratıkların kabuklarından yapılır, borular için söylenen bir deyimdir. Boru olabilecek kadar uzun kabuklar, zor bulunan şeylerdir. Bu değerli boruları dervişler, biraz da *sembol* olarak kullanmışlardır. Haklı olarak Redhouse, Osmanlı kültürünün, «*helezon şeklindeki sedef veya midye kabuklarına*» da *buğ* dendiğini yazıyordu. Ayrıca, «*boynuzdan veya madenden yapılmış borulara ve bu boruların çıkardıkları seslere*» de, *buğ* söylendiğini, sözlerine katıyordu : (a. eser, s. 405 a).

3) *Aşıklar ile hengâmeciler*'in, *buğ* adı verilen bu boruları çaldıklarını ise, Mütercim Asım Efendi haber veriyordu: (*Bürhan*, s. 131). Anadolu ve Osmanlı Türk kültür çevresinde, aşıkların böyle bir boruyu çaldıklarına dair bir bilgiyi, şimdilik elde edemedik. Asım Efendi, bu Farsça metni aynen çevirmişti. İran kültür çevrelerinde *buğ* sözünün manası, biraz daha değişik olmalıydı.

2. Doğu Türk kültür çevrelerinde «buğ» :

1) *Buğ*, Doğu Türk kültür çevrelerinde klasik *İslam* kültürünün anlayışı içinde, daha çok Türkistan'ın büyük şehirlerinde görülüyordu. Çünkü buralarda *İslam* kültürü yayılmış ve köklü olarak yerleşmiştir. Yaylalara ve köylere doğru gidildikçe, yerli geleneklere göre *buğ* sözünün manası da, genişliyor ve yayılıyordu.

Şeyh Süleyman Efendi, *Çağatay* sözlüğünde, *buğ* sözünün karşısına, bir çok boru adları katarak manayı genişletmişti: (a. eser, s. 81). *Radlof*'a göre *buğ* sözü, yalnızca Batı ve Osmanlı Türkçesinde *derviş borusu* manasında söyleniyordu. Bunu, ihtiyatla karşılamak gerekir.

2) *Toprak işaret borusu*: Bu anlayışa, Doğu Türkistan ile, bu kültür çevresine yakın olan *Çağatay* Türk kültüründe rastlıyoruz. Zaten bu tür anlayışa, Avrupa'da da rastlıyoruz. Onlar da buna, işaret borusu (*Signalhorn*) veya savaş gürültüsü veya çığırkanı (*Kriegslärm*) diyorlardı. Çok yüksek bir ses çıkarıyorlardı. Ayrıca çalması ve üflemesi de zordu. Pişmiş topraktan yapılıyordu.

3) *Değirmen veya hamam borusu*, «*buğ*»: Bu anlayış da, *Çağatay* ve Doğu Türkistan Türk kültür çevrelerinde yaygındır. Ancak bu anlayış ve deyişi bize bildiren *Radlof*, bu boruların hangi maddeden yapıldığını yazmıyordu: (*Radlof, Wörterbuch*, 4, s. 1804).

4) «*Buğçıt*» ise, bu boruyu çalanlara verilen bir unvan veya addı: (a. eser, a. yer). Görülüyor ki, kaynaklarımız dar ve kıttır. Biz ise, kaynaklarımız ne diyorlarsa, onları buraya aktarmak ve yorumlamakla yetiniyoruz.

5) «*Pug*»: Bu deyişi, *Çağatayca Kalküta sözlüğü* içinde bulabiliyoruz. *Radlof*'a göre, bunun manası *boynuz* demektir. Sözlükte ise Farsça karşılık olarak, «*sûr*» sözü konmuştur: (a. eser, 4, s. 1361). *Sûr-ı İsrâfil*'i, burada hatırlatmada, bir yarar vardır.

3. Mısır-Türk kültür çevresinde «buk»:

Buk sözünün Arapça olduğunu yukarıda bildirmiştik. Mısır'da Memlûk - Türk kültür çevresine ait sözlüklerde, *buk* sözü yoktur. Yalnızca Türkçe «*burgu*» sözü, bu Arapça sözle karşılanmıştır: (*Abu Hayyan*, s. 29). Türklerde *burgu*, -savaş boruları da dahil-, mehter ve işaret boruları için de söylenen yaygın bir sözdür. Bunun üzerinde yukarıda ve sözlük bölümümüzde, geniş olarak durmuştuk.

4. Haçlılar ile Avrupa'ya giden «buğ» boruları:

Türklerin huni şeklinde veya *konik av borularını* gördükten sonra, şimdi eski Arap ve İslam dünyasındaki bu ünlü borular üzerinde duralım. Çünkü *derviş boruları* da bu köke bağlanır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Türklerde de bu tipte borular vardı. Bu borulara Batı'da *olifant* derler. Endülüslü Araplarında bu huni şeklinde yapılmış borular, fildişinden yapılmışlar ve üzerleri de, çeşitli hayvan resimleriyle süslenmişlerdir. Oyma ile süslenen bu borular, gerçekten yüksek san'at eserleridirler. Endülüslüler buna *abû kurûn*, yani *boynuzların babası* derler. Bu sözün manası üzerinde durmayacağız. Yine Araplar, boynuza benzediği için buna, *karn*, yani boynuz demişlerdi. Bazan da *savaş borusu* manasında, *buk* sözü ile adlandırmışlardı. *Buk* veya *buğ* üzerinde

ayrıca duracağız. Çünkü Türklerdeki *buğ* anlayışı, oldukça ayırdır.

H a ç l ı seferlerinden sonra bu borular, A v r u p a 'ya da geçmiştir. Batıdaki soylular, *bu boruları kılıçlarının yanına*, en değerli bir sembol olarak asmışlardı. A r a p geleneğine göre, Boçtelelar da bu boruları, fildişinden yaptırmış ve *olifant* demişlerdi.

Av ve savaş borusu olarak kullanılan bu borular, çok yüksek ve gürültülü bir ses çıkarıyorlardı. Dolayısıyla çalması da çok zordu. Savaşta gürültü yapılarak düşman, paniğe kapıtılıyordu. Tabii olarak bu boruların sesleri, bizim *kös*'lerin yanında çok hafif kalıyorlardı : (E. Kühnel, *Die Sarazenischen olifanthörner*, Jahrbuch der Berliner Museen, Bd. I, 1959, s. 33 vd.).

RESİMLERİN YORUMU VE AÇIKLANMASI :

Nasired-din Sivasî'nin eserinde görülen bu resim, çok eski bir karaktere sahiptir. 1271 yılından sonrasına, yani Selçuklu çağının son devirlerine aittir. Selçuklu ordusunda, böyle boynuz boruların kullanıldığını düşünebilmek, oldukça zordur. Alp Arslan ile Türkiye Selçuklularından Arslan Şah zamanında, pirinç veya madenden boruların, kendi ordularında çalındıklarını biliyoruz. *Nasired-din Sivasî*'nin bu resmi nereden kopya ettiğini veya kimden esinlendiğini bilemiyoruz. (Resim, 182).

Nevbet çalan üç atlı borucu olmaları da düşünülebilir. Ancak bu kitabımızda, 1237 yılından beri, İslam devletlerinde çalınan nevbetlerin resimlerini, çeşitli nedenlerle sunmuştuk. Bu nevbet mehterlerinde uzun boru çalanlar ile davulcular nakkareciler ve hatta zilciler de bulunuyorlardı. Her ne olursa olsun bu, *Haçlılara* da tesir eden bir manzardır.

İspanya Müslüman «buk»u ile Osmanlı «nefir»i: (Res. 183):

1) *Osmanlı nefiri*, resimde de görüldüğü gibi, çok ince işlenmiş bir san'at eseridir. Nerede ve ne için yapıldığını bilemiyoruz.

2) *İspanya'da Arap «buk»u: (Olifant)*: Bu konu üzerinde yukarıda da durmuştuk. E n d ü l ü s'te, fildişinden yapılmıştır. X. veya XII. yüzyıllara ait bir eser olması muhtemeldir. A v r u p a'da, *Chanson de Raland* efsanesinde, yani 1100 yıllarında, «*olifant*» adı ile geçer. A v r u p a'da bu deyim yayılmıştır.

3) *Araplar*, boynuzdan yapılan bu borulara, yaygın olarak *karn* demişlerdir. *Savaş borusu* olarak da Arapçadaki adı, *buk* idi.

4) «*Vezirlik alâmeti*» olarak da veriliyordu. E n d ü l ü s Halifesi Al-Hakem, (öl. 976), 25 vezirine, *manda boynuzundan* yapılmış ve *altınlanmış buk'u*, vezirlik alâmeti olarak göndermişti. *İslam Ansiklopedisi*'nde *buk* maddesini, Farmer yazmıştır. Ancak Türk kültürü hakkındaki bilgileri azdır.

5) *Haçlı seferleri ile Avrupa'da da yayıldı*: Farmer, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştur. A v r u p a şövalyeleri ile soyluları, *bu boruları kılıçlarının yanlarına asıyorlar*, bunları çok değerli bir *sembol* ve varlık olarak saklıyorlardı. Mısır'da ve aşağı İtalya'da yapılmış olan bu fildişi borular, Batı müzelerinde çoktur. X.-XIII. yüzyıllara aittirler: (Krşl. Farmer, *Musikgeschichte*, s. 84, Abb. 73).

Osmanlı, boynuzdan «dervişân boruları»: (Res. 184, 185):

Evliya Çelebi, bu *derviş boruları* için, şöyle diyor: «*Neferat 500. (Bu sazı) Menûcihr-i İranî, sayd ü şikâr için yapıp, çalar idi. Boynuzdandır*»: (M. Özergin, a. eser, IV).

Çalanları 500 kişi olduğuna göre, Osmanlı devletinde boy-nuzdan derviş borularını çalan çok sayıda kimse vardı, demektir. Hatta bu sayı, yalnızca İstanbul ile de sınırlanabilir.

Kaplan postlu, çıplak dervişler :

Res. 184'de keşkülü bir derviş görülüyor. Göğsü açık, (sine pürân), kulakları küpelti, belinde bir su kabağı ve yine belinde çeşitli sembol ve muskalar asılıdır. Sırtında ise, bir kaplan postu vardır. Ricaut ve diğer gezginlerin yaptıkları derviş giyimleri, aşağı yukarı birbirlerine yakındırlar.

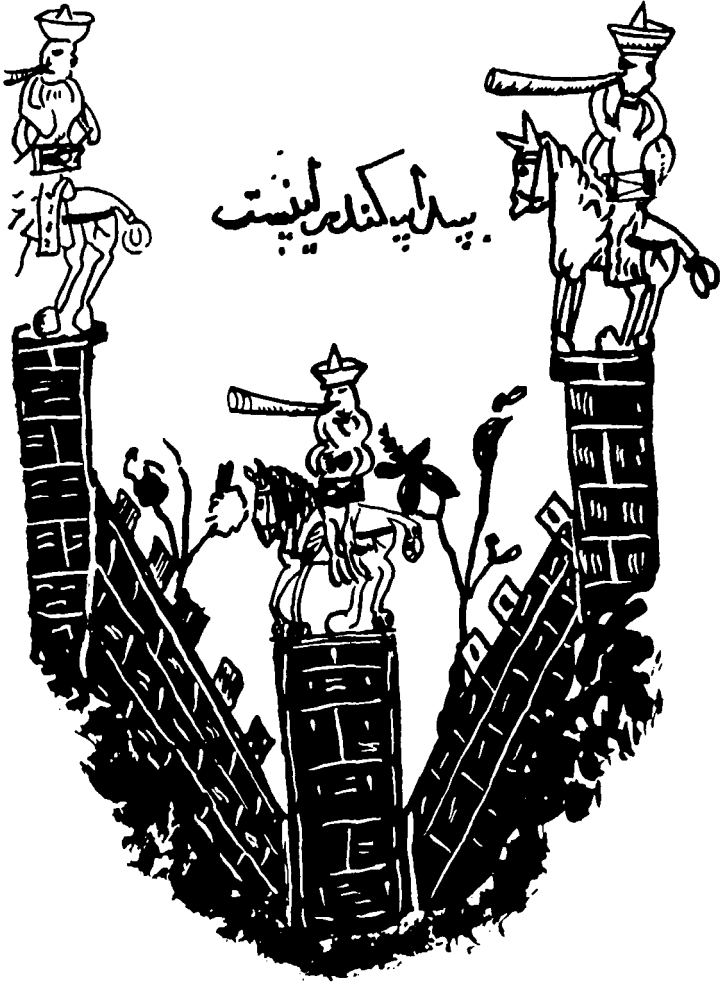
Post kaftanlı dervişler :

Res. 185'de, iki ayrı Türk derviş tipi görülüyor : Sağdaki elbiseli ve zahid bir velidir. Diğer ise, Kalender ve çıplak bir dervıştır. Ricaut'ya göre bunlar, Edhemî mezhebindendirler. Sağdaki dervişin sırtında kaplan pençeleri de gözükmemektedir. Belki de arslan (?) postudur. Keşkülü ile eteği, eteğindeki asılı şeyler ile mesti, önceki resimde sunduğumuz dervişten ayrı değildir. Görülüyor ki Batılı gezginler, belirli bir serseri derviş tipini, çeşitli sahnelerle canlandırıyorlardı. Borular da aynıdır. Yalnızca borular birinin sol; diğerinin de sağ omuzuna konmuştur.

1720 şenliğindeki borulu dervişler : (Res. 186 - 87) :

1) *Res. 186 : Bunlar daha geç tipte, şehirli (?) dervişler olmalıdırlar. Çok kalabalık bir minyatürden, küçük bir ayrıntı alınarak büyütülmüştür. Post giymiş ve şapkası da değişiktir : (Surnâme-i Vehbi, I, Tpk., A. 3593).*

2) *Res. 187 : Önceki resmin daha geniş bir grubu : Asâli dervişler, burada çoğunluktadır. Hepsisi de uzun postlar ve çizmeler giymişlerdir. Bunlar, biraz daha geç derviş tipleri olmalıydılar.*

KALE VEYA NEVBET BUĞCU' LARI

182. *Şemseddin Sivasî*'nin eserinde görülen bu resim, oldukça eski ve arkayık bir eserden kopya edilmiş olmalıdır. Tarihi, 1271-1272 dir. Belki de, *buğlu kale nöbetçileri* idiler. Biz, bunun başka bir eşini görmedik. *Haçlılara* da tesir eden *buğ* geleneği üzerinde, fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

BİR ENDÜLÜS BUĞU İLE OSMANLI NEFİRİ

183. 1) Yüksek bir sanat eseri olan bir Osmanlı nefiri ile boynuzu görüyoruz. 2) Endülüste fildişinden yapılmış bir Arap «buka» u. «İşaret ve alârm borusu» olarak kullanılır. İspanya ve Haçlı seferleri yoluyla Avrupa'ya da geçmiştir. Bu boruya, olifant derler. Şövalyelik sembolüdür. (Farmer, *Musikgeschichte*, s. 84).

BİR TÜRK KALENDERİ VEYA DERVİŞİ

184. R i c a u t gibi diğer gezginlerin de önem verdikleri bu *kalender dervişleri*, gezi kitaplarında çok görülür. «*Boru, kaplan postu ve keşkül*», onların başlıca sembolleridir.

Religioso dell'ordine d'Edhemi: Vn Santone, ouero Santo
huomo delli Turchi.

İKİ TÜRK Derviş Tipi

185. Soldaki derviş, veli ve zahid bir kimsedir. Sağdaki ise, göğsü açık (sine pürân), diğer bir derviştir. Ricaut her ikisi için de Edhemi diyor. Çıplak veya Kalender dervişin sırtında, pençeli bir kaplan veya arslan postu vardır. Diğer binış ve sembolleri ise, önceki ile aynıdır. Yalnız küpeşi yoktur.

UZUN POST GIYMIŞ, BUĞLU BİR TÜRK DERVİŞİ

186. Bu resim, çok kalabalık bir minyatürden alınarak, büyütülmüş bir ayrıntıdır. 1720 şenliğindeki, *geçit resminde* görülür. Boynuzu uzun ve süslüdür : (*Sur-nâme-i Vehbi*, I. Tpk., A. 3593).

UZUN POSTLU, ASALI VE BOYNUZ BORULU DERVİŞLER

187. 1720 şenliğine ait bir minyatürden alınarak büyütülmüş, küçük bir ayrıntıdır. Bu dervişleri, *kurban töreni*'ne katılan din adamları olarak da düşünebiliriz. Çünkü, *süslenmiş koyunların* yanlarında gitmektedirler. Evliya Çelebi'nin, «*dervişân borusu*» dediği borular uzun ve süslüdür : (*Surnâme-i Vehbi*, Tpk. A. 3593).

AV BORULARI

Avlarda kullanılan bu borular daha çok, boynuzdan yapılmışlardır. *Boynuz-borular* için Evliya Çelebi, *dervîşân borusu* da diyordu. Ancak bunun avlar (*sayd ü şikâr*) için kullanıldığını da sözlerine ekliyordu. Batı Türkleri ile Anadolu'da boynuzdan yapılmış bu borular, avlarda kullanılıyorlar mıydı? Bu konuda şimdilik, bir bilgi elde edemedik. Ancak ağaçtan veya boynuzdan yapılmış av boruları, Kuzey ve Altay-Türk kültür çevrelerinde, - özellikle *geyik avlarında* -, yaygın olarak kullanılıyorlardı.

Dişi geyik seslerini andıran av boruları :

Bu bilgiler, boru adları dizisine göre, sözlüğümüzde yer almışlardır. Bundan dolayı burada yeniden kaynak göstermiyeceğiz. Çünkü bütün kaynaklar, kendi maddelerinde verilmiştir. Biz burada bu düdük veya boruların, sosyal yararları üzerinde duracağız.

Pırgı, özellikle Kuzey Türklerinde *boynuz* veya *maden borular* ile kamyş kavallar için yaygın olarak söylenmiş bir deyimdir. Daha eski Türklerdeki *burguy* veya *burgu* denilen boruların, Kuzey Türklerindeki bir serpintisidir. Kuzey Türkleri, bunları daha çok ağaçtan yaparlar. *Avlarda dişi geyiklerin seslerini andıran tonlar çıkarırlardı. Bunu duyan erkek geyikler avcılara yaklaşırlardı.* Avcılar böylece daha kolay avlanırlarmış. Bk. *Bırgı, pırgı*. (Res. 188).

Ediske borusu: Bu borular, daha çok *kayın* kabuklarından yapılır. Altay-Türk ve daha Kuzey-Türk kültür çevrelerinde *ediske* sözü, *geyiğin bağırması* veya *sesi* manasında da söylenir. Avcılar, geyik sesi çıkaran bu *kayın ağacı boruları* ile, geyik sesini taklid ederek, diğer geyikleri kendilerine çağırırlardı. Bk. Sözlük : *Ediske*. (Res. 188).

Komurgay, komırgay, Altay Türklerinin ünlü kavallarıdır. Çoğu zaman ağaç veya kamıştan yapılırlar. Kuzey-Türk destanlarında, «*Yeren-Çeçen adlı bir yiğit bu bakır kavalı (yes komırgay) ile kuşları yanına çağırır.*» Bunların ağaçtan yapılmış türleri ile avlarda geyikler çağrılır. Sözlüğümüzde bu konuda geniş bir bilgi vardır.

Balaban adlı, basit bir zurnaya benzer, sipsisiz düdüklerle de, avlarda işaret verilirdi.

ALTAY VE KUZEY TÜRKLERİNDE AV BORULARI

Abırga: Altay-Türk kültür çevresinde yapılır ve çalınır. Türkçe *birgi, burgu* sözlerinden geliyordu. *Dişi geyik* sesini taklid ederler. *Avcılar böylece erkek geyikleri kendilerine çekerler.* Uzunluğu, 60-70 sm. kadardır. Bu çevrede çam veya sedir ağacından yapılır. Her halde bas ve boğuk bir ses vermek için üzeri, *bağırsak derisi* ile kaplanır. Bazılarına göre bu boruya *abırgı* adı, *maral geyiğinin bağırması* nedeniyle verilmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu sözün köklerini, eski Türkçedeki *burgu*, yani boru deyiminde aramalıdır. *Bağırsak derisi* çıkmasın diye üzerine, ağaç çemberler de geçirilmiştir: (Vertkov, *Atlas*, s. 137; Resim, 703). (Bk. Res. 188).

Pırgı: Çok kuzeylerdeki Hakas-Türk kültür çevrelerine aittir. Altay-Türk kültür çevresindeki, *abırgı* adlı boruya benzer. Ancak bunun ağzı daha geniş bir huni şeklindedir. *Kamış* türünden bitkilerle yapılır. Ancak içinin kaygan ve parlak olmasına, çok özen gösterilir. Başına bazan bir *ağızlık* geçirilir. Ağaç halkalar geçirilerek, süslenir. Ancak Vertkov, burada *deri kaplama* üzerinde durmuyor. Bunlar da *maral* denilen geyik türünün sesini çıkardığına inanırlar. *Deliksizdir.* Ancak kaval gibi de çalınır: (Vertkov, a. eser, s. 138, Res. 708). (Bk. Res. 188).

Nay-i çobanî: Vertkov bu boru veya kavalı, *Tacik* kültürü içinde inceler. Şimdiki Tacikistan, yapma bir cumhuriyettir. Hatta bunun adını, «*nay-i çobonî*» diye bozmaktadırlar. *Çoban*, Türkçe bir sözdür. Yaylalarında da Türk yaylacıları vardır. Bu boru hakkında fazla bir bilgi bulamadık. Bu da, *çemberler* ile pekiştirilmiş veya süslenmiştir. Anadolu'da «*me y*» adı verilen aletin, dilsiz bir türüdür. Bu türün beşiği ise Harez m bölgesidir: (Vertkov, *Atlas*, Res. 621). (Bk. Res. 189).

TÜRK OLMAYAN AV BORULARI

«*Türk kültürünün özüünü*» ortaya çıkarabilmek için, Türklere komşu olan kavimlerden de örnekler verdik. Yukarıdaki Moğol vb. gibi kavimlere ait bu borular, çok kabadırlar. *Lira*, *luddu*, *tuyru* gibi adlar taşırlar. Aynı zamanda kaval gibi de çalınırlar: (Vertkov, *Atlas*, Res. 192-194).

NOT: *Bu borular hakkındaki kaynaklar ile geniş bilgi, «Nefesli sazlar sözlüğü» içinde verilmiştir.*

708

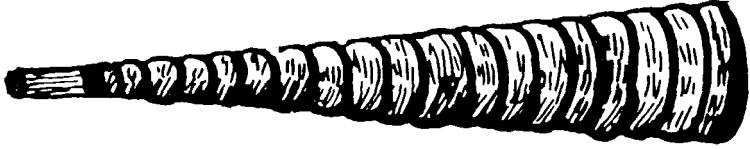

703

ALTAY VE KUZEY TÜRKLERİNDE AV BORULARI

188. 703 : *Abırğa* : Altay Türklerinin. Avcılar, bu boruları ile dişi geyik sesi çıkarıp, erkek geyikleri çağırırlar. Üzeri, bağırsak derisi ile kaplıdır. - 708 : *Pırgı* : Çok kuzeylerdeki H a k a s Türklerine aittir. Geyik sesi taklid edilir. Bu her iki boru da köklerini, eski Türkçe *burgu* sözünden alırlar : (V e r t k o v, Atlas, s. 137-138).

Silifke Türkmenlerinde boru

Özbek Türklerinde boru, dilsiz mey

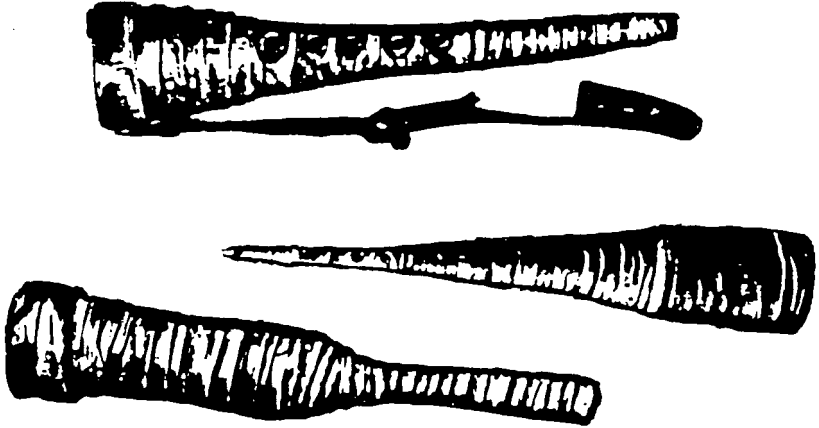

621

SİLİFKE'NİN SİPSİLİ, ÖZBEKLERİN DİLSİZ BORULARI

189A. Sağda : Silifke Türkmenlerinde boru : *İncir ağacının dibinde biten süygünlerin (şıvgınların) kabuğu kavlatılarak yapılır.* Kavlatılan kabuk, kalın taraftan başlanarak, büküm büküm üst üste dolandırılır. *Z u r n a'nın* ağızlığına benzer, 10 sm. lik bir ağızlık geçirilir. Kalın ve güçlü bir ses verir : (Özcan Seyhan, *Silifke yöresinde Türkmen ezgileri*, Uluslararası Türk Folklor Kongresi bildirileri, III, s. 328).

621 : *Nay-i Çobani, çoban neyi* : Doğu Özbek borusudur. Dilsiz bir mey'dir : (Atlas, a. yer).

TÜRKLERE KOMŞU OLAN YABANCI AV BORULARI

189. Türk kültürünün özünü gösterebilmek için, komşu kültürlerden de örnekler veriyoruz. *Türklerin doğu komşuları*, Moğol kavimlerine ait bu kaba borular, bizimkilerden kesin olarak ayrılırlar. *Lira, luddu, tuyru* gibi, Moğolca bile olmayan yabancı adlar taşırlar : (Vertkov, *Atlas*, Res. 192-194).

XIV. BÖLÜM

TÜRKLERDE ZURNA VE MEY

(Osmanlı devletinde, Anadolu'da, Türk dünyasında)

Zurna davulsuz ve Türk milleti de davulsuz, zurnasız yapamaz. Bu bağlılık ve sevgi nereden geliyordu? Az sonra sözlük halinde vereceğimiz belgeler de gösterecektir ki, «*zurna, Osmanlı devletinin sınırlarından başlıyor, İçasya'da yayılıyor ve Kuzey Asya'ya kadar uzanıyordu.*»

Okuyucularımızın belgeler ve ayrıntılar içinde bunalmalarını için, kaynaklardan derlenmiş materyali, bölümün sonuna bir sözlük halinde koyuyoruz. Burada sunduğumuz görüşlerimiz, bu kesin ve sağlam belgelere dayanmaktadır. Ancak bu girişlerimizde, sözlükte bulunan bütün bilgileri sunamıyoruz. Bundan dolayı isteklilerin, bu sözlüğü bir gözden geçirmeğinde, büyük bir yarar vardır.

«*Zurna, sipsili bir Türk borusudur*»: Bizce zurnanın açık olarak tanıtması ve tarifi budur. Bunlar, *mey* adını verdiğimiz zurna türümüzün, *kalaklı* olanlarıdır. *Bir boru olması, zurnayı kaval ve düdüklerden ayıran bir özelliğidir*. Boru ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde oldukça geniş olarak durmuştuk.

Sipsi, ağızda ses çıkaran bir *kamış* parçasıdır. İnsanoğlu belki başlangıçtan beri, bir kamışla ses çıkarmayı denemişti. Bunu, boru veya düdüğe takması, zurnayı meydana getirmiştir. Ancak biz, böyle hümanist ve evrensel bir yol izlemiyoruz. Biz, üç kıt'ada yayılmış olan Türkler arasında, benzer ve birleşik noktalar arıyoruz. Bunu kolaylıkla da bulabiliyoruz.

Evliya Çelebi, *Arap* ve *Fas* zurnaları üzerinde de söz açıyordu. Ancak bunların, bir tanıtmasını yapmıyordu. Bunlar, eski *Arap* kültürünün kalıntıları da olabilirlerdi. Osmanlılar yolu ile oralara yayılmış, Türk zurnaları da olabilirlerdi.

İzlenmesi gereken metod :

Kırım zurnası, Altınordu ve Kıpçak-Türk kültürünün, güneydeki bir uzantısıdır. *Kazak-Kırgız* zurnaları da, eski Ortaasya'daki *mehter musikisinin* bir kalıntısı olmalıydı. *Kırım zurnası*, Kazan gibi önemli Türk kültür merkezlerinin bir güney ucu ve sınırındadır. Rusya içinde, Türk dünyasından çoktan kopmuş Çuvaş Türklerinde bile, -hiç olmazsa zurnanın adının bulunduğu düşünülürse-, Kuzey-Türk kültür çevresindeki kökleri ve yayılışı, daha da eskilere gitmiş olur.

«*Feodal askerî müzik*» aleti olarak, -Ruslar tarafından böyle kabul edilen zurna-, Rus müzik yayınlarından dışlanmış- tır. Rusça müzik literatüründen yararlanmak isteyen araştırmacıların, buna önemle dikkat etmeleri gerekir. Ortaasya'da «*askerî mehterler*», Rusların gelişleri ile birlikte ortadan kaldırılmıştır. Bunun için ancak ufak bilgi kırıntılarından yararlanmak zorundayız.

ZURNANIN MENŞE VE KÖKENLERİNE DOĞRU :

«*Zurna, sipsili bir borudur*» : Bu prensiple yola çıkmamız gerekmektedir. *Boru* ile ilgili bölümümüzde, *sipsisiz borular* üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bunlar, üflenecek yerleri dar, ağızları geniş, ağaçtan, madenden ve hatta boynuzdan yapılmış, nefesli sazlardır. *Av boruları*, dış kültür çevrelerinden soyutlanmış Altay ve Hakas gibi bizden çok uzaklarda bulunan Türk kültür çevrelerinde, yaygın olarak görülüyordu. Bunlar basit birer «*zurna boruları*» idiler. Sipsili veya

sipsisiz «*balaban boruları*» nı da, bunlara katabiliriz. Balabanlar, Harezm bölgesinde güçlenip, İçasya'da yayılıyorlardı.

Kamış sipsi, zurnanın ses çıkaran, yani ana bölümüdür. Sipsiyi evrensel boyutlara uzandırıp, konuyu karıştırmayalım. Amerika'nın Avustralya'nın yerlileri de küçük bir kamış parçasını ağızlarına alarak, bazı sesler çıkarıyorlardı. Ancak onlarda ne bir *zurna*, ne bir *balaban* ve ne de bir *savaş borusu* veya *burgu* vardı. Adnan Saygun'a göre Zurna, «*çift dilli bir nevi eski obua idi*»,

Sayın Saygun, *Kars zurnaları*'nı incelemiştir. Bunlar, *Azerbaycan-Türk kültür çevresi*'ne ait zurnalardır. Ona göre, «*obua kamışının ağızda yassı olarak durmasına karşılık; zurna ağıza, dudaklar arasına, seksen derecelik bir açı ile konuyordu*». Görülüyor ki zurnanın da evrensel bir yanı vardır.

Mey veya *balaban* adlı Türk nefesli sazlarını incelerken de bunun üzerinde duracağız. Ağaçtan yapılmış bir düdük veya kavalın ağzına konan bir sipsi ile, *meyler* oluşuyordu. Ancak zurnanın çeşitli *zıvanaları* bunlarda yoktu. *Balabanlar*, basitti. Balabanlar, bazan küçük dillerle de çalınırlardı.

Sonuç: Görülüyor ki önemli olan, aynı dili konuşan Türk kavimlerinde benzer kültür unsurlarının benzer adlarla bulunmasıdır. Bu kültür özlerinin Türklerde müşterek olması; komşularında ise bulunmaması, ayrı bir önem taşıyordu.

ZURNANIN, TÜRK KÜLTÜR ÇEVRELERİ :

1. Zurnanın, Güney - Türk kültür çevresi :

a) «*Zurnanın Güney - Türk kültür çevresi*» ise, Mısır idi. Memlûk devleti, yani *Mısır Türk Sultanlığı*, bu kültürü oluşturan ve yayan bir merkezdi. Çünkü *devlet mehteri*,

bütün ayrıntıları ile güneyde, ancak bu Türk sultanlığında görülüyordu. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Nitekim Evliya Çelebi, *arabî zurna* diye adlandırdığı, bir zurna türü için, «*Şam'da ve Mısır'da mahmil-i şerif ile çalınır*», diyor-du. Mısır ve Şam, *Mısır Türk Sultanlığı*'nın merkezleri idiler.

b) *Arap zurnaları* da, -eski kaynakların bir şey söylememelerine rağmen-, belki de olabilir. Nitekim Evliya Çelebi, Mağrib ve Fas'da çalınan, bir «*Şihâbî zurna*» dan söz açıyordu. Ancak nasıl bir zurna olduğu üzerinde bir şey söylemiyordu. Bu konuda, Cezayir *dayılarının* varlığını da unutmamak gereklidir.

c) XIV. yüzyıl Mısır-Türk kültür çevresine ait Türkçe sözlüklerde zurna, «*zurnay*» (*zur-nay*) yazılışı ile anılmaktadır. Bu, bizim bildiğimiz zurnadır. *Mısır Türk Sultanlığı*'nın mehterlerinde de çalınmış olmalıydı. Aynı Türk kültür çevresinde bu söz, *kısa düdükler* için de söylenmiştir. Kaynaklar, sözlüğümüzün içindedir. Zurnanın adının Türkçe olması, önemli değildir. Daha önce zurnanın Araplar arasında bulunup bulunmadığını ispat etmek, bize değil; onlara düşer. Araplarda, ancak «*buk, bukat*» veya «*karn*» denen, *sipsisiz* borular vardı. Bu konuda, *boru* ile ilgili bölümümüzde, geniş bilgi verilmiştir.

2. Zurnanın Kuzey-Türk kültür çevresi :

a) Metod hakkında bir giriş yaparken, bu konuya hafifçe dokunmuştuk. Kuzey-Türk kültür çevresinin en kuzey ucu sayılan, Kazan gibi büyük Türk merkezlerinde, zurnanın var olduğunu biliyoruz.

b) *Kırım ve kuzeyi*: Çuvaş-Türk kültür çevresinde, «*sernay*» adı verilen bir çalgı vardı. Buna, «*sürnay, sornay*» da diyorlardı. Ancak bu Türk dilinin sözlüğünü yazan Paassonen'e göre, bunun hangi saz olduğu bilinmiyordu. Bu

Türkler, oldukça eski çağlarda Türk dünyasından kopmuş ve Rusya içinde kalmışlardır. Bu konuda, K a z a n ve Orenburg Türklerinin tesirleri de olmuş olabilir. Evliya Çelebi, *Kırım* zurnaları için, «*Al-i Osman ve Tatar Han (Kırım) alaylarında çalınır. Bir agreb-i garâyib zurnadır*», diyordu.

c) *Balkanlar ve Orta Avrupa*'da: K u m a n - T ü r k kültür çevresi, oldukça eskidir. K u m a n l a r, Orta Avrupa ile Balkanlarda yayılıyorlardı. O çağda bu bölgelerde, bizim zurnanın bulunması da muhtemel değildir. *Suruna* diye sözlüklerde adı geçen bu nefesli saz da, kamıştan yapılmış bir tür *kaval* olarak tanıtılıyordu. Her halde K u z e y - T ü r k kültür çevrelerinin, Kumanlara geçmiş bir söz olsa gerekir.

3. Zurnanın, İ r a n - T ü r k kültür çevresi:

İ r a n ve Azerbaycan, bir zurna kültür çevresidir. Ancak konuya girmeden önce şunu belirtelim ki İran, halkının çoğunluğu bakımından, zaten bir Türk kültür çevresi idi. Bunun içindir ki Evliya Çelebi'nin andığı İran veya A c e m zurnaları, Anadolu ile İ s t a n b u l'la, ya doğrudan doğruya gelmişler; yahut da, *Bağdat seferi sırasında*, ordu ile birlikte getirilmişlerdi. Evliya Çelebi bu durumları, zaten anmakta idi.

a) *Acemî zurna*: Bu iki bilgiyi de, Evliya Çelebi'den alarak sunuyoruz: «*Osmanlı zurnası şeklindedir. Amma kolu kalın, sadâsı dahi kalındır*». Anadolu'da da bu kalın zurnaları, *baz* veya *kaba zurna* adlarıyla görebiliyoruz. Ancak A n a d o l u'da en çok çalınan zurnalar, *cura zurnalarıdır*.

b) *Âsâfi zurna*: Yine Evliya Çelebi, bunun için şöyle diyordu: «*Basra hâkimi Tayyar Mehmed Paşa ağası Asaf Ağa telif etti*». Bu zurna hakkında bundan başka bir tanıtma yapılmamaktadır. *Tayyar Mehmed Paşa*, 1638 yılında, Bağdad seferine katılmıştı. Sonradan sadrazam oldu. Bu

zurna, Bağdat'dan getirilmiş, bir *Safevî zurnası* olsa gerektir. Kaynaklar, sözlüğümüzdedir.

c) *Azerbaycan zurnaları*: Türk zurna kültürünün önemli bir bölgesidir. Azerbaycan zurnaları hakkında, resimler ile ilgili yorum ve açıklamalar yaparken, geniş bilgi vereceğiz. Azerbaycan zurnaları, *kaysı* ağacından yapıldır. Uzunluğu, 36 santim kadardır. Önünde 7 delik, arkasında ise 1 delik vardır. Yapan ustalarına göre, süslemeleri değişir. *Ağızlığı, kemikle* tutturulmuştur. Azerbaycan'da çok yaygındır ve halk arasında tutulur. *Saz takımları* ile saz heyetlerinde de çalınır. *Düdüklerle düet yapılır*. Zurnacı ustaların yanında eşlik edenlere, *demkeş* denilir. Ruslardan önce zurna *askeri müzik* ve *mehter* aletiydi. Şimdi bu önemini kaybetmiştir. *Azerbaycan'da, zurnasız şenlik yoktur*. Azerbaycan zurnaları, Dağıstan, Gürcistan ve Ermenistan'da da çok yayılmıştır. *Anadolu ve Osmanlı zurnalarından, ayrılık-ları yoktur*. Önemli olan, budur. (Bk. Res. 191-94).

4. Zurna, Özbek ve Doğu Türkistan kültüründe:

Batı Türkistan'daki *Özbek-Türk* kültürü, daha çok, şehirli bir kültürdür. Bununla beraber, yayla ve şehir kültürü arasında, büyük bir ayrılık yoktur. Doğu Türkistan, Batıdaki bu *Özbek-Türk* kültürleriyle, çeşitli yollarla, çok yakın bir ilişki içindedir. Kültürler, bu ilişkiler içinde incelenirse, meseleler daha iyi anlaşılabilir:

a) *Özbek-Türk kültüründe zurna*: Bu konuyu, Pamir'e kadar uzayan bir sınır içinde ele almak gereklidir. Ruslar, yapma olarak kurdukları *Tacikistan* Cumhuriyeti dolayısıyla, doğu Özbek kültür sınırını, daraltmaktadırlar. Bu oyun karşısında ilim adamları dikkatli olmalıdırlar. Burada bir Özbek zurnasının resmini sunuyoruz: (Res. 191).

Özbek zurnaları da, Azerbaycan'daki gibi *kaysı* ağacından yapıldır. Zaten Vertkov da, Özbek zurnalarının,

«Azerbaycan zurnalarına çok benzedikleri», görüşündeydi. Özbek zurnası, 40-45 santim uzunluktadır. Yani Azerbaycan zurnasından daha uzun ve biraz daha kaba idi. Zurna Özbeklerde davul, nakkare ve *kerenay* ile, birbirlerinden ayrılmaz, bir birlik oluşturlardı. Zurna, *Özbek orkestrasının baş çalgısı idi*: (Vertkov, Atlas, s. 118, Res. 572).

b) *Doğu Türkistan'da, Türk zurnaları*: Doğu Türkistan Türk zurnasının bir resmini, bu kitabımızda sunmuş bulunuyoruz: (Res. 191). Bu da, *Özbek zurnaları* gibidir. *Azerbaycan* zurnalarından daha büyük ve biraz da kabadır. *Önde yedi, arkasında ise, bir deliği vardır*.

Azerbaycan ve Anadolu zurnalarından, herhangi bir ayrılığı yoktur. Anadolu'daki *baz* veya *tümkaba* denen, *kaba zurna* türündendirler. Kırım zurnaları için de, Evliya Çelebi şöyle diyordu: «*Al-i Osman ve Tatar Han alaylarında çalınır. Bir agreb-i garâyib kaba zurna-dır*». Özbek ve Doğu Türkistan zurnalarının, Anadolu zurnalarından ayrılığı, işte bu kadardı. «*Davul, nakkare ve kerenay*» ile birlikte çalınırlardı. Orada da, «*zurnasız şenlik olmazdı*».

5. K a z a k - K ı r g ı z Türk kültüründe zurna :

Şimdi, «*askerî müziğin izleri kazınmış*», bir Türk kültür çevresine geliyoruz. Bu bölgenin müziği hakkında yazı yazan Rus yazarları, *zurna* ve *mehter* için, «*Feodal çağın müziği*» diye bir kaç söz edip, konuyu kapatırlar. Buna rağmen onların eserlerinden bazı izlenimler kapıp, burada sunmağa çalışacağız :

a) *Kırgız-Türk kültüründe zurna*: Zurna, Kırgız «*askerî mehteri*» nin başta gelen melodi aletidir. *Bel-yayev'e* göre, feodal çağda, (yani Rusların gelişlerinden önce). «*Kırgız askerî musikisi*», kendine göre ve özel şekiller (*forms*) içinde gelişmişti. Zurna, davul ve *kerney* ile birlikte çalınırdı.

Çok bas bir boru olan *kerney*, daha çok pesten ritm tutuyordu. Bu «*Kırgız askerî mehterleri*», XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam etmişti. Bu mehter musikisinin çeşitli melodileri, *Zataeviç* tarafından, notaya alınmıştır.

«*Kör-ozon*», yani *Kör-ozan* (?) adını taşıyan *Kırgız* melodisi, atlı veya *süvari marşı* idi. Ritm ve üslubu, diğer eserlerden ayrılır: (*Zataeviç*, 250 *pesen*, nr. 24; *Belyayev*, 24).

b) *Kazak-Türk kültüründe zurna*: *Kazak «askerî mehteri ile müziği»*, çok daha erken çağlarda yok edilmiş ve her türlü izleri ortadan kaldırılmıştır. Çünkü Ruslar buraya daha erken olarak gelmişlerdi. *Belyayev*'e göre, bu mehterlerin esas melodi aletleri, zurnalar idi. Bunların yanında, «*davul-paz*», yani *davulbaz* denilen, bakır kazanlardan oluşan, *orta kösler* de bulunurdu. Bu küçük *kösler*, atın eyerine bağlanarak çalınırlardı. Ayrıca bu bölge Türklerinin «*karnay*» dedikleri, uzun ve bas borular da ritm tutarlardı. *Kerrenay* adlı bu bas borular üzerinde az sonra duracağız: (Bk. *Belyayev*, a. eser, s. 85).

Bu bilgiler, ancak anlatılanlara ve duyulanlara göre derlenmiş ve buraya sunulmuştur. Yoksa bu *Türk kültür çevrelerinde*, ne *zurna* ve ne de *mehter* kalmıştır. Bundan dolayı bu Türklerin zurnalarından, örnek olarak bir resim bile sunmadık.

Kırgız-Türk kültür çevresinde zurnaya, «*surnay*» derler. Zurnacıya, «*surnaycı*»; zurna çaldırmağa ise, «*Surnaylama, surnaylatma*», denilir. «*Sırnay*» ise, akordiyon gibi çalılara verilen bir addir.

6. Moğol kavimlerinde «zurna»:

a) *Uzak doğu Moğollarında*: Kuzey-doğu *Asya* kavimlerinde, bizim zurnanın varlığını düşünebilmek, elbette ki mümkün değildir. Bu bölgelerde *Buda* ve *Lama dinleri*

yaygındır. Bundan dolayı T i b e t uzun boruları daha yaygındır. Ancak onların nefesli sazları arasında «*zurr*» adlı bir kaval veya flüt türüne rastlanır. Bu sözü, *zurna* ile yakınlaştırmak isteyenler olmuştur. Kaynakları, sözlüğümüzdedir.

b) Kalmuklarda zurna: Kalmuk Moğolları, Türk kültür çevrelerine daha yakındırlar. Bunun için onlara Türklerden çeşitli tesirlerin gitmiş olması, normaldir. R a m s t e d t, bu kavimlerdeki «*tsurna*» adlı, nefesli bir saz üzerinde duruyordu. Bunun bizim zurna olup, olmadığını bilmiyoruz. Ramstedt bu sözü, M a n ç u dilindeki «*çorun*» adını taşıyan nefesli saz ile de ilgilendiriyordu: (*Kalm. Wörtb.*, 434 a).

ANADOLU'DA ZURNA

(*Anadolu'dan Ortaasya'ya*)

O s m a n l ı devleti büyük bir cihân devleti idi. Bundan dolayı, T ü r k kültür özlerini bu dünya devletinde, karışmamış ve gelişmemiş olarak bulabilmek çok zordur. Anadolu'daki *Yörük ve Türkmenlere* gidip, oralardan bir şeyler bulmak, en doğru yol olsa gerektir.

Ali Rıza Y a l g ı n 'ın da dediği gibi, «*malûm ve meşhur zurnalar, davullar gibi yörük ve yamak abdalları tarafından çalınmaktadır*»: (a. eser, s. 22). Ali Rıza Y a l g ı n 'ın resimleri ile tanıtmalarını da bu kitabımıza almış bulunuyoruz. Ancak resimler üzerine koyduğu harfler ile açıklamalar arasında bir karışma olmuştur.

1. Zurnanın sipsisi :

Asıl ses çıkaran yer, zurnanın sipsisidir. Bilindiği üzere *sipsi*, eski ve şimdiki Anadolu'da, düdüklere verilen bir addır. Düdükler ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk. Zurnadaki *kamış sipsi* ise, zurnanın ta kendi-

sidir. Çünkü sesi çıkaran budur. Çocuklar bu tür düdükleri, söğüt dallarından veya çavdar saplarından yaparlar.

Kamış sipsi, içi delik bir kamış alınarak, suya koyma yoluyla hazırlanır. Kamış bir süre suda kalır ve yumuşar. Bundan sonra kamışın bir ucu bir çakı ile inceltilerek, basılır. Diğer yuvarlak ucu ise, zurnanın *etem* denilen deliğinin içine yerleştirilir. Kamışın, inceltilmiş ve basılmış ucu, ağza alınır. Dudaklarla *avurtlağa* sıkıştırılır. Böylece üfürülünce zurna, kamışın çıkardığı sesle çalınır.

Anadolu'da *sipsi*, İçasya'da ise *sıbizgi*, zurnanın ses temelini oluşturuyorlardı. Sipsiler biraz daha geniş olunca, *mey* oluyorlardı. *Mey* ile *zurna* arasındaki ayrılık üzerinde ise, ayrıca duracağız.

2. Zurnanın yapıldığı ağaç :

Rus yazarları, İçasya'daki zurnaların çoğunlukla *kaysı* ağacından yapıldığını söylerler. Aslında o bölgelerde, *kaysı* ağacının bulunduğu şüphelidir. Güney Anadolu *yörükleri* arasında ise zurnalar, *erik* ağacından yapıldı. Ali Rıza Yalgın'a göre, herhangi bir zorunluk olmadıkça, Yörükler, kiraz veya zerdali ağacından yapılan zurnaları çalmazlarmış. Azerbaycan zurnaları da *kaysı* veya *erik* ağacından yapıldı. Bunun üzerinde yukarıda durmuştuk.

Görülüyor ki Türk dünyasında, zurnanın ağacının seçiminde bile, bir gelenek benzerliği vardı.

3. Zurna ağzının zıvanası :

Zurnanın ağzına geçirilen bu *zıvana* çok önemlidir. *Mey* adı verilen, kalın sesli zurna benzeri aletlerde, bu bölüm zayıftır. Evliya Çelebi'nin «*kalak*» dediği yer de, belki burasıdır. Bunu biz kesin olarak bilmiyoruz. Ali Rıza Yalgın'a göre bu zıvanaya, *lüle* veya *etem* deniyordu. Buna, *metem* diyen *zurnacı abdallar* da yok değildi. Bunlar, ağaçtan veya ma-

denden yapırlardı. Zurnanın ağzına veya *nezik* denen ana deliğine yerleştirilirlerdi. *Gümüşlü zıvanalar*, daha değerlidir. Zurna çalanlar, zurnanın bu bölümüne, çok önem verirlerdi.

4. Zurnanın ağzındaki ağaç perçin halkası :

Selçuklu ve Timurlu çağı borularında da, borunun çatlamaması için, -borunun uzunluğuna göre-, bir veya bir kaç yerden, halkalarla pekiştirildiğini görmüştük. Güney Anadolu *yörükleri*, bu halkaya *nezik* derlerdi. Özbek ve Azerbaycan zurnalarında ise bu ağız halkaları, daha ince ve ustalıklı yapılmışlardır. Hatta ağacın içine geçirilmiş gibi görünmektedirler. Anadolu'daki bu bölümler, çıkarılıp temizlenebilirler.

Avurtlak, zurnanın başına geçirilen, tabla daire şeklindeki pilakadır. Sipsiyi avurduna alan zurnacı, dudaklarını, bu plaka üzerine dayıyordu. Havanın kaçması da engelleniyordu.

5. Zurnanın ana delikleri :

a) *İçasya* ve Azerbaycan'daki zurnaların da, önünde 7 *delik* ve arkalarında ise, *bir delik* vardır. Güney Anadolu *yörükleri* bu 7 deliğe, «*hava döndüren*» diyorlardı. Burada ki *hava* sözü, şarkı ve melodi demektir.

b) *Döş deliği, soluk deliği*: Bu, her zurnanın arkasında bulunan tek deliktir. *İçasya - Türk* zurnalarında da vardır. Ali Rıza Yalğın'a göre bu delik, «*sağır ses*» çıkarır. «*Bazı havalarda burundan ses çıkarır gibi zurnayı öttürmek gerekir*». O zaman bu arkadaki, «*döş deliği*» üzerine, parmaklarını dokunduruyorlarmış.

c) *Zurnanın hunisi üzerindeki delikler* : Bu delikleri *İçasya* zurnalarında da görüyoruz. Ancak bu konuda bir bilgi bulamadık. *Yörükler*, zurnanın huni şeklindeki ağzına, «*zur-na borusu*» derler. Anadolu'da bu bölümler, *gümüşle* süslenir.

Kenarındaki küçük deliklere de, «*cin deliği*» veya «*şeytan deliği*» adı verilir. Ne işe yaradığı hakkında ise, bir açıklama yoktur.

KABA VE CURA ZURNALAR :

1. Kaba ve kalın zurnalar :

Bu türler üzerinde, sözlüğümüzde de bilgi verilmiştir. Burada, Osmanlı zurnalarına da biraz ineceğiz. İçasya'daki zurnalar, örnek olarak Özbek ve Doğu Türkistan zurnaları, Anadolu zurnalarına göre daha uzun ve kalındır. Ancak ustalıkları, çok incedir.

Vertkov'a göre, Özbek zurnaları, 40-45 santimdir. Azerbaycan zurnaları ise, 30-35 santim kadardır. Yani bizim cura zurnalara yakındırlar. Yukarıda da başka nedenlerle andığımız kaba veya kalın zurnaları, burada karışık olarak sıralayalım. Kaynaklar için, sözlüğümüze bakılmalıdır:

1) *Acem zurnası*: Evliya Çelebi, bu zurnaya, *Acemî zurna* demektedir. Ona göre bunlar da, *Osmanlı zurnası* şeklindedir. «*Ama kolu kalın, sadası dahi kalındır*», diyordu. Bunların boyları da uzundur. İran-Türk kültür çevresine ait zurnalardır.

2) *Kırım zurnası*: Bunu da, Evliya Çelebi anıyordu. Ona göre, *Tatar Han*, yani Kırım ile Osmanlı devletinde de çalınıyordu. Aslında *Osmanlı mehterinde*, çeşitli boylarda zurnalar çalınıyordu. Önemli olan budur. Ancak anlaşıldığına göre, *Kırım* veya *Kıpçak-Türk* kültür çevrelerinin zurnaları daha kaba ve büyük idiler.

3) *Yörüklerin baz zurnaları*: Bu konudaki bilgilerimiz, Ali Rıza Yalğın'a dayanmaktadır. Belki onun andığı bu zurnalar, artık *yörükler* arasında da kullanılmıyorlar. Ancak bütün Anadolu'da halen, *üç boy zurna*

çalınmaktadır. Ona göre Güney Anadolu'da, yörükler, büyük ve kalın zurnalar için, «*baz*» veya «*tümkaba*» adlarını veriyorlardı. Ancak *cura zurnalar* daha çok çalınıyordu: (*Cenupta Türkmen çalgıları*, s. 22). Bu konuda, daha fazla bir bilgi verilmiyordu.

Türk kültür çevrelerinde «zurna» sözü :

Anadolu'da ve Osmanlı mehterlerinde çalınan zurnaların çoğunluğu *cura* zurnalarıdır. Azerbaycan - Türk kültür çevrelerinde de bu zurnalara, *cura* adı veriliyordu. Bazen *hurde* de, deniliyordu. *Cura*, Türkçemizde ufak tefek, küçük demektir. Eski Anadolu kitaplarında, «*curaca hıraca*» da deniyordu. Küçük sazlara da *cura* denilir. Farsçadan, bozularak, Türkçemize gelmiştir. Bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

OSMANLI SÖZLÜKLERİNDE ZURNA :

Zurna sözü, Anadolu ile dışarıdaki bütün Türk dünyasında, çok iyi bilinen ve tanınan bir sözdür. *Tarama Sözlüğü* içine bakacak olursak, eski Anadolu ve Osmanlı kitaplarının, Farsça «*sirnay*» sözüne hiç de âşina ve yakın olmadıklarını görürüz. Örnek olarak *sipsi* maddesinde, şöyle açıklamalarla karşılaşırız :

Sirnay (fars.), *sipsi* ve *zurna* dedikleri, bakırdan düdüktür: (16. yy.). Böyle örnekler çoktur. *Sipsi*, kamış veya ağaçtan veya kamıştan yapılmış bir düdüktür. Bakır düdükle, bir ilgisi yoktur. Üstelik *zurna*, bakırdan da değildi. Görülüyor ki, *zurna* çoktan *Türkleşmiş ve Türk özü ile benzeşmişti*.

Dede Korkut kitabında zurna ve zurnacılar :

«(*Beyrek*), kızlar yanına vardı, *surna* çıları kovdu...» (DK, 112-1) : Dede Korkut kitabında «*surna*», yani *zurna* sözü, yalnızca bir yerde, o da bu sözlerle geçiyordu. Zurnacılar-

rın, kızların yanlarında ne işleri vardı? *Kızlar da, davul-zurna ile erkek oyunu nu oynuyorlardı?* Bu söz kitaba belki sonradan da girmiş olabilirdi. Görülüyor ki zurna bizden, biz de zurnadan ayrılmamışız.

ZURNA İÇİN SÖZLÜK VE KAYNAKLAR

(*Türk kültür çevrelerinde*)

Türk kültür çevrelerinde «zurna» sözü :

Zurna sözü, Fars dilindeki *sûr-nay*, birleşik sözünden gelmiş olmalıdır. Ancak eski İran'da, bizim bildiğimiz Türk zurnasının, var olduğu da söylenemez. Tabii olarak bu gün İran topraklarında oturan Türkleri, bunların dışında tutmak gereklidir. Biz burada ilk önce çeşitli Türk kültür çevrelerinde zurna sözünün nasıl söylendiğini vesikalara göre tesbite çalışacağız. Bu sıralayışımız, eski kaynaklardan günümüze doğru gelecektir :

1) *Zurnay*: Mısır-Türk kültür çevresinde, bu yazılış ve söylenişle görülür. *Zur-nay*, hem bizim bildiğimiz zurna ve hem de «*kısa düdük*» manasında söylenir : (*Tuhfe*, 18 a).

2) *Surna*: Dede Korkut kitabı içinde, yalnızca bir yerde görülür : «*Beyrek kalktı, kızlar yanına vardı, surna açılardı kovdu, nakaraçıları kovdu... kimini döğdü, kiminin başını yardı, kızlar oturan otağa geldi, eşigin aldı, oturdu*» : (DK, 112-1). Metne, belki de sonradan girmiştir.

3) *Suruna*: Kuman-Türk kültür çevresinde böyle denilir. Ancak bunun bizim sipsili zurna olması şüphelidir. Çünkü bu, kamış kaval (schalmei) olarak açıklanıyordu : (*Codex Comanicus*, s. 22 b).

4) *Surnay*: Kırgız-Türk kültür çevresinde, çok yaygındır. Özellikle eskiden *askeri mehterler* içinde, çok yer alıyorlardı. Kırgız-Türk kültür çevrelerinde *surnay* sözü, «*flüt ve fılavta*» manasında da söylenir.

5) *Surnayçı*: Zurnacı. *Surnaylamak*: Zurna çalmak. *Surnaylatma*: Zurna çaldırma, sözleri de söyleniyordu: (Yuda hin, s. 669).

5) *Sırnay*: Yine Kır g ız - T ü r k kültür çevresinde görülen bir söyleyiştir. Bunun üzerinde, ilk kez İl m i n s k i y yazmıştı. Fakat bu bizim bildiğimiz zurna değildir. *Akordiyon* karşılığı olarak söyleniyordu. (Radlof, *Wb.*, 4, s. 645). Kır g ız Türkleri akordiyona, *Urus kıyak* da derler.

7) *Sernay*: Ç u v a ş - T ü r k kültür çevresi gibi çok uzak bir bölgede söylenir. Bir çeşit musiki aletidir. P a a s s o n e n, hangi çalgı olduğunu tesbit edemiyordu.

8) *Zurr*: Moğol kültür çevrelerinde görülen bir flüt ve kaval çeşididir: (E m s s h e i m e r, *Mongol. Music*, s. 94).

9) *Tsurna*: K a l m u k - Moğol kültür çevrelerinde görülür. Zurna demektir. M a n ç u dillerine de, *çorun* deyişiyle geçtiği söylenir: (R a m s t e d t, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 434a).

10) Eski A n a d o l u ' d a, *Tarama Sözlüğü* içinde, Farsçadan Türkçeye çevrilmiş sözlüklerde, Farsça «*sirnay*» sözü, «*sipsi*, *zurna* ve *bakır düdük*» manaları ile değerlendirilmişlerdir: (T S : *Sipsi*). Yani buradaki Farsça *Sirnay*, bizim bildiğimiz zurna değildir.

Zurna çeşitleri: (Türk kültür çevrelerinde):

Bu zurna çeşitlerini, E v l i y a Ç e l e b i ile Ali Rıza Yal g ı n ' ı n Güney A n a d o l u ' d a k i zurna hakkındaki bilgilerine dayanmaktadır. Bundan başka, kendi görüş ve değerlendirmelerimizi de bunlara katacağız :

1) *Acemî zurna*: E v l i y a Ç e l e b i şöyle diyordu : «*Neferat 90. Osmanlı zurnası şeklindedir. Amma kolu kalın, sadası dahi kalındır*» : (M. Ö z e r g i n, IV. D, 5). İ r a n - T ü r k kültür çevrelerine aittir.

2) *Arabî zurna*: Anlaşıldığına göre, Mekke ve Medine'ye gönderilen *surre* alaylarında çalınıyordu. Ancak bunların, *Şam* ve *Mısır zurnaları* oldukları anlaşıyordu. Evliya Çelebi, tanımını da yapmıyordu: «*Neferat 55. Şam'da, Ali Nâd telifidir. Şam'da ve Mısır'da, mahmil-i şerîfile çalınır*»: (a. eser, IV, D, 4). Her halde bu, bir tören zurnası idi. *Mısır - Türk* kültür çevresine ait olmalıdır.

3) *Asafî zurna*: Evliya Çelebi şöyle diyordu: «*Basra hâkimi Tayyar Muhammed Paşa ağası, Asaf Ağa telif etti*»: (a. eser, IV, D, 3). Zurnanın özelliği hakkında bir bilgi yoktur. Bir *Osmanlı zurnası* olmalıdır.

4) *Sâzende-i balabancıyân*: «*Balaban*» adlı büyük zurnalar, özellikle Azerbaycan ve *İçasya'da* görülür. *Balâ-bân*, yani Farsça yüksek ses anlamını taşıyordu. Rahmetli *Gazimihal* bunu, *Mey'e* benzetmişti. Resimlerini de sunduğumuz bu çalgılar, meye benzer *sipsili* veya *sipsisiz* ve *kalaksız*, ilkel zurnalardır. *Harezm* bölgesinde çok yaygındır: (Vertkov, *Atlas*, s. 118, res. 570). Bunlar, *mey* türünden, kalın sesli zurnalardır.

Evliya Çelebi, zurnalar arasında saydığı *balaban* için şöyle diyordu: «*Bu saz Şiraz'da te'lif olup, Osmanlı'da çoktur. Amma zurna gibi kalaklı değildir*». Bu zurna türünün, bizim bildiğimiz *mey* olması çok muhtemeldir.

5) *Cura zurna*: Buradaki *cura'yı* Evliya Çelebi, ayrı bir zurna çeşidi olarak sunmaktadır: «*Neferat 200. Cemşid'in telifidir. Âl-i Osman'da ve gayri düvelde dahi çalınır*» (a. eser, IV, D, 2). Halbuki *cura* küçük ve biraz da az sesli olan zurnalardır. Güney Anadolu'da halk ve yörükler arasındaki *abdallar*, daha çok *cura zurna* kullanırlar: (A. R. Yalçın, a. eser, s. 23). *Cura*, orta ve vasat demektir.

6) *Kaba zurna*: (*Tatar zurnası?*): Evliya Çelebi, bu zurna için şöyle diyordu: «*Neferat 100. Müellifleri Cemşid'dir. Âl-i Osman ve Tatar Han alaylarında çalınır*.

Bir agreb-i garâyib kaba zurnadır» : (M. Özergin, IV, D, 1). Görülüyor ki çalanları çoktur. Kırım - Türk kültür çevresine ait olmalıdır.

7) *Sazende-i nazarakıcıyan*: Bu, nakkare demek midir? Evliya Çelebi bunu, zurnalar içinde gösteriyordu : «*Neferat 100. Bu Arabistan'da, Hâris-i Yemenî telifidir. Yine Arabistan kahvelerinde çalınır*» : (a. eser, IV, D, 9). Görülüyor ki bu bir Arap zurnası veya borusu da olabilir. Fakat zurnalar, özellikle Azerbaycan ile İçasya'da görülür.

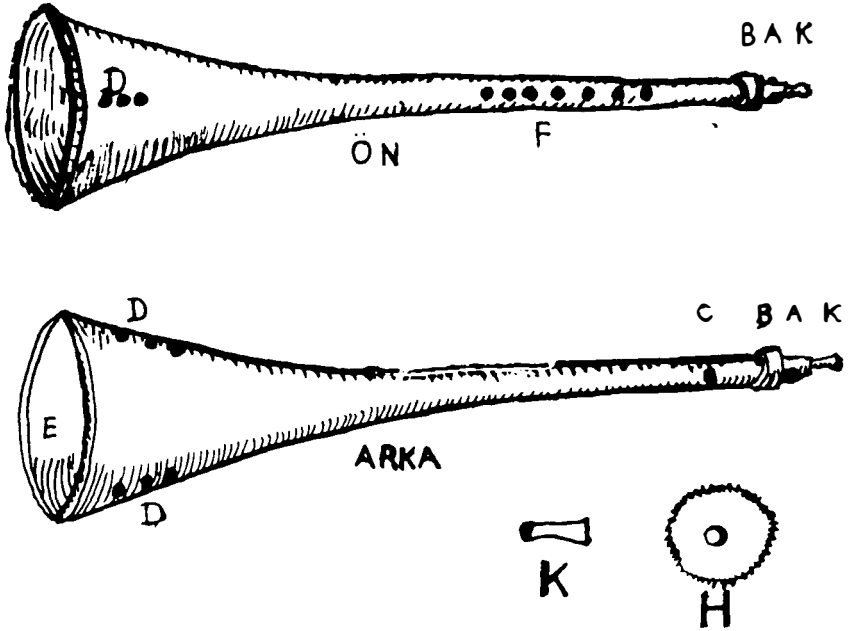
8) *Nefir*: Evliya Çelebi, her halde kamış sipsi ile çalınması nedeniyle, nefiri de zurnalar arasında anıyordu : «*Neferat ondur. İsfahan'da Hudâ - Dâdnâm bir kimesne peydasıdır. Bu dahi kamış sîsi (sipsi) ile çalınır*» : (a. eser, IV, D, 8). Burada nefir üzerinde uzun uzun durmayacağız.

9) *Orta* veya *Orta - kaba zurna*: Bu daha çok güney Anadolu yöruklerinde görülür. Bunlar, orta sesli zurnalardır.

10) *Baz zurna*: Bunlar kalın sesli zurnalardır. Güney Anadolu Yörüklerinde görülür. *Baz*, borularda üçer; *cura* borularda ise, ikişer *şeytan deliği* vardır. Ancak *baz zurnalar*, daha az çalınırlar : (A. R. Yalğın, *Cenupta Tiirkmen çalgıları*, ss. 22, 25). *Orta* ve *baz zurnaların* Anadolu yörüklerine ait olması nedeniyle, her ikisini de bir arada andık.

11) *Şıhabî zurna*: Evliya Çelebi'ye göre, bu bir Fas zurnasıdır. Anadolu zurnalarına ne kadar benzedikleri çok şüphelidir : «*Neferat 40. Mağrib zeminde Şeyh Şıhab telif edip, Fes vilayetinde çalınır*» : (a. eser, IV, D, 6). *Zurna* diye anılan bu aletler, bizim zurnalar değildir. Cezayir dayılarının zurnaları olabilir.

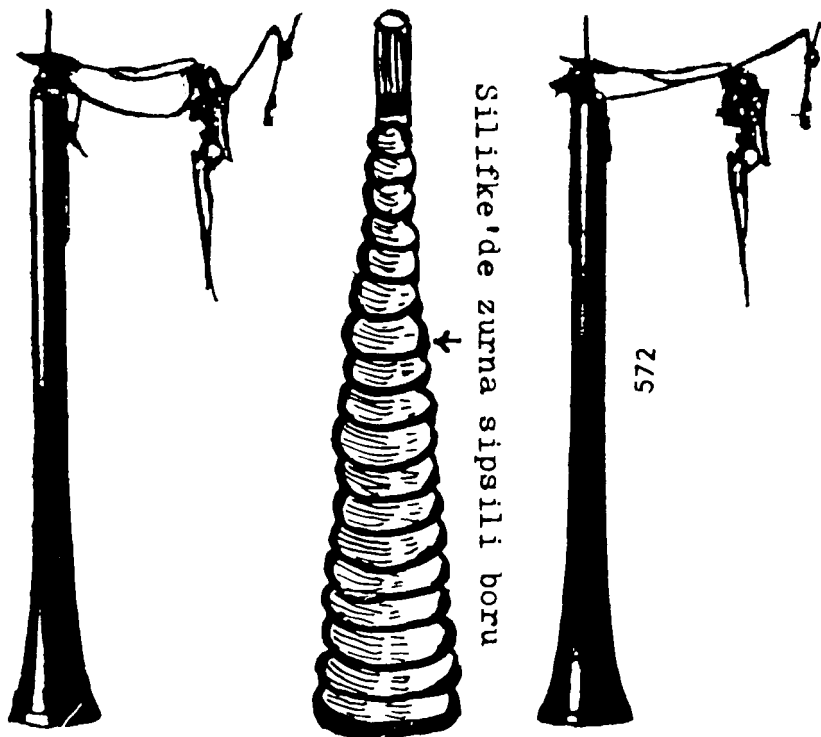
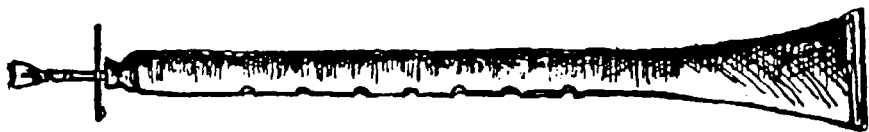
12) *Tüm kaba - zurna*: Bu da Güney Anadolu yörüklerinde görülür. Sesleri, en kaba olan bir zurnadır. Az kullanılır ve çalınırlar : (*Ali Rıza Yalğın*, a. eser, s. 22). Bu, bir *baz zurna* olmalıdır.

GÜNEY ANADOLU'DA YÖRÜK ZURNALARI

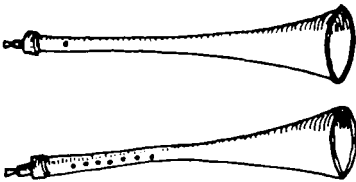
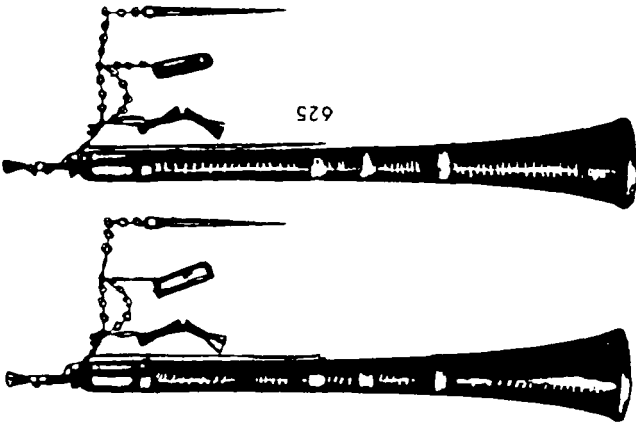
190. Ali Rıza Yalçın'a göre : Ali Rıza Bey'in resme koyduğu harfler ile açıklamalar arasında bir çelişki vardır. Bunları düzelterek sunacağız :

A) *Kamış sipsi*. A - *Lüle*. *Etem* veya *metem* de denilir. Ağaç veya madenden yapılmış zıvanadır. Gümüşleri de vardır. - B) *Nezik* : Zurnanın çatlamaması için takılan, ayrı renkte ağaç bir halka. - C) *Soluk deliği* veya *döş deliği* : Burundan, «sağır ses» çıkarmak için delik. - F) *Hava döndüren delikleri* : Ana melodi delikleri - H) *Avurtlak* : Eteme geçirilen tabla. - D) *Cin veya şeytan delikleri* : (*Cenupta Türkmen çalgıları*, s. 22 - 26).

ÖZBEK VE DOĞU TÜRKİSTAN TÜRK ZURNALARI

191. Üstteki, *Doğu Türkistan* zurnasıdır. Biraz kaba ve baz bir zurnadır. «*Surnay*» denilir. Alttakiler : 40-45 santim uzunluğunda, *Özbek* zurnalarıdır. Baz ve ustalıklı yapılmış bir zurnadır. 7 deliklidir : (Vertkov, *Atlas*, Res. 572). *Azerbaycan-Türk. kültür çevresi* zurnalarına yakındırlar.-- Ortada : *Silifke Türkmenleri*'nde, zurna sipsili, *kavlı boru* : Bk. Boru, Resim. 188A.

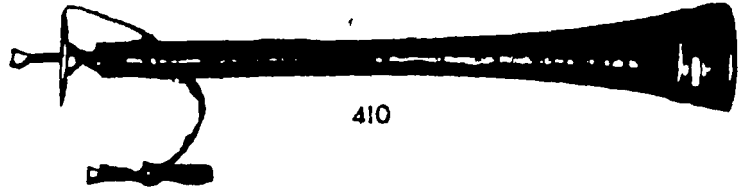
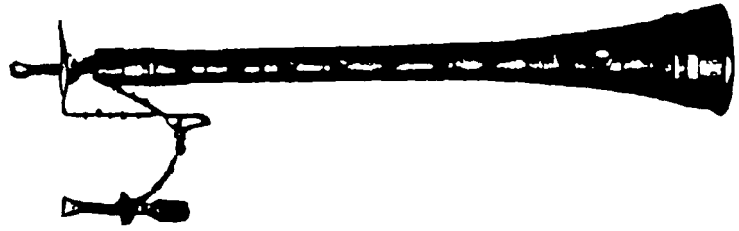
Mil

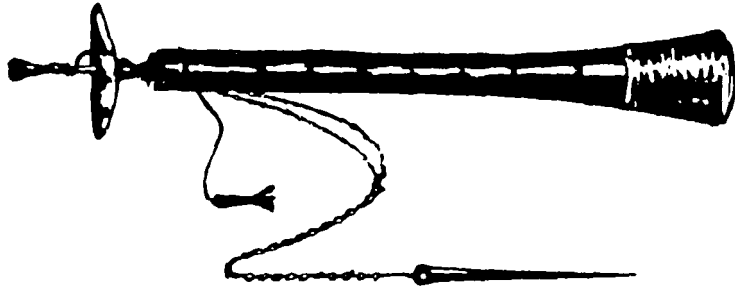
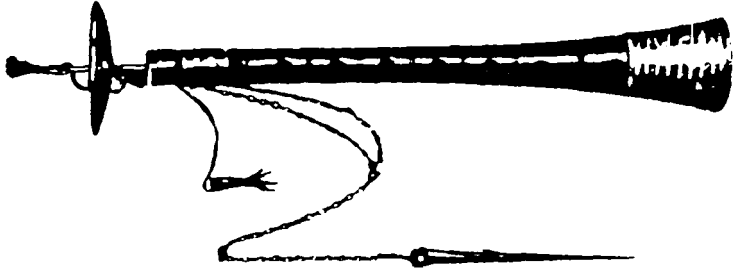
Fasıla

AZERBAIJAN VE ANADOLU YÖRÜK ZURNALARI

192. (625) : *Azerbaycan - T ü r k* zurnaları, ince bir ustalıkla yapılmıştır. *K a r s* zurnaları gibi, iki dilli'dirler. *Etem'ine* de gümüş kordonlar aslıdır. Y ö-
r ü k zurnalarındaki gibi : (*V e r t o v*, *Atlas*, Res. 625). Soldakiler : Çeşitli
Anadolu Y ö r ü k zurnaları'dır. Yapılışları kabadır. Fakat melodileri geniş-
tir.

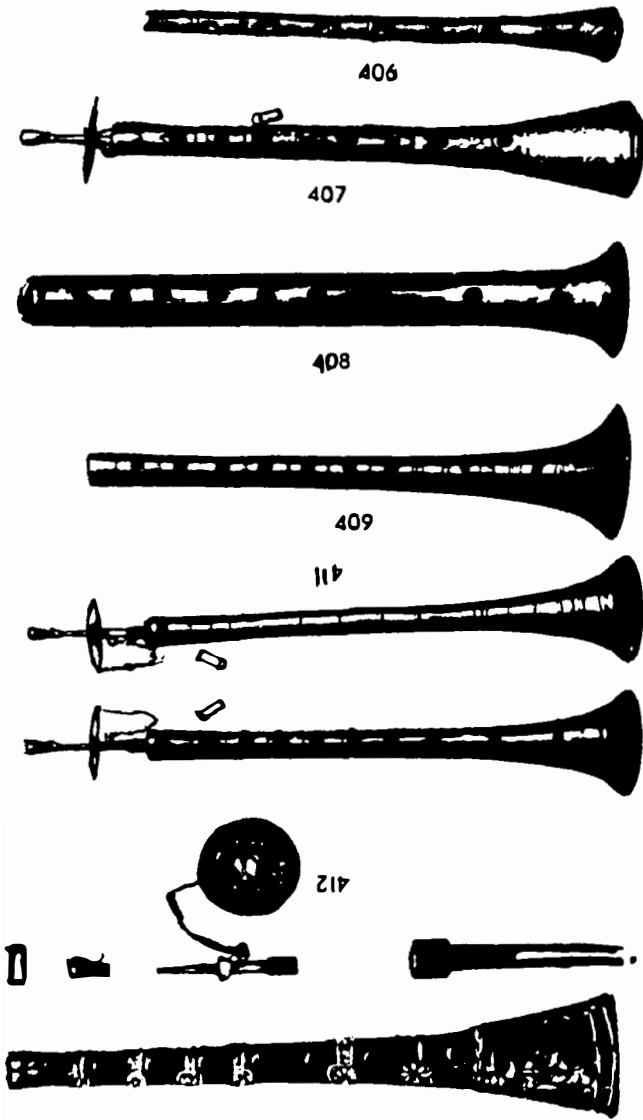
410

380

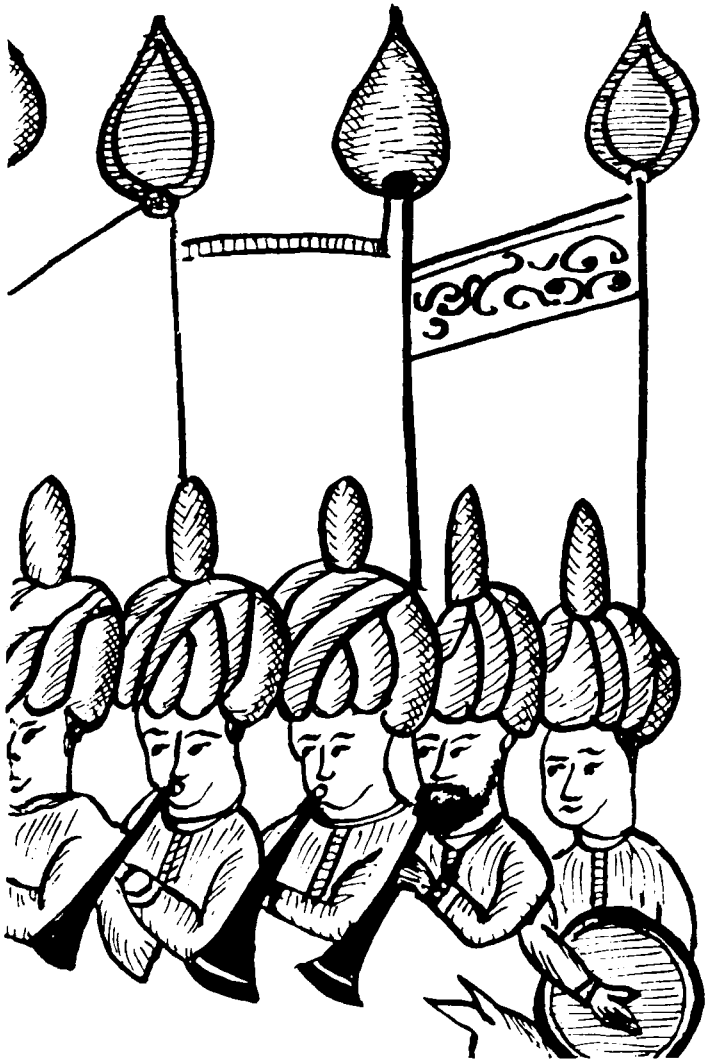
ÇEŞİTLİ AZERBAIJAN ZURNALARI

193. 30-35 santim uzunluğunda olan bu zurnalar, *cura* zurnalarıdır. Çok ustalıklı yapılmışlardır. (410) : Biraz daha kaba ve *dağlık bölgelere* ait zurna türleridir : (a. eser).

KABA ERMENİ VE GÜRCÜ ZURNALARI

194. Bu zurnalar Rus sınırlarına aittirler. İnce ve güzel zurnalar, Azerbaycan - Türk kültürü çerçevesinde yer alırlar. Kars ve Erzurum zurnalarının, ilkel örnekleridirler : (Vertkov, Atlas, a. yerler).

MOHAÇ SEFERİNDE, BAYRAK - MEHTER BİRLİĞİ

195. Celâlzade'nin eserinden alınmıştır. Zurnalarda, *kaba* ve *cura* olanlar vardır. Üç zurna ve iki borucu, nefesli sazlarda, yer almaktadırlar.

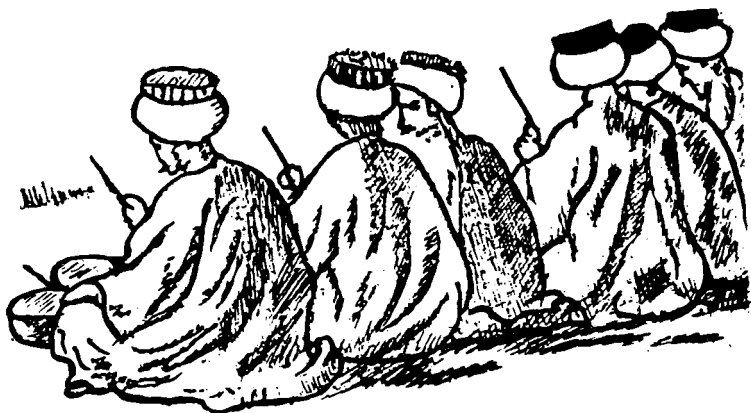
HİNDİSTAN - B A B Ū R GELENEĞİNDEN ÜÇLÜ MEHTER

196. Boru ve nakkare bölümlerimizde, B a b ū r - T ū r k geleneğindeki mehter üzerinde, daha geniş durulmuştur. B r o w n'ın *Mughal Painting* adlı eserinden küçük bir ayrıntı olarak büyütülmüş olan bu ayrıntı, eski T i m u r l u geleneğini, 17. - 18. yüzyılda da, devam ettirir. *Zurnasız şenlik olmaz!*

HİND - BABÜR GELENEĞİNDE ZURNALI MEHTER

197. Burada ayrıntılar daha iyi görülmektedir .Borucu ile zurnacı yer değiştirmişlerdir. *Burgu* denilen eski Türk boruları, bu H i n d Türk kültür çevresinde yaşamıştır. B r o w n'ın *Mughal Painting* adlı eserinden, burada yalnızca iki örnek sunduk.

DOKUZ KATLI OSMANLI MEHTERİNDE BAŞ ZURNACI

198. Burada *baş zurnacı*, âdeta *mehterbaşı* gibi, mehteri idare etmektedir. Bu mehterde, 1720 şenliğindeki mehterin, *orijinal Türk davulları* kaybolmuş, yerlerini büyük ve yassı *bando davulları* yer almıştır. Ancak mehterin baş çalgısı, yine *zurna*'dır.

KABA KIRIM (TATAR HAN) ZURNACILARI

199. «Lazar'a karşı gönderilen Kırımli Muhammed Giray'ın atlıları, bir ırmağı geçerlerken», adlı bir minyatürden, küçük bir ayrıntı: (L o k m a n, 987/1579 -Tschoukine, T. 35). Evliya Çelebi, «Al-i Osman ve Tatar Han alaylarında çalınır. Bir agreb-i garâyip kaba zurnadur», diyordu.

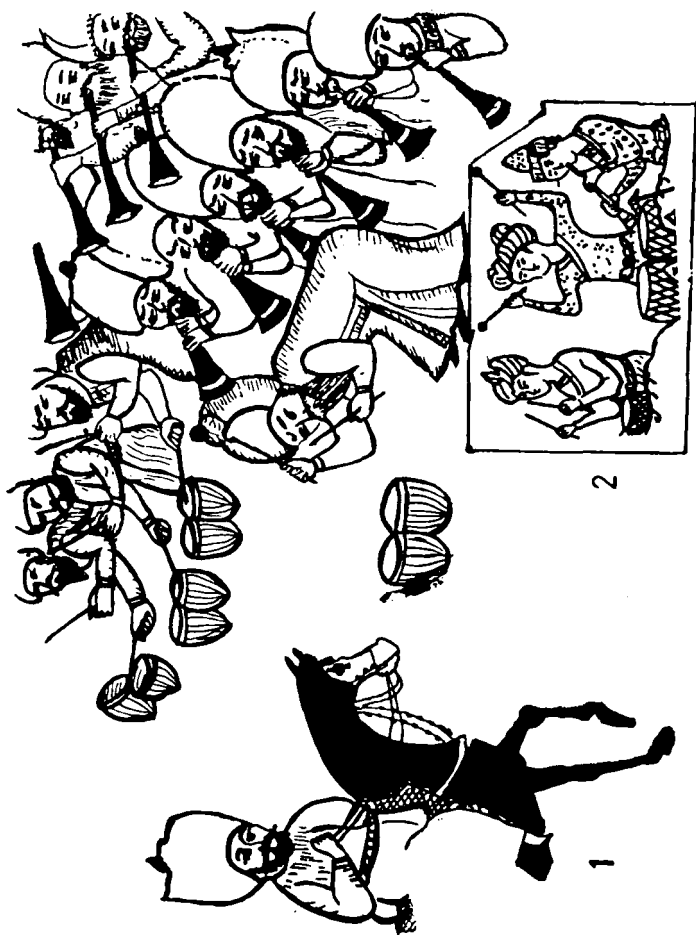
YUNANİSTAN'DA DAVUL VE ZURNACILAR

200. Resmi çizen Batılı gezgin, öyle diyordu. Sarıklara bakılırsa, davulcu ve zurnacılar Müslümandır. Ancak, davul, Osmanlı ve Anadolu davullarına göre küçüktür.

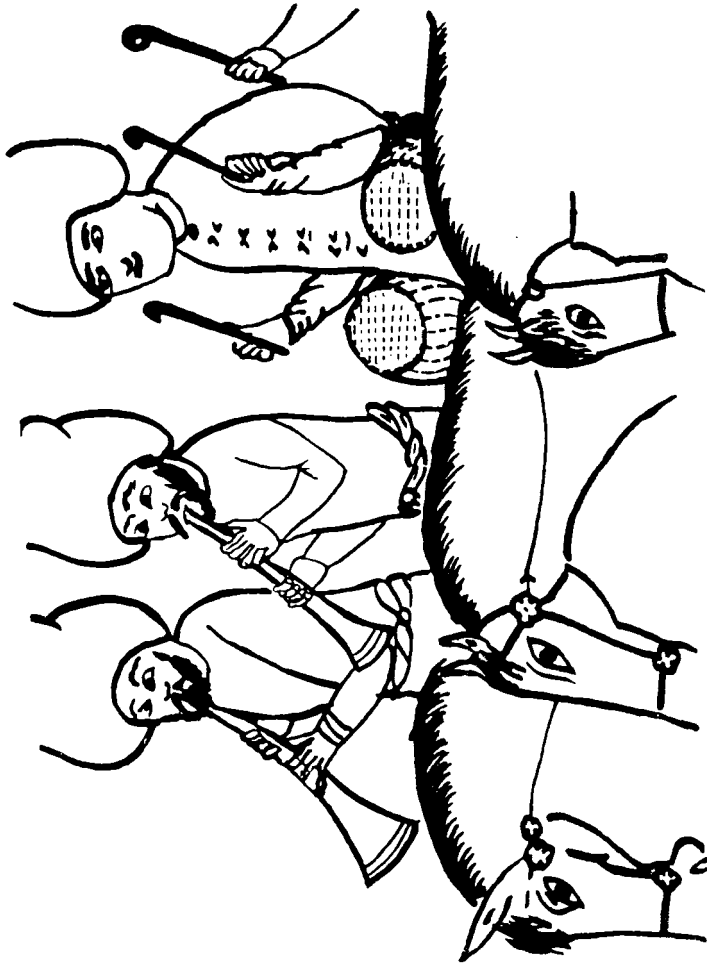
DAVUL VE ZURNALI BİR EĞLENCE

201. Bu resim, 1671 de çizilmiştir. Davul, *tabl* tipinde küçük ve uzun bir *leucak* davuludur. Belki de evlerde ve kapalı yerlerde bu tip davulları çalıyorlardı : (R i c a u t, s. 131).

MEHTERDE ZURNACI VE NAKKARECLER

202. 1582 şenliğindeki, büyük bir mehterden alınmış bir ayrıntı. Mehterde kaba ve cura zurnalar vardır. Nakkareci başı, âdeta mehter başı gibi görünmektedir : (*Şehinşah-nâme*, Tpk., B. 200). 2) *Hindistan-Babür* mehterinde, zurna ve nakkare birliği.

BAZ VE CURA ZURNALI KÜÇÜK BİR MEHTER

203. 1582-1584 tarihli, «*dervişlerin geçit resmini*» gösteren bir minyatürden alınmış küçük bir ayrıntı. Davulun arkasında bir İngiliz borusu da görülür : (Sür-nâme-i Humâyûn, Tpk. H. 1344 : Ç u k u n . T. 47).

BAYRAK ALAYINDA ZURNACILAR

204. 16. yüzyıla ait bu Osmanlı alayında, zurnacılar bir alayın kurulmasına yetmektedirler. Ancak, *davulsuz zurnasız şenlik olmaz!*

1582 ŞENLİĞİ MEHTERİNDEKİ ZURNA ÇEŞİTLERİ

205. *Şehinşâh-nâme*'deki minyatürden, küçük bir ayrıntı olarak, zurnacılar alınmış ve burada sunulmuştur. Büyültme sırasında, bazı küçük ayrıntılar kaybolmuş olabilir. Ancak zurnaların büyüklük veya küçüklükleri görülmektedir. Yandaki resimler, *Hindistan-Babür* mehterlerinin zurnacılarıdır: (Tpk., A. 200).

1582 ŞENLİĞİNDE, ESNAF MEHTERİ ZURNACILARI

206. «Esnafın geçit resmi» sırasında, yılanlı sütun yanında konser veren bir mehter : Tabl biçiminde uzun davullar ile İngiliz boruları görülmektedir. (Şehinşâh-nâme, Tpk., B., 200).

OSMANLI VE HİND - BABUR ZURNACILARI

207. O s m a n l ı mehteri ile ilgili çeşitli resimli kitaplar vardır. Ancak B a t ı l ı yazarlar, bu resimleri kendi hayallerini de katarak çizmişlerdir. Buna dikkat etmelidir. 3 n r. l ı resim, H i n d i s t a n'daki B a b ü r'ün torunlarının *polo mehterleri*'nden alınmıştır.

1720 ŞENLİĞİNDE ESNAF MEHTERİ ZURNACILARI

208. Çok kalabalık bir minyatürden alınmış, küçük bir ayrıntıdır : «Çift zurnacı» geleneği, burada da devam etmektedir. 1237 tarihli Selçuklu çağı «çift borucu» geleneği üzerinde, boru ile ilgili bölümümüzde geniş olarak durmuş ve bu geleneğin devamını izlemiştik.

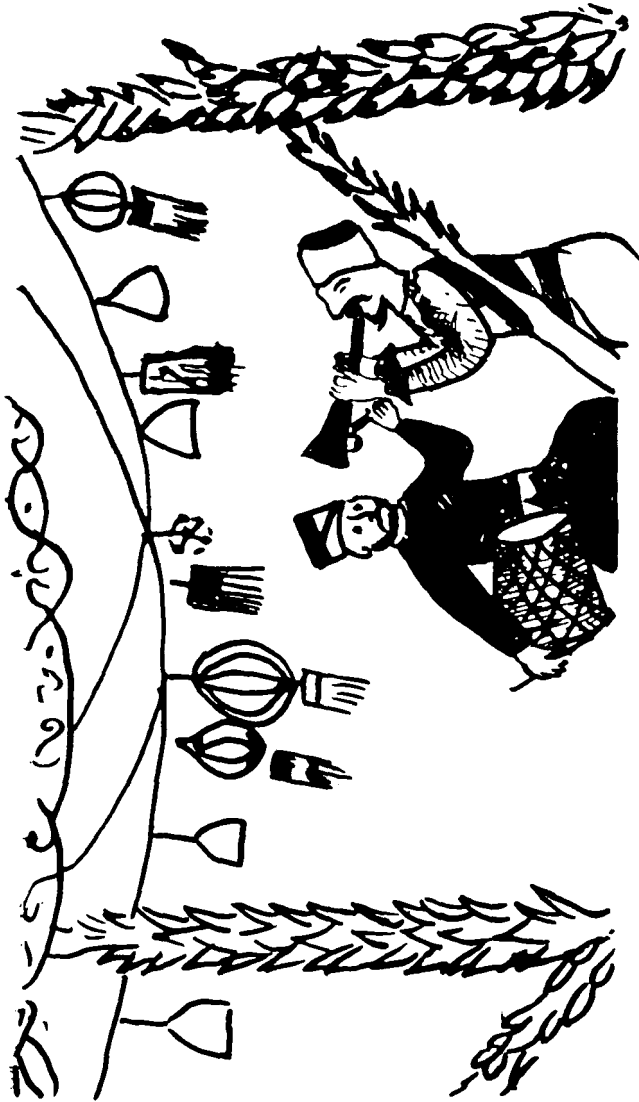
1720 ŞENLİĞİNDE ESNAF MEHTERİ VE ÇİFT ZURNACI

209. 1720 şenliğinde, berberler ile mumcuların geçit resmini gösteren kalabalık minyatürden alınmış bir ayrıntıdır : Burada da «çift zurna» geleneği, devam etmektedir. Zurnalar baz veya kabâ zurna gibi görünmektedirler.

BALKANLARDA ÇİFT TÜRK ZURNACILARI

210. Yukarıda bu resmi, davulcusu ile birlikte sunmuştuk. «Çift zurna» geleneğine gelince, bu ayrıntıyı bir daha yeniledik. Resmi çizen gezgin, Yunanistan'ın kuzeyinde gezmiş olmalıydı.

SALINCAKÇILARIN DAVUL VE ZURNACILARI

211. 17. yüzyıla ait olan bu minyatür, Prof. T a e s c h n e r tarafından yayınlanmıştır. *Bu zurnacıların çoğu, çingenelerdir.* Davul da, deforme edimiştir. Bir fikir vermek için bu ayrıntıyı kitabımıza aldık.

MEY VEYA BALABAN

Şimdi Doğu Anadolumuzda çalınan *mey* adlı nefesli sazlarımıza geelim: Mahmud R. Gazimihal, *mey* konusunda bir kaç giriş yapmıştır. A. Saygun da, Kars meyleri hakkında bazı tanıtmaya ve yorumlar yapmışlardır. Ancak biz burada, ne *may*, ne *mayıt* ve ne de Irak zurnası gibi konular veya etimoloji üzerinde durmayacağız. Doğuya, İçaşya'ya doğru *mey* veya *balaban*'ın izlerini aramaya çalışacağız: (Resim, 212).

1. Mey veya balaban'ın tanıtımı :

«*Mey, yassı, kamış sipsili, bir Türk borusudur*» : Konuya, böyle bir tanıtmaya girip; gelişmeleri, buna göre izliyeceğiz. *Boru* ile ilgili bölümümüzde, dilli ve dilsiz Türk boruları üzerinde durmuştuk. Altay-Türk kültür çevresindeki *bırgı* veya daha kuzeydeki *abırgı* adlı av boruları, «*dilsiz veya sipsisiz, zurna veya mey borularıdır*». Konuyu böyle geliştirelim ve bu kez de, böyle sunalım.

2. Özbek ve karakalpak balabanları : (Res. 212, 212A) :

a) Vertkov'a göre, «*Özbek ve Karakalpak balabanları, tıpkı zurna gibidirler. Yalnızca sipsi yerine, ince ağızlıkları vardır*». Özbek *balaban*'ları, 30 santim uzunluktadırlar. Ağızlığı, 5 mm. dir. 7 deliği vardır. Diatonik bir çalgıdır. Sesi yüksek değildir. İç kanalı, dardır. «*Harez m bölgesinde çok yaygındır. Kökleri oradan çevreye dağılmış olabilirler*» : (Vertkov, *Atlas*, s. 118, res. 570).

b) *Balaman* : Karakalpak Türkleri, *balaban* yerine, *balaman* derler. Özbek *balaban*'larının hemen hemen aynıdır. Yalnız ağızları dardır. Ustalığı da azdır. 7 deliklidirler. Ağızlıkları da biraz kalındır. Bu, tam manası ile

halk sazıdır: (Vertkov, a. eser, s. 124, res. 614). *Karakalpaklar*, Harezm bölgesine daha yakındırlar.

3. Yassı sipsili Azerbaycan balabanları : (Res. 212A) :

a) Artık şimdi, Kars ve Erzurum *meylerinin* kardeşlerine gelmiş bulunuyoruz. En orijinalleri, Orta ve Doğu Azerbaycan *balaban*'larıdır. Bu *balaban*'ların *yayvan kalağı* yoktur. Yani gövdenin *kavrak borusu*'nun sonu, yavaş yavaş genişleyerek, zurnadaki gibi *yayvan bir kalak* bırakmaz. Gövdesinin üstünde, yuvarlak bir başı vardır. *Yassılatılmış kamyş*, doğrudan doğruya bu yuvarlak başın deliğine geçirilir. Zurna'da ise kamyş sipsi, ağaçtan veya gümüşten bir zıvananın içine geçirilir. Bu zıvana da, zurnanın deliğine sokulur. *Balaban'ın sipsisi ise, doğrudan doğruya gövdenin deliğine sokulur. Yassılığı kaybolmasın diye de, kamyşa bir kısıkaç takılır.* Balaban'ın zurna ile başlıca ayrılığı budur. *Ağızları, hu-ni şeklinde değildir.*

b) *Batı Azerbaycan Balabanları* : Bunları daha çok Ermeniler ile Gürcüler çalarlar. Sipsileri de, gövdele-ri de çok kaba aletlerdir. Çift kısıkaç takarlar. Onlar da, *balaban* derler : (Res. 212A).

4. Erzurum ve Kars m e y 'leri :

Şimdi, İçasya ve Harezm'den, Anadolu'ya gelmiş bulunuyoruz. Adnan Saygun'a göre *meyin kamyşı*, «*fagot*» unkine benzer. Zurnanın sipsisi ise, «*oboe*» ninkine benziyordu. *Meyin sipsisi*, geniş bir kamyştan yapılır. Kamyş, ıslatılarak yavaşça ezilir. Üst kısmı yontularak, doğrudan doğruya borunun gövdesine takılır. Bazen zurnadaki gibi, bir zıvana kullanıldığını da gördük.

Azerbaycan *balabanları* gibi başı, top biçiminde ve yuvarlaktır. Yine onlar gibi 8 deliği vardır. Ağaçtan yapılmış

bir düdük veya kavala da *yassı sipsi* takılarak, *mey* yapılabilir. *Mey* adının nereden geldiği ise, bizi burada ilgilendirmemektedir.

5. O s m a n l ı devletinde «balaban» :

İran Türkleri arasında da bu saz yaygındır. Evliya Çelebi bu sazı, orijinal *balaban* adı ile anmakta idi. Anlaşılan Osmanlı devletine İran Türkleri yolu ile, Şiraz'dan gelmiş olmalıydı.

Safevî sazı da olmalıdır : «*Bu saz, Şiraz'da te'lif olup, Osmanlı'da çoktur. Amma zurna gibi kalaklı değildir.*» Evliya Çelebi böyle diyor ve *balaban*'ı, zurnalar arasında sayıyordu. Kaynakları, *zurna* sözlüğümüzdedir.

Balâ-bân, Farsça yüksek ses demektir. Ancak meylerin sesleri yüksek değil; pes ve kalındır. Büyük davullara da, balaban denmiştir. Çünkü bunların sesleri boğuk ve çoktur.

S o n u ç

Mey ve *balaban*, zurna borusuna veya ağaçtan yapılmış düdüğe takılan, sipsi ile oluşur. Zurnanın sipsisinden ayrılığı, yassı kamıştan yapıp, kıskaçla sıkıştırılmasıdır. Yaygın olduğu yer *Harezm* bölgesidir. İnce boru ağızlığı ile de çalınır. *Özbek* ve *Azerbaycan* Türklerinde çok yaygındır. *Balaban* veya *balaman* adı ile adlandırılır.

614

Sılıfke'de sipsiltı boru-mey

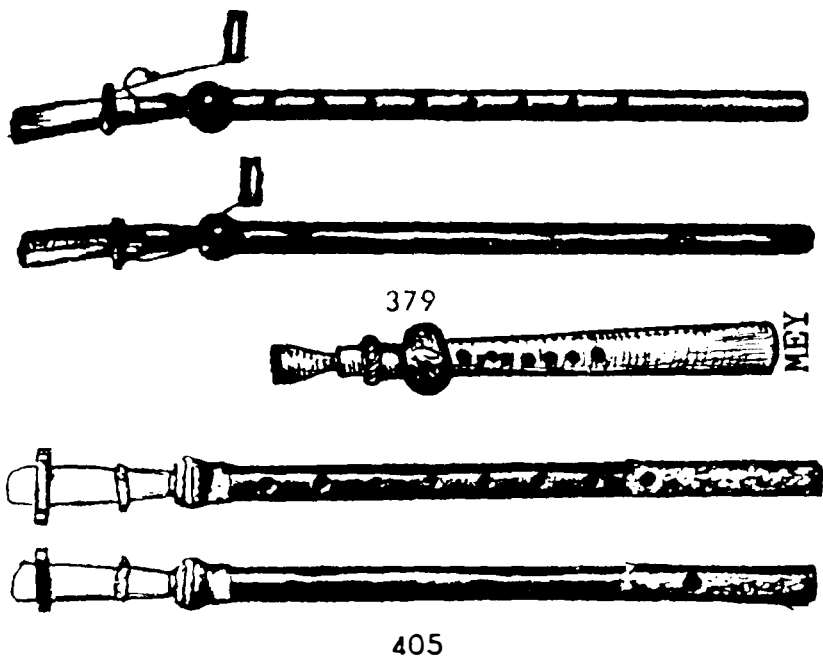
623

570

«AĞIZLIKLI VE SİPSİLTİ» TÜRK MEY VE BALABANLARI

212. (614) - Hayvancı Karakalpak - Türk *balabanları*.
 (570) - Özbek - Türk, ağızlıklı *balabanları*. (623) - Doğu Özbek
 dağlılarının, kaba bir *balaban*'ı.

AZERBAIJAN MEY VE BALABANLARI

212A. (379) : Azerbaycan - Türk, *balaban* veya *bala-man'ı*. Erzurum ve Kars *meyleri* ile aynı ailedendirler. (405) - Azerbaycan Türklerinin dejenere edilmiş meylleri. Ermeniler bu alete, *duduk*, yani *düdük* derler : (Vertkov, a. eser, a. yer).

TÜRK MEHTERLERİNİN YÜKSEK SESLİ BORULARI

Boru ile ilgili bölümümüzde de görüleceği gibi, 1237'den, yani Selçuklu çağından beri, bu uzun borular görülmektedir. Timurlu ve Babür-Hind kültür çevreleri muhafazakâr olduklarından, bu eski Türk geleneğini devam ettirmişlerdi. İç Asya'da, bu çok uzun ve 3 metre boyundaki borular, geçen yüzyılda da çalınıyordu. Daha çok *zurna* ve *nakka-re* gibi aletlere, eşlik ediyorlardı. Bizce *Kerrenây* sözü Türkçeye, daha geç çağlarda girmişti. Bunlar, Türklerin *burgu* dedikleri boruların daha uzunları olmalıydılar. Tibet tesirleri de bulunabilirdi. Ancak Osmanlı devleti ile Azerbaycan'a kadar yayılmıştı. Sözün aslı, Farsçadır. Kaynaklar ile belgeler, sözlüğümüzdedir.

Hayvancı Kırgız Türklerinde, *kereney* diye, Türkçeleşmiştir. Aslında bu uzun borular ile ilgili olarak, Fars sözlükleri arasında da bir birlik yoktur. Rusların gelişlerinden önceki Kazak-Türk kültür çevrelerinde de, *beylerin mehterlerinde* de, zurna ve davulun yanında, bu uzun borular eşlik ediyorlardı. Kazak Türkleri de buna, *karnay* derlerdi. Artık şimdi bu aletler ile mehterler ortadan kalkmışlardır. Çünkü Ruslar bu askerî mehterlere, «*feodal müzik*» diyerek, karşı durmuşlardır. Belki şimdi, ancak bazı gösterilerde, göstermelik olarak çalınıyordur.

Savaş ve hücum borusu olarak, her halde bu çok uzun ve yüksek sesli boruların, önemi çoktu. Babür-Hind kültür çevrelerinde, *polo oyunu mehterleri* içinde, sık olarak çalınıyorlardı. *Hakan polo oynarken, topa güzel bir vuruş vurduğu zaman, vuruş bu borular ve diğer büyük köslerle ilân ediliyordu*, Bu kitabımızda bu borular, hakkında belgeler ile pek çok resim bulabileceksiniz.

O s m a n l ı devletine, **IV. M u r a d**'ın *Revan seferi* ile birlikte gelmişti. Bunu E v l i y a Ç e l e b i, kesin olarak söylüyordu. Belgesi, sözlüğümüzdedir. Demek ki İ r a n ve S a f e v i Türklerinde de *kerrenây* çalınıyordu. Evliya Çelebi bunun sesini, «*eşek anırması*» na benzetiyordu. Bu boruyu, z u a ile ilgili bölümünde vermiştir. *Pirinç* veya *gümüşt en* yapılan b o r l a r d ı. Yani mehterlerde önemsenen ve değerli borulardı. Ancak eski *O s m a n l ı mehterleri* içinde, bu borunun varlığı hakkında, herhangi bir bilgimiz yoktur.

«KERRE-NAY» İÇİN SÖZLÜK VE KAYNAKLAR

E v l i y a Ç e l e b i ile söze başlayalım : «*Sazende-i kerrenâyciyân : Pirinç ve gümüş borulardır. Bu sazın sadâsı, hımar (eşek) sadâsı gibidir. M u r a d H a n, Revân hanıyla, Revân'dan getirdi*» : (M. Özergin, a. eser, IV, D, 10).

1. Mehterin bas borusu, kerrenây :

Eşek sesi (hımar sadâsı), bu bas ve uzun borunun sesi için yapılmış çok güzel bir tanıtmadır. Bu kitapta sunacağımız bir çok saz heyetlerinde, bu boru görülecektir. Özellikle m e h t e r t a k ı m l a r ı içinde yer alıyorlardı. Do ğ u T ü r k i s t a n şehirlerinde çok yaygındı. T i b e t m a b e d l e r i n d e ç a l ı n a n l a r ı n a, yakın idiler.

2. Kırgız-Türk mehterinde, zurna ve kerrenây birliği :

M e h t e r'de, *zurna* ile birlikte çalınıyordu. Eski K ı r g ı z - T ü r k masallarında, «*kerney, zurna tarttırıp*», yani kerney ile zurna çaldırarak, eğlendiler veya şenlik yaptılar deniyordu : (Yudahin, s. 711-712).

3. Kerrenây, madenden yapılmış boru manasına :

— *Kereney* (KKırg.) : Madenden yapılmış boru : (Radlof, *Wb.*, 2, 1091).

— *Keriney* (Kırg.) : 1) herhangi bir madenden yapılmış boru, krşl. *Mor.* 2) Uzun boru veya borazan : (Yudahin, s. 570).

4. İran Türkleri ve kerrenây :

İran Türkleri ve Revân yolu ile İstanbul'a gelen bu borunun adı, Farsça sözlüklerde daha çok geçmektedir. Radlof ise bu sözün Türkçeye Farsça «*gurre-nây*» sözünden geldiği görüşündedir : (*Wb*, 2, s. 1091). Farsça sözlüklerden buna ait bazı örnekler de sunalım :

a) *Kure-nây* : Büyük boru. b) *Nây-i ruyîn* : Küçük boru. c) *Demâme* : Savaş borusu. d) *Hernây* : Büyük boru.

Görülüyor ki Farsça sözlüklerde de bu konuda tam bir birlik yoktur. Bir gerçek varsa, *kerre-nây*'ın borular içinde en büyük bir boru olduğu idi.

5. Kazak - Türk mehterinde kerrenây :

— *Karnay* (Kazak) : İran kültür çevresinden oldukça uzak olan Kazak - Türk kültür çevresinde bu uzun borular, zurna ve davul ile birlikte *mehteri* oluşturuyordu. (Belyayev, a. eser, s. 85). Kazakların bu çalgılarının ağızları, daha az köşeli ve daha az geniştir. Biraz da uzun bir boru şeklindedir. Yani Tibet kökeninden oldukça ayrılmıştır. Biraz da eski Türk *burgu*'sunun, yani uzun borularının daha uzunca bir türü idiler.

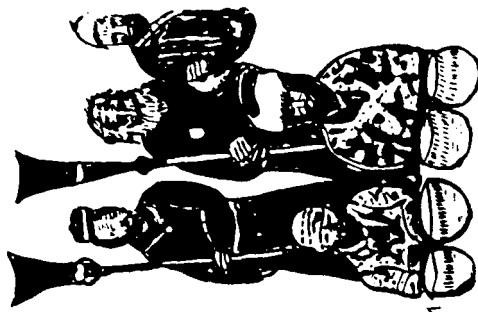

BİR DOĞU TÜRKİSTAN KERRENÂYI

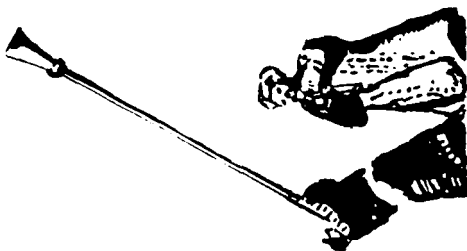
213. Bu uzun borular, mehterlerde *zurna* ve *davula* eşlik ederler. Burada, *kaval* ve *def* ile eşlik, yani *demkeş* halindedirler. Bu uzun *savaş* veya «*hücum, işaret boruları*» için bu kitabımızda, ayrı bir bölüm ve sözlük vardır.

626

1

2

3

İÇASYA TÜRK MEHTERLERİNDE UZUN BORULAR

214. Bu borulara *kerrenây* denilir - (626) : Üç metre uzunluğundaki, madenden yapılmış bir *kerrenây*. (1,3) : 1890 yılında, T a ş k e n d 'de yapılmış bir gösteriden alınmıştır. T a ş k e n d 'de bu borulara, K a z a k Türkçesinde *karnay* deniyordu. Bunların ağzı kaba; fakat kendileri kısadır.

- (2) : Bir D o ğ u T ü r k i s t a n *kereney*'i. Bu T ü r k k ü l t ü r çevresinde, bu türdeki borular çok uzundur. Fakat ağızları zariftir. Bunlarla ilgili belgeler, ilgili bölüm ve sözlüğümüzdendir.

XV. BÖLÜM

TÜRK MEHTERLERİNİN NEFESLİ SAZLARI KAVALLARI VE DÜDÜKLERİ

(*Açıklamalar ve sözlük*)

Burada da diğer kitaplarımızda olduğu gibi vesikalar ile yazı ve resimler, bir araya getirilmiştir. Ancak bazan vesikalar o kadar çoğalmıştır ki, bunları bir sentez haline getirme, çok güçleşmiştir. Bunun için de ayrıntılar bir araya getirilmiş ve «*nefesli sazlar sözlüğü*» diye, ayrı bir bölüm okuyucularımızın istifadelerine sunulmuştur. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, bu sözlükteki kaynaklar, baştan aşağıya kadar taranmıştır. En ufak bir ayrıntı bile, ihmal edilmeden alınmıştır. Ümid ediyoruz ki, bu *sözlüğün* ömrü de, uzun olacaktır.

Belgeler ve resimler sunulurken, Türklere komşu olan *yabancı kültürler* de, ihmal edilmemiştir. Böylece okuyucularımız, yabancıların bizimle olan ayrılıklarını; ayrıca Türk kültürünün de çok eskilerden gelen, müşterek kökleri ile gelişmelerini de kolaylıkla görmüş olacaklardır.

Sovyet yazarları, Türkiye dışındaki Türklerin musiki kültürünün, birbirine benzer ve hatta bir bütün olduğuna inanırlar. Bu benzerlikleri, çekinmeden gösterirler. Ancak Türkiye ile Anadolu'daki benzerliklerden, hiç söz etmezler. Konunun bu yönünü de, biz tamamlamış bulunuyoruz.

Sipsi sözü, çok eski Türkçe bir deyimdir. Çocuklar bile, ağızlarına bir kamış parçası alarak çalarlardı. *Zurna* ile *mey*, bu pratik uygulamadan doğmuştur. *Zurna*, *İçasya* Türk kavimlerinde, bir *mehter* aletidir. Sovyet yazarları, bunu da

feodal çağın bir hatırası olarak ele alır ve önemsemezler. Bu, bir metod ve görüş ayrılığıdır.

Mey, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da çok yaygın olan bir alettir. Daha doğuda, yani Hazar denizinin doğusundaki Harezm bölgesinde, çok daha köklü olarak görülüyordu. Zurnanın, ilkel bir şeklidir. Sipsili veya sipsisiz olarak da çalınır. Biz, mey veya mayıt gibi sözler üzerinde vakit kaybetmedik. Bir aletin varlık ve gelişmesini, yer yer, çağ çağ izlemeye çalıştık.

Kaval, Sovyet yazarlarına göre, pastoral ve ilkel bir alettir. Ancak diğer yandan, kaval için bestelenmiş eserlerin ve çok geniş bir repertuvarın bulunduğundan da, yine kendileri söz açıyorlardı. Bu geniş kaval repertuvarı, Anadolu'da da vardır. Bizim yaptığımız, vesikaları sunmak ve yorumlamak oldu. Bunları okuyanlar, Türk kültürünün ne kadar eski ve köklü, bölünmez bir bütün olduğunu, kolaylıkla anlayabileceklerdir.

DIŞ TÜRK KÜLTÜR ÇEVRELERİNDE NEFESLİ SAZLAR

1. TÜRKMEN, KIRGIZ ve KAZAK TÜRKLERİNİN KAVAL VE DİLLİ DÜDÜKLERİ

G i r i ş

Yukarıda saydığımız bu Türk çevreleri, *hayvancı* ve dolayısıyla dış kültür tesirlerinden uzakta kalmış, bir kavimler topluluğudur. Bunların içinde, eski Türk kültürünü saklayan, en orijinal Türk kültür çevresi, *Kazak - Türk* topluluklarıdır. Telli sazları incelerken, bu özellik üzerinde duracağız.

1. Türkmenler, İran Türkleri ile Azerbaycan, Özbek ve hatta Anadolu ile yakın benzerlikler gösteren

bir Türk kültür çevresidir. Bunun yanında, kuzeydeki *Kazak* ve *Kırgız hayvancıları* veya *atlıları* ile ilişkilerini de, devam ettirmiştir. Bununla beraber *kaval* veya *dilli düdük* ile çalınan, geniş bir eser repertuvarına da sahiptirler.

Türkmen dilli düdükləri, insan sesine yakındırlar. Bunun içindir ki şarkı ve düdüklere, dilli düdükler ile ustalıkla eşlik edilebiliyordu. Bunun da ayrı ve ünlü ustaları vardır. *Dilli düdükler, kemençe ve kopuzlarınkilerle aynı skalalar üzerine yapılmışlardır.* Bundan dolayı toplu çalış veya orkestralarda, uygun bir ses düzenine ulaşabilmişlerdir.

2. *Türkmen kavallarına*, kendileri *kargı düdük* derler. Bilindiği üzere *kargı, kanuş* demektir. *Çoban ve ağıt havaları*, bunlarla çalınır. Ruslar, pastoral veya kırsal bir alettir diye, bunlara önem vermezler. Ancak resmini de sunduğumuz gibi, Türkmenler arasında, *kaval yarışması* ve *atışmaları* yapıldı. 19. yüzyılda, kavalın büyük ustaları vardı.

3. *Kazak kavallarına*, *sıbzgı* adı verilirdi. *Sıbzgı*, Anadolu'daki *sipsi* sözünün karşılığıdır. 80 santim uzunluğundaki kavallardır. *Sıbzgı çoban havaları*, Anadolu'daki, *çoban havalarına* benzerler. *Veliyef* gibi ünlü aşıklar tarafından bestelenmiş veya derlenmiş, *kaval havaları* vardır. Türküler veya telli sazlar eşliğinde çalınan, *sıbzgı kaval havaları* da, bulunur. Bu eserler, geçen yüzyılda yaşamış olan, *Sarmalay* adlı ünlü bir kavalcı aşık tarafından bestelenmiştir.

4. *Kırgız kavallarına*, «*çoor*», yani *çögür* deniliyordu. *Kazak ve Türkmen kavallarından*, fazla bir ayrılıkları yoktu. Diatonik aletlerdir. *Kaval melodileri* veya kaval için hazırlanmış eserler çoktur. Bunların notaları da alınmıştır. Kavallar, Türküler ile kemençelere de, eşlik ederlerdi.

Türkmen kavalları, her halde bizim Anadolu kavallarına en yakın olan sazlardır. Sovyet ve *Batılı araştırmacılar*

Anadolu'yu bir *ney* bölgesi gibi kabul ederler. Hatta Türk iye'yi ağızlarına bile almazlar.

K a z a k s ı b ı z g ı l a r ı :

Kopuz ve diğer telli sazlarda olduğu gibi, *K a z a k s ı b ı z g ı l a r ı* en eseki karakteri taşırlar. Bunlar *ağızlıklı* veya *ağızlıksız* kavallardır. Rusların *pastoral* düdük dedikleri bu aletler, *çoban kavalı* idiler. Şemsiye şeklinde bir bozkır bitkisinin sapından yapılır. 4 veya 5 deliği bulunur. Belyayev, bu *K a z a k* kavallarının, deliklerine ait skalalar ile ölçüleri vermiştir. Biz bu kitapta, konuların o kadar derinlerine inmedik : (a. eser, s. 84).

V e r t k o v'a göre *K a z a k s ı b ı z g ı l a r ı*, bir kamış cinsinden veya ağaçların içinin oyulması ile yapıliyordu. İçi ve dışı iyice cilâlanır. Ona göre, 4 veya altı deliği vardır. Beşli veya altılıdan yükseğe çıkamazlar. İki oktavı vardır : (*Atlas*, s. 131, res. 676-677).

K a z a k kaval (sıbzıgı) eserleri :

Üç türlü sıbzıgı eserleri vardır : Yahut da Belyayev'e göre, bu böyledir.

1) *Çoban havaları* : Rus yazarları bunları hep *pastoral* parçalar olarak adlandırırlar. Bu havaların belli başlı notaları yoktur. Çobanın, kendi toplumu ile kişiliğine göre değişir. Fakat dikkat edilirse, hepsinde de bir kök ve temel benzerliği görülüp, duyulabilir. *Anadolu çoban havalarına* yakındırlar. Rus eserlerinde, *Anadolu'nun* adı yer almamaktadır.

2) *Tiirkii eşliğı ile çalınan kaval havaları* : Bunların çoğu notalı veya notaya alınmış eserlerdir. En güzelleri, *İshak Veliyev* tarafından çalınmıştır. *Estek* ve *Zuareş* adlı iki ünlü parçanın notaları, Belyayev'in eserinde verilmiştir : (a. eser, s. 85).

3) *Dombra eşliğinde çalınan sıbızgı, kaval havaları* : En derin ve geçkiler ile dolu eserler bunlardır. Oldukça uzundurlar. İki sesli saz eserleri de görülür : (a. eser, s. 86). *Dombra* ve *kaval* eşliğinde çalınan ve «küy» denilen güzel eserler vardır. *Estek*, bunlardan biridir. *Zaureş* denen eserler ise, bir halk şarkısıdır : (Notaları için bk. Belyayev, s. 85, nota. 40, 41.)

4) *Büyük aşıklar* : *Sarmalay* (1835-1895), kaval eserlerinin kurucusudur. *İshak Veliyev* (1902-1944) ise bu kaval geleneğini, biraz karışık da olsa devam ettirmiştir.

K ı r g ı z kaval ve düdükleri :

Çoor, yani *çögür* denilen K ı r g ı z kavalları, kamıştan yapılırlar. 50 santim kadar uzunluktadırlar. 4 delikli ve diatoniktirler. Vertkov'a göre bunların, Kazakların *sıbızgı*; Başkır Türklerinin de *kuray* denilen kavallarından, fazla bir ayrılıkları yoktur : (*Atlas*, s. 130, res. 558-559). (Res. 229).

Sarbas-nây : Belki de bu, *sarı-baş* (?) dem kti. Bazen madenden yapıliyordu. 60 santim uzunlukta ve 5 deliklidir. Deliklerden birisi, alttadır. Diatoniktir. Çalma tekniği, *çoor*'da olduğu gibidir : (A. eser, a. yer). (Res. 229).

Ruslar, kaval müziği üzerinde durmuyorlardı. Bundan dolayı da yayın çok azdır. Onlara göre Sovyet devrimi, *pastoral* hayatı ortadan kaldırmıştır. Ancak şimdi, çobanların ne çaldıklarını da, sormak gereklidir. K ı r g ı z kaval eserleri, *kıyak*, yani kemeçe ile de, çalınırlardı : (Belyayev, s. 21).

Bibliyografya : K ı r g ı z kaval melodilerinin notaları nı içinde toplayan en önemli eser şudur : (A. V. Z at a y e v i ç, 250 *Kırgızkih pesi i napevov*, Moskova, 1984).

TÜRKMEN DİLLİ DÜDÜK VE KAVALLARI

Burada yararlandığımız kaynaklar, zaman zaman uzun dilli düdükler ile kavalları, birbirlerine karıştırmışlardır. Bun-

ları mümkün olduğu kadar, birbirinden ayırarak, sunmaya çalışacağız :

Türkmen dilli düdükləri :

Konuya, her zaman olduğu gibi Vertkov'un tanıtmasıyla başlayacağız :

«*Dilli tüytük*», ince bir kamıştan yapılır. 15 - 16 santim kadar bir uzunluktadır. 3 veya 4 delikli olurlar. Diatoniktir. Beşli olarak çalınırlar. İki oktava kadar çıkabilirler. Değişik *kromatik* tonlar da verirler. Çalınırken, çeşitli dudak, üfleme ve parmak ustalığı yapılır. Bunun için çalanların ustalık ve tecrübelerine göre değişir.

«*Dilli düdük*», insan sesine çok benzer. Bunun için uyumlu olarak şarkı söyleyenlere, eşlik yaparlar. *Kargı düdük* gibi *dilli düdük* de, pastoral bir alet olduklarından yavaş yavaş kullanıştan kalkmaktadırlar : (*Atlas*, s. 115).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ruslar, kırsal ve feodal bir müzik aleti olan kaval ve düdüklere önem vermemektedirler. Kaval ve düdük, Türkiye'de olduğu gibi belki şehirlerde görülmemektedir. Ancak Sovyet devriminin ulaşamadığı köyler ile çobanlar arasında yaşamaktadırlar. Slobin'e göre, Vertkov'un Türkmen *dilli düdükləri* için verdiği rakamlar biraz abartılmıştır : (*North. Afganistan*, s. 259).

Kamşak denilen, bir çeşit kamıştan yapılan, *dilli düdük*, yine Slobin'e göre çok küçüktür. 7.5 santim uzunlukta olan bu düdüklər, cepte taşınırlardı. Anlaşıldığına göre daha kuzeydeki Türkmen dilli düdükləri, biraz daha büyük idiler. *Belyayev*, onları şöyle tanıtıyordu :

Kırgız - Türk kültür çevresinin, *çoor* ve Kazak - Türk kültür çevrelerinin, *sibizgi* adı verilen düdük veya kallarına benzer. Ancak Türkmen düdükləri, skalalarının çok daha kompleks olmalarıyla, diğerlerinden ayrılırlardı. Kro-

matik basamakları da geniştir. 6 delikli bu Türkmen düdükle-
rinin, üfledikçe skalaları genişlemektedir: (a. esr., exp. 35).

Tilli - tüydük adıda verilen bu Türkmen düdükləri, klarinet şeklinde kamıştan yapılmışlardır. Rusların, *zhaleika* adını verdikleri alete benzer. Belyayev, biraz ayırıcı düşünmektedir. Slobin'in notlarına göre ise, bu Türkmen düdüğü ile Özbek düdüğü *sibizik* arasında, hemen hemen hiçbir ayrılık yoktur. Bunlar Balkanlarda da yaygın olarak görülürler: (a. eser, not. 35). Ancak bu eserlerde Anadolu, pek ağıza alınmaz.

Türkmen *dilli düdük*'lerinin 3 veya 4 delikli olanlarının sesleri, bir oktavı geçerler. *Bu düdükler, Türkmen kemençeleri (gıçakları), iki telli sazları (dutarları) ile, hemen hemen aynı skalaları gösterirler:* (a. eser, exp. 36). Bu, çok önemli bir noktadır. Tabii olarak, *dutar ve kemençelerin skalaları*, daha geniştirler.

Türkmen çalgılarının benzer skalalı oluşları:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Belyayev, Türkmen nefesli sazları ile telli sazları arasında, bir skala benzerliği görüyordu. Bunu ileri sürerken de, *Türkmenlerin müşterek müzik geleneği ile Türkmen halk musikisinin tarihteki gelişmesine*, önem veriyordu: (*The longitudinal open flutes of Central Asia*, 1935, 19, s. 84-89).

Slobin'de ise Türk etnoğrafyası ile Türk tarihi hakkında, herhangi bir bilgi yoktur. Slobin bu Türk kavimlerini karışık, tarihi olmayan geri halklar olarak tanıtır. Bunun içindir ki, Belyayev'in görüşlerini de, dayanaksız bir teori gibi görür. Bu sazların perdelerinin bulunmadığını, bu nedenle de böyle bir şeyin söylenemeyeceğini ileri sürer: (Not. 36). Halbuki Belyayev, bu sazların yalnız solo olarak değil; orkestra halinde veya hep birlikte nasıl çalındıkları üzerinde de durmuştur. Konuyu, destan ve hikâye edebiyatı ile birlikte, aşık tarzı içinde ele almıştır: (a. eser, s. 157 vd.).

Türkmen kavalları, kargı düdükleri :

Dilli düdüklerin çoğu, yukarıda da belirtildiği gibi küçük, hatta cepte taşınan türdendirler. *Kargı düdük* ise, açık ağızlı kavallardır. *Kargı*, burada *kamış* demektir. Bu kavalların uzunlukları, 75-80 santim kadardır. Türkmen kavalcılarının arasında şöyle bir inanış vardır :

«*Kaval, 6 boğumlu bir kamıştan yapılmalıdır*». En iyi ses ve müzik kalitesi, ancak böyle elde edilebilir. Kamışın ağzı keskinleştirilir veya madenden bir ağızlık konur. Böylece ses, daha kolay elde edilir. Türkmen kavallarının, 6 deliği vardır. Bu deliklerden birisi alttadır. Diğerleri ise, 3+2 şeklinde ölçülmüş ve delinmiştir. Diatonik sazlardır. Çalınırken, iki buçuk oktava kadar çıkabilirler.

Kaval çalınırken, eğilerek öne doğru tutulur. Dişler, kamışın üstüne konur. Kavalın mırıldanmalarına, alçak sesle de eşlik edilir. Parmaklar, yaygın olarak üst delikler üzerinde tutulur. *Navai* denen kavalın parçası (?), çalanın çabuk yorulmaması için yapılır. Rusça kitaplarda yapılan tanıtımlar, zaman zaman iyice anlaşılmamaktadır.

Solo, kavalla sık sık yapılır. Bazan, *iki düdükçü* karşı karşıya gelerek de, çalarlar. Bu «*ikili çalışlarda*», kavalcılar âdeta birbirlerine cevap verir gibidirler. *Düet*, daha çok melodilerin yenilenmeleri veya tekrarları yoluyla yapılır. Veya bize bu duyguyu verirler. *Aletin içi, iyice ıslatılır*. Böylece kavalda bir ses kaymasının veya yanılmasının önüne geçilir. Bunun için kavalcılar, kavallarına büyük bir özen gösterirler ve *deriden bir torba* içinde saklarlar.

Kargı düdük, yani kamış kavallar, - Ruslara göre ilkel ve pastoral - sazlardır. Ancak *Vertkov*, son yıllarda bu kavalları çalanların sayılarının çoğaldığını söylemekten de, geri durmamıştır. Artık ustaları azalmıştır. Bunun için de yeni kavalcılarının hepsi, başarılı sayılamazlar : (*Atlas*, s. 115).

Kuzey Afganistan'daki Türkmen ve Özbek kaval-
ları, biraz daha uzundurlar. Fakat yine de kavalların yapıldık-
ları kamışların, 6 boğumlu olmasına dikkat edilir. Bu da
Türkmenistan musiki geleneğinin, güneylere kadar uza-
mış olduğunu gösterir.

Kaval ustaları, Türkmen kültür çevresinde, 83 santim
uzunluktaki kavallar çalarlar. Aralarında *rekabet* ve *yarışma*
olduğu için, kaval çalma tekniği çok gelişmiştir. *Türkmenler*,
kavalı yüz hizasına kadar kaldırarak çalarlar. Diğerleri ise, ye-
re doğru eğer ve eğilirler. Özellikle *Ersarî* Türkmenleri arasın-
da çok yayılmış ve gelişmiştir : (Belyayev - Uspenskiy,
Turkmenskaya muzıka, Moskova, 1928, s. 96 vd.). Özellikle
Merv bölgesinde Türkmen kavalcılığı, çok ileridir.

Şehir kavalcıları, gittikçe azalmaktadır. Rus Vertkov'a gö-
re bu geri pastoral alet, büsbütün kaybolmaktadır. Slobin ise,
Türkmen şehirlerinde kaval çalanların hâlâ görüldüklerini söy-
lüyor : (a. eser, s. 254). Kuzey Afganistan Türkmen ve Öz-
bekleri, şehirlerde de kaval çalarlar. Afgan kavalcıları
ise, bir ustalık bilmezler. Kavalı, ney gibi, yere doğru çalarlar.
Slobin, «uğultulu bir sesle, perdelerin değiştiğini de görme-
dim», diyordu. Dilli düdük ile düdükler de Kuzey Afganistan'da
azdır. Aralarında ustalık rekabeti olmadığı için, ustalık ve
san'at da gelişmemiştir. Afganistan'da kavallar, profesyonel
bahşi'lerin ellerinde görülür. Bunlar, kır adamları olmayan
aşıklardır. Badahşan'da, *kamış kavallar* çalanlar da görü-
lür. Bunlar şimdi madenden, pirinçten (*berenci*) kavallar ça-
larlar : (M. Slobin, a. eser, s. 253 - 254).

Anadolu kavalları hakkında, Türkmen kavalları üze-
rinde yazı yazan Belyayev, M. Slobin ve diğerlerinin hiç bir bil-
gileri yoktur. Aslında Anadolu kavalları ile İçasya ka-
valları arasında, fazla bir ayrılık yoktur. Ruslar, Anadolu'yu
ağızlarına hiç almazlar. M. Slobin ise İran ve Türkiye'de,

yalnızca *ney* ve *mey* adlı nefesli sazların bulunduğunu söyler : (M. Slobin, a. eser, s. 254).

«*Türkmenlerde kaval çalma sevaptır*» : Bu inancı, Uspenskiy tesbit etmiştir. Bunun için Türkmenlerde herkes, az çok kaval çalmayı denerlermiş. Onlara göre ilk kavalı *Âdem* çalmış. Evliya Çelebi de bu gibi sazları, enbiyalara telif ettirmiştir. Bunun örneklerini, bu kitabımızda geniş olarak gördük. Aslında Türkmenler, ünlü *hayvancı* ve atlı kavimlerdir.

Kavalların delik düzenleri : Bu konu üzerinde karşılaştırmalı olarak durmuş olan M. Slobin, Türkmen kavallarının bu bakımdan, diğer ney ve kavallardan ayrıldıklarını görmüştü. Ona göre levanten nay, 6 delikli ve 3+3 düzeninde, 74.5 santim uzunluktadır. Kandahar *nayları* ise, 59.5 sm. uzunlukta, 4 deliklidirler. Bunlar, Kuzey Afganistan ölçülerine göredirler : (Slobin, fig. 4.28). Asıl *Türkmenistan* kavalları ise 6 delikli idiler. Deliklerden biri altta, diğerleri ise 3+2 düzeninde idiler.

Güney Anadolu *yörük* kavallarında ise delikler, «*kırık hava, bozlak havası, suya indirme havası*» gibi adlar alırlar. Bunlar, kendilerine göre ses çıkarır ve uğuldarlar : (Ali Rıza Yalgın, a. eser, s. 17 vd). *İçasya* kavallarında Rus araştırmacıları, konunun bu kadar derinine ve ruhuna inememişlerdir.

Türkmen dilli düdük eserleri :

Yukarıda da belirtildiği gibi, *insan sesine* en yakın olan çalgılar, bu *Türkmen dilli düdükleridir*. Bunun için çeşitli halk şarkıları ile kır türküleri, bu düdüklerin eşliklerinde çalınıyordu. Bazan profesyonel sanatçılar, kavalla söylenebilecek vokal eserler de, bestelerlerdi. Bazan da insan sesi gibi kaval eserleri de bestelenmiştir. Aslında bu eserler, eski çağlardan beri süzüle süzüle zamanımıza kadar gelmiş, Türk düdük veya kaval eserleridir.

Turnalar adlı, bir dilli düdük bestesi, araştırmacıların dikkatlerini üzerinde toplamıştır. Bir dilli düdük eseri olmasına rağmen, profesyonel bir karakter taşıyordu. Belyayev'in de dediği gibi kısa, fakat manalı; az, fakat özlü (*laconic*) bir eserdir. İnişli bir melodisi vardır. İçinde *iki ayrı ritm* taşıyordu. *Turnaların*, *Türkmen* şiirlerinde ayrı bir yerleri vardı. Bu güzel ve hür kuş, *Türkmen masallarında*, kahramanların sarıldıkları bir motif idi. *Sevgilisinden ayrılan aşık, turnalardan talih ve kaderini soruyordu*. (Bu eserin notası için bk. Uspenskiy, *Turkmenskaya muzıka*, Moskova, 1928.)

Sayatlı Hemrah adlı *Türkmen* hikâyesi, bu gibi tek bestelerin ana kaynağı idi. Veya diğerleri bu hikâyeden esinlenerek bestelenmişti. Uspenskiy, bu görüşte idi: (a. eser, s. 114). Bu hikâyenin müziği, kendisi çoban ve amatör bir aşık olan *Hoca Nazar Berdi Mamedov* tarafından derlenmiş ve düzenlenmişti. *Turnalar*, *Türkmen* hikâyelerinde, haber getirip, götürən kuşlardı.

Türkmen çift düdükleri:

Birbirine bağlanmış çift düdükler, hemen hemen bütün Türk kavimlerinde görülür. Aynı akordla, iki düdük veya kavalcı tarafından çalınma tarzını, bu *koşa* veya çift kavallardan ayırmak gereklidir.

Türkmenlerin, *goşo dilli-tüydük* dedikleri, birbirine bağlı bu düdüklerin ayrı bir repertuarı vardır. İki düdük, aynı zamanda çalınır. *Özbekler* buna, *koş düdük*, *Azerbaycan'da* ise *koş-balaban* derler. Vertkov, bunların skalaları hakkında da bilgi verir: (*Atlas*, s. 116). *Türkmen* ve *Özbek* tesiri olarak *Kuzey Afganistan'da*, *koşnay* (*koş-nay*, *koş-ney*) adı verilen bu düdüklere, çok rastlanırdı. Ancak şimdi kaybolmuş gibidirler: (Slobin, a. eser, s. 258, res. 4.30).

ÖZBEK — TÜRK DÜDÜK VE KAVALLARI

Özbekler ile Azerbaycan Türk kültür çevrelerinde Fars deyimlerinin etkileri fazladır. Bundan dolayı, bu iki kültür çevresini karşılaştırarak, inceleyeceğiz. Kara - Kalpak Türk kültür çevresini de, Özbek - Türk kültür çevreleri içinde, ele alacağız.

Özbek - Türk «balaban» veya meyleri :

Bunlar, Doğu Anadolu'daki *meyler* gibi, *kalaksız zurnalar* idi. Zurna biçiminde olan bu meylerin boyları ise, 30 santim kadardır. 5 mm. lik, bir sipsisi vardır. Bazen kamış sipsi de takılırdı. 7 delikli ve diatoniktir. Sesi yüksek değildir. Kanalı dardır. Kuzeyde, Harezm bölgesinde çok yaygındır. Vertkov'a göre daha kuzeyde bulunan ve eski bir Türk kültür merkezi olan Harezm'den gelmiş olabilirdi. Çünkü şimdi de bu saz, Harezm bölgesinde çok yaygındır : (*Atlas*, s. 118, res. 570). (Bk. Resim, 212).

Balaman adı verilen bu meyler, Kara - Kalpak Türk kültür çevresinde de yaygındır. Bunlar da küçük bir zurna gibidirler. Ancak Kara - Kalpak *balaman*'ının başında, *sipsi* yoktur. Bunun yerine ince bir ağızlık konmuştur : (*Atlas*, s. 124, resmi yoktur).

Özbek «nay» veya neyleri :

Özbekistan Türklerinde eski İslam kültürlerinin tesirleri, çok derin olarak görülür. Çünkü bu Türk kültür çevresi, eskiden beri Türk - İslam kültürlerinin, merkezi olmuştur. Bunun içindir ki Özbek Türkleri kavallara, *nay* veya *ney* derler. Bu konuda, gezginlerin kitaplarında da bilgiler vardır. Ancak bunu, sistematik olarak ele alan, Vertkov olmuştur. Ayrıca her türlü neyin, skalalarını da vermiştir. Vertkov'a göre Özbek nayları, başlıca şu türlere ayrılırlar :

1) *Ağaç naylar* : Bunlar, kamıştan veya bambudan yapılmışlardır. Ö z b e k - T ü r k kaval veya neylerinin, en eski tipleri bunlardır.

2) *Garav naylar* : Beyaz tenekeden yapılmış ve sesleri dejenere olmuş kaval veya düdüklerdir.

3) *Mis naylar* : Bunlar pirinç veya benzeri madenlerden yapılmış kaval veya borulardır.

4) *Birincî nay* : Mis naylar gibi pirinçten yapılmış kavalardır.

Ö z b e k naylarının uzunlukları, 45-52 santim kadardır. Yani T ü r k m e n kavallarından, daha kısadırlar. Başlarına, bazan bir *ağızlık* konur. Madenden yapılmış kavallar, yeni olduklarından, kamış naylardan daha değişiktirler. Solo yapılır ve çoğu zaman da saz takımında, hep birlikte çalınır. Şehirlerde de, çok yaygın olan bir sazdır. Şimdi, *orkestra* içine de alınmıştır : (Vertkov, *Atlas*, s. 117, res. 568-569).

Kuray, bilindiği üzere, B a ş k u r d - T ü r k kültür çevresine ait bir kaval türüdür. Ancak Vertkov, eskiden Ö z b e k i s t a n' da da çok çalındığını yazıyordu. Kamıştan yapılmıştır ve 5 deliklidir. Uzunluğu 60 santimdir. Çok daha kuzeylerde bulunan B a ş k u r d bölgesinden, bu kadar güneylere nasıl indiğini de, biraz incelemek gereklidir : (Vertkov, *Atlas*, s. 117, resmi yoktur).

AZERBAYCAN DÜDÜK, KAVAL VE MEYLERİ

Azerbaycan «tütek», yani düdükleri :

Aslında Azerbaycan'ın bize yakın bölgelerinde, bu alete *düdük* denilir. Ancak Türkçede, *tütek* de vardır. Vertkov, incelediği Azerî nefesli sazlarını, böyle adlandırmıştır. Hepsinin skalalarını da vermiştir. Azerbaycan düdükleri, kamıştan veya ağaçtan yapılır. 24-35 santim kadar bir uzunlukları

vardır. Kamıştan yapılanlara bizim neyler gibi, bir ağızlık geçirilir. 7 deliği vardır. Biri arkadadır. Diatoniktir. Çok lirik melodiler çalınır. «*Çoban bayatı*» dedikleri havalar, çoğunlukta-
dır. Lirik halk şarkıları ile oyun havalarına da katılır. Şimdi, orkestraya da sokulmuştur : (Vertkov, *Atlas*, s. 81, res. 576-578).

Azerbaycan kaval ve neyleri :

Neyler, kamıştan yapılmıştır. Azerîler bunun, 12. yüzyıldan, Nizâmî'den kaldığına inanırlar ve bu saza önem verirler. 60-70 santim kadar bir uzunluğu vardır. Bölgelere göre delikleri, 3 ile 6 arasında değişir. Diatonik, klasik bir flüt-tür. Önceleri, Azerbaycan'da çok çalınıyordu : (Vertkov, s. 81, resmi yoktur).

Azerbaycan kaval ve meyleri :

Balaman, *yastı balaman* da denilir. Bizim Doğu Anadol-u'da, *mey* denilen sazlarımıza benzer. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *bu sazın beşiği veya anayurdu*, Hazar denizinin doğusundaki, Harezm bölgesi gibi görünmektedir.

Kaysı ağacından yapılır. Uzunluğu, 28-31 santim kadardır. Düz bir silindir şeklinde yapılmıştır. Başına, bir yuvarlaklık konmuştur. Anadolu meyleri gibidir. *Sipsisi*, kamıştandır. 4 ile 7 arasında deliği vardır. 9 delikli olanları da vardır. 8 i önde, 1 tanesi ise arkadadır. Diatoniktir. Ses tonları, diapozonla kurulur. (Bk. Res. 214).

Davul veya diğer sazlarla birlikte çalınan bir alettir. *Düet* de yapılır. Ancak Azerbaycanlıların *usta* dedikleri müzisyenleri tarafından çalınır. *Nekkare* ve *deflere* de eşlik eder. Onların eşliğinde *şarkı* söylenir ve *oyun* da oynanır. Vertkov, bunun yalnızca Azerbaycan'a ait bir saz olduğuna inanır. Onların dilinde Anadolu'yu anmak yasaktır : (*Atlas*, s. 81, res. 379). Yalnızca, *balaman* adı ile anılır. *Kara-kalpak balaman*'larında, sipsi yerine sivri bir ağızlık vardır : (Resim, 214).

ÇOK KUZEYLERDEKİ TÜRK NEFESLİ SAZLARI

Altay Türklerinin kaval ve düdükleri :

Şogur, (çögür?): Bu Altay kavalları, o bölgelerde bulunan bir çeşit bitkiden yapılır. İçi boş ve cilalıdır. Bazen de yağlanır. Boyları 70-80 santim kadardır. Bir *çoban* kavalıdır: (Vertkov, *Atlas*, s. 137, res. 702).

Abırğa: (Av borusu) : Diğer Türklerin *birgi* dedikleri bir alettir. Bizim Anadolı'daki, *derviş borusu* şeklindedir. Bu boru ile, *maral* dedikleri geyiklerin seslerini taklid ederler ve kendilerine doğru çağırırlar. 60-70 santim uzunluktadır. Çam veya sedir ağacından yapılır. Belki de sesinin boğuk çıkması için *bağırsak* ile kaplanırdı. *Abırğı*, geyiğin bağırması ile ilgili bir söz imiş. Bunun üzerinde sözlük bölümümüzde geniş olarak durmuştuk. Ayrıca üzerine ağaçtan çemberler de geçirilmiştir : (Vertkov, *Atlas*, s. 137, res. 703). Bk. *Bırğı*, *pırğı*. (Resim, 188, 189) Bk. *Burgu*.

Tuva Türklerinde :

Şoor adlı kaval, dünya ile soyutlanmış, çok kuzeydoğularda yaşayan Tuva Türklerinde görülür. Bu da normal bir kavaldır. Ancak adı önemlidir. *Çögür*, *çoğur* gibi Türkçe bir söz ve gelenekten geliyordu.

75 santim kadar bir uzunluğu vardır. O bölgedeki bir *kamış* türünden yapılır. İçinin çok *parlak* ve *kaygan* olmasına dikkat edilir. Başına bazan bir *ağızlık* geçirilir. 4 deliklidir. Deliklerin 3 ü üstte, birisi ise alttadır : (Vertkov, *Atlas*, s. 140, res. 716). (Bk. Resim, 223).

Buryat - Moğolları, bu Türk kültür çevresine yakın veya komşudur. Bunun için karşılıklı kültür alışverişleri olmuştur. Ancak Tuva'daki musiki aletleri, daha çok Altay -

Türk kültür çevresine bağlıdırlar. Çeşitli yerlerde bunu belirtmiştik.

H a k a s Türklerinde :

Hakas Türkleri, Yenisey ırmağının başlarında bulunan Türklerdir. Göktürk *Yenisey yazıtları* da, bunların güneyindeki bölgelerde bulunmuştur. Göktürk çağındaki *Kırgız kağanlığı* da, bu bölgede idi.

Pırgı, Altay - Türk kültür çevresindeki *abırgı* adlı düdüğe benzer. *Konik* şekilde bir borudur. 50-60 santim kadar bir uzunluğu vardır. *Abırgı* da olduğu gibi, üzerine *ağaç halkalar* geçirilerek süslenir. Ancak üzerinin barsak veya ince bir *deri* ile kaplanıp, kaplanmadığını bilmiyoruz.

Geyik ve maral sesine benzer bir sesi olduğuna inanılır. Delikleri yoktur. Çiftleşme zamanında, *erkek geyikleri* bununla çağırırlar. *Kaval* gibi de çalınır. Altay - Türk kültür çevresindeki, *şogur* adlı kavallara benzer : (Vertkov, *Atlas*, s. 138, res. 708).

B a ş k u r d Türklerinde «kuray» :

Kuray, ünlü bir Türk kavalıdır. İçasya'nın kuzeybatı bölgelerinde görülür. Ancak güneyde, Özbek - Türk kültür çevrelerine kadar inip, yayılır. Yukarıda, bu yayılışını görmüştük. Adını da *boşluk* ve *kovuk* veya *kuuray* adlı bir *kamıştan* alır. Bu kamıştan, Kırgız kavalları ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

Boğumlu bir kamıştan yapılır. Uzunluğu, 45 santimden 100 santime kadar uzanır. Yani en uzun Türk kavallarından biridir. 4 deliği üstte, 1 deliği de alttadır. Diatonik major ve altıdır. Bunu, profesyonel kaval ustaları çalar. Kadınların çaldıkları da görülmüştür. *Millî bir müzik aletidir*. Özel repertuarı da vardır. Halk şarkıları, hatta destanlar bile çalınır. Vertkov, *kuray* adlı bu ünlü Türk kavalına, büyük bir önem

vermiştir. Skalalarını tesbit etmiş, diğerleri ile karşılaştırmış ve görüşlerini notalarla pekiştirmiştir : (*Atlas*, s. 57, res. 188). (Bk. Resim, 229).

Türk ve Moğol kültürleri arasındaki ayrılık :

Prof. Dörfer ve diğer bazı Mongolistler, Türklere hemen hemen hiçbir şey vermezler. Sahifelerle fonetik filolojik açıklamalar yaparlar. Ancak Türk ve Moğol aletlerinin resimlerine olsun şöyle bir göz atmazlar. Sözlüğümüzde, Moğol kavimlerine geçen çalgı adları üzerinde durmuştuk.

Vertkov, ünlü *Atlas*'ının 143. sahifesinde Moğol-Buryat kaval veya düdükleri üzerinde durur. *Limba*, *bişkur*, ve *sur* gibi Moğol düdük veya kavalları, iptidai ve Çin tarzındaki sazlardır. Vertkov bunları da, daha çok Özbek-Tacik tesirleri altında sazlar olarak görüyordu. Türk dünyasının ise, çok geniş bir alet ve müzik repertuarı vardır : (*Atlas*, s. 143, Res. 723 - 725). Yani bunlar bizimkilerden ayrı, başka bir dünyanın eserleridir.

Bu konuyu da böylece kapatmış bulunuyoruz.

SİPSİ VE SIBIZGI

Düdük, kavallar ve bazı borular için Anadolu'da *sipsi*; İç ve Kuzey Asya'da ise, *sıbzıgı* denilir. Türk dünyası, çok geniş bir coğrafya üzerine yayılmıştır. Elbette ki Türk kavimleri arasında, deyiş ve anlayış ayrılıkları olacaktır.

Eski Anadolu'da «sipsi» :

Anadolu'da *sipsi*, şu manalarda söylenmiştir : 1) *Söğüt dalından yapılan düdük*. Buna *çıpcıg* da denilir. 2) *İlk baharda çıkan bir ot adı*. Bundan da düdük yapılmış olmalıdır (?). 3) *Akarları boşaltmağa yarayan huni* : (DS). Bunların hepsinde, aşağı yukarı boru ve düdük manası vardır.

Eski Anadolu'da *sipsi*, tam anlamıyla düdük ve borudur. *Tarama Sözlüğü* içindeki *sipsi* maddesini incelediğimiz zaman, bunu açıkça görürüz. Sipsi, bazan *dilli düdük* ile eş manada da görülür. Bazen gümüşten yapılmış borulara da, sipsi denilir. Bazen de toplantılarda, «*sağa sola çekin deyü, sipsi düdükleri çalarak ubûr edilir*», diye yorumlar yapılır. Her halde bu sipsiler, yüksek sesli borular olmalıydılar.

Bekçi veya *kolcu düdükleri* için de, *sipsi* deniyordu. Farsça *sirnay* sözünü yorumlarken de, «*sipsi ve zurna dedikleri bakır düdük*» diye, bir çok nefesli saz çeşitleri, birbirlerine karıştırılıyordu. Yine aynı kaynakta, *imdat* ve *lânet* için, *sipsi* adı verilen düdüklerin çalındığından söz açılıyordu. Görülüyor ki eski Anadolu'da *sipsi* sözü, yaygın olarak nefesli sazların tümü için söylenebiliyordu.

Zurna kamışı veya ağza alınıp çalınan *kamış* parçaları için de, *sipsi* denilir. Ancak bu anlayış, kaynaklarda pek görülmemektedir, Derleme Sözlüğü'nde zurnanın kamışı için söylenen daha çok *zıpcı* sözü görülmektedir. Sipsi de denebilir.

Mısır - Türk kültür çevresinde :

Sıbızgı, çok eski bir Türk kültür deyimidir. Her halde *sipsi* deyişinin de kökleri, buradan geliyordu. 11. yüzyılda, yani Türklerin Anadolu'ya gelişi sıralarında veya daha önce-leri, hangi düdük veya kavallar için *sıbızgı* dendiğini bilemiyoruz. Ancak bu çağlarda Türklerin boru için, *burguy* veya *burgu* dediklerini, kesin olarak biliyoruz. Mısır - Türk kültür çevresinde, yalnızca «*uzun düdükler*» için *sıbızgı* dendiğini biliyoruz. (Bk. Sözlük).

Kazak - Türk kültür çevresinde :

Kazak - Türk kültür çevresi, Türk müzik kültürünün, en eski ve orijinal bir karakterini gösterir. Kazak *sıbızgı*'la-

rı, çoğunlukla kamış veya ağaçtan yapılmış, kavallardır. *Sıbzıga* da denen bu kavallar, *Kazak - Türk* müziğinin bir özelliğidir. Hem deyim, hem alet yapısı ve hem de melodi bakımından, eski Türk köklerine yakındır.

S o n u ç :

Anadolu'daki *sipsi* sözümüz ve anlayışımız, çok eski ve en orijinal Türk kültür köklerine doğru inmektedir. *Kuray, çogur, çoor, şoor* gibi Türk kaval adları ve türleri, *Türk kültür katlarının yan ve ikinci derecedeki görüntüleridir*. Kültür tarihi araştırmalarında, böyle bir metod uygulamak zorundayız.

Anadolu'daki kavallar, daha çok Hazar denizi ötesindeki Türkmen kavallarına benzerler. Türkmen kültür çevresi de, yer yer Kazak müzik çevresinin tesirleri altındadır.

S Ö Z L Ü K

TÜRK NEFESLİ SAZLARI İÇİN

— *Ada düdüğü* : 1) Ağaçtan oyulmuş uzun kaval : (Sivas : Çepni, Gemerek). 2) Söğüt dalından yapılmış düdük : (Ankara). 3) Ney : (Çankırı). Krşl. *Ada* : Sazlık ve kovalıklarla çevrili otlak : (Acipayam) : (DS).

— *Pargı* : Göl ve bataklık kamışı : (Suşehri, Şebinkarahisar, Büyükçekmece) : Karşl. *Bırgı, pırgı* (?).

— *Bırgı* : (Kar. T., Tob., Kazan) : Trompet veya boynuzdan yapılmış boru. «*Bırgı tarttı*» : Bu boruyu çaldı. *Bırgıcı* : (Kazan) : Ses verme, ses çıkarma veya domuzun kötü sesi : (Radlof, WB, 4, 1729). Anadolu'da *burga* sözü, ince ses manasında söyleniyordu : (DS). Bk. *Pırgı, burgu*.

— *Borı (boru)* : 11. yüzyılda, oyuk ve halka anlayışıyla söyleniyordu : 1) *Başak borısı* : Okun ucuna geçirilen temrenin, oyuğu demektir. 2) Hokka veya tas gibi şeylerin yarıl-maması için, ağzına geçirilen *halka* demektir : (MK, 3, 220). B r o c k e l m a n n nedense bu sözü indeksine almamıştır. Bu, daha çok bir *halka* veya *oyuk* manasındadır.

— *Borı* : Mısır ve Batı Türklerinde bugünkü esas manasını buluyordu : (*Tuhfe*, 8a). Yine aynı kaynakta, boru manasında «*burga*» sözünün, kullanıldığını da görüyoruz. Bunu gerçek boru karşılığında kullanılan *borguy* deyimini inceleyen ele alacağız.

— *Borı - kırtık* : Yine Mısır - Türk kültür çevresinde görülen, birleşik ve manalı bir boru türüdür. Prof. Z a y a ç

kovskiy'in yayınladığı, bir Mısır Türkçesi sözlüğünde görülür: Bk. *Bülğat*... Bu ikinci söz, yani *kırtık* ü erinde, (k) maddesinde duracağız. *Kırtık*, «boynuzdan yapılmış ve üfle-nerek çalınan bir boru türüdür»: (*Tuhfe*, 8a).

— *Boru-i pîrang*: Alp Arslan'ın *askerî mehtere* sok-tuğu, madenden yapılmış borular. E v l i y a Ç e l e b i, «*sa-zendegân-ı pîrinçten mehter borusu*» adlı bölümünde şöyle di-yordu: «40 neferdir. Bu sazı K o n y a 'da Arslan - şâh - ı S e l ç u k î peyda etmiştir. Âli Osman'da dahi çalınır»: (M. Özergin. IV, F, 6).

— *Borguy*: Bu, *burgu* deyiminin daha eski bir söyle-yişidir.

Evliya Çelebi'ye göre boru türleri :

— *Afrasiyab borusu*: Kırım hanlarında çalınan bir boru tipidir. E v l i y a Ç e l e b i, şöyle diyordu: «*Neferat 100. Acemde ve İran zeminde Afrasiyab telifidir. Kırım Han-larında çalınır*»: (M. Özergin, IV, 5). Bu bir Kuzey-Türk kültür çevresi aletidir.

— *Dervişân borusu*: Boynuzdan yapılmış olan bu borular üzerinde durmuştuk. Bk. *Ediske, bulamang (balaban), komurgay, pırgı*. Bu Türk boruları, avlarda da kullanılıyord-u. Bu konuda E v l i y a Ç e l e b i, şöyle diyordu: «*Sazen-de-i dervişân borusu: Neferat 500. Bu sazı, Menuçehr-i İranî sayd u şikâr için yapıp, çalar idi. Boynuzdandır*»: (a. eser, IV, 2). Her kavim ve kültürde, boynuzdan yapılmış borular görü-lebilir. Yukarıdaki Türkçe deyimlerden de anlaşılacağı üzere, boynuzdan yapılmış bu derviş ve av boruları, Türk kültürün-de de çok yaygındı.

— *Erganun borusu*: Erganun üzerinde, ayrı bir bö-lümde durmuştuk. Bu, çok borulu bir orgdur. Ancak E v l i - y a Ç e l e b i orgu da, borular arasında saymaktadır. Bu

söylenen boru, bir org değildir. Ayrıca çalanların da sayıları azdı : «*Sazende-i Erganûn borusu : Neferat 15. Alaman camus-larının boynuzların ince edip, içine tel diller koyup, çalarlar. Bir acîb ve garîb temaşa edecek saz-i davudîdir*» : (a. eser, IV, 9). O çağda Almanya'da camuz, yani manda var mı idi? Bu konu üzerinde durmuyoruz.

— *Eyyüb borusu* : Anlaşılan bu, bir dilli düdük idi. Evliya Çelebi'ye göre, «*kamuştan içi diltikli borucuktur.*» Çalanları da 35 kişidir. Derviş ve Kırım borularını çalanlar gibi kalabalık değillerdir : (a. eser, IV, 1).

— *İngiliz borusu* : Osmanlı ordu mehterine, Batılı borular da girmişti. Sunduğumuz resimlerde, bu boruların çeşitli tipleri görülecektir. Evliya Çelebi, İngiliz borusunu şöyle tanıtıyor : «*Bu saz dahi pirinçten eğri bir borudur. Amma içinde ince pirinçten dilleri vardır*» : (a. eser, IV, 8). Çalanların sayısı 40 olduğuna göre, Evliya Çelebi çağında oldukça yayılmış olmalıydı.

— *Loturyân borusu* : Evliya Çelebi'nin anlattığına göre bu boruyu, Türkler kullanmıyorlardı : «*Bu saz, Felemenk Loturyan'ında peyda olup, kemilerde nasarâlar çalar*» : (a. eser, IV, 7). Çalanların sayısı da 10 kişidir. Gemilerde Hıristiyanlar çalıyorlardı.

— *Mehter borusu, pirinçten* : Evliya Çelebi'nin, bunu bir mehter borusu diye tanıtmaması nedeniyle, üzerinde durduk. Türkiye Selçuklu sultanı İzzeddin Kılıç Arslan zamanında başlamış olması da, ayrı bir önem taşımaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, bazıları da *pirinç mehter* borularının, Alp Arslan tarafından orduya sokulduklarından söz açıyorlardı. Aslında, *pirinç mehter boruları*, ondan önce de Türk ordularında vardı : (Bk. a. eser, IV, 6).

— *Şişe borusu* : Evliya Çelebi'ye göre bu bir Venedik borusudur. «*Çevgân gibi eğri, şişe borudur*» : Biz bu

boruyu gravür ve minyatürlerde'de göremedik. Fakat çalanların sayıları da 40 kişidir. Yani oldukça yaygındır : (a. eser, IV, 3).

— *T r u m p a t a* : Bu *ordu trompeti*, borazanı idi. Sunduğumuz resimlerde de görüleceği gibi, bu *A v u s t u r y a* ve *Alman* trompetleri, *Türk* ordularında çok yayılmıştı. *E v l i y a Ç e l e b i*'nin çalanların sayısını, 77 kişi olduğunu söylemesi de, bunu göstermektedir : «*Neferat 77. (Bu saz) Ala-man'da peyda olup, alaylarında çalarlar*» : (a. eser, IV, 4).

E v l i y a Ç e l e b i'yi birinci elden bir kaynak olarak kabul ettiğimiz için, boru çeşitleri hakkında verdiği bilgileri burada sunduk. Mümkün olan tenkid ve yorumları da yapmağa çalıştık.

«Borguy» ve «burgu» :

11. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud*, hem *borı* ve hem de *borguy* deyimlerinden söz açıyordu. Birbirine benzeyen bu iki sözün, manaları ise ayrı idi. Bundan dolayı bu iki sözü birbirine karıştırmamak gereklidir. Anlaşıldığına göre, *Batı-Türk Kültür çevresi* içinde, nefesli çalgılar için, «*boru*» sözü ve anlayışı daha çok yayılmıştır. Bununla beraber, 15. yüzyılda *A n a d o l u*'da yazılmış Türkçe kitaplarda, *burgu* veya *borgu* adlı, bir borudan da söz açılmıyor değildi. *Mısır-Türk* kültür çevresinde de durum aynı idi. Şimdi yine sözlüğümüze alfabe sırası ile devam edelim :

— *B o r g u y*, *b u r g u y* : 11. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud*, üflenerek öttürülen bir boruyu, bu adla adlandırıyordu : (MK, 3, 241). *Brockelmann* ise bu sözü, haklı olarak «*trompete*» diye yorumluyor ve sözü de, *borguy* olarak okuyordu : (İndeks, s. 44). *Brockelmann*, bu söz ile anlayışı üzerinde, başka bir eserinde de durmuştu : (*Ali's, kıssa'i Yusuf*, s. 51).

— *B o r g u*, *b u r g u* : Eski *A n a d o l u*'da : *Tarama Sözlüğü* içinde, bunun bir örneğini buluyoruz : «*Ruyîn b o r*

g u l a r , a v â z ı k â h u s a h r a y a y a n k u v e r d i : (TS, I, s. 639). Buradaki Farsça *ruyîn sözü*, bildiğimiz *kös* anlamına söylenmiş olmalıdır.

— *B u r g u* : M ı s ı r - T ü r k kültür çevresinde yaygın olan bir söz ve anlayıştır. *İbn Mühenna* ve *Abu Hayyan* bu sözü, arapça «*buk*» sözü ile karşılıyorlardı : (AH, s. 29; İmüh., s. 76). *Burgucu* ise, bu boruyu çalanlar demektir : (İMüh., s. 155). *Bug* veya *buk*, Arapçada boynuzdan yapılmış veya madenden yapılmış borular için söyleniyordu.

Burga ise, belki de yanlış bir yazılış olarak, yine M ı s ı r - T ü r k kültür çevresinin bir sözlüğü olan *Bülğat*'ta görölüyordu. A n a d o l u ' d a *burga* sözü, ince sesleri tanıtmak için söyleniyordu : (DS). Bunları bilgi olarak sunuyoruz.

— *Burgu*, K u m a n - T ü r k kültür çevresinde de *trompet* karşılığı olarak görölüyordu : (Co. Com., s. 69). R a d l o f ise bunu nedense, *bürgü* diye okuyordu. Trompet veya borazanın küçüğüne ise, — yine aynı T ü r k kültür çevresinde — *bürgüçe* (?) deniyordu : (Wb., 4, 1891). Türklerin bu *burgu* sözü. Farsçaya da girmiştir.

— *P ı r g ı , b ı r g ı* : Yukarıda *birgi* üzerinde durmuştuk. *İbn Mühenna* Sözlüğünün indeksini yapan ve kendisi Kazanlı olan Abdullah T a y m a s B e y , *burgu* ile *pirgi* sözlerinin aynı oldukları, görüş ve duyusunda idi. Baraba, Şor ve Koybal gibi K u z e y - T ü r k kültür çevrelerinde, *pirgi* sözü şu üç manayı içinde topluyordu : 1) *Trompet*, madenden yapılmış boru. 2) Kamış veya ağaçtan yapılmış düdük veya *kaval*. 3) A v d a , m a r a l g e y i ğ i n i n s e s i n i ç ı k a r a n , ağaçtan yapılmış bir boru : (Radlof, Wb., 4, s. 1311).

— *Birgi* maddesinde, yukarıda söylediğimiz gibi, K a z a n - T ü r k kültür çevresinde *birgi* ve *birgiçti*, aynı manaları içlerine alıyordu.

Pargı, *A n a d o l u* 'da ve *Derleme Sözlüğü* içinde, *kamış* karşılığı olarak gösterilmektedir. *Kamış* ile *düçük* arasında bir yakınlık vardır. Bu bilgiyi yorumsuz olarak sunuyoruz.

«**Bug**» ve «**pug**» : Arapçadan. türkçeye giren anlayışlar :

Derviş boruları veya İslamî mezhepler yolu ile Müslüman Türk kültür çevrelerine girmiş bir deyim olabilir. *Osmanlı*, *Çağatay*, *Doğu Türkistan* gibi çok geniş bir alana yayılmıştır. *Bug* veya *buk*, Arapçadır. Ancak *İ r a n* edebiyatında da çok yaygındır.

O s m a n l ı Türk kültür çevresinde *bug* sözü, iki anlayış ve mana içinde görülmüştür : 1) *Boynuzdan* veya madenden yapılmış bir boru. Bu boruların çıkardıkları sesler için de söyleniyordu. — 2) *Helezon* şeklinde *sedef* veya büyük midye kabukları. Ayrıca bunlardan yapılmış olan bir boru : (Red-house, s. 405a).

— *B u g* : *R a d l o f* 'a göre bu sözün Türk kültür çevrelerinde iki manası ve anlayışı vardı. *İ s l a m* ve *A r a p* kültürünün benzeşerek yayıldığı, *O s m a n l ı* - *T ü r k* kültür çevrelerinde bu söz, aslına ve özüne daha yakın bir anlayışla söylenilirdi. *Ç a ğ a t a y* - *T ü r k* ve *D o ğ u* - *T ü r k* kültür çevrelerinde ise, klasik boruların dışındaki borulara, ad olarak verilmiştir :

1) *O s m a n l ı* - *T ü r k* kültür çevrelerinde, boynuzdan yapılmış uzunca bir *derviş borusu*, *bug* adı ile anılır. Mütercim *A s ı m E f e n d i* 'ye göre, *aşıklar* ile *hengâmeciler* de bu boruyu çalıyorlardı : (*Bürhan*, s. 131). Bunun yanında sözlükler, *sedef* veya deniz hayvanlarının kabuklarından yapılan borulardan da söz açıyorlardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, *burgu* adlı Türk boruları da, Arapça *buk* sözü ile karşılanıyordu : (Abu Hayyan, s. 29 ve diğerleri...)

2) *D o ğ u T ü r k i s t a n* ve *Ç a ğ a t a y* - *T ü r k* kültür çevrelerinde *bug* anlayışı, biraz daha yerlileşiyor ve gelenekle

kaynaşıyordu. Şeyh Süleyman Efendi'nin bunu Doğu-Türk kültür çevrelerinde çalınan *keraney* adlı boru ile karşılaştırması, gerçeğe biraz yakın olabilir. Ancak bunun yanına birçok boru adları katması, konu ve manayı gereksiz genişletmektedir: (Şeyh Süleyman Ef., s. 81).

Radlof ise buna iki önemli katkı yapmaktadır: — 1) *Topraktan yapılmış bir işaret borusudur.* — 2) *Değirmen veya hamamların boş olduğunu göstermek için, çalınan bir tür boru:* (Radlof, Wb., 4, s. 1804). *Bugçıt*, yani bug adlı boruyu çalan sözünü de, bu bilgilere katıyordu.

— *Pug*: Çağatay-Türk kültür çevresinin önemli bir kaynağı olan *Kalküta Sözlüğü* içinde, Arapça *Sûr* anlayışı ile karşılanıyordu: (Radlof, Wb., 4, s. 1361). *Sûr* da, boynuzdan yapılmış bir borudur.

Mogol-Kalmuk kültür çevrelerinde (boru):

Mongolistler, bu kültür çevrelerinde yer alan bir kaç söze dayanarak, Türklere hiçbir hak vermeme yolundadırlar. Bunun için bu kitapta sunduğumuz resimlerde olduğu gibi, konu ve deyimlerde de, — Türk kültürünün özlerini iyice belirtmek için —, bu komşu kültürlerden de örnekler vermeğe çalıştık.

— *Beru*(?): İbn Mühenna sözlüğü içinde bulunur. Moğolca sözlükteki söz ve anlayışlar, Türk kültür çevrelerine yakın alanlardan derlenmiş olmalıydılar. Bu kaynaktaki Moğolca *beru* (?) sözü, Arapça *el-enbûbe* deymi ile karşılanıyordu. Bunu, bir bilgi olarak sunuyoruz.

— *Büre*: Ramstedt'in *Kalmuk* sözlüğünde, boru veya trompet manasında, geniş olarak yer alan bir deyimdir: (*Kalm. Wb.*, s. 67b). Ramstedt de bunu, Kumana-Türk kültür çevresindeki *bürgü* sözü ile karşılaştırmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *burgu*'nun, *bürgü* diye okunması görüşü, Radlof'a aittir. Ramstedt'e göre *büre*, bir «*signal, işaret bo-*

rusu» demektir. Yine bu Kalmuk Moğolcasında, flüt veya kaval manasında söylenen, *bişkür* gibi deyimler vardır ki, bunun üzerinde durmayacağız : (a. eser, s. 466). Yine Kalmuklarda, kavalın veya flütün ağzına «*b u r c a*» gibi adlar verilir. Bunu da bilgi olarak sunuyoruz : (a. eser, s. 63a).

— Ç —

«Ç ö ğ ü r» adlı kaval hakkında :

Biz burada daha çok ana konular ve deyimler üzerinde duracağız. *Cura* gibi, sadece tanıtıcı ve ikinci derecedeki deyim ve anlayışlar üzerinde durmayacağız. *Çögür*, *Batı* ve *Doğu - Türk* kültür çevrelerinde, ayrı anlayışlarla söylenmiştir. *Doğu - Türk kültür çevreleri* içinde *çögür*, daha çok nefesli sazlar için söylenen, bir deyim olmuştur. Bunun yanında *kuş sesi*, *böcek cırlaması*, *ıslık* gibi seslerin manalarını da, içinde toplamıştır. *Çögür*, geniş Türk dünyası içinde, *şogur* veya *şor* şeklinde de söylene gelmiştir. Bunun için (Ş) harfinin bazı sözleri de burada toplanmıştır.

— *Ç ö ğ ü r* : *Anadolu* 'da ve *Osmanlı* Türk kültür çevresinde *çögür*, daha çok telli bir saz için kullanılan bir deyimdir. *Güneş Anadolu yörükleri* arasında görülen, *çagur* adlı saz üzerinde geniş olarak durmuştuk. Ayrıca bu kitapta *çögür* adını taşıyan, telli *Anadolu* sazları hakkında, bir bölümümüz de vardır. *Derleme Sözlüğü* içinde bu sazın «*çöör*, *çükür*, *çugur*» şeklinde söylenişleri de bulunur.

— *Ç ö ğ ü r*, *ç ö k ü r* : *Anadolu* 'da, *Sinop* 'ta da ağaçların çapı için söylenen bir deyimdir. Dikenli ağaçlara da, *çögür* dendiğini biliyoruz.

— «*Çôroyno*», *Kırgız* Türk kültür çevresinde, boru için söylenen bir sözdür : (Radlof, *Wb.*, 3, s. 2019).

Altay Türk kültür çevresindeki «*çoorğok*» sözü ise, huni gibi delikli aletler karşılığı olarak söyleniyordu : (a. eser,

3, s. 2020). Bu anlayışların, «çogur, çoor» kökleriyle bir ilgisinin bulunması muhtemeldir.

— *Ç o g u r, ç o g o r* : Bu deyiş ve anlayışlar, çok kuzeylerde yaşayan *T e l e ü t - T ü r k* kültür çevresinde görülür. Böyle orijinal bir deyişin, en kuzeylerde görülmüş olması, ayrı bir önem taşımaktadır. Kaval ve flüt manasında söyleniyordu...

«*Çogor-lo-*» fiili de, bu kavalı veya düdüğü çalmak, demektir : (Radlof, *Wb.*, 3, s. 2014).

— *Çogurçtı* ise, bu düdüğü veya kavalı çalanlar için söyleniyordu : (a. eser, 3, s. 2015).

— *Ç o k u r, ç o o k u r* : İkinci orijinal bir deyiştir. *Altay - T ü r k* kültür çevresinde görülüyordu. Manası, yine düdük ve kaval demektir : (Radlof, *Wb.*, 3, 2007).

— «*Ç o o k u r - l a -*», fiili ise bu kavalı çalma manasında kullanılıyordu. Bir *Altay* destanında şöyle deniliyordu : «*Yeren Çeçen (adlı yiğit) yes komurgay çookurladı*». Yani, «*Yeren - Çeçen bakırdan yapılmış komurgay (adlı kavalını) çaldı*» : (a. eser, a. yer).

— *Ş o g o r, ş o o r* : *Çogur* deyimi, *K u z e y - T ü r k* kültür çevrelerinde, fonetik bir değişme ile böyle söylenmiştir.

— «*Şogor, şogorçtı*», yine kaval ve kaval çalan manalarıyla kullanılmıştı : (Radlof, *Wb.*, 4, s. 1025) : (*Teleüt - W.*).

— «*Ş o g o r - l o -*» fiili ise, «çögür kavalı çalma» veya «mırıldanma» ile «su sesinin hışırıtısını», karşılıyordu : (a. eser, a. yer).

— *Şor* : *Ur a n h a y* gibi, bozulmuş Türk kültür çevrelerinde de *çögür kavalı* için söylenen bir deyimdi : (Katanov, *Wb.*, I, 134).

— *Ç o o r, ç o r* : *Çögür, çogur*'un kısaltılmışıdır. Bu deyiş, *T ü r k* dünyasında çok yaygındır. *K ı r g ı z* Türk kültür

çevresinde bu deyiş ve anlayışı Y u d a h i n, şöyle yorumluyordu : «Çoor : Düdük veya kaval; çoor tart -ma : Kaval çalma; Çoor kuuray : Angelika otu, düdük yapılan bir kamış türü, çoor -lo - : kaval çalma; çoorçu : Kavalcı» : (Yudahin, s. 280, 712). R a d l o f, bu sözün, çokur ve çoktur-la-ma asıllarından geldiğini, sağlam bir duygu ile gösteriyordu : (Wb, 3, s. 2020). Bundan dolayı örnekleri çoğaltmada bir yarar görmüyoruz.

— Çögürçi : R a d l o f'a göre, O s m a n l ı Türk kültür çevresinde de kaval veya düdük çalanlara çögürçi diyorlardı (?) : (Wb., 3, s. 2015). Bunu, bir bilgi olarak veriyoruz.

Diğer çögür ve kavallar :

— Çurana : Yine A l t a y ve daha kuzeydeki Türklerin çaldıkları bir kaval adı. Sonradan madenden yapılmış borular ile armonika için de söylenmiş bir düdüktür : (Radlof, Wb., 3, s. 2173).

— Guranabay : Daha kuzeydeki T e l e ü t Türklerince, boru çalmak demektir.

— Çuranabayçı : Çurana denen bu kaval veya düdüğü çalan bir ustadır : (a. yer).

— Ç e ş k e n e : Bu söz, K ı r ı m'da söylenen masallarda da geçiyordu. R a d l o f'a göre bu söz, Ş e ş -hâne deyiminden bozulmuş olmalıydı ve tulumlu zurna karşılığı olarak söyleniyordu. Bu yorum, biraz şüphelidir : (Proben, VII, s. 30, 4; Wörterbuch, 3, s. 1993).

«Ç ö g ü r» sözünün, üfleme, ıslık ve seslerle ilgisi :

1) K u ş s e s l e r i ve «çögür» : Kaval ve her çeşit düdük, Türklerin en tabii çalgılarıdır. Özellikle hayvancı bir kavmin, böyle düşünmüş ve yaşamış olması da, normaldir. Burada, çögür ve çogur sözlerinin kuş sesleri ile ilgileri üzerinde bir kaç örnek sunmakla yetineceğiz :

— *Çogurcuk* : *Sturnus vulgaris* (Osm.) : (Radlof, *Wb.*, 3, s. 2015)

— *Corcok* : Güvercinden küçük siyah bir kuş : (DS).

— *Çorçılaş* : Bir kuş adı : (Radlof, a. eser, 3, s. 2021 : Şor.).

— *Çorloo* : Ötme : (a. eser, 3, s. 2019).

— *Çükürtü* : Kuş sesleri : (DS).

2) *Ses türleri ve «çögür» sözü* : Aşağıdaki ses adları, ya kavalın sesinden veya seslerden kaval adları olarak esinlenmiş olmalıydılar. Bunu bilemiyoruz :

— *Çookur-la-ma* : Üfleme, boru çalma : *Komurgay çookurladı* : Komurgay adlı kavalı çaldı : (Radlof, *Wb.*, 3, s. 2007).

— *Şogor-lo-* : 1) düdük çalma. 2) Mırıldanma, su sesi, su hışırtısı : (a. eser, 4, s. 1025 : Tel.).

— *Çur* : Çağatay Türkçesinde. Birdenbire bağırma, çığlık atma.

— *Çur* : (Lebed) : Acı olarak bağırma, çığlık atma : (a. eser, 3, s. 2172).

— *Çığırtı* : Anadolu'da. Keskin ses : (DS).

— *Cüre* : Yüksek ses : (DS).

— D, T —

(DÜDÜK)

Düdük bölümümüzde, «*Tütük, düdük*» ile ilgili maddeler yer almıştır. *Komurgay, sıbızgı, zurna, ney* gibi nefesli çalgılar için, (k, s, z, n) harflerine bakmak gereklidir. Ayrıca burada *Anadolu, Osmanlı ve Dış Türkleri* de birbirinden ayırmadık. Hepsi için, karışık bir sözlük yaptık. O zaman, çeşitli bölümler ortaya çıkacak ve sözlük anlamı, ortadan kalkacaktı. Zaten bu sözlükte yer alan söz ve anlayışlar, ufak fonetik ayrılıkları olan, aynı veya yakın deyimlerdir :

— *A d a düdüğü* : Bu düdük türü, yukarıda (a) maddesinde yer almıştır.

— *Arabî düdük* : İstanbul'a güneyden gelmiş bir Hıristiyan düdüğüdür. Evliya Çelebi şöyle diyordu: «*Neferat 55. Nâblûs'da telif olunmuştur. Kudûs'de Kamâme'de rahipler çalar*»: (M. Özergin, IV, 4). Burada, çalanların sayıları fazladır.

— *Çağır t m a düdük* : Üsküb'den, Balkan Türklerinden gelen kemik bir düdüktür: «*Neferat 65. Üsküb şehrinde pevda olmuştur. Kaz ve turna kemiğindendir*»: (Evliya Çel., a. eser, IV, 5). İstanbul'da çalanları çoktur.

— *Kaval-ı çoban* : Bu bir çoban kavalıdır. Ancak Evliya Çelebi, bunu şöyle anıyordu: «*Müellifi Musa Nebî'dir. Neferat 100. Mürver ağacından, 9 delikli sazdır*»: (M. Özergin, a. eser, IV, E, 1). Bu, Anadolu'daki bizim kavalıdır. Zaten çalanlarının, çok olmasından da bu anlaşılmaktadır. Radlof da, Çagatay ve Kırım - Türk kültür çevrelerinde, *çoban düdüğü*'nün varlığını anmaktadır: (Wb., 3, 1811) Katanov da, çoban kavallarını, *şor* diye anmaktadır. Vertkov, *Türkmen* kavallarını, *tüytük* diye adlandırmakta ve bunları, feodal veya pastoral sazlar olarak anmakta idi: (Atlas, s. 115). Bu kavalların tanıtımalarını, az önce yapmıştık. Bu açıklamalarımızı, resim altlarında da sunacağız.

— *Dangi y u düdüğü* : Evliya Çelebi'nin bu ka-mış kavalları, niçin bu adla andığını bilemivorus: «*Neferat 75. Tırabuzanlılar peydâ etmiştir. Bu dokuz delikli kamıştır*»: (M. Özergin, a. eser, IV, E, 9).

— *Dilli düdük* : Bu tür ağızlıklı düdüklere, Anadolu'da ve dış Türklerde hemen hemen aynı ad verilir. Anadolu'da *düllüce*, *bızıldık*, *sipsi* de, denilir.

— *Çift düdük*, Evliya Çelebi tarafından, *dilli düdük* adı ile anılmıştır: «*Dilli düdük: Rum'da çobanlar*

telifidir. Neferat 62. Kamıştan yanyana iki düdüktür» : (M. Özergin, IV, E, 3).

— *Koşa dilli tüytük* : Türkmenistan Türklerinin çaldıkları bir çift düdüktür. Özbek Türkleri ise buna, *koş tütük* derler : (Vertkov, Atlas, s. 116). Azerbaycan'da buna *koş-balaban* diyorlardı. *Koş-nay*, yani iki ney de deniliyordu.

— *Dilli tüydük* : Bu Türkmen düdükləri, Samoylovich tarafından da tanıtılmıştır : *Türkmenskaya razluçeniya*, s. 8-17. Krşl. *Sıbzık* (Özbek).

— *Düdük* : Kaşgarlı Mahmud gibi eski Türk kaynaklarında, düdük sözüne rastlanmıyor. Anlaşılan bu söz, eskiden delik bir boru manasında kullanılıyordu. Mısır - Türk kültür çevreleriyle Batı - Türk çevrelerinin kaynaklarında, 14. yüzyıldan itibaren görülür :

— *Tütek* : İbrik ve benzeri gibi kapların emziği : (MK, I, s. 386). Brockelman ise, abdest ibriğinin emzik borusu, diye yorumlamaktadır : (İndeks, s. 225). Anadolu'da da *düdük* sözü, boru, boğaz, gırtlak gibi manalarda söylenir : (DS).

— *Tütek* : Azerbaycan Türklerindeki kamış düdüklərin adıdır : (Radlof, 3, s. 1572).

— *Düdük* : Mısır - Türk kültür çevrelerinde *düdük*, kamış düdük veya kavallar için söylenir : (A. Hayyan, s. 48). Yine bu Türk kültür çevresinin bazı kaynakları ise bu sözün, Türkmen ağzından geldiğini söylerler : (*Tuhfe*, 15b-8). 16. yüzyıl Anadolu kaynakları ise, hem kamış ve hem de düdük ve ney anlamında yorumlarlar : (TS, II, s. 1299).

Dede Korkut'ta *düdük* sözü, iki yerde geçiyordu : 1) «Kazılık Koca'ya depere tutup çaldı. Yalan dünya başma dar oldu. Düdük gibi kan şorladı» : (DK, 203-9). - 2) «Oğlan kâfiri

götürdü, yere vurdu. Burnundan kanı düdük gibi şorladı» : (DK, 252 -3). Burada da görülüyor ki düdük sözü, *emzik* veya benzeri manasında kullanılıyordu.

— *Tütük*: Kırgız Türklerinde bunun üç manası vardı: 1) İçi boş kamış veya boru: (Radlof, *Wb.*, 3, s. 1572). 2) Düdük. 3) Pipo veya lüle: (Yudahin, 775).

— *Tütük kuuray*: İçi boş bitkiler, kovuk (?): (Yudahin, s 530). Bk. *Kuuray*.

— *Fırânda düdüğü, İngiliz düdüğü*: E v l i y a Ç e l e b i, bu yabancı düdüğü anıyordu: «*İngilis'de peydâ olup, Kudüs'te kefere kamâmesi... ruhbanları çalar. Boynuzdur*»: (M. Özergin IV, E, 11).

— *K a b a düdük*: Bu düdüğü E v l i y a Ç e l e b i andığı için buraya alıyoruz: «*Neferat 80. Musul'da Cafer - Şah nâm bir kimesne telif etmiştir. Çimşir ağacındandır*»: (M. Özerdim, IV, E, 2).

— *K a r g ı tütük*: Bir T ü r k m e n kavalıdır. Kamıştan yapıldığı için kargı denmiştir: (V e r t k o v, *Atlas*, s. 115) Bu kavalın tanıtması yukarıda yapılmış ve resmi verilmiştir.

— *K o ş düdük, k o ş - n a y*: Bunlar, T ü r k m e n ve Ö z b e k Türk kesimlerinde görülen *çift kaval* tipleridir. Batıdaki bazı Türk kesimleri, *düdük* yerine *nay*, yani *ney* derler: (V e r t k o v, *Atlas*, s. a. yer).

— *K u r s a k düdük*: R e d h o u s e 'a göre, bu, çocukların çaldıkları, bir çeşit tulumlu düdüktür. Bu söz ıslak manasına da kullanılmış: (Redhouse, s. 483).

— *M a c a r düdüğü*: Bu da İ s t a n b u l 'a dışarıdan gelmiş bir ruhban düdüğü olmalıdır. E v l i y a Ç e l e b i şöyle diyordu: «*Neferat 15. Erdel'de bir ruhban sazıdır. İçinde şemtâ - varak telleri vardır*»: (M. Özergin, IV, E, 6). Çalanları az olan, bir rahib düdüğüdür.

— *Mehter düdüğü*: Evliya Çelebi şöyle di-yordu: «*Neferat 35. Nâsır Tûsî telifidir. Cümle mehteran bu-nunla talim ederler*»: (Evl. Çelebi, M. Özergin, IV, E, 7). Bir *İlhân lî* çağı, mehter aletidir. Bu kayıt çok önemlidir.

— *Mızmar düdüğü*: Evliya Çelebi'nin tanıtması, bizim mizmardan ayırdır: «*Neferat 65. Urfa (Ruhâ)'da İsa deyrinde telifdir. Pâre pâre kamıştandır*»: (e. eser, IV, E, 8).

Bu düdüklerden bir çoğu, yukarıda tanıtılmış ve resimleri ile birlikte verilmiştir.

— E —

Emzikli nefesli çalgılar :

— *E b i s k e k* (Leb.) : Bir kaval veya düdüğün ağzı ve-ya sipsisi. Bazan düdük adı. (*Ebis+kek*)den : (Radlof, Wb., I, s 933).

— *Emiskek* (Tel., Alt.) : Bu da, aynı manadadır. Ağzılık veya *emzik* manasıyladır. Düdüğün ağzına veya sipsisi-ne denilir : (a. eser, I, s. 958). Bunu destekleyen paralel deyim-leri şöyle sıralayabiliriz :

— *Emiskik*, *emis+ kik* (Soy.) : Çocuklar için boynuzdan yapılmış süt biberonu : (Radlof, Wb., I, s. 1958).

— *E b i s - me* (Şor., Leb.) : Emme, emzirme : (a. eser, I, s. 1832). Krşl. *Ebiskek*, *emis-*, *emis - kek*.

— *E m i z i k* (Kırg.) : Süt emziği : (a. eser, I, s. 1958).

— *E m i z d i k*, (*emiz-lik*) : Emizlik, emzik. Süt emzir-mek için, — *Emi - me* : Emzirme : (Yudahin, s. 330).

A v borusu :

— *E d i s k e* (Alt., Tel., Leb.) : İki manası vardır : 1) Ge-yik bağırması. 2) Erkek geyiklerin bağırmaalarını taklid etmek

için kullanılan, kayından yapılmış bir boru. Bunu duyan diğer geyikler, avcılara doğru geliyorlardı : (Radlof, *Wb.*, I, s. 858).

— I, İ —

Sözlüğümüzün bu bölümünde, «ı-i» ve «e,», sesleri fonetik değişmeler dolayısıyla, birbirlerinin yerlerini almışlardır. Bu söz ve deyimlerin manaları, hem ıslık, hem üfleme ve hem de düdük çalma ve ney üfleme demektir :

Islık, üfleme ve düdük çalma :

Bu örnek ve vesikalar, çeşitli eski ve yeni kaynaklardan derlendikleri için, tam bir alfabe düzeni göstermeyeceklerdir. En eskileri ve *A n a d o l u'ya* yakın olanlar, başa alınmışlardır :

— *Ü ş g ü r* - : 11. yüzyılda *K a ş g a r l ı M a h m u d'a* göre, «ıslık çalma» : (MK, I, s. 228). *B r o c k e l m a n n* buna, «düdük çalma» anlayışını da katmıştır : (MK, İndeks, s. 237).

— *Ü ş k ü r* — (Kırg., Tara.) : Islık çalma; üfleme veya düdüğü üfleme yoluyla, bir ses tonu çıkarma : (Radlof, *Wb.*, I, s. 1906).

— *İ ş k i r - m e* : *Ç a ğ a t a y* Türk kültür çevresinde «üfleme ve düdük çalma» demektir.

— *İ ş k i r i ş* ise, ıslık çalma ve ıslık sesi manasında söylenirdi : (Radlof, *Wb.*, 1555). *İ ş k i r i k* ise, testinin emziğidir.

— *İ ş k i r t m e k* : *A n a d o l u'da* *Ç o r l u* çevrelerinde, «avı ıslık çalarak, saklandığı yerden çıkarmaya» denilir : (DS).

— *E ş g e r m e k* : ses vermektir : (DS : Alanya).

— *I z g ı r, ı z g u r* : *D o ğ u T ü r k i s t a n* Türk kültür çevrelerinde, yine üfleme ve düdük çalmak demektir. *R a d l o f'a* göre «*i ş k i r - m e*», bu söyleniştten geliyordu : (*Wb.*, I, s. 1543).

— *S ık ır* : Islık manasındaydı. Bunun üzerinde ıslıkla şarkı söyleme üzerindeki bölümümüzde duracağız.

— *İ s k i t - m e* : Özellikle D o ğ u T ü r k i s t a n'daki, tarımla uğraşan köylü T a r a n ç ı Türklerinde görülen bir deyimdir. Manası, «üfleme, ıslık çalma ve düdük çalma» idi.

İ skitki, iskitku (iskit - ki) : Üfleme yolu ile çalınan düdük veya kaval demektir. R a d l o f, yukarıda ıslık manasına andığımız *ıskır* sözünü bununla ilgilendirmektedir. Bu, biraz şüphelidir : (Radlof, WB., I, s. 1528).

— K —

Bu sözlükte kaval üzerinde durmayacağız. Başta ve son-daki bölümlerde, bu konuya sık sık dokunmuştuk. Ney ve ka-valların, kamıştan yapılmaları nedeniyle, *kamış* üzerinde de durmayacağız. Ancak bazı notları vermeği de yararlı görüyo-ruz :

— *K a m ı ş, kamışcık* : Red house, bu her iki sözü de, nefesli saz ve kaval olarak yorumluyordu : (s. 1188).

— *K a n a i* : T a r a n ç ı gibi tarımcı ve köylü Türk kültür çevrelerinde görülen bu deyimın iki manası vardır : 1) hava deliği. 2) Madenden yapılmış düdük veya boru : (Rad-lof, 2, s. 109).

— *K a n a*, daha kuzeydeki S a g a y ve B e l t i r Türk-lerinde, «çadırın baca deliği» veya «baca deliğine geçirilen, tah-ta bir kasnak» manasında söylenir. Bu da bir delik ve boru manasındadır : (Radlof, Wb., 2, s. 108).

— *K a r g ı d ü d ü k* : *Kargı*, İçasya Türklerinde kamış anlamıyla söyleniyordu. Bundan dolayı da kamıştan yapılan dü-dük veya kavallara böyle denmiştir. Kamıştan yapılan düdük veya kavallara, *kamşak* da denir : (M. Slobin, *Northern Afganistan*, s. 258).

Nefes borusu ve nefesli sazlar :

— *Kegildrek* : Nefes ve hava borusu : (Radlof, 2, s. 1065) : (Baraba).

— *K e k i r d e k* (Çag) : Hava ve nefes borusu : (Radlof Wb., 2, s. 1065). — *Kekirtek* (Kırg.) : Yalnızca nefes borusu : (Yudahir, s. 431). Krşl. A n a d o l u : *Kıkırdak*.

— *Kegildrek* (Bar.) : Aynı anlayışla : (a. eser, a. yer). — *Kegirtek* (Çag.), *kengertek*, *kengirtek* (Kırg.), *Kekirteg* (Tarañçı, Doğu Türkistan), — *Kerilteg* (Çag.) : Kaval ve hava borusu : (A. eser, a. yer).

— *Keyir* : Aynı manada, hava deliği, nefes borusu ve düdük (Radlof, Wb., 2, s. 1073).

— *K ı r t ı k* : Bu deyim ve düdük adı M ı s ı r - T ü r k kültür çevresinde görülüyordu : (*Tuhfe*, 8a-1). «Boynuzdan yapılp, üflenerek çalman bir boru», manasınadır.

— *B o r ı - k ı r t ı k* : Bu da yine M ı s ı r - T ü r k kültür çevresinin bir kaynağı olan, *Bülgat ül-müştak*'da görülmektedir. Burada *kırtık* sözü, boru ile yorumlanmaktadır.

— *K u r t a k*, (*kartak*) : Yine, «boynuzdan yapılan bir boru» anlamında yazılan bu deyim, her halde *kırtık* ile ilgiliydi. A b u H a y y a n'ın çeşitli nüshalarında böyle yazılmıştır : (AH, 70,5). Bu sözün aslını şimdilik açıklayamadık.

— *K ı y a k*, (*kıcak*) : Bilindiği üzere bu sözler bütün Türk dünyasında *kemençe* karşılığı olarak söylenmiştir. Fakat nedense K a r a i m (L) Türk kültür çevresinde, çok iyi tanınan bu deyim, «flüt veya kamış düdük» manasında söylenmekte idi : (Radlof, Wb., 2, ss. 797, 799). Ağız armonikasına da «*ooz kıyak*» denilir : (Yudahin, s. 464).

— *K o m u s* : Bilindiği üzere, *kopuz* demektir. Fakat ağız tamburası için de, *demir komus* deniliyordu : (Yudahin, 482).

— *K o r k a n*, (*korkan-bişür*) : Moğol kalmuklarında görülen bir flüttür. 5 deliklidir : (R a m s t e d t, *Kalm. Wb.*, s. 188b). Bu sözü, diğer Türk kültür çevrelerinde görülen, «*korak, koorak, körek, kuuray, kuray*» gibi flüt adları ile karşılaştırabiliriz.

«Komurgay ve «kobırgay» adlı Türk flütleri hakkında :

«*K o v u k*» ve içi boş ağaç :

— *K o b ı r g a y* : K u z e y - T ü r k kültür çevrelerinden Ş o r Türklerinde, kamıştan yapılmış bir düdük, bu adla yazılıyordu. Altay ve Teleüt gibi Kuzey Türk kültür çevrelerinde ise bu flüt, *komurgay* söylenişıyla görülüyordu. Birbirlerine bu kadar yakın olan bu kültür çevrelerindeki, bu ayrılığı açıklamak, çok güçtür.

— *K o b ı r g a y* (Şor) : Bir çeşit kamış düdük : (Radlof, *Wb.*, 2, s. 660).

— *K o b r a k* (Sagay, Koyb., Şor, Kmd.) : 1) Düdük ve flütler. — 2) Kamış gibi içi boş bitkiler. — *K o b r a k ç ı* (Sag., Koyb...) : Flüt çalan veya kavalcı : (A. eser, 2, s. 663).

Kobrak sözü, *komırğa* ve *kobırgay* anlayışlarına da bir ışık tutar gibidir. Bunu, «*kuuray, kovurak (?)*...» gibi sözlerle karşılaştırmak gereklidir. Bunlar da kovuk veya içi boşluk, ifade ederlerdi. *Korak* adlı bir diğer sazı yine göreceğiz. K u z e y Türklerinde, «*kobur—, kobura—*» ise, mırıldanmak manasında söylenirdi. Bunlar, paralel materyallerdir.

— *K o m u r g a y* (Alt., Tel.) : Bu kavaldan kısa olarak R a d l o f söz açmıştır : (*Sibirya'dan*, I, s. 345).

— *K o m ı r g a y* (Altay) : 1) küçük ağaç veya dalların içindeki kovuk veya boşluk. — 2) A l t a y Türklerinin çaldıkları bir düdük türü — *Komırgay çokkırladı* : Komırgay adlı düdüğü çaldı : (Radlof, *Wb.*, 2, s. 669). — *Y e e s K o m u r g a y* (Tel.) : Bakırdan yapılmış bir flüt, *Yeren-Çeçen* bu flütü çaldığı zaman, yanına kuşlar geliyorlarmış.

— *Komırgay közü* (Tel.) : 1) Flüt veya kavalın delikleri.
— 2) Şam an davullarının kasnağının altında ve üstünde delikler vardı. Bu deliklere ise, *kaplan gözü* deniliyordu : (a. eser, 2, s. 1293).

— *K o r a k* (Leb.) : 1) Düdük. — 2) İçi boş, büyük yapraklı ve dikenli bir bitki : (a. eser, 2, s. 551).

— *K ö r e k* (Tel.) : Flüt veya kaval : (a. eser, 2, s. 553).

— *K u r a y* (Başk.) : B a ş k u r d Türk kültür çevresinde boğumlu kamıştan yapılan bu kavala, *çibizga* da denilir : (Vertkov, *Atlas*, s. 57, res. 188). Bu kavalın resmi de sunulmuştur. Ö z b e k Türklerinde de *kuray* adlı, kamıştan yapılmış, 5 delikli bir kaval vardır : (a. eser, s. 117). V e r t k o v, bu kavalın resmini vermemiştir. Zaten Ö z b e k çevrelerinde, bu kaval az görülüyordu.

— *K u u r a y* (Kırg.) : İçi boş ve kof olan bitkilerin hepsi : (Yudahin, s. 530). R a d l o f'a göre «*heraclium sibiricum*» adlı bir bitkidir : (*Wb.*, 2, s. 921). R a d l o f'a göre bu kaval, B a ş k u r d Türklerine aittir ve *Komırgay* adlı kavala benzer : (a. eser, a. yer)

«K o ş», çift düdükler :

Türk dünyasında, yanyana getirilerek çalınan iki düdük veya kavallar, çok yaygındır. Biz burada yalnızca, adları ile yayıldıkları bölgeleri, kaynakları ile birlikte sunacağız. Resimleri de verilmiştir.

— *K o ş — b a l a b a n* : Çalındıkları bölge, A z e r b a y c a n ile D a ğ ı s t a n Türkleridir. Bunlar, büyük kavallardır : (Vertkov, *Atlas*, s. 116).

— *K o ş a d i l l i t ü y d ü k* : Dilli düdük deyimi daha çok T ü r k m e n i s t a n'da görülür : (a. eser, s. 116).

— *K o ş d ü d ü k* : Ö z b e k - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i i l e d a h a d o ğ u d a k i T a c i k l e r d e , a y n ı T ü r k ç e a d l a y a y ı l m ı ş t ır : (a . e s e r , a . y e r) .

— *K o ş — n a y* : Y a n i , « ç i f t n e y » d e m e k t i r . 7 d e l i k l i d i r . Ö z e l l i k l e F e r g a n a ' d a y a y g ı n d ır : (a . e s e r , s . 118 , r e s . 674) . K i t a b ı m ı z d a b u ç i f t k a v a l v e y a d ü d ü k l e r i n b a z ı l a r ı n ı n r e s i m l e r i d e v e r i l m i ş t i r .

— L , M , N —

— *L i m b a , l e m b i , l i m b i* : B u , b i r M o ğ o l - B u r y a t d ü d ü ğ ü d ü r . T ü r k s a z l a r ı n ı i n c e l e r k e n , k o m ş u y a b a n c ı k ü l t ü r l e r d e n d e b a z ı ö r n e k l e r v e r m e ğ i i h m a l e t m e d i k . B ö y l e c e o k u y u c u l a r ı m ı z , T ü r k v e k o m ş u o l a n y a b a n c ı k ü l t ü r l e r a r a s ı n d a k i a y r ı l ı k l a r ı , k o l a y l ı k l a g ö r m ü ş o l a c a k l a r d ır . K a l m u k M o ğ o l l a r ı n d a d a , b u *l i m b e* g ö r ü l ü r . T i b e t d i l i n d e k i f l ü t m a n a s ı n a s ö y l e n e n « *g l i n g - b u* » s ö z ü n d e n g e ç m i ş o l m a l ı d ır : (R a m s t e d t *K a l m . W ö r t e r b u c h* , s . 252a ; E m s h e i m e r , *M o n g o l i a n m u s i c* , s . 94) . B u r y a t M o ğ o l a r ı n a k o m ş u o l a n v e T ü r k ç e k o n u ş a n T u v a T ü r k l e r i n d e d e b u f l ü t g ö r ü l ü r . V e r t k o v , b u n u Ö z b e k n e y l e r i n e b e n z e t i y o r d u . A n c a k a r a l a r ı n d a k i a y r ı l ı k , b ü y ü k t ü r : (*A t l a s* , s s . 140 , 143) .

— *M i z m â r* : B u g ü n ç e ş i t l i d ü d ü k l e r e d e , m i z m â r d e n i l i r . E v l i y a Ç e l e b i , m i z m â r ı n a s l ı h a k k ı n d a ş ö y l e d i y o r d u : « *Neferat 100. Şeyh Şüşteri, hayâl-i zıll, (yani hayal oyunu, karagöz) için telif etmiştir. Kamışdan, dilim dilim yarılmış bir sazdır* ». S â z e n d e - i t a r a k m i z m â r c i y â n : « *Bu sazı şehir gulâmları peyda etmişlerdir. Amma cemî'i peşrevlerde, fasıl olunur sazdır* » : (M . Ö z e r g i n , a . e s e r , I V , 8) .

« *N a y* » v e y a « *n e y* » :

— *N a y , n e y* : Ö z b e k - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i n d e , k a m ı ş v e y a a ğ a ç t a n y a p ı l m ı ş k a v a l l a r a , y a y g ı n o l a r a k *n a y* d e n i -

lir. Bu deyiş, köylerde de vardır. Bu da, İran ve İslam kültürünün yayılışı ile olsa gerektir. Ö z b e k Türklerinde dört türlü nay veya ney vardır :

Ağaç nay : Bambu ve kamıştan yapılmıştır. 2) *Garav nay* : Bunlar, beyaz tenekeden yapılmış, boru türünden çalgılardır. 3) *Mis nay* ; Pirinçten yapılmış boru veya kavallardır. 4) *Birincî nay* : Bunlar da, *mis nay* gibi pirinçtir. Görülüyor ki Ö z b e k - T ü r k kültür çevresinde, madenden yapılmış borulara veya kavallara da *nay* veya *ney* deniliyordu : (V e r t k o v, *Atlas*, s. 117, res. 568-569). Bunların resimleri sunulmuştur.

A z e r b a y c a n - T ü r k kültür çevrelerinde kamıştan yapılan kavallara yaygın olarak *ney* denilir. 3-6 deliği vardır. Diatonik klasik bir neydir. N i z a m'iden kaldığına inanılır : (a. eser, s. 81). Vertkov, resmini vermemiştir.

— *Koş - nay* : Bu bir çift kaval veya *ney* idi. *Yine* A z e r b a y c a n - T ü r k kültür çevresinde görülür. 25 santim uzunluğunda çift düdüktür. Estetik görünümlü ve 7 deliklidir. İç a s y a'da daha çok *Fergana* bölgesinde yaygındır : (a. eser, s. 118, res. 571).

K a r a k a l p a k l a r gibi hayvancı olan T ü r k kesimlerinde de, kamış düdüğü veya kavallara, *nay* denilmektedir. Bu herhalde V e r t k o v'un da dediği gibi, Ö z b e k Türklerinin, bir tesiri olsa gerektir : (a. eser, s. 114, res. 613).

*B a b ü r - n â m e'*de de sık sık *nay* ve *ney* melodilerinden söz açılıyordu : (*Vekayi*, s. 198). *Evliya Çelebi*'nin de sık sık söylediği gibi en büyük ve en ünlü fasıllar, *Hüseyn Baykara*'nın huzurunda yapılırdı. Fars sözlükleri, 7 boğumlu neylerden söz açarlar.

K ı r g ı z - T ü r k kültür çevresinde *nay* sözü, üç mana ile söylenir : 1) *Nay* : Kamış düdüğü veya kaval. 2) *Ces nay* : Madenden yapılmış boru veya düdüğü. Aslında *ces* sözü, bakır veya pirinç demektir. 3) *Kiçi nay*, *kiçik nay* : Tütün içmeğe yarayan çubuk.

Ç a ğ a t a y v e D o ğ u T ü r k i s t a n - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i n d e d e *nay* sözü, kamıştan veya madenden yapılan kaval veya düdükler için söylenir. Bunlar, dilsiz kamış düdük veya kavallardır. Bunlara tarımcı T a r a n ç ı ' l a r ı d a k a t a b i l i r i z : (Radlof, *Wörterbuch*, 3, s. 633).

E v l i y a Ç e l e b i n e y e v e n e y z e n l e r e g e n i ş b i r y e r v e r m i ş t i r . O n a g ö r e , «*Hazret-i Musâ çoban iken ibtidâ kaval çaldı*». Bundan da anlaşılıyor ki neyin başlangıcı, *çoban kavalı* idi. E v l i y a Ç e l e b i ' n i n v e r d i ğ i d i ğ e r b i l g i l e r , b u k i t a b ı m ı z ı i l g i l e n d i r m e m e k t e d i r : (M. Özergin, a. esr., II, II; III, 3). A n a d o l u ' d a , Ç a n k ı r ı d o l a y l a r ı n d a k a m ı ş t a n y a p ı l a n k a v a l l a r a , *ada düdüğü* d e d e n i r : (DS).

— *S a r b a s — n a y* : B u d e y i m i n v e y a n e y t ü r ü n ü n , K ı r g ı z - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i g i b i b i r b ö l g e d e g ö r ü l m e s i , ö n e m l i b i r ş e y d i r . *Sarbas*, b e l k i d e *sarı-baş* (?) d e m e k t i . M a d e n d e n y a p ı l d ı ğ ı v e y a Ö z b e k k ü l t ü r ç e v r e s i n d e n g e l m i ş o l m a s ı n e d e n i y l e d e , b ö y l e d e n i l e b i l i r . 5 d e l i k l i d i r . Ç a l ı n m a s ı , K ı r g ı z T ü r k l e r i n i n *çoor* a d l ı k a v a l l a r ı g i b i d i r . (V e r t k o v , s . 130, r e s m i y o k t u r) .

S o n u ç : *Nay* v e y a *ney*, d a h a ç o k A z e r b a y c a n v e Ö z b e k - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i n d e , a ğ ı z l ı k l ı v e y a a ğ ı z l ı k s ı z k a m ı ş k a v a l v e y a d ü d ü k l e r i ç i n s ö y l e n i r . B u T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i n d e , e s k i İ r a n v e İ s l a m k ü l t ü r t e s i r l e r i v a r d ı r . B a z a n K a r a k a l p a k g i b i h a y v a n c ı T ü r k k ü l t ü r ç e v r e l e r i n e d e g i r e r . Ç a ğ a t a y v e D o ğ u T ü r k i s t a n ' d a k i T ü r k k ü l t ü r l e r i i s e , e s k i b i r g e l e n e k v e k ö k e s a h i p t i r l e r . B u n a r a ğ m e n *ney* sözü, h a l k v e k ö y l ü l e r a r a s ı n d a p e k y a y ı l a m a m ı ş t ı r .

— O , Ö —

B u h a f l e r i l e b a ş l a y a n T ü r k m u s i k i a l e t l e r i v e y a n e f e s l i s a z l a r ı a z d ı r . A n c a k R a d l o f ' u n s ö z l ü ğ ü g i b i 8000 s ü t u n l u k

bir hazinenin köşe ve bucaklarında kalmış materyalı sunmak da bir yarar sağlıyacaktır :

— *Ö ş* (Alt., Leb., Şor) = *Ööç* : Boru ve düdük : (Radlof, WB., 1306).

— *O y ı n g a - ö ş* (Kırg.) : Üzüntülü şarkı veya ağıt havası : (a. eser, a. yer).

— *Ö n g ö ç*, (*Öng - öç*) (Bar.) : Boru, düdük : (a. yer). Krşl. *Ö n g e ç*, (= *ön - öş*) : (A. esr., 1, 1206) : Boru, düdük.

— *Ö n g ö ç*, *Kızıl öngöç* (Kırg) : Yemek borusu : (Yudahin, s. 611). Krşl. *Ü n ü k* (Anad.) : boğaz : (DS). — *Öngün, ün, ünle* — (Anad.) : Ses : (DS).

Görülüyor ki, düdükle yemek borusu ve ses verme arasında, yakın bağlar kuruluyordu. Boğaz ve nefes, düdük ve kavalı tamamlayan iki unsordu.

— S —

Sipsi ve sıbızgı : (Eski Türk kaynaklarında) :

— *Sı b ı z g u* : 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un eseri ile kayıtlar başlıyordu: — *Sıbızgu öttürdi* : Senin işlemen yüzünden ses çıkaran her şey : (MK, I, s. 217).

— *Sıbızgu ötrüldi* : Sıbızgu adlı düdük öttürüldü ; (MK, I s. 246).

— *Sıbızgu öttürdi* : S. öttürdü : (MK, I, s. 489)

— *Sıbızgu* : Düdük, boru : (MK, I, s. 489). Brockelmann : Flöte : (İndeks, s. 177).

— *Sı b ı z g u* : Düdük : (A. Hayyan, s. 51). — *Sı b ı z g ı* : Düdük. *Sıbızgıçı* : Düdükçü : (İ. Mühenna, s. 156, 161).

— *Sı b ı r g u*(?) : Düdük : (Houtsma Sözl., 76)

— *Sı b ı z g ı* : Uzun düdük : (Tuhfe, 8a - 10).

Eski Anadolu'da «s i p s i» :

Tarama Sözlüğü içinde geniş bir *sipsi* maddesi vardır. Aslında *sipsi*, ağaçtan yapılmış bir düdüktür. Ancak bu madde-deki eski Anadolu sözlükleri, düdüğün manasını genişletmiş, madenden yapılmış borular ile zurnayı da bu sözün anlamı içine almışlardır :

«Zurna, bakırdan yapılmış düdükler, dilli düdük, gümüş borular, imdat ve lânet için çalınan borular», hepsi *sipsi* sözü içinde toplanmışlardır. Yalnızca Mütercim Asım Efendi, sipsinin düdüğe dendiğini ve mizmâr manasına kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca gemilerde çalınan düdük üzerinde de durmuştur : (*Bürhan*, s. 67)

Derleme Sözlüğü içinde *sipsi*, Labseki, Çanakkale ve Edirne'de, söğüt dalından yapılmış düdükler için söyleniyordu : (DS.) Söğüt dalından yapılmış bir diğer düdük için ise, Bartın'da, *çıpçıg* deniyordu : (DS).

Zurna kamış için *sipsi* sözü Anadolu'da, çok daha geniş olarak söyleniyordu. Zurnada, asıl ses çıkaran yer, sipsidir. Buna, *zıpçı* diyen yerler de vardır.

İçasya'da ve Dış Türklerde «sıbzıgı» :

— *Sıbızgı, sıbzıga, sıbuzga* : Çağatay - Türk kültür çevresine ait, ortaçağ eserlerinde rastlanır. Flüt ve düdük manasınadır : (Radlof, *Wörterbuch*, 4, s. 729, P. de Courteille, s. 365 : Sıpuzga).

— *Sıbızgı* (Kırg. - Kaz.) : Üfleme başlığı olan flüt. Şemsiye şeklinde, içi boş bir bozkır bitkisinden yapılıyordu.

Kırgız - Türk kültür çevresindeki, *çoor* adlı kavallara benziyordu : (Belyayev, s. 84).

— *Sıbızgı* (Kazak) : Dombra ile çalınan havalara da, iştirâk ediyordu : (a. eser, 109). Her halde bu iki alet, birbirlerinin aynı idiler.

— *Sıbızgı* (Kazak) : Kamış veya ağaçtan yapılan bir kavaldır. 4 ile 6 deliği vardır : (V e r t k o v, Atlas, s. 131, Res. 676-7).

— *Sıbızga* (Kazak) : Kırgızların «*çoor*»; Başkırların «*kuray*»; Afganistan'daki Paştu ve Beluç'ların, «*nay*» adlı kaval veya düdüklerine benziyordu : (M. S l o b i n, *North. Afghanistan*, s. 254).

— *Çibizga* (Başkı) : Bu T ü r k kesiminin asıl ünlü kaval veya düdükleri, «*kuray*» adını taşır. Ancak diğer Türk kültür çevrelerinden de, böyle bir tesir gelmiş olabilirdi : (V e r t k o v. Atlas, s. 57, res. 188).

— *Sıbıskı* (Tel., Alt., Şor) : K u z e y - T ü r k kültür çevrelerine böylece gelmiş bulunuyoruz. Çok kuzeylerde de düdük veya madeni borulara böyle denir. — *Ündüü sıbıskı* : Yüksek sesler için söyleniyordu : (Radlof, *Wb.*, 4, s. 671).

— *Sımızka* (Kaç.) : *Bırgı* adlı boruya benzer. (B. bk.). Ağaçtan burulmadır. Boru biçimindedir. Uzunluğu, 50-60 santimdir. *Sipsisi*, kayın ağacı kabuğundandır. Çalabilmek için, çok çalışmak gereklidir. «*Av c ı l a r, bununla dişi geyik sesini taklid ederler, erkek geyikleri çağırırlar*».

— *Sımızka, sımızha* : Kayın ağacı kabuğundan yapılmışlardır. «*Bununla dağ keçilerinin yavrularının seslerini taklid ederler ve annelerini çağırırlar*». Bu düdükler çok küçüktür. 3-4 santim kadardır : (P. Ostrovskih, *Minusinskaya*..)

Emzikli ve emmekle ilgili kavallar :

Zurnada olsun meyde olsun, emilen ve üfürülen bir sipsi vardır. Bundan dolayı bazı düdük ve kaval adları, *sormak* ve emmek ile ilgili olarak doğmuşlardır. Bir sözlükte, bunların da yer alması gereklidir :

— *S o r g u l* (Alt., Tel., Şor) : Kamıştan boru veya düdük Radlof, bunun bir diğer varyantını «*sögüül*» olarak gösteri-

yor. Ancak sözlüğünde, bu manada bir söz görülmemektedir : (*Wörterbuch*, 4, s. 546)

— *S o r a l* (Sag. W) : Kamış düdük veya pipo : (Radlof, *Wb.*, 4, 543). R a d l o f bunu, «*sor-al*» diye yorumluyordu : (*Wb.*, 4, s. 543). Yukarıdaki «*sorgul*» deyimini de bununla ilgili görüyordu.

— *Soral*, (*sor - al*) (Alt., Tel.) : 1) *Sor - ma* : emme, em-
ziği ağıza alma (Alt. Tel.). — 2) *Sora sora içme* : (Anad., Osm.).
3) *Sorun - ma* (Anad.) : Emmek : (*DS*). — 4) *sor - ma* (Kırg.) :
Emmek : (Yudahin, s. 661). Yukarıdaki örneklerin bir bölümü-
nü de R a d l o f vermektedir.

— *Soraal*, *surul* (Kalm.) : M o ğ o l - K a l m u k kültür
çevresinde yeni bir Türk tesiri görülüyor gibiydi. R a m s t e d t
de bunun bir açıklamasını bulamıyordu : (*Kalmückisches*, *Wb.*,
s. 338). Manası, düdük demektir.

«Soluklu» saz manasında düdükler :

— *S o l a r* (Şor) : Üfleme, düdük ve trompet : (Radlof,
Wb, 4, 452). Tütün ağızlığı ve pipo manasında da söylenir.

— *Sula*— (KKırg.) : Üfleme, trompet ve düdük : (a
eser, 4, s. 472).

— *Solu-mak* (Kırg.) : 1) Solumak. 2)hıçkırarak yüksek
sesle ağlamak : (Yudahin, s. 659). — *Sola - ma* (Şor) : Ağla-
ma, yüksek sesle : (Radlof, a. eser, 4, 550). — *Soli - ma* (Şor) :
Soluma : (a. eser, 4, s. 552). — *Solu - ma* (Anad.) : Seslen-
mek : (*DS*). — *S o r g u n* (Anad.) : Uzun ve yüksek ses : (*DS*).

S o n u ç : Görülüyor ki A n a d o l u'daki Türk gele-
nekleri, Asya'nın en kuzeylerine kadar gidilse bile, değerlerini
kaybetmiyorlar ve canlılıklarını koruyorlardı.

«Şidurgu» adlı saz hakkında :

— *Şüdürgü*, *şudurgu* (Anadolu, Gâvurdağı, Seyhan) : Kamıştan yapılmış dilli düdük : (*Derleme Sözlüğü*, eski yayın, III, s. 1297). — *Şudurgu* (Çağatay) : Bir çeşit telli saz : (Radlof, Wb., 4, ss. 1081, *Şudirgu* : s. 1103). Prof. Dörfer'e göre bu söz Moğolcadan Türkçeye girmiştir (?). Fakat bu söz, eski Türkçede pek çok görülür. Moğolcada ise eski kaynaklarda yoktur : (Dörfer, *şidurgu*, s. 365). Biz burada bir düdük manasında da olsa, yeni bir belge sunmuş oluyoruz.

— *Sur* (*Buryat - Moğol*) : *Vertkov*'un da değindiği gibi bu düdük adı, Türkçe «*sogor* veya *soor*, *şoor*» dan gelmiş olmalıydı. Bu düdük, Moğolların Tibetçeden gelen *lamba* adlı düdük veya kavallarına benziyordu : (*Atlas*, s. 143).

S o n u ç : Böylece Türk kültür çevreleri, Prof. Dörfer'in iddiasının aksine çok daha güçlenmiş oluyorlardı.

TÜRKMENLERİN BİR KAVAL ATIŞMASI

215. *Türkmenistan*'da kaval için yapılmış eserler ve geniş bir *kaval repertuvarı* vardır. Ünlü eser ve kaval ustalarından bazılarının adlarını anımsıktık. Türkmenler kavalı *baş hisasına kadar kaydırıp*, çalarlar : (V ertkov, *Atlas*, Res. 52).

NEY TUTUŞU İLE KAVAL ÇALAN Bİ TÜRKMEN

216. KuzeyAfghanistan'daki, biraz da şehirleşmiş olan T ü r k-
menler, «ney çalar gibi» kavalı aşağıya doğru tutarak çalarlar. Asıl
Türkmenler ise, «kavalı yukarıya doğru kaldırarak», çalarlar :
(M. Slobn, North. Afghanistan, s. 250).

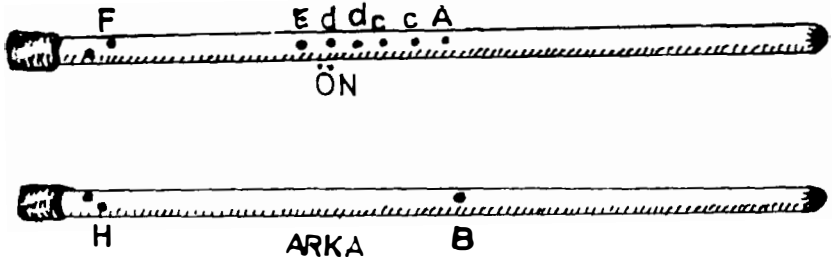
ATLI VE ŞEHİRLİ İKİ TÜRKMEN KAVALCISI

217. Az önce bu kavalcılarını heyet halinde göstermiştik. Solda, *atışma* veya *yarışma* için, sırasını bekleyen bir T ü r k m e n i s t a n kavalcısı görülüyor. Sağda ise, «*mevlevi tarzında kaval çalan*», yine bir T ü r k m e n kavalcısı görülüyor : (a. eser, a. yer).

DOĞU TÜRKİSTAN'DA TÜRK KAVALLICILARI

218. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *topluluk halinde çalınmaları için bestelenmiş bazı kaval eserleri*, vardır. Bunların bazıları, çok eski günlerden kalmadır. Eserlerin çalınmalarında, kavalcıların kendi üslûbları da, önemli bir rol oynuyordu. Fotoğraf, net değildir.

GÜNEY ANADOLU'DA YÖRÜK KAVALLARI

219. Bu kitabımızda, Ali Rıza Yalğın'ın görüşlerine ayrı bir önem verilmiştir. Onun incelediği bu yörük kavalının uzunluğu 82 santim, çapı ise 2 santimdir. Deliklerin açıklanması ise, şöyledir :

- A) Baş delik.
- B) Arka başdelik.
- C) Kırık hava.
- D) Bozlak havası.
- E) Suyu indirme havası.

F) H a z r e t i A l i delikleri veya sağır delik : (Ali Rıza Yalğın, *Cenup'ta Türkmen Çalgıları*, s. 17 vd.).

Bu bilgiler, şimdi unutulmuştur. Yeniden incelenip, canlandırılması gerekir.

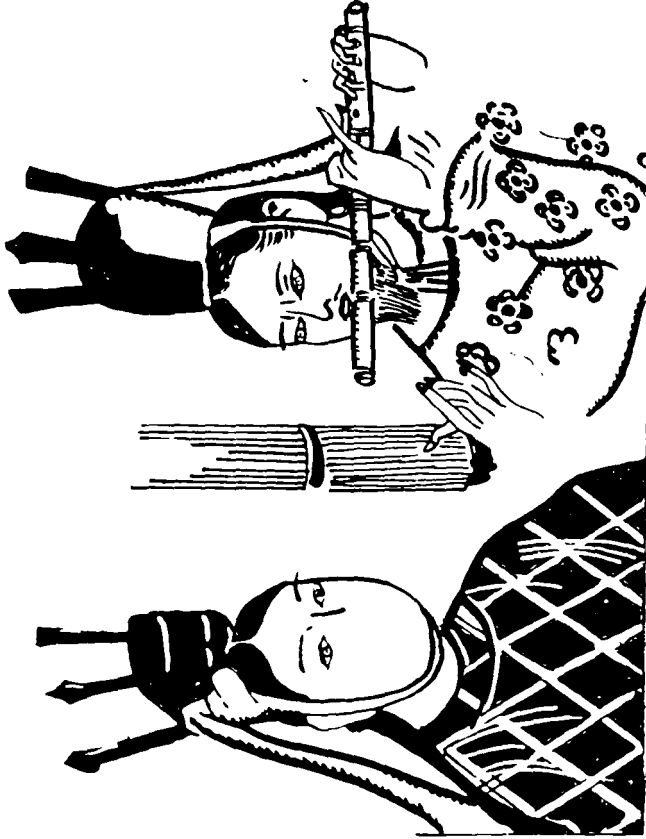
BİR UYGUR FLÜTÇÜSÜ

220. Uygur-Türk mağara tapınakları'ndaki fresklerde görülüyor. Uygurlar, yüksek bir şehir ve din kültürüne sahiptirler. Çoban kavalları ile şehir flütleri birbirleriyle benzeşmişlerdir. Flüt çalanın, kadın mı veya erkek mi olduğu hakkında, bir şey söyleyemeyeceğiz.

UYGUR - TÜRK FLÜTÇÜLERİ

221. *Turfan* ile *Doğu Türkistan* çevrelerinde, ileri bir şehirli kültürü vardı. *Batı Türkistan*, *İran* ile *Çin* kültürlerini de kendilerine benzeştirmişlerdi. Belki *mabed müziği* ile *halk müziği* arasında, bir ayrılık da doğmuş olabilirdi. Ancak bir *Çinli* gezgin *Wang Yen-te*'nin söylediklerine bakılırsa, *saray müziği* ile *halk müziği* arasında, fazla bir ayrılık görülüyordu : (M. S. 983-985).

UYGUR - TÜRK ORKESTRASINDAN BİR FLÜTÇÜ

222. Duvar resimleri bozulduğundan, müzik topluluğu iyice görülmüyor. Yalnızca bir flüt ile bir *koltuk sipsisi*'nin izlerini görüyoruz. Flüt de bu kadar kısa olmasa gerek. *Giyimler*, Türk çağı *Turfan* eserlerinin üslubundadırlar. *Başlıklar*, ise hem devlet ileri gelenlerinin ve hem de Buda rahiplerinin giydikleri, şapka tipindendirler.

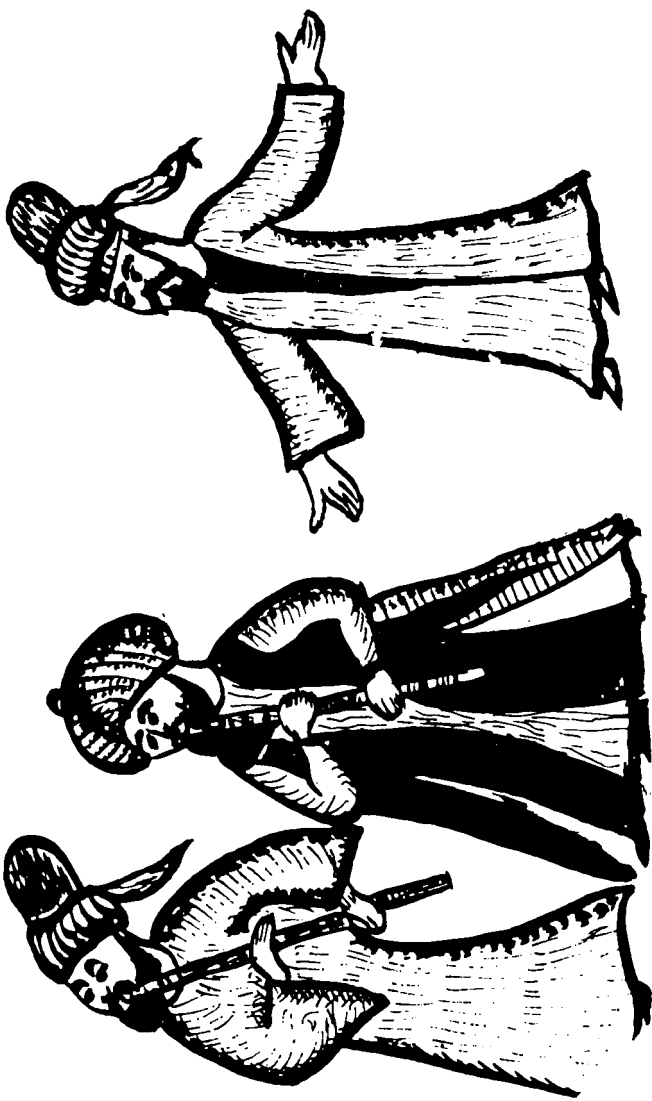
UYGUR DUVAR FRESKLERİNDE BİR FLÜTÇÜ

222B. Resimden, flütün delikleri kesin olarak sayılamıyor. «Udçu, flütçü ve harpçi» üçlüsünden oluşmuş bir topluluktur. Üzerlerinde, Uygur - Türk kültür çevresinde giyinen, aristokratlara ait başlık ve elbiseler vardır.

DERVİŞ BORULARI VE NEYLERİ

223. Post giymiş bu Türk dervişlerinin boynuz boruları çok ünlüdür. Müslüman Türkler bunlara *buğ* adı verir. Kırgız veya Altay Türkleri ise bu tip borulara *birgi* veya *kırtık* adını verirler. Müslüman olmayan Türkler, bu boruları av veya müzik için kullanırlar : (*Sûrnâme-i Vehbi*, Tpk., A. 3593) : Çok küçük bir ayrıntıdan büyütülmüştür : (1720 şenliği).

1528 ŞENLİĞİNDE İKİ NEYZEN

224. *Şehinşâh-nâme* (TPK, B. 200)'de, kalabalık ve çeşitli «*esnaf gösterileri*» arasından bu resim küçük bir ayrıntı olarak çıkarılmıştır. Bunların, gerçek *mevlevî şeyhleri* olup olmadıklarını bilmiyoruz. Bir bilgi vermek için, aslına uyulmuş ve çok küçük bir ayrıntıdan büyütülerek, sunulmuştur.

BİR DERVİŞ VE AZINLIKTAN BİR KADIN FLÜTÇÜ

225. Batılı gezginler T ü r k dervişleri üzerinde çok durmuşlardır. «Derviş neyi», ağızlıklıdır. Küçük bir boynuz veya ağızlık örtüsü, sallanmaktadır. Sağdaki kadın ise, Müslüman olmayan bir kadındır. Bu, giyiminden, açık olarak görülmektedir. Flüt de, O s m a n l ı sazlarından ayırdır.

NEYZEN VE TANBURİLER

226. 1720 şenliğinde görülen profesyonel sazcuların yanında, bu *mevlevi neyzenlerin* ne işi veya ne yeri vardı? Bir *tanburi* de, *mevlevi külâhı* giymiştir. Bu resim, küçük bir ayrıntıdan büyültülerek, buraya alınmıştır. Neyler ve tanburlar, klasik tipte T ü r k sazlarıdır : (V e h - b i, 3594).

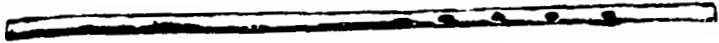

NEYZENLER VE DEFLER

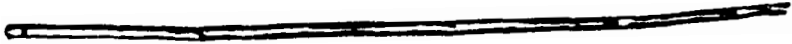
227. Yine aynı kalabalık minyatürden büyütülen küçük bir ayrıntı, «neyzenler ile defçileri» bir araya getiriyor. Bilindiği üzere böyle bir kuruluş, «mevlevilerin klasik saz topluluklarına» aykırı düşmektedir. Bu, 1720 İstanbul şenliğine ait bir ayrıntıdır : (Vehbi, a. eser, a. yer). Demek ki mevlevi külâhını giymek için, bazı sıkı kaideler yoktu.

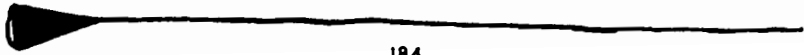
716

188

183

184

KUZEY TÜRK KÜLTÜR ÇEVRELERİNİN KAVALLARI

228. Bu nefesli sazlar, *G ü n e y S i b i r y a*'ya yakın olan *T ü r k* kültür çevrelerine aittir :

-(716) *A l t a y* dağlarının kuzey-doğusunda yaşayan ve çevre ile soyutlanmış *T u v a* Türklerinin, «*şoor*» adlı kavalları.

— 188) *B a ş k ı r* Türklerinin, «*kuray*» adlı ünlü kavalları.

— 183) *T a t a r* kesiminin *Ule-sumi* (?) adlı kavalı.

— (184) *T a t a r*'ların, «*çıpçıgan*» dedikleri düdükları : (*V e r t k o v*, *Atlas*, a. yerler).

Şoor, *kuray*, *çıpçıgan* sözleri, Türkçedir.

660

658

659

KIRGIZ - TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNİN KAVALLARI

229 - 659) Ağızlıklı, «çoor» adlı kaval. - 658) Ağızlıksız, basit bir «çoor». - 660) Sarbas - nay, (sarı başlı ney?) adı verilen, K ı r g ı z - T ü r k kamış neyi veya kavalı : (V e r t k o v, Atlas, a. nr.).

Bilindiği üzere bu T ü r k k ü l t ü r çevresi, hayvancılırlar ve eski gelenekleri saklarlar.

614

613

702

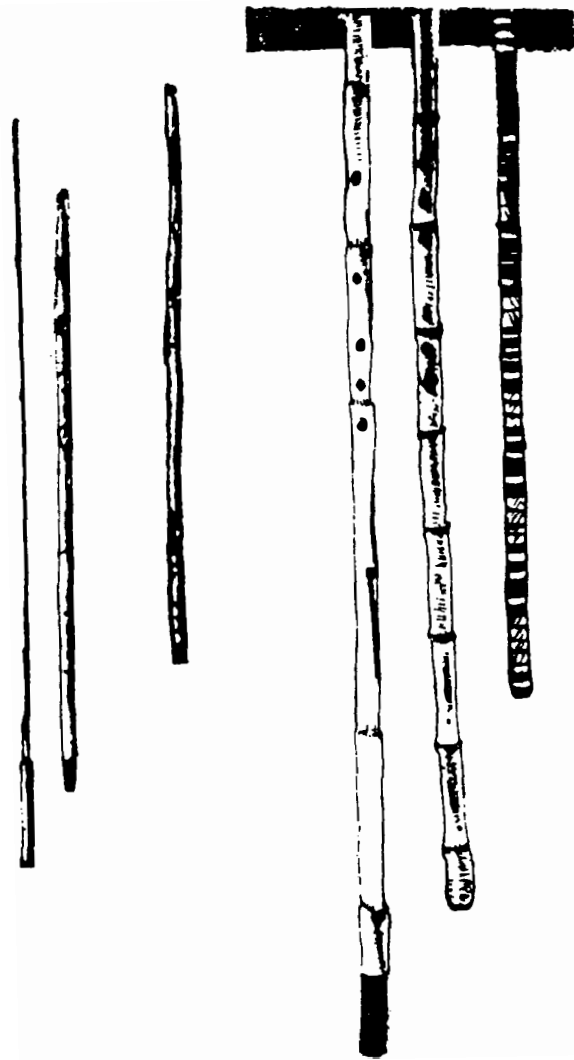
676

677

ÖZBEK - UYGUR KAVAL VE MEYLERİ

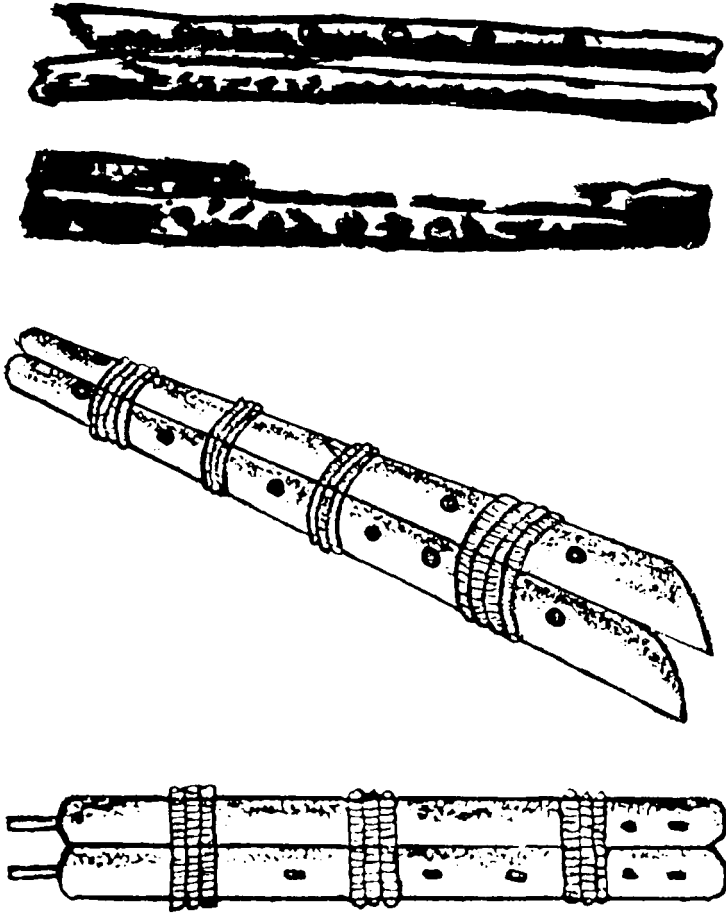
230. *Mey* karşılığı olarak iç aya Türkleri, *balaban* veya *balamanı* derler.
 - (614) sipsiz bir Özbek *mei* veya *balaban*'dır. Harezm bölgesinde yaygın-
 dir. - (613) Özbek *nay* veya *nay*. - (702) Doğru Türkistan'da bir Uygur - Türk
nay'ı. - (676-677) Kaza k - Türk kültür çevresinin, uzun ve kısa, «*stbızgı*» adı verilen ka-
 valları : (Vertkov, *Atlas*, a. nr.)

KIRGIZ KAVALI VE GÜNEY NEYLERİ

231. Aşağıda, üç *tüyduk* (*düduk*) görülüyor. Türkmen düduk veya kavalları gibi. Ancak klasik bir ney tipindedirler. En aşağıdaki Güney Afganistan'ın *Kandehar* siyah kavalı, *Türkmen* kavallarından ayrılır : (Slobin, a. eser, s. 254).

Kirgizlerin «*çoor*», *çögür* adlı kavalı : Yukarıda, halk tipi ve usta işi kavallar, içi, koyucu çubuklu kaval : (Vertkov, *Atlasa*. nr.).

ÇİFTE KAVALLAR

232. Burada A v a r *çifte kavalları* görülüyor. A n a d o l u'nun bazı yaylalarında da çalınır: (Gazimihal, *Nefesli Çalgılar*, s. 30 vd.).

552

553

554

555

TÜRKMEN ÇİFTE KAVAL VE KARGI DÜDÜKLERİ

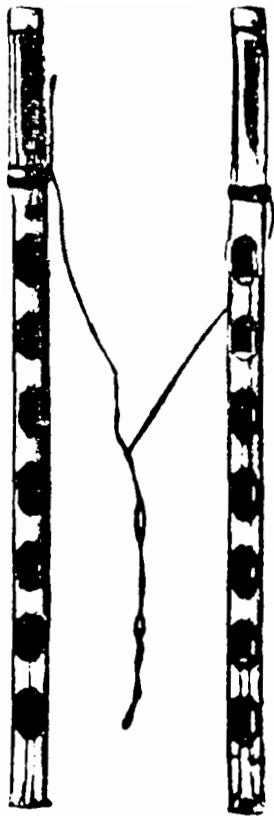
233. - (552) : *Kargı-tüyüdük*, yani «kamış düdük», - (553) : *Goşo-Kargı tüydük* : Yani, *koşa*, «çift kamış düdük», - (554) : *Dilli düdük*. - (555) : *Goşo Dilli-Tüyüdük*: *Koşa*, yani «*çift dilli düdük*» : (*V e r t k o v*, *Atlas*, a. nr.).

568

569

571

ÖZBEKLERİN ÇİFT VE TEK NEYLERİ

234. - (568-569) : Özbekeklerin *nay*, yani «neyleri».
 - (571) : Özbekeklerin «koşo-nay», yani «çift neyleri» : (Vertkov, *Atlas*, a. nr.).

624

622

DİLLİ DÜDÜK VE ÇİFT NEYLER

235. Kuzey Afganistan'daki Türkmen dilli düdügü : Türkmenler buna, «dili-tüyütük» derler : (Slobin, a. eser, s. 259). Türkmenler buna, «kamşak» da derler.

- (622) : Tacik neyi. - (624) : Koş-neyi : «Çift ney» Dilli düdük tipindedir. Doğu Özbekleri arasında yaygındır : (Vertkov, a. eser, a. nr.).

376

377

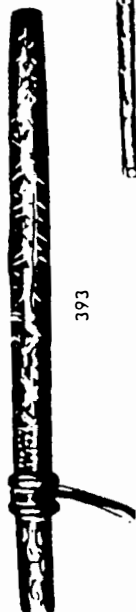
378

AZERBAYCAN DÜDÜKLERİ

236. Vertkova göre Azerbaycanda buna «tütek» derler. Bu deyişler, çeşitli Azeri ağızlarına göre değişirler. Açıklamalar, bu kitabımızın içinde bulunmaktadır : (Bk. Vertkov, a. eser, a. nr.).

392

393

394

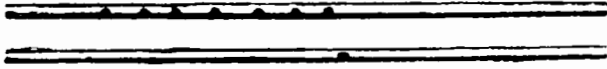
395

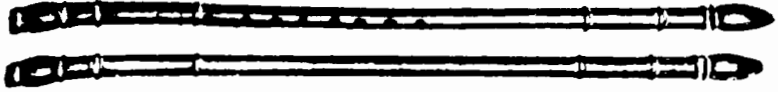
396

TÜRKLER VE ERMENİ DÜDÜKLERİ

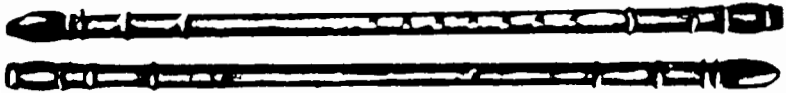
237 — Yukarıda görüldüğü gibi Ermenilerin *dili düdük*, kaval ve *koş* (çift) düdükleri, Türkmen ve Özbek gelenegini taşımaktadırlar: (Vertkov, a. nr.).

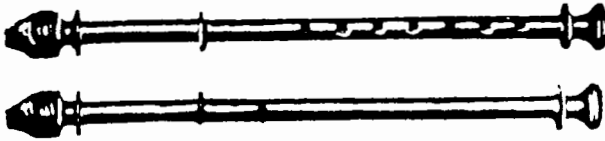
397

398

399

400

402

403

TÜRKLER VE ERMENİ DÜDÜKLERİ

238. Bu resimleri, Türk nefesli çalgılarıyla karşılaştırmak için koyuyoruz. En aşağıda, bir Özbek ve Kara-Kalpak *balaban*'ı görülüyor. Bazısı *tütek* adı taşıyor. Diğerleri de Azeri ve Anadolu'daki *düdük ağızlıkları* ile donatılmıştır. Azeri-Türk geleneği, İran içlerine doğru da uzayıp gider. Ermeni kültür alanı ise, çok dardır.